"प्राण-तोषिणी तन्त्रम्"

अनुक्रमणिका

प्रथमः सर्ग-काण्डः

प्रथमः परिच्छेदः

बीज-स्वरूप, शब्द-प्रादुर्भाव, रूपाकर-कथनम् ·१६

१ मङ्गलाचरणं १
२ ग्रन्थकार-परिचयः १
३ ग्रन्थ-प्रशंसा ५
४ ग्रन्थस्य अनुक्रमणिका ६
५ ग्रन्थस्य काण्ड-परिच्छेदादि-निरूपणम् ६
६ तन्त्र-शास्त्र-प्रशंसा १०
७ गृहे तन्त्र-शास्त्र-स्थिति-फलम् „
८ तन्त्रोक्त कर्मणो हानि-निषेधः „
९ ज्योतिस्तन्त्रादौ अपशब्द-निषेधः „
१० तन्त्र-शास्त्रे संशय-निषेधः „
११ तन्त्र-शास्त्रे विश्वास-फलं ११
१२ तन्त्र-ज्ञान-फलं „
१३ तन्त्र-शास्त्राधिकारि-कथनम् „
१४ कलौ तन्त्रोक्त-कर्मणा फलावाप्तिः „
१५ तन्त्र-वक्तृ-प्रशंसा १२
१६ तन्त्रादि-निन्दा-करणे दोषः „
१७ तन्त्र-श्रवण-फलम् „
१८ शक्त्युत्पत्ति-कथनम् १३
१९ सृष्टि-प्रकरणम् „
२० तत्र त्रि-विध बिन्दु-कथनम् १४
२१ त्रि-विध शक्ति-कथनं च „
२२ तत्र ब्रह्म-विष्णु-शिवाद्युत्पत्तिः १५
२३ शक्त्या सृष्ट्यादि-कथनम् „

२४ शब्द-ब्रह्मोत्पत्ति-कथनम् १६
२५ तत्र ब्रह्मणो द्वैविध्य-कथनम् ,,

द्वितीयः परिच्छेदः

शब्दार्थ-स्वरूप-ब्रह्म-कथनं, गर्भाक्षर-जात-जगत्-कथनं १७-३४

१ शब्दादीनां स्फोट-वादः १७
२ षट्-त्रिंशत्-तत्त्व-निरूपणम् २१
३ विष्णु-शिव-शक्तीनां पञ्चाशन्मूर्तयः २२
४ कालोत्पत्ति-कथनम् ,,
५ पञ्चाशत् विष्णुत्पत्तिः २४
६ पञ्चाशत् विष्णु-शक्त्युत्पत्तिः ,,
७ पञ्चाशत् रुद्रोत्पत्तिः २५
८ पञ्चाशत् रुद्र-शक्त्युत्पत्तिः ,,
९ औषधि-प्रयोजनम् ,,
१० परम-ब्रह्म-निरूपणम् २७
११ वर्णतो नाना-शास्त्रोत्पत्तिः ३०
१२ वर्णतो राशि-सृष्टि-कथनम् ३१
१३ राश्यधिप-कथनम् ३२
१४ त्रिभुवन-राशि-चक्र-कथनम् ,,
१५ वर्णतो नक्षत्र-सृष्टि-कथनम् ,,
१६ अमावास्योत्पत्ति-कथनं ३३
१७ नक्षत्र-वारादौ जप-कथनम् ,,
१८ जन्म-नक्षत्रे वृक्ष-छेदन-निषेधः ,,
१९ नक्षत्र-देवता-कथनम् ,,
२० नक्षत्र-योनि-कथनम् ,,
२१ नक्षत्र-योनिः फलम् ,,
२२ पक्षोत्पत्ति-तिथ्यधिप-कथनम् ३४

तृतीयः परिच्छेदः

चतुर्विध-देह-सृष्टि-कथनम् ३५-४४

१ अथ सृष्टि-कथनम् ३५
२ लवादि-मान-कथनम् ,,
३ मुहूर्त-दिन-रात्रि-मास-वत्सर-मानम् ३६

४ तत्र ब्रह्म-दिनादि-निरूपणम् ३६
५ तत्व-सृष्टि-कथनम् ,,
६ पञ्च-भूतोत्पत्ति-लय-प्रकरणम् ३७
७ पञ्च-भूत-गुण-कथनम् ,,
८ भूत-मण्डल-कथनम् ३८
९ भूत-स्वरूप-कथनम् ,,
१० भूत-पञ्चात्मक-चतुर्विध-देह-सृष्टिः ,,
११ तत्र पञ्चीकरण-कथनम् ३९
१२ उद्भिदाद्युत्पत्ति-कथनम् ४०
१३ पाप-विशेषाद् वृक्ष-योनि-प्राप्तिः ,,
१४ पाप-भेदाज्जलत्वादि-प्राप्ति-कथनम् ४१
१५ तत्तत्-पाप-प्रायश्चित्तम् ४२
१६ कृमि-कीट-पतङ्गादीनामुत्पत्तिः ,,
१७ अण्डजाद्युत्पत्तिः ,,
१८ जरायुज-मनुष्याद्युत्पत्ति-कथनम्, मनुष्यत्व-प्राप्ति-प्रशंसा ,,

चतुर्थः परिच्छेदः

अन्न-मय-कोषात्मक-मनुष्य-देह-कथनम् ४८–५८
१ देह-सृष्ट्या गर्भोत्पत्ति-प्रकारः ४५
२ शुक्र-शोणितादुत्पत्ति-प्रकारः ४७
३ देह-सृष्टौ धातु-कथनम् ४९
४ इन्द्रियेन्द्रियार्थ-कथनम् ५१
५ इन्द्रियाणां गुण-कथनम् ,,
६ पञ्च-भूतोद्भवास्थ्यादि-कथनम् ५२
७ जन्तुलक्षणम् ५३
८ नाड्युत्पत्ति-कथनम् ,,
९ अस्थ्याद्युत्पत्ति-कथनम् ५७
१० नाड़ी-मुख-स्थान-कथनम् ,,

पञ्चमः परिच्छेदः

मनुष्य-जन्म-कथनम् ५८–६७
१ वायु-प्रकरणं तत्र शरीरस्थ-वायु-कथनं च ५८
२ दशाग्नि-कथनम् ६०
३ शरीर-कोष-विवरणम् ,,
४ गर्भस्थ जन्तोरवस्था-विशेषादिः ६१

५ इन्द्रियेषु पञ्च-भूत-स्थिति-प्रकारः ६२
६ देहे चतुर्दश-भुवन-स्थानादिः ६४
७ शरीरे तीर्थादि-कथनम् ६५
८ गर्भतो जीव-निःसरण-प्रकारः ६६
९ कुण्डलीतो वर्णोत्पत्ति-प्रकारः ६७
१० जन्तोरेकादशावस्था-कथनम् ६७
११ स्व-कर्मानुसारेण स्वर्गादिकम् ,,

षष्ठः परिच्छेदः

वर्णोत्पत्ति-क्रम-कथनम् ६८—७९
१ प्रस्तुत वर्णोत्पत्ति-प्रकारः ६८
२ कुण्डलिनी-स्वरूप-कथनम् ,,
३ तत्राक्षरोत्पत्ति-क्रमः ७३
४ पञ्चाशत्-काम-नामानि ,,
५ काम-शक्ति-नामानि ७४
६ पञ्चाशत् गणेश-नामानि ,,
७ पञ्चाशत् गणेश-शक्तयः ,,
८ एकोन-पञ्चाशत् क्षेत्रपालाः ७५
९ क्षेत्रपाल-कथनं प्रयोजनं च ,,
१० वैखरी-सृष्टि-कथनम् ,,
११ वर्णोच्चारण-स्थानादिकम् ७६
१२ वर्णोच्चार-प्रकारः ७८
१३ वर्णानां शिव-शक्त्यात्मकत्वं ह्रस्व-दीर्घत्वादि-कथनं च ,,
१४ वर्णानां पञ्च-भूतात्मकता मातृका-संज्ञादिश्च ७९

सप्तमः परिच्छेदः

अक्षर-लेखनादि-प्रकार-कथनम् ८०—९०
१ अक्षराणां मूर्ति-कल्पना लेखन-प्रकारश्च ८०
२ भूमौ वर्ण-मन्त्र-पुस्तकादि-लिखन-निषेधः ८८
३ लेखनी-करण-शुभाशुभम् ८९
४ पुस्तक-मान-कथनम् ,,
५ पुस्तक-वेध-फलम् ,,
६ पुस्तक-पत्र-फलम् ,,
७ पुस्तके वेद-लिखन-निषेधः ९०

८ लेखक-पूजा-फलम् ९०

९ लिखितस्य वेतन-ग्रहणे दोषः ”

अष्टमः परिच्छेदः

वर्णाभिधान-कथनम् ९१–९९

नवमः परिच्छेदः

आम्नाय-भेद-रूप-केशर-कथनम् १००–१०८

१ मन्त्र-प्रकरणम् १००

२ पृथिव्यां तन्त्रावतरणम् ”

३ तत्र महा-विद्यादीनां मातृका-वर्ण-भेदेभ्यः सर्व-वर्णोत्पत्ति-कथनम् १०१

४ तत्र पञ्चाम्नायादि-भेद-कथनं, तत्त्व-कथनं,
भट्टारक-शब्द-व्युत्पत्त्यादि-कथनं च ”

५ अष्टादश विद्या चतुर्वेदोपवेदाङ्गाद्युत्पत्ति-कथनम् ”

६ तत्र शैव-पाशुपतादि-शास्त्रोत्पत्ति-कथनम् १०२

७ आन्वीक्षिकि-शास्त्राध्ययने शृगाल-योनित्व-प्राप्तिः १०३

८ पञ्चाम्नायादि तन्त्र-प्रभेदाः १०४

९ षडाम्नायादि-भेदाः १०५

१० आम्नाय-भेदेनाचार-भेदः १०६

११ तन्त्राणां वेदाङ्गत्वादि-कथनम् ”

१२ अन्येषां सामान्य-शास्त्रत्वादिकम् ”

१३ तत्र भागवत-लक्षणम् १०७

१४ मातृका-वर्ण-भेदेभ्यः सर्व-मन्त्रोत्पत्तिर्द्विविध-मन्त्र-जाति-कथनं च ”

१५ प्रयोग-विशेष-सिद्ध्यर्थं मन्त्राणां त्रैविध्य-कथनं पुं-नपुंसकादि-भेदाश्च ”

१६ कर्म-भेदे स्त्री-नपुंसक-मन्त्र-प्राशस्त्यादि-कथनम् १०८

१७ सुप्त-प्रबुद्ध-मन्त्राणां प्रयोग-निषेधः ”

१८ सुप्त-प्रबुद्ध-मन्त्राणां लक्षणम् ”

दशमः परिच्छेदः

फल-कथनम् १०९

१ मन्त्राणां छिन्नादि-दुष्टावस्था ”

२ छिन्नादि-मन्त्राणां लक्षणानि ११५

३ मन्त्र-शोधनस्यावश्यकत्वम् ”

४ मन्त्र-शोधन-प्रकारस्तत्र महा-मुद्रा-कथनम् च

५ योनि-मुद्रा-कथनम् ११५
६ योनि मुद्रा करणाशक्तौ भूत-लिप्याविन्ना मन्त्र-दोष-शान्तिः ११६
७ अस्या ऋष्यादि-न्यासः, षडङ्ग-न्यासादिकं, ध्यानं च १२०
८ अस्या ध्यानान्तरम् „
९ भूत-लिपेः प्राण-प्रतिष्ठा १२१
१० भूत-लिपि-न्यास-क्रमः „
११ अस्याः पूजा-क्रमः १२२
१२ अस्याः प्रयोग-फलं च १२३
१३ मन्त्राणां दोष-शान्त्यर्थं दश-संस्काराः „
१४ बीजाभिधानम् १२४

द्वितीयः धर्म-काण्डः

प्रथमः परिच्छेदः

संस्कार-रूप ग्रन्थि-कथनम् १२९–१५२
१ गर्भाधानादि-संस्काराः १३१
२ तत्रादौ ऋतु-संस्कारः „
३ गर्भाधान-कथनम् १३३
४ पुंसवन-विधिः „
५ पञ्चामृत-विधिः १३४
६ सीमन्तोन्नयन-विधिः „
७ जात-कर्म-विधिः „
८ निष्क्रमण-प्रयोगः १३६
९ अन्न-प्राशन-विधिः १३७
१० चूडाकरणम् „
११ अथोपनयनम् १३८
१२ तत्र यज्ञ-सूत्र-परिमाणम् „
१३ यज्ञ-सूत्र-प्रमाणाज्ञाने दोषः १३९
१४ यज्ञ-सूत्रस्य कर्तनम् „
१५ अस्य ग्रन्थि-प्रकारः „
१६ अस्य जीव-न्यासः १४०
१७ यज्ञोपवीतादि-धारण-विधिः „
१८ दार-परिग्रहस्यावश्यकता १४१
१९ धर्म-पत्नी-काम-पत्नी-निर्णयः „

२० दश-विध-संस्कार-प्रयोगः १४३
२१ तत्रादौ गर्भाधान-प्रयोगः १४४
२२ पुंसवन-प्रयोगः १४५
२३ पञ्चामृत-प्रयोगः १४६
२४ सीमन्तोन्नयन-प्रयोगः ,,
२५ जात-कर्म-प्रयोगः ,,
२६ नामकरण-प्रयोग १४७
२७ निष्क्रमण-प्रयोगः १४८
२८ अन्नप्राशन-प्रयोगः ,,
२९ चूड़ाकरण-प्रयोगः ,,
३० उपनयन-प्रयोगः १४९
३१ विवाह-प्रयोगः १५०

द्वितीयः परिच्छेदः

गुरु-प्रकरणम् १५३–१७४

१ तत्रादौ गुरु-लक्षणादिकम् १५३
२ तत्र कुलीन-गुरु-प्रशंसादिकं च १५४
३ गुरु-नाथाचार्य-शब्दानां व्युत्पत्ति-कलादिकं १५५
४ गुरु-विशेष-लक्षणादिकं च १५६
५ गुरु-माहात्म्यं १५७
६ शास्त्रे गुरोरावश्यकत्वम् ,,
७ गुरु-मन्त्र-देवतानामैक्यम् १५८
८ गुरु-तुष्ट्यादि-फलम् ,,
९ गुरु-शब्दोच्चारण-फलम् १५९
१० गुरु-शरीरे ब्रह्मादीनां स्थितिः ,,
११ गुरु-तृप्तौ जगत्-तृप्ति-कथनम् ,,
१२ सर्वेभ्यो गुरोराधिक्यम् ,,
१३ गुरु-पूजने जगत्-पूजन-कथनम् १६०
१४ दीक्षा-शिक्षा-भेदेन द्विविध-गुरु-कथनम् ,,
१५ गुरु-भेद-कथनम् ,,
१६ तत्त्वज्ञ-गुरु-करण-बीजं ,,
१७ गुरु-विशेषादि-कथनं १६१
१८ अथ स्त्री-गुरु-लक्षणम् १६२

१९ गुरौ कर्त्तव्ये वर्जनीय-कथनम् १६३
२० त्याज्य-गुरु-कथनम् १६४
२१ शिष्य-प्रकरणं, शिष्य-शब्द-व्युत्पत्तिश्च १६५
२२ शिष्य-लक्षणं ,,
२३ वर्जनीय शिष्य-लक्षणं १६६
२४ वर्ज्य शिष्य-करण-निन्दा ,,
२५ शिष्य-कर्तव्याकर्तव्यादि-कथनम्, गुर्वाज्ञा-पालन-विधिः ,,
२६ गुरोराज्ञा-लङ्घने दोषः १६७
२७ गुर्वनिष्ट-करणे दोषः ,,
२८ गुरु-शाप-जन्य दोषः ,,
२९ गुरु-निन्दा-श्रवणे दोषः ,,
३० अस्य प्रतीकारः ,,
३१ गुरु-निन्दा-करणे दोषः १६८
३२ गुरौ मनुष्य-ज्ञाने दोषः ,,
३३ गुर्वपराधादि-दोष-कथनं ,,
३४ गुरु-सन्तति-त्यागादि-निषेधः ,,
३५ गुर्वादि-मानन-प्रकारः ,,
३६ गुरु-कुल-पूजा-क्रमः ,,
३७ गुरु-दर्शन-दिन-प्रशंसा १६९
३८ गुरु-प्रीतौ फलं ,,
३९ गुरु-पूजां विना इष्ट-पूजायां दोषः ,,
४० गुर्वनुक्त-क्रिया-वैफल्यादिकं १७०
४१ गुरु-प्रणामादि-फलं ,,
४२ गुरु-गृहे कृत-पुण्य-कर्म-फलं ,,
४३ गुरु-पाद-रजो मस्तके धारण-फलं ,,
४४ गुरु-पादोदकादि-भक्षण-फलं ,,
४५ मस्तके गुरु-पादोदक-धारण-फलं १७१
४६ गुरु-पूजा तदन्न-भक्षणादि-फलं च ,,
४७ गुरु-पुत्राद्युच्छिष्टादि-माहात्म्यम् ,,
४८ गुरूच्छिष्टाभक्षणे दोषः ,,
४९ गुरु-समीपे महा-पीठादौ च पाद-प्रक्षालनादि-निषेधः १७२
५० गुर्वाज्ञया निषिद्धाचरणे दोषाभावादि-कथनं ,,
५१ गुर्वग्रे मानादि-निषेधः ,,
५२ गुरु-भक्ति-फलं ,,

५३ गुरु-भक्त्यनुत्पत्तौ दोषः १७३
५४ गुरु-स्त्री-पुत्र-बन्धूनां दोष-प्रकाशः, तद्-द्रव्य-भक्षण-निषेधादिकं ,,
५५ गुरु-शुश्रूषादिकं १७४
५६ गुरु-मित्र-सुहृदादीनां अवमानादि-निषेधः ,,

तृतीयः परिच्छेदः

गुरु-शिष्य-विचाराद्यंकुरारोपणान्त-कर्म-कथनं १७५-१९५
१ दीक्षादौ गुरु-शिष्य-मन्त्राणां नाड़ी-नक्षत्र-विचार-कथनं १७५
२ दीक्षायां चक्रादि-विचारः ,,
३ तत्र मण्डपार्थं भूमि-परीक्षा १७६
४ दीक्षायां वर्जनीय-भूमि-कथनं ,,
५ तत्र-दिक् प्लव-भूमि-शुभाशुभं ,,
६ ब्राह्मणादि-भूमि-ज्ञान-करणं ,,
७ तत्र शुभ-भूमि-कथनं १७७
८ तत्र मध्यमाधम भूमि-कथनम् ,,
९ तत्र शल्योद्धारं बिना दोष-कथनं १७८
१० तत्र शुभ-फल-कथनं च ,,
११ शल्योद्धार-धनोद्धारौ ,,
१२ मण्डपादि-पूर्वादि-ज्ञान-निर्णयः १८६
१३ तत्र शंकु-निखनन-प्रकारः १८७
१४ तत्र शंकु-सूत्र-करणं तत्र शुभाशुभ-कथनं च ,,
१५ मण्डप-करणम् ,,
१६ तत्रांकुरार्पणादिकम् १८९
१७ मण्डल-करण-प्रयोगः १९२
१८ अस्य मार्जन-प्रकारादिकम् ,,

चतुर्थः परिच्छेदः

अधिवास-रूप-पुष्प-कथनम् १९६-२१२
१ दीक्षा-शब्द-व्युत्पत्तिः १९६
२ दीक्षा-माहात्म्यं ,,
३ दीक्षा-प्रशंसा १९७
४ दीक्षायां विशेषः ,,
५ दीक्षा-ज्येष्ठत्वादि-कथनं ,,
६ तत्रैक-मन्त्र-साधन फलं १९८

७ दीक्षाया अकरणे दोषः १६८
८ निन्द्य-दीक्षा-कथनं ,,
९ दीक्षा-विधि-कथनं ,,
१० नाम-क्रिया-भेदेन दीक्षा-भेदाः ,,
११ दीक्षा-फल-कथनं २००
१२ तत्राधिवास-विधिः ,,
१३ अंकुरारोपण-प्रयोगः २०८
१४ अधिवास-प्रयोगः २१०

पञ्चमः परिच्छेदः

दीक्षा-रूप-फल-कथनम् २१३—२२९
१ दीक्षा-प्रकरणं २१३
२ तत्र वृद्धि-श्राद्धादिकं ,,
३ तत्र पञ्च-देव-पूजा २१४
४ तत्र ग्रह-पूजा ग्रह-मन्त्रोद्धारः ,,
५ ग्रह-पूजा-क्रमः २१५
६ ग्रह-पुरश्चरणादिकं ,,
७ ग्रह-दानादिकं ,,
८ ग्रह-कवचादिकं २१६
९ दीक्षादौ तिथि-पूजा २१७
१० तिथि-ध्यान-मन्त्र-ध्यानादिकं ,,
११ पक्ष-ध्यानादिकं २२०
१२ तिथि पक्ष मन्त्र-ध्यानादिकं ,,
१३ तिथि-पूजाद्यकरणे दोषः २२१
१४ तिथि-कवचादिकं ,,
१५ अकारादि-वर्णानां ध्यानं २२२
१६ वर्ण-ध्यानाकरणे दोषः २२८
१७ अकारादि-वर्णानां पूजा-मन्त्र-कथनं २२९

षष्ठः परिच्छेदः

नाना-विधा-दीक्षा-कथनम् २३०—२४७
१ दीक्षादौ पूजा-क्रमं च २३०
२ तत्र होमादि-विधिः २३४
३ तत्राध्वादि-शोधन-विधिः ,,

४ अभिषेक-विधिः — २३६
५ अभिषेक-फलं च — ,,
६ अभिषेक-मन्त्राः — २३८
७ आणवी-दीक्षा-विधिः—अस्या भेद-कथनम् — २४१
८ तत्र वर्ण-मयी दीक्षा — २४२
९ कलावती दीक्षा — २४३
१० वेध-मयी दीक्षा — ,,
११ क्रम-दीक्षा-विधिः — ,,
१२ कलौ तान्त्रिक-संस्कार-पत्र-रत्न-दीक्षादिकं — २४४
१३ देवता-भेदे मन्त्र-लिखन-प्रकारादिकं — ,,
१४ देवता-विशेषे मन्त्र-लिखन-द्रव्य-कथनं — ,,
१५ तत्तद्-देवता-प्राण-प्रतिष्ठादि-कथनं च — ,,
१६ तत्र सूर्यार्घ्य-दानं अर्घ्य-द्रव्य-कथनं च — ,,
१७ प्रबल-कलि-लक्षणम् — २४६
१८ कलेरुपशम-प्रकारः — ,,
१९ कलेर्गुण-कथनादिकं — २४७
उद्धृत ग्रन्थ एवं तन्त्रज्ञ-नामावली — २४९

दो शब्द

संस्कृत में तन्त्र-शास्त्र का अपार साहित्य हस्त-लिखित रूप में देश में यत्र-तत्र छिपा पड़ा है। कुछ ग्रन्थों का प्रकाशन भी हुआ किन्तु प्रतियाँ सीमित संख्या में प्रस्तुत की गईं। उनके समाप्त होने पर दुबारा न छपने से ऐसे प्रकाशित ग्रन्थ भी दुर्लभ होते गये। मूल तन्त्रों के बिना तान्त्रिक सिद्धान्तों का यथार्थ ज्ञान कैसे प्राप्त हो ? अतः धर्म-संरक्षक महा-पुरुषों द्वारा समय-समय पर उक्त दुर्लभ साहित्य के प्रकाशन का प्रयास होता रहा है और आज भी हो रहा है।

'कौल-कल्पतरु' पण्डित देवीदत्त शुक्ल का मत था कि संस्कृत भाषा के ग्रन्थों को भी यदि सम्पादित कर आधुनिक चिन्हों से युक्त करके प्रकाशित किया जाय, तो उन्हें पढ़ने और समझने में लोगों को अधिक सुविधा हो सकती है। उन्हीं के निर्देशानुसार हमारे सभी प्रकाशनों में संस्कृत भाषा आधुनिक ढंग से सम्पादित रूप में ही मुद्रित की जा रही है।

प्रस्तुत 'प्राण-तोषिणी तन्त्र' अनेक प्राचीन ग्रन्थों के आधार पर सन् १८२१ में अर्थात् लगभग पौने दो सौ वर्ष पूर्व श्री रामतोषण द्वारा बंगाल के प्रसिद्ध विद्या-प्रेमी जमींदार श्री प्राणकृष्ण विश्वास (१७६४-१८३४) के संरक्षण में लिखा गया था। इसका प्रकाशन कलकत्ते के श्रीजीवानन्द विद्यासागर द्वारा वर्षों पूर्व पुरानी शैली में किया गया था, जो बहुत समय से अप्राप्य है। पहले पहल आधुनिक रूप में इसे सम्पादित कर इसके प्रथम दो काण्ड इस पुस्तक-रूप में आज प्रस्तुत किए जा रहे हैं। इन्हीं दो काण्डों (सर्ग-काण्ड एवं धर्म-काण्ड) का हिन्दी-रूपान्तर भी पहली बार 'हिन्दी प्राण-तोषिणी तन्त्र' नाम से अलग प्रकाशित किया जा चुका है। शेष पाँच काण्डों (अर्थ, काम्य, भक्ति, ज्ञान और निर्गुण) का भी प्रकाशन इसी प्रकार किया जायगा।

हमें आशा है कि 'प्राण-तोषिणी तन्त्र' के इस नवीन संस्करण एवं उसके हिन्दी-रूपान्तर से तन्त्र के जिज्ञासुओं का विशेषतया ज्ञान-वर्द्धन हो सकेगा।

प्रयाग, ज्येष्ठ पूर्णिमा २०४०

—'कुलभूषण'

प्राण-तोषिणी-तन्त्रम्

प्रथमः सर्ग-काण्डः

प्रथमः परिच्छेदः

वीज-स्वरूप, शब्द-प्रादुर्भाव, रूपाकर-कथनम्

१ मङ्गलाचरणं

जड़े काव्यं दात्री द्रुतमुदक-विन्दौ जलधितां
पयोधौ पाथोऽणुत्वमपि ननु सर्वैक-वशगा।
गिरौ धूली-लेशत्वमचल-वरत्वं रजसि वा
विचित्रेच्छा स्वैरं जयति जय तारे ! तव नवा ॥
यत्-पादाम्बुज-सेवया प्रतिदिनं कर्म क्षणाल्लीलया
ब्रह्मोपेन्द्र-महेश्वर-प्रभृतयः कुर्वन्ति सृष्ट्यादिकम्।
यामाराध्य मनुत्वमाप सुरथो ज्ञानं समाधिः स्वयं
सास्माकं वितनोतु वाञ्छित-फलं तस्यै भवान्यै नमः ॥

२ ग्रन्थकार-परिचयः

आसीद् विश्वास-वंशे विमल-मति दयाराम-विश्वास-नामा
तत्-पुत्रोऽत्यन्त-दान्तोऽप्यतिशय-सुकृतो रामहर्याह्वयोऽसौ।
विश्वासो विश्वनाथार्चन-चरण-रतो विश्व-विश्वास-वासो
वाराणस्यामुषित्वा बहु-विधमपि सत्कर्म कृत्वाप मुक्तिम् ॥
तत्-सूनुर्भूमि-पालो विविध - बुध - गणैकाग्र-गण्योऽति-धन्यो
मान्यः श्रीप्राण-कृष्णो यदनुजनु-जगन्मोहनाख्यः प्रसिद्धः।
पुत्राः षड् यस्य जाताः सुविमल-मतयो धैर्य-गाम्भीर्यवन्तो
दीनानाथान्ध-बन्धु-द्विज-गण-भरणैकान्त-विभ्रान्त-चित्ताः ॥
तत्रानन्द-मयो महेश - महिषी - ध्यानावधानः सदा
ज्येष्ठः श्रेष्ठतमः सदैव सदयो दारिद्र्य-विद्रावणः।
तस्योपेन्द्र-समः कृती भगवती-भक्तो भवानी-पति-
श्रीपादाम्बुज - युग्म - लुब्ध - मधुपः श्रीरामचन्द्रोऽनुजः ॥

दाता कर्ण-समो रणेऽर्जुन-समः शत्रौ कृतान्तोपमो
दाता दीन-दयामयस्तदनुजः श्रीविश्वनाथस्तथा ।
श्री-युक्तः शम्भुनाथस्तदनु समभवत् सुन्दरस्तस्य पश्चात्
श्रीकाशीनाथ-नामा तदनुज उदितश्चन्द्रवच्चन्द्र-नाथः ॥
स्वर्धुन्याः पूर्व-तीरे सुर-चिर-निलयः खड्दहाख्यः प्रसिद्धो
नित्यानन्दादि-सिद्धाश्रम-विहित-महाशुद्ध-इन्द्रालयाभः ।
ग्रामो जीयान्महर्द्धिः कृत-शुभ-निलयाराम-भीमालयाढ्यः
कैल्कातातो नगर्याः क्षिति-पति-नगरादुत्तरे याम-गम्यः ॥
तस्मिन् श्रीप्राण-कृष्णो निवसति निखिल-स्वीय-निर्धूत-तृष्णो
जिष्णोस्तुल्योऽति-मूल्योत्तम-मणि-गण-सम्पूर्ण-कोषाधिपालः ।
श्रीमान् धीमान् स्व-कीर्त्या विधुरिव भुवि विश्वास-वंसावतंसः
साक्षात् सूर्यः प्रतापैररि-तृण-दहनो जीवतात् स प्रजाभिः ॥

अपि च—

ज्योतिर्ग्रन्थान् बहु-विधानालोक्य बहुभिर्बुधैः । संग्रहं कारयामास प्राण-कृष्ण-क्रियाम्बुधिम् । ततो नानाभिधानानि समालोक्य समासतः । प्राण-कृष्णीय-शब्दाब्धि कारयामास यत्नतः ॥ तन्त्राणि बहुधा नाना-देशादाहृत्य तत्परम् । खाभ्रेषु-सम्मितं नाना-संग्रहं च कृतं बुधैः । संग्रहे जयसिंहादि-नृपाणां नाम-दर्शनात् । चिरं मृतानां ग्रन्थस्थ-नाम्नाद्यापि सुजीवताम् । ग्रन्थ-कीर्ति वरां मेने सर्व-कीर्तेरनश्वराम् । ग्रन्थं कारयितुं धीरं यत्नतोऽन्वेषयत् कृती । न लेभे सहसा तेन सदा चिन्ता-परः स्थितः । अथ श्रीशिव-पादाब्ज-भ्रमरी-कृत-मानसः । कैल्काता-नगरे रम्ये चकार मठमेव यः । श्रीगोपीनाथ-मिश्रेणानीय तं राम-तोषणम् । श्रीप्राण-कृष्ण-विश्वासो विश्वास-वंश-भास्करः । आदिष्टवांस्तन्त्र-शास्त्रोत्तम-संग्रह-हेतवे ।

समस्त-ज्ञान-दातॄन् षड्-गुरून् नत्वा सहस्रशः । मुण्ड-मालां मत्स्य-सूक्तं तन्त्रं महिष-मर्दिनीम् । मायां च मातृका-भेदं मातृकोदयमुत्तमम् । महा-निर्वाण-तन्त्रं च मालिनी-विजयं तथा । महा-नीलं महाकाल-संहितां मेरु-तन्त्रकम् । भैरवं भैरवीं भूत-डामर-द्वयमेव च । वीर-भद्रं वीज-चिन्तामणिमेक-जटीं तथा । निर्वाण-तन्त्रं त्रिपुरा-सारं काली-विलासकम् । विश्वसारं च वरदां वासुदेव-रहस्यकम् । वाराहीं च वृहद्-गौतमीयं वर्णोद्धृतिं तथा । विश्व-

साराख्य-तन्त्रं च विष्णु-यामलमेव च। वृहन्नील वृहद्-योनि रहस्यं विष्णु-सम्मतम्। वाभ्रकेश्वर-तन्त्रं च ब्रह्म-ज्ञानं ततः परम्। ब्रह्म-यामलमद्वैतं वर्ण-विलासमेव च। फेत्कारिणीं तथा तन्त्रं पुरश्चरण-चन्द्रिकाम्। पुरश्चार-रसोल्लासं तन्त्रं पञ्च-दर्शीं शुभाम्। पिच्छिलां प्रपञ्च-सारं हंसाद्यं पारमेश्वरम्। नव-रत्नेश्वरं नित्यं नीलं नारायणीयकम्। निरुत्तरं नारदीयं नागार्जुनमतः परम्। दक्षिणामूर्ति-तन्त्रं च दक्षिणामूर्ति-संहिताम्। दत्तात्रेय-संहितां चाष्ट-वक्र-संहितां तथा। यक्षिणीं योगिनीं योनिं योग-सारं तदर्णवम्। योगिनी-हृदयं योगि-याज्ञवल्क्यमनुत्तमम्। योगम्बरोदयं चैवाकाश-भैरवमेव च। राज-राजेश्वरीं राधां रेवतीं रुद्र-यामलम्। रामार्चन-चन्द्रिकां च सावरं चेन्द्र-जालकम्। काली-तन्त्रं च कामाख्यां कामधेनुमतः परम्। श्रीकाली-कुल-सर्वस्वं कुमारी-तन्त्रमेव च। कृकलास-दीपिकां च कङ्काल-मालिनीं तथा। कालोत्तरं कुब्जिकां च कुलोड्डीयं कुलार्णवम्। कुल-मूलावताराख्य-कल्प-सूत्रं यक्ष-डामरम्। सरस्वतीं सारदां च शक्ति-सङ्गम-तन्त्रकम्। शक्ति-कागम-सर्वस्वमूर्द्धाम्नायं स्वरोदयम्। स्वतन्त्र-तन्त्रं सम्मोहं चीनाचारं च तोडलम्। षडन्वय-महा-रत्नं सिद्धैक-वीर-तन्त्रकम्। निगमस्य कल्पद्रुमं लतां तत्सारमेव च। तारा-रहस्यं श्रीश्यामा-रहस्यं स्कन्द-यामलम्। इत्याद्यनेक-तन्त्राणि पुराणं पञ्च-रात्रकम्। श्रुति-स्मृति-संग्रहांश्च दृष्ट्वान्य-शास्त्रमेव च। रत्नान्येभ्यः समाहृत्य रत्नाकरेभ्य एव च। श्रीरामतोषणेनेयं रोपिता प्राण-तोषणी॥

३ ग्रन्थ-प्रशंसा

कल्पद्रुमो दिशति वाञ्छितमेव चिन्त्यं चिन्ता-मणिः क्वचन कामदुघा त्वभीष्टम्। श्रीप्राण-तोषण-कृता व्रततिर्जनेभ्यो दृष्टैव यच्छति फलं भुवि सर्व-देयम्। एतामक्षर-मालिकां न मनुतामज्ञः स्वभावोज्ज्वलां नाना-रत्न-मयीं विलोकयतु सद्गुर्वङ्घ्रि-कारुण्यतः। विश्वं पश्यति मन्द-धीर्हत-धिया प्रत्यक्ष-मेतज्जगद्-ब्रह्मैवेति विलोकते स गुरुतो वैराग्यवांश्चेत् तदा। आशा-वात-प्रौढ़-तुङ्गोत्तरङ्गेऽपारे सारे हाभ्रमौ घोर-सिन्धौ। जीर्णां नौकामाश्रितस्येष्ट-सिद्ध्यै भीतस्यैधि त्वं गुरो! कर्ण-धारः। इमां मत्सरिणो दोष-दृष्ट्योपहसतः प्रति। तथ्यं वदामि श्रुत्वा यद् रोचते कुर्वतां तु तत्। मान्याः! कृताञ्जलिरहं विनयेन वच्मि सर्वाण्यमुत्र गुरु-वृद्ध-वचांस्यमूनि। सज्जी-चकार लतिकावयवा-

नमभोर्दोषा न मे न च गुणाः परिवेत्थ धीराः। गृह्णन्ति ये गुण-कणानिव दोष-राशेः पङ्केरुहाङ्क-मलिनेऽन्य-पिकालिकस्ते। पश्यन्तु मादृश-विनिर्मित-चित्र-वल्लीं रत्नोज्ज्वलां शुभ-वरीमुपसर्पकाणाम्। वल्लीयं सर्ग-धर्मार्थ-कमन-भजन-ज्ञान-नैर्गुण्य-सप्त-काण्डा-चित्र-प्रसूनच्छद-मुकुल-फला कोरकाद्यैर्विचित्रा। नाना-विद्यार्थ-वादारुण-किरण-महा-स्विन्न-चिंताकुलानां स्थेयः सिद्धान्त-रूप-प्रकृत-वचनजच्छाययार्ति निहन्तु। वैवस्वतान्तर-गतस्य गजाक्षि-संख्यस्येयं युगस्य चरणेऽजनि तूर्य-संख्ये। भू-नेत्र-धर्म-युग-सम्मित-वीत-वर्षे राधे दिने गुण-मिते मृदुला हिमांशोः॥ शाके नेत्र-युगाद्रि-काश्यपि-मितेऽतीतेऽक्षयायां तिथावेषा प्रादुरभूद् विचक्षण-मनः-कह्लार-संह्लादिनी। विप्र-श्रीयुत-रामतोषण-कृता श्रीप्राणतोषण्यस्यौ सोम-क्षेम-सरस्वती-मयतया न्यक्कुर्वतीत्थं त्विषा॥ वाणी श्रीप्राणतोषण्यसि सकल-गुणा वज्र-दृग्-दीप्त-देहा नित्यं स्निग्धा नवीना नव-रस-रुचिरा रोपितारामं-मध्ये। किन्त्वाराद्-वृद्ध-मूर्तिर्जगदिदमनुगन्तासि दुष्टार्थ-बुद्ध्या मन्दानर्थाभिमानान्धित-खल-धिषणान् देवि! तुभ्यं नमोऽस्तु॥

४ ग्रन्थस्यानुक्रमणिका

प्रति-काण्डं नमस्कृत्य देवतां विघ्न-नाशिनीम्। काण्डानि निर्ममे सप्त-रत्नोद्दीप्ति-कराण्यहम्॥ आशांशुका शुचि-शशीनदिगभ्र-कृष्णा पञ्चाशदर्ण-घटिता त्वगनन्त-मूर्तिः। ध्यातेष्टदा गलित-कुन्तल-भार-रम्या क्षेमाय नो भवतु सम्प्रति मालकान्ता॥

५ ग्रन्थस्य काण्ड-परिच्छेदादि-निरूपणम्

आद्यं नूतन-सर्ग-काण्डममलं यत्रास्ति शब्दाकरो नित्यानित्य-विचार-शब्द-जनि विष्ण्वोषध्युडु-व्योमगाः। भूतोद्भूतमिदं चराचरमपि ब्रह्म-ध्वनिर्जन्तुतो वर्णान् प्रेरयतीति लेखन-विधिर्वर्णाभिधानादि च॥ नृणा-मत्र प्रवृत्यर्थमादौ निर्घण्टनं मया। केषाञ्चित् क्रियतेऽन्यानि भूयांसि वेत्तु तान्यपि॥ आदौ तन्त्र-प्रशंसादि वर्णाविर्भाव-कारणम्। शिव-शक्त्याविर्भवनं तदवस्था-निरूपणम्। त्रिविधं शक्ति-रूपं तु ब्रह्मादेः शक्ति-निर्णयः। शक्तिं बिना जाड्यमेषां शब्द-ब्रह्म-निरूपणम्। शब्द-ब्रह्म-पर-ब्रह्म-मूर्तिरीशस्य शाश्वती। इति सर्गाद्य-काण्डस्य परिच्छेदस्तथादिमः॥ १॥

अर्थाभिव्यक्तये शब्द-स्फोट-वाद-निरूपणम्। प्रसिद्धानित्य-रूपे द्वे पत्रे

नित्यस्य कीर्तिते। अनित्य-मत-दोषश्च प्रसिद्ध-मत-निर्णयः। शब्दो ब्रह्मेति शब्दार्थो ब्रह्मेति मत-दूषणम्। नित्य-मते पूर्व-पक्ष-सिद्धान्तौ च निरूपितौ। शरीरं तत्त्व-षट्-त्रिंशन्निर्मितं कंचुकान्वितम्। शशीनाग्नि-कला-वर्णोद्भवाश्चापि कलास्ततः। वर्णजाः सशक्ति-विष्णु-रुद्राश्चौषधयस्तथा। प्रयोजनं चौषधीनां हंसो विकृतिजाक्षरम्। तद्-विकृतेः प्रकारश्च प्रणवाद् हंस-सम्भवः। सह नाशे तत्-प्रणव-स्थितेर्निदर्शनं तथा। वर्णानां नित्यता-बोध-कारणं साधकान्तरम्। मत-द्वये तु वेदानां नित्यानित्यत्व-दर्शनम्। तथ्यं नित्यत्वमेतेषां युक्ति-दृष्टि-प्रमाणकैः। वर्णेभ्यो ग्रह-राश्यृक्षोत्पत्तिश्चक्र-भ्रमात्मिका। अमावास्याद्युद्भवश्च नक्षत्र-वृक्ष-निर्णयः। स्व-नक्षत्र-वृक्ष-मात्रच्छेदने दोष-दर्शनम्। ऋक्षाधिष्ठातृ-देवाश्च नक्षत्र-योनि-निर्णयः। तद्-विरोध-दर्शनं च दम्पत्यादि-विचारणे। तिथि-भेद-दर्शनं च तिथ्यधिप-निरूपणम्॥ इत्यंकुर-परिच्छेद-द्वितीयस्य समापनम्॥ २॥

सदाशिवादेरुत्पत्तिर्लवादि-काल-निर्णयः। तत्व-सृष्टयारम्भणं चाहङ्कारस्य त्रिधाकृतिः। त्रिविधाहंकृतेः सृष्टिः शब्दादेर्भूत-सम्भवः। भूत-मण्डल-रूपाणि देह-सृष्टिश्चतुर्विधा। पञ्चीकृति-प्रकारश्चोद्भिदुत्पत्तिस्ततः परम्। पापेनोद्भिद-योनिस्तत्-प्रायश्चित्तं ततः परम्। स्वेदजोत्पत्ति-कथनमण्डजोत्पत्तिरेव च। मनुष्यत्व-प्रशंसा च जन्म-मृत्यु-क्रमस्तथा। प्रकृत्या जायते सर्वं तस्यां संलीयते पुनः। इति शाखा-परिच्छेद-तृतीयस्य समापनम्॥ ३॥

रजस्वलाया गर्भस्थात् पुं-वीर्याद्-गर्भ-सम्भवः। रजस्वला-निदानं च गर्भे वीर्य-गति-क्रमः। स्त्री-पुं-नपुंसकोत्पत्ति-कारणं तदनन्तरम्। बह्वपत्यत्वादि-बीजं बल-वद्-गर्भ-कारणम्। जीव-प्रवेशनं तत्र शुक्राद्युत्पत्ति-कारणम्। स्वेद-मूत्र-पुरीषाणामुत्पत्ति-त्यागयोः क्रमः। रोगोत्पत्तेः कारणं च धातूत्पत्ति-क्रमस्ततः। प्राणादीनां क्रियां पश्चात् कललादि-निरूपणम्। मल एष विवेकश्च मांस-पिण्डांकुरस्तथा। मेदोमज्जादि-सम्भूतिरङ्ग-प्रत्यङ्ग-सम्भवः। अभीष्ट-दानं मातुस्तत्फलादि-निर्णयस्तथा। त्वक्-श्रुत्यादि-समुद्भूतिः सन्धेः सम्पूर्णता तथा। दोष-दूष्यादि-निर्णीतिरिन्द्रियादि-निरूपणम्। अन्तःकरण-निर्णीतिस्तत्त्वानां पञ्च-विंशकम्। पञ्च-भूत-गुणैर्देहो दश-वायु-निरूपणम्। नाड़ी-निरूपणं नाड़ी-कन्दो द्वार-स्थिताः शिराः। शाखा-प्रशाखा नाड़ीनां ततः स्थान-निरूपणम्। अस्थ्यस्थि-सन्धि-पेश्यादि स्त्रीणां पेश्यधिका मता। प्रशाखा-नाम-विच्छेद-चतुष्कस्य समापनम्॥ ४॥

वायु-नामानि वायूनां मुख्यत्वादि-विनिर्णयः । तेषां रूपाणि स्थानानि कर्माणि च पृथक्-पृथक् । पिङ्गलेडा-गते प्राणे सूर्या-चन्द्रमसोर्गतिः । दोष-दूष्याग्नि-नामानि चोर्मि-कोल-निरूपणम् । क्षेत्रज्ञस्यार्थ-ग्रहण-प्रकारस्तद-नन्तरम् । श्रोत्रादौ खादि-संस्थानं प्राधान्येन निर्दशितम । वात-पित्त-कफैर्नुन्न-धातु-भीरोग-सम्भवः । पूर्वादृष्ट-स्मृतिर्गर्भ-स्थिति-लक्षणमत्र तु । गर्भाशय-प्रमाणं तु त्रिविधं कर्म तत्परम् । गर्भे चिन्ता-प्रकारश्च निश्चेष्टा तदनन्तरम् । देहस्थाक्षर-वृत्तान्तं भुवनानि चतुर्दश । तनावद्रि-द्वीप-खेट-राशि-नक्षत्र-संस्थितिः । शुक्रासृग्भ्यां रक्त-विन्दु-दर्शनादेश्च सम्भवः । सूर्या-चन्द्रमसोः स्थानं ब्रह्मादीनां तथैव च । गर्भाच्छिशोर्निःसरणं पूर्वोदान्तस्य विस्मृतिः । गर्भा-न्निर्गम-काले तु पापिनामधिका व्यथा । रोदनानेहसि तदा नादावस्था-निरू-पणम् । देहावस्था पुनर्देह-प्राप्तिः कर्मानुसारतः । ऐहिकस्य प्रेत्य भोगः कर्मणो जायते ध्रुवम् । इति पल्लव-रूपेषु परिच्छेद-समापनम् ॥ ५ ॥

अस्पष्टाक्षर-भाषा तु श्रुति-मार्गाविभागतः । कुण्डली-स्फूर्तिरेकादि-पञ्चाशद्धा यदा भवेत् । गुणिता सा तदा शब्दार्थाद्युद्भूतिः क्रमेण च । पञ्चा-शत् काम-नामानि रति-नामानि च क्रमात् । सशक्तिक-गणेशान-नामानि तदनन्तरम् । क्षेत्रपालस्य नामानि तत्पूजादि-फलं ततः । मुखाद् वर्ण-प्रकाश-स्तत्-प्रकाशान्ते तु विस्मृतिः । वर्ण-प्रकाश-स्थानानि चन्द्र-सूर्याग्निजाक्षरम् । सर्वे विसर्गजा वर्णा अष्ट-स्थान-निरूपणम् । वर्णोच्चार-क्रमाः पाञ्चभौति-काक्षर-निर्णयः । इति स्तवन-रूपर्त्तु-परिच्छेद-समापनम् ॥ ६ ॥

पत्रारूढ़ाक्षर-तनु - निदानं च लिपि-क्रमः । अकारादि-क्षकारान्त-वर्णानां दैवतैः सह । भूमौ लिपि-निषेधादि-लेखनी-नियमस्ततः । पुस्तकस्य ततो मानं पुस्तकच्छिद्र-निर्णयः । पुस्तिका-पत्र-निर्णीतिर्वेद-लेखन-निन्दनम् । युग-भेदेऽक्षरे देव-भेदो लेखक-पूजनम् । आरम्भादौ लेखकस्य वेतन-ग्रह-दूष-णम् । इति कोरक-विच्छेद-सप्तमस्य समापनम् ॥ ७ ॥

ॐकारादि-क्षकारान्त-नामानि कुसुमानि च । तन्त्र-संकेत-कारीण्य-ष्टमच्छेद-समापनम् ॥ ८ ॥

पञ्च-वक्त्रोद्भवा मन्त्रास्तन्त्रादि-शास्त्रमेव च । गणेशेन सर्व-तन्त्र-विस्तार-करणं ततः । महा-महादि-विद्यानां वीजत्वं तदनन्तरम् । तथाष्टादश-विद्यानां दर्शनानां च निर्णयः । ईश्वरस्य शक्ति-समावेशाच्छास्त्रादि-कर्तृता ।

मनुष्य-प्रभृतीनां च शास्त्र-कर्तृ-निरूपणम् । आन्वीक्षिक्यादि-निर्णीतिर्गृहिणां न तु मानसम् । पापमीशो द्विधात्मानमकरोत् तस्य कारणम् । तन्त्रावतार-वीजं च पञ्च-वक्त्राह्वयस्तथा । पञ्च-वक्त्रस्य रूपं च पञ्चाम्नाय-निरूपणम् । षडाम्नायस्य कथनमाम्नाय-भेद-देवता । आम्नायानां फलं चैव तथाशु फल-निर्णयः । आम्नाय-भेद-मन्त्राणामाचारादि-निरूपणम् । अपवादोत्सर्गतया विद्या-शास्त्र-विनिर्णयः । मन्त्र-विद्या-विभागश्च देवता-भेदतस्तथा । स्त्री-पुं-नपुंसकत्वं च मन्त्राणां षट्सु कर्मसु । मन्त्राणां क्रूर-सौम्यत्वं स्वप्न-जागरणादिकम् । इति केशर-विच्छेद-नवमस्य समापनम् ।। ९ ।।

छिन्नादि-दोष-निर्णीतिर्मन्त्राणां तत्-प्रतिक्रिया । महा-मुद्रा-लक्षणं च योनि-मुद्राकृतिस्तथा । कण्ठासन-लक्षणं च षट्-चक्रेष्ट-स्मृतिर्यथा । सहस्रा-राम्बुजे ध्यानमिष्ट-देव्यास्ततः परम् । पुनर्मूलाधार-पद्मादिषु चिन्ता-क्रम-स्तथा । मन्त्राक्षरस्य चिच्छक्तौ प्रोतानन्तर-कर्म यत् । तत्-फलं सम्वत्सरे-णाभ्यासात् सिद्धिरनुत्तमा । असक्तस्य योनि-मुद्रा-करणे तु जप-क्रमः । भूत-लिपि-निधानं च तस्या ऋष्यादि-निर्णयः । ध्यानं भूत-लिपेः प्राण-प्रतिष्ठा तदनन्तरम् । वर्ण-न्यासः पूजनं च नवावृत्तय एव च । होमश्च कामना-भेदाद् भूत-लिप्या पुटीकृतः । सहस्र-कृत्वः सञ्जप्तो मास-मात्रं यदा तदा । मनुः सर्व-सिद्धि-करो दश-संस्कार-कारणम् । वीज-नामानि वीजानां भूत-डामर-सम्मतम् । नाम-धेयमिदं व्योम-परिच्छेद-समापनम् ।। १० ।।

यद्-यत्तन्त्र-सार-कारैरस्मद्-वंशाब्ज-भास्करैः । धृतं प्रमाणं तेनात्र नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् । द्रष्टव्यं तत्र तत् सर्वं मन्त्र-यन्त्रादिकं तथा । न्यास-पूजादि मुद्रापि स्तवश्च कवचं तथा । माला-संस्कार-कर्मादि सर्वं तत्रास्ति केवलम् । संगृह्यास्यधृतं तेन स्मार्तेनापि क्वचित् क्वचित् । मूल-ग्रन्थानुक्रमेण व्याख्या-र्थमपि वादिनाम् । आक्षेपस्य निराकृत्यै तद्-धृतं ध्रियते मया । यत्राभिप्राय-मन्त्रं तु दर्शितं तेन सूरिणा । प्रमाणं नैव दत्तं तत् प्रमाणमपि लिख्यते । शब्दाभिप्राय-व्याख्यापि कृता यत्र महात्मना । तेन तदविदो मन्द-धियो विहसतः प्रति । स्पष्टी-करोमि तां सर्वां यथा-शास्त्रार्थ-निश्चयाम् । एष क्रमः सर्व-काण्डे विज्ञातव्यो विचक्षणैः । वीजं नव्यांकुराढ्यं तदनु समभवद् दिव्य-शाखा-प्रशाखा जातं तत्-पल्लवं तत्-स्तवक उदगमत् कोरकोऽतः प्रसूनम् । प्रोद्भूतः केशरः स्वाद्वजनि फलमिदं सर्ग-काण्डस्त्वमीभिर्विद्वन्नस्य-

ञ्जयद्राङ्-नयन-युग-मितो निर्मलं पश्य सर्वम् । धन्यो मान्यो वरेण्योऽग्र-गण्यः सत्कीर्ति-शालिनाम् । स्थिर-लक्ष्मी-निवासः श्रीयुतः स्वीयेष्ट-भक्ति-मान् । प्राण-कृष्णश्चिरञ्जीवी भवतादात्मजैः सह ।

६ तन्त्रशास्त्र-प्रशंसा

मुण्ड-माला-तन्त्रे अष्टम-पटले—विना तन्त्रात् विना मन्त्रात् विना यन्त्रात् महेश्वरि ! न च भुक्तिश्च मुक्तिश्च जायते वर-वर्णिनि !

मत्स्य-सूक्ते चतुर्विंशति-साहस्रे उपरि-भागे प्रथम-चरणे चतुर्थ-पटले—विष्णुर्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिर्यथा । नदीनां च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः । अश्वत्थः सर्व-वृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः । देवीनां च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा । तथा समस्त-शास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् । इति तन्त्र-शास्त्र-प्रशंसा ।

७ गृहे तन्त्र-शास्त्र-स्थिति-फलम्

बृहन्नील-तन्त्रे प्रथम-पटले—यद् गृहे निवसेत् तन्त्रं तत्र लक्ष्मीः स्थिरा-यते । राज-द्वारे श्मशाने च सभायां रण-मध्यतः । निर्जने च जले घोरे श्वा-पदैः परिभूषिते । माहात्म्यात् तस्य देवेशि ! चमत्कारो भवेत् प्रिये ! तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन गोपनीयं प्रयत्नतः । इति गृहे तन्त्र-शास्त्र-स्थिति-फलम् ।

८ तन्त्रोक्त-कर्मणो हानि-निषेधः

मत्स्य-सूक्ते—यानि तन्त्रागमोक्तानि न हन्तव्यानि हेतुभिः । ईश्वरेण प्रणीतानि यस्मात् तस्माद् द्विजातिभिः । इति हेतु-वादेन तन्त्रोक्त-कर्म-हानि-निषेधः ।

९ ज्योतिस्तन्त्रादौ अपशब्द-निषेधः

तत्रैव—ज्योतिषे मन्त्र-वादे च वैद्यके वेद-कर्मणि । अर्थ-मात्रं तु गृह्णीया-न्नाप-शब्दं विचारयेत् । मन्त्रस्य वादो यत्र इति मन्त्र-वादस्तन्त्रमिति । ज्योतिरादौ शब्द-विचार-निषेधः ।

१० तन्त्र-शास्त्रे संशय-निषेधः

तत्रैव—शब्दे मा संशयं कुर्याददृष्टस्त्वित कुत्र-चित् । श्रद्धातव्यं विनि-श्चित्य आनन्त्याच्छब्द-रूपतः ।

निर्वाण-तन्त्रे नवम-पटलेऽपि—शब्द-ब्रह्म-स्वरूपं च मम वक्त्राद् विनिर्ग-

तम् । सन्देहो नैव कर्तव्यो यदि मुक्तिं समिच्छति । सन्देहात् परमं याति रौरवं पितृभिः सह ।। इति तन्त्र-शास्त्रे संशय-निषेधः ।

११ तन्त्र-शास्त्रे विश्वास-फलम्

गन्धर्व-तन्त्रे द्वितीय पटले—सर्व-कार्येषु सर्वत्र तांत्रिके वैदिके तथा । अविश्वासो महान् दोषो यत्नतस्तं विवर्जयेत् । संसिद्धेः कारणं देवि ! विश्वासः समुदाहृतः ।। इति शास्त्रे विश्वास-फलम् ।

१२ तन्त्र-ज्ञान-फलम्

महा-निर्वाण-तन्त्रे चतुर्दशोल्लासे—किं तस्य तीर्थ-भ्रमणैः किं यज्ञैर्जप-साधनैः । जानन्नेव महा-तन्त्रं कर्म-पाशैर्विमुच्यते । स सिद्धः सर्व-शास्त्रेषु सर्व-धर्म-विदां वरः । स ज्ञानी ब्रह्म-वित् साधु यस्तन्त्रं वेत्ति कालिके ! इति तन्त्र-ज्ञान-फलम् ।।

तत्रैव—अलं वेदैः पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । किमन्यैर्बहुभि-स्तन्त्रैः ज्ञात्वैकं सर्व-विद् भवेत् । इत्येक-तन्त्रस्यापि ज्ञान-फलम् ।।

१३ तन्त्र-शास्त्राधिकारि-कथनम्

गन्धर्व-तन्त्रे द्वितीय-पटले—आस्तिकोऽथ शुचिर्दक्षो द्वैत-हीनो जितेन्द्रियः । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्म-वादी च ब्रह्मी ब्रह्म-परायणः । सर्व-हिंसा-विनिर्मुक्तः सर्व-प्राणि-हिते रतः । सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारी स्यात् तदन्यत्र न साधकः ।। इति तन्त्र-शास्त्राधिकारि-कथनम् ।।

१४ कलौ तन्त्रोक्त-कर्मणा फलावाप्तिः

कुब्जिका-तन्त्रे प्रथम-पटले—श्रुति-स्मृति-विधानेन पूजा कार्या युग-त्रये । आगमोक्त-विधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्य-विधानतः ।

पुरश्चरण-रसोल्लास-तन्त्रे तृतीय-पटलेऽपि—तन्त्रोक्तं ध्यान-मन्त्रं च प्रशस्तं भारते कलौ । वेदोक्तं चैव स्मृत्युक्तं पुराणोक्तं वरानने ! न शस्तं चञ्चलापाङ्गि ! कदाचिद् भारते कलाविति ।

महा-निर्वाण-तन्त्रे द्वितीयोल्लासे च—विना ह्यागम-मार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! श्रुति-स्मृति-पुराणादौ मयैवोक्तं पुरा शिवे ! आगमोक्तेन विधिना कलौ देवान् यजेत् सुधीः । कलावागममुल्लंघ्य योऽन्य-मार्गे प्रवर्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः ।

तथा—कलौ तन्त्रोदिता मन्त्राः सिद्धास्तूर्णं-फल-प्रदाः । शस्ताः कर्मसु सर्वेषु जप-यज्ञ-क्रियादिषु । निर्वीर्याः श्रौत-जातीया विष-हीनोरगा इव । सत्यादौ सकला आसन् कलौ ते मृतका इव । पाञ्चालिका यथा भित्तौ सर्वेन्द्रिय-समन्विताः । अमूरशक्ताः कार्येषु तथान्ये मन्त्र-राशयः । अन्य-मन्त्रैः कृतं कर्म बन्ध्या-स्त्री-सङ्गमो यथा । न तत्र फल-सिद्धिः स्यात् श्रम एव हि केवलम् । कलावन्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति यो नरः । तृषितो जाह्नवी-तीरे कूपं खनति दुर्मतिः । नान्यः पन्था मुक्ति-हेतुरिहामुत्र सुखाप्तये । यथा तन्त्रोदितो मार्गो मोक्षाय च सुखाय च । इति कलौ तन्त्र-शास्त्रोक्त-कर्मणा फल-प्राप्ति-कथनम् ॥

१५ तन्त्र-वक्तृ-प्रशंसा

मुण्डमालायाम्—तन्त्र-वक्ता गुरुः साक्षात् यथा च ज्ञानदः शिवः । यथा गुरुर्महेशानि ! यथा च परमो गुरुः । यथा परापर-गुरुः परमेष्ठी यथा गुरुः । यथा चैव हि मन्त्रज्ञस्तन्त्र-वक्ता गुरुः स्वयम् । इति तन्त्र-वक्तृ-प्रशंसा ॥

१६ तन्त्रादि-निन्दा-करणे दोषः

तत्रैव—तन्त्रं च तन्त्र-वक्तारं निन्दन्ति तान्त्रिकीं क्रियाम् । ये जना भैरवास्तेषां मांसास्थि-चर्वणोद्यताः । अतएव च तन्त्रज्ञं न निन्दन्ति कदाचन । न वदन्त्यन्यथा क्वचित् ॥ इति तन्त्रादि-निन्दा-करण-दोषः ॥

१७ तन्त्र-श्रवण-फलम्

प्रथम-पटले—शृणु देवि ! जगद्धात्रि ! सर्वं-मङ्गल-मङ्गलम् । तन्त्रं शृणुयाद् देवेशि ! ब्रह्म-निर्वाणमाप्नुयात् ।

दशम-पटले—तन्त्रराजं महेशानि ! सारात् सार-तरं प्रिये ! श्रुत्वा ज्ञात्वा मोक्षमाशु लभते नात्र संशयः ।

एकादश-पटले—शृणुयात् यो मुण्डमाला-तन्त्रं परम-कारणम् । ज्ञानदं मोक्षदं भक्ति-भुक्ति-सौख्य-प्रदं शिवे ! इत्येवं परमं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् । यो वेद धरणी-मध्ये स एव परमार्थ-वित् ॥ इति तन्त्र-विशेष-श्रवण-फलम् ॥

निर्वाण-तन्त्रे—ज्ञानं च निर्मलं कृत्वा बुद्धिं च निर्मलां ततः । महा-भक्ति-युतो भूत्वा सर्व-प्राणि-हिते रतः । शब्द-ब्रह्म-मयं ज्ञात्वा शृणोति पटलं यदि । तदा मुक्तिमवाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः । अष्टादश-पुराणानां श्रवणेनैव

यत् फलम् । मेरु-तुल्य-सुवर्णं च गुरवे ब्रह्म-रूपिणे । स-शस्यां परमेशानि ! सप्त-द्वीपां वसुन्धराम् । प्रदद्याद् भक्ति-भावेन यदि स्यात् वेद-पारगः । तस्माद् वै परमेशानि ! फलं बहु-विधं शिवे ! अस्य तन्त्रस्य चार्वङ्गि ! शृणोति पटलं यदि । तत्-फलात् कोटि-गुणितं फलं स लभते ध्रुवम् । इति तन्त्रस्य पटल-मात्र-श्रवण-फलम् ॥

१८ शक्त्युत्पत्ति-कथनम्

शब्द-ज्ञानं विना सर्वो जाड्येन परिभूयते । प्रादुर्भूतिमतस्त्वग्रे शब्दानां वक्तुमारभे । सारदातिलके प्रथम-पटले—सच्चिदानन्द-विभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् विन्दु-समुद्भवः ॥ सच्चिदानन्द-विभवादित्यनेन अविद्योपहितत्वेऽपीश्वरस्य स्वरूप-हानिरिति राघव-भट्टः । सकलात् सप्रकृतिकादीश्वरात् शक्तिरासीदिति योजना । तथा च तत्रैव—निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः । निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥ इति कला प्रकृतिस्तया सह वर्तमानादिति तद्-व्याख्यानं च । ननु शक्ति-सहितादेव पुनः शक्तिः कथमासीदिति चेत् सत्यं या अनादि-रूपा चैतन्याध्यासेन महा-प्रलये सूक्ष्मतया स्थिता तस्या गुण-वैषम्यात्तु सगुणतया सात्विक-राजस-तामस-स्रष्टव्य-प्रपञ्च-साधने तद्-गुणावस्थाने वोपचारादुत्पत्तिरिति सांख्य-मतमाश्रित्य ग्रन्थ-कारस्योक्तिरियमिति ज्ञेयम् ।

तथा च मार्कण्डेय-पुराणे—देवानां कार्य-सिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा । उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ।

राघव भट्ट-धृत-प्रयोग-सारश्च—तस्माद् विनिर्गता नित्या सर्वगा विश्व-सम्भवा । विश्वेषां सम्भवो यस्या इति । तद्धृत-वायवीय संहितापि—शिवेच्छया परा शक्तिः शिव-तत्त्वैकतां गता । ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिवेति ।

१६ सृष्टि-प्रकरणम्

कुब्जिका-तन्त्रे प्रथम-पटले तु—आसीद् विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः समुद्भवा । नाद-रूपा महेशानि ! चिद्-रूपा परमा कला । नादाच्चैव समुत्पन्ना अर्द्ध-विन्दुर्महेश्वरि ! सार्द्ध-त्रितय-विन्दुभ्यो भुजङ्गी कुल-कुण्डली । त्रिगुणा सगुणा देवि ! ब्रह्म-रूपा सनातनी । चैतन्य-रूपिणी देवी सर्व-भूत-प्रकाशिनी । आनन्द-रूपिणी देवी ब्रह्मानन्द-प्रकाशिनी । इति विन्दोरादौ उत्पत्तिर्योक्ता सा आम्नाय-भेदेन अविरुद्धेति । स चाम्नाय-भेदोऽग्रे स्फुटी भवि-

ष्यति। इति सगुण-शिवाच्छक्त्युत्पत्तिः। तस्याः शक्तेस्तु नाद-विन्दु-सृष्ट्युपयोग्यवस्था-रूपौ। तदुक्तं प्रयोग-सारे—नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामय-पदोन्मुखी। शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुं-रूपा सा तदा स्मृता। इति शक्त्यवस्था-भेदः॥

२० तत्र त्रि-विध विन्दु-कथनम्

इच्छा-सत्वादि-रूपतया विन्दुरपि त्रिविध उक्तः सारदातिलके कान्यकुब्ज-वासिना जगद्गुरुणा लक्ष्मणाचार्येण—शिव-शक्ति-मयः साक्षात् त्रिधासौ भिद्यते पुनः। असौ विन्दुः शिव-मयः शक्ति-मय उभय-मयश्चेति त्रिविधः। त्रिविधस्य स्वरूपमुक्तं तत्रैव—विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समव्ययः समाख्यातः सर्वागम-विशारदैः। क्रिया-सारेऽपि—विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्। तयोर्योगे भवेन्नादस्ताभ्यो जातास्त्रि-शक्तयः। इति त्रि-विन्दु-कथनम्॥

२१ त्रि-विध शक्ति-कथनम् च

शक्ति-त्रयमुक्तं तत्रैव—रौद्री विन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्र-ब्रह्म-रमाधिपाः। ते ज्ञानेच्छा-क्रियात्मानो वह्नीन्द्वर्क-स्वरूपिणः। एतत् सार्द्ध-वचनं शारदायामपि—ते रुद्र-ब्रह्म-रमाधिपाः शिव-ब्रह्म-नारायणा यथा-क्रमं ज्ञान-शक्तीच्छा-शक्ति-क्रिया-शक्ति-स्वरूपा इत्यर्थः। अतएवैते वह्नीन्द्वर्क-स्वरूपिणः शब्दस्य सृष्टयन्तर्गता निबोधका अर्द्धेन्दु-विन्दु-रूपाः शक्तेरेवावस्था-विशेषा ज्ञेयाः। एतेन शक्तेरेव सृष्टयादि-कर्तृत्वमिति ध्वनितम्। ननु शब्दार्थ-भावि भुवनं सृजतीन्दु-रूपा यावद् बिभर्ति पुनरर्क-तनुः स्व-शक्त्या। वह्न्यात्मिका हरति तत् सकलं युगान्ते तां शारदां मनसि जातु न विस्मरामीति।

गोरक्ष-संहितायामपि—इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति। यथा-सम्भवमुन्नेयं अत्र ज्ञानं गौरी-शक्तिरिच्छा ब्राह्मी-शक्तिः क्रिया वैष्णवी-शक्तिरिति त्रिधा त्रि-प्रकारा सा। वक्ष्यमाणायामपि तस्यां सूर्येन्दु-पावकान्। प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरित्यादि-प्रणवांशाः अकारोकार-मकारा ब्रह्म-विष्णु-रुद्रात्मका अकाराद् ब्रह्मणोत्पन्नमित्यादि ब्रह्म-विष्ण्वीश्वरास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिता इति। तेन तत्र तत्र सूर्य-रूपोऽकारो ब्रह्मा अत्र तु सूर्य-रूपो विष्णुरिति पूर्वापर-लिखनानुसारेण विरोध इति चेदर्थ-सृष्टयनुसारेण क्रमोऽनुसन्धेयो न तु लिखनानुसारेणेति स्थितम्।

योगिनी-तन्त्रे पूर्व-खण्डे दशम-पटले तु—इत्युक्त्वा सा महा-काली ददावस्मासु शाम्भवि! इच्छा-क्रिया-ज्ञान-शक्तिः सर्व-कार्यार्थ-साधना।

इच्छा तु विष्णवे दत्ता क्रिया-शक्तिस्तु ब्रह्मणे। मह्यं दत्ता ज्ञान-शक्तिः सर्व-शक्ति-स्वरूपिणी। इत्यनेन विष्णोरिच्छा-शक्तिरिति यदुक्तं तदाम्नाय-भेदेनाविरुद्धम्। एवं वक्ष्यमाण-पञ्चाम्नाय-षडाम्नाय-तत्तदाम्नाय-रूपादि-निरूपक-प्रभृति-परस्पर-विरुद्ध-वचनानि सात्विकादि-भेदेनाम्नाय-भेदेन वा व्यवस्थेयानीति निबोधिकादि-सृष्टि-कथनम्।

२२ तत्र ब्रह्म-विष्णु-शिवाद्युत्पत्तिः

निर्वाण-तन्त्रे प्रथम-पटले तु—सत्य-लोके निराकारा महा-ज्योतिः-स्वरूपिणी। माया-वल्कलमुत्सृज्य द्विधा भिन्ना जगन्मयी। शिव-शक्ति-विभागेन जायते सृष्टि-कल्पना। प्रथमे जायते पुत्रो ब्रह्म-संज्ञो हि पार्वति! कालिकोवाच—'शृणु पुत्र! महा-वीर! विवाहं कुरु यत्नतः'। एतत् श्रुत्वा ततो ब्रह्मा उवाच सादरं वचः---'त्वां बिना जननी नास्ति शक्तिं मे देहि सुन्दरि!' तत् श्रुत्वा जगतां माता स्व-देहात् मोहिनीं ददौ। द्वितीया सा महा-विद्या सावित्री परमा कला। 'अस्याः संगं समासाद्य वेद-विस्तारणं कुरु। अनायासे सृष्टि-कर्त्ता भव त्वं मही-मण्डले।' द्वितीये जायते पुत्रो विष्णुः सत्व-गुणाश्रयः। कालिकोवाच—'शृणु पुत्र! महावीर! विवाहं कुरु यत्नतः।' विष्णुरुवाच—'तव दर्शन-मात्रेण निष्कामी जायते पुमान्। कथं करोमि हे मातर्मोहिनीं देहि मे शिवे!' देहाच्छक्तिं विनिष्कृष्य ददौ तस्मै च कालिका। वैष्णवीं तां महा-विद्यां श्रीविद्यां परमेश्वरि! तामाश्रित्य महा-विष्णुः पालयत्यखिलं जगत्। तृतीये जायते पुत्रो महा-योगी सदा-शिवः। तं दृष्ट्वा सा महा-काली ऋतु-युक्ताभवन्मुदा। 'शृणु पुत्र! महा-योगिन्! मद्-वाक्यं हृदयं कुरु। त्वां विना पुरुषः को वा मां विना कापि मोहिनी। अतस्त्वं परमानन्दो विवाहं कुरु मे शिव!' सदा-शिव उवाच —'यदुक्तं कर्म हे मातस्त्वां विना नास्ति मोहिनी। सत्यमेतत् जगन्मातर्मां विना पुरुषो न च। अस्मिन् देहे संस्थिते च न करोमि विवाह-कर्म्। कुरु देहान्तरं मातः! करुणा यदि वर्तते।' तत्क्षणे सा महा-काली ददौ भुवन-सुन्दरीमिति॥

२३ शक्त्या सृष्ट्यादि-कथनम्

कुब्जिका-तन्त्रे प्रथम-पटले—ब्रह्माणी कुरुते सृष्टिं न तु ब्रह्मा कदाचन। अतएव महेशानि! ब्रह्मा प्रेतो न संशयः। वैष्णवी कुरुते रक्षां न तु विष्णुः कदाचन। अतएव महेशानि! विष्णुः प्रेतो न संशयः। रुद्राणी कुरुते ग्रासं न तु रुद्रः कदाचन। अतएव महेशानि! रुद्रः प्रेतो न संशयः। ब्रह्म-विष्णु-महेशाद्या जडाश्चैव प्रकीर्तिताः। प्रकृतिं च विना देवि! सर्व-कार्याक्षमा ध्रुव-मित्युक्तम्। इति शक्त्या सृष्ट्यादि-कथनम्॥

२४ शब्द-ब्रह्मोत्पत्ति-कथनम्

शब्द-ब्रह्मण उत्पत्तिमाह । शारदायां प्रथम-पटले—भिद्यमानात् पराद् विन्दोरव्यक्तात्मा वरोऽभवत् । शब्द-ब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागम-विशारदा इति । पराद् विन्दोरित्यनेन शक्त्यवस्था-रूपो यः प्रथमो विन्दुस्तस्माद् भिद्यमानादव्यक्तात्मा वर्णादि-विशेष-रहितोऽखण्डो नाद-मात्रमुत्पन्नमित्यर्थः। उक्तं च दुर्गेण यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेष-रूपेण न व्यज्यन्ते स ध्वनिरव्यक्त इति। सृष्ट्युन्मुख-परम-शिव-प्रथमोल्लास-मात्रमखण्डोऽव्यक्तो नाद-विन्दु-मय एव व्यापको ब्रह्मात्मकः शब्दः। शब्द-ब्रह्मेति हृदयं तथा च राघव-भट्ट-धृतं वचनम्—क्रिया-शक्ति-प्रधानायाः शब्द-शब्दार्थ-कारणम् । प्रकृते-र्विन्दु-रूपिण्याः शब्द-ब्रह्माभवत् परमिति ।

प्रयोग-सारेऽपि—सोऽन्तरात्मा तदा देवि ! नादात्मा नदते स्वयम्। यथा संस्थान-भेदेन सम्भूय वर्णतां गतः। वायुना प्रेर्यमाणासौ पिण्डाद् व्यक्ति प्रयास्यतीति ।

शारदातिलके—चैतन्यं सर्व-भूतानां शब्द-ब्रह्मेति मे मतम्। तत् प्राप्य कुण्डली-रूपं प्राणिनां देह-मध्यगम्। वर्णात्मनाविर्भवति गद्य-पद्यादि-भेदतः। तद्-भिद्यमान-विन्दु-रूपं चैतन्यं कुण्डली-स्वरूपं प्रणवाकारं प्राणिनां देह-मध्यगं सत् वर्णात्मना आविर्भवति प्रकाशत इत्यन्वयः। किं कृत्वा प्राप्य कण्ठादि-करणानीति शेषः। तथा च मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्य इत्यादि प्रपञ्चसारे आश्चर्यो वक्ष्यति। अतएव वक्ष्यमाणा सृष्टिः कुण्डलीत इति ज्ञेयम् ॥

२५ तत्र ब्रह्मणो द्वैविध्य-कथनम्

शब्द-ब्रह्म-परम-ब्रह्म-भेदेन ब्रह्मणो द्वैविध्यमुक्तं कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे प्रथमोल्लासे—आगमोत्थं विवेकोत्थं द्विधा ज्ञानं प्रचक्षते। शब्द-ब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम्। श्रीभागवते षष्ठ-स्कन्धे षोडशाध्यायेऽपि—अहं सर्वाणि भूतानि भूतात्मा भूत-भावनः। शब्द-ब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनु-रिति। शब्द-ब्रह्म प्रणव-रूपं तथा च भगवद्-गीता—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिमिति।

ओमिति ध्वनि-मात्रोपलक्षणमतो वक्ष्यमाण-गुरु-वक्त्रे स्थितं ब्रह्म लभ्यते। तत्-प्रसादत इत्यादि वचनैः सह न विरोधः। सर्वत्रैव ध्वनेर्विद्यमा-नत्वात्। प्रणवार्थो वा वाच्यं तु परमं ब्रह्म-प्रणवो वाचकः स्मृत इत्यादि-वचनात्।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथम-काण्डे वीज-स्वरूप-शब्द-प्रादुर्भाव-रूपाकर-कथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

शब्दार्थ-स्वरूप-ब्रह्म-कथनम्, गर्भाक्षर-जात-जगत्-कथनम्

१ शब्दादीनां स्फोट-वादः

इत्याकरे समुद्भूते शब्दे संशय-रूपतः विवाद-विलमुत्पन्नं परस्पर-जिगीषयेति। अथ शब्दा नित्या अनित्याः प्रसिद्धाश्चेति मत-त्रयम्। तत्र पूर्व-मते शब्द-ब्रह्मेति सुष्ठूक्तम्। अनित्य-वादिनोऽपि बहवस्तेषां मध्ये आन्तर-स्फोट-वादिनो जाति-व्यक्ति-स्फोटात्मक-बाह्य-स्फोट-वादिनश्चैवं विवदन्ते यथा—अथ कथमर्थः शब्देन प्रतिपाद्यते प्रतिपादयितुमक्षमत्वात्। तथा हि नियत-वर्णाः पदार्थं गमयन्ति ते किं क्रमेण युगपद् वा। नाद्यः। गौरित्यादौ गादि-वर्णैः प्रत्येकमर्थ-प्रतिपादने कृते अपर-वर्ण-वैयर्थ्यं स्यात्। अथ वर्णैरेकशः कियानर्थावयवाः प्रतिपाद्यत इति चेत् तदप्ययुक्तम्। न हि गवाद्यवयवे गादि-वर्णानां संकेतोऽस्ति। न द्वितीयः। भिन्न-कालोपलब्धानां यौगपद्याभावात्। उच्चरित-प्रध्वंसिनो हि वर्णास्तावत् कालमवतिष्ठन्ते। न च पूर्व-पूर्व-वर्ण-ज्ञानं तस्योत्तरोत्तर-वर्ण-ज्ञानानुवृत्तौ नित्यत्वे प्रसङ्गात् अतएवेदं निरस्तम्।

यावन्तो यादृशा ये च तदर्थ-प्रतिपादने। वर्णाः प्रज्ञात-सामर्थ्याः ते तथैवार्थ-बोधका इति। तस्मादनुत्पन्नोत्पन्न-नष्टयोरसत्त्वे विशेषाभावात् वर्णेभ्योऽर्थ-प्रत्ययो न सम्भवतीति वर्णव्यतिरेकेण वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फोटः परिकल्प्यते। स्फुटत्यर्थो यस्मादिति स्फोटोऽपादानेऽल्। वर्णोच्चारणं तु स्फोटार्थमेव। पाद-वर्णा हि स्फोट-व्यञ्जका इति क्रम-यौगपद्याभ्यां व्यञ्ज-कासम्भव इति चेद् भवति तावदर्थ-प्रतिपत्तिः तदनुपपत्त्या वर्णेष्वपि स्फोटः कल्प्यते। तस्मात् वर्ण-स्फोटात् पद-स्फोटस्तस्मादर्थ-प्रतिपत्तिरित्थं च क्रम-यौगपद्याभ्यां पदेभ्यो वाक्यार्थानुपपत्त्या पद-स्फोट-व्यञ्जितात् वाक्य-स्फोटात् वाक्यार्थ-प्रतीतिः।

ननु गौरित्युच्चारणानन्तरं वर्ण-व्यतिरिक्तं परं किञ्चिन्नोपलभामहे। केवलं वर्णा एव प्रतिपाद्यन्ते। तस्मादनुपलभ्यमानत्वात् स्फोट-रूपं नाम नास्त्येव शश-विषाणादि-वदिति स्फोट-वादिनामाक्षिपन्ति। शपथैरपि नादेयं

वदा वः स्फोट-वादिनाम् । नभः-कुसुममस्तीति कोऽभिदध्यात् सचेतन इति । तत्र स्फोट-वादिभिरुच्यते प्रत्यक्षेण न गृह्यते स्फोटः । तथा हि गौरित्यत्र गकारौकार-विसर्गेति वर्ण-त्रयस्य क्रमेणानुभवानन्तरं पदमिति अभिन्नाकारा बुद्धिरुपजायते । न च तस्यां वर्ण-त्रयानर्थक्यं प्रयुज्यते अभिन्न-त्वात् बुद्धेः । यथा पट-बुद्धिरभिन्ना तन्तुभिरेवोप-जायमाना तन्तु-व्यतिरिक्तं पटमवलम्बते । तथा इहापि वर्ण-त्रय-व्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरमवलम्बते स च स्फोट इति ।

ननु वर्ण-व्यतिरिक्तमन्यद् वस्तु न दृश्यत एव पटोऽपि तर्हि तन्तु-व्यति-रिक्तो न दृश्यते कथमङ्गी-कर्तव्यः पट-बुद्धौ पटः प्रकाशते स्फोटोऽपि तर्हि तथा । अथ स्फोटः किं स्वरूप इदं तदिति शृङ्ग-ग्राहितया प्रतिपाद्यताम् । अथोच्यते—यो हि यद्-बुद्धि-ग्राह्यः स तद्-बुद्धि-बोध्य एव न बुद्ध्यन्तरेभ्य इति पटोऽपि तर्हि तट-बुद्ध्यैव प्रतिपाद्यते । न तु बुद्ध्यन्तरेण तस्मात् । यथा तन्त्वनुभवानन्तरमवयवी प्रत्यक्ष-सिद्धः पटस्तद्-वत् सकल-वर्णानुभवानन्तर-मनुभूयमानो वर्णाभिव्यङ्ग्यः । प्रत्यक्ष-सिद्ध-स्फोट इति गोपीनाथ-तर्का-चार्याः । तन्मत-द्वयं दूषयितुमपक्रमन्ते शारदातिलके प्रथम-पटले आचार्याः—

शब्द-ब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे विदुः । एके आचार्याः शब्दार्थं आन्तर-स्फोटं शब्द-ब्रह्मेत्याहुः । यथाह—निरंश एव अभिन्नो नित्य-बोध-स्वभावः शब्दार्थं आन्तर-स्फोट इति । अपरे वैयाकरणाः पूर्व-पूर्व-वर्णोच्चा-रणाभिव्यक्त-तत्तत्पद-संस्कार-सहाय-चरम-पद-ग्रहणोद्बुद्धं वाक्य-स्फोट-लक्षणमखण्डैकार्थ-प्रकाशकं शब्दं शब्द-ब्रह्मेति वदन्ति । यथाह—एक एव नित्योऽभिव्यंगेभ्योऽखण्डो व्यक्ति-स्फोटो जाति-स्फोटो वा वहो-रूप इति । न तु अनित्यः शब्दश्चेत् तदा नाना-मुनिभिर्महा-देवेन देव्यर्चना-नाना-शास्त्रेषु एकमेव वचनं क्वचित् क्वचित् कथमुक्तं तदग्रे व्यक्तो-भविष्यति । नित्य-पक्षे तु नैष दोषो वचनस्यापि नित्यत्वात् इति चेत् न । अनित्य-पक्षेऽपि नाना-वक्त्रादेक-स्वरूपा भारती वचन-रूपेण निर्गतेत्यनेन कस्यापराधस्तस्याः शक्तेः वैचित्र्यात् ।

यत्तु योगिनी-तन्त्रे प्रथम-खण्डे दशम-पटले—तन्मध्ये तु मया दृष्टं वर्ण-पुञ्जं महोज्ज्वलम् । सूर्य-कोटि-समाभासं चन्द्र-कोटि-सुशीतलम् । वह्नि-कोटि-महोज्ज्वालं परं ब्रह्म-मयं ध्रुवमिति वचनं तद्-ब्रह्माण्डादि-वदाद्या-शरीरस्थ-

त्वेन अवधातव्यमन्यथा बच्छरीर-वर्तिनां ब्रह्माण्डादीनामपि नित्यं स्यात्। तच्छरीरे ब्रह्माण्डं तु। अतीव-बृहदाकार-ब्रह्माण्ड-कोटि-कोटयः। चरन्ति सर्वदा देवि! कः संख्यातुं क्षमो भवेत्। इति तदनन्तर शिव-वचनाज्-ज्ञेयम्। अथ भवन्मते मन्त्र-वेद-गायत्र्यादीनामनित्यत्वापत्तिरिष्टापत्तिरिति चेत्।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्—इति गीतोक्तम्। गुरु-वक्त्रे स्थितं ब्रह्म लभ्यते तत्प्रसादतः—इति गुरु-गीतोक्तम्। गुरुणा यस्य यत् प्रोक्तं तत्-तस्य ब्रह्म-संज्ञितम्—इति गुप्त-साधन-तन्त्रे षष्ठ-पटलोक्तम्। गायत्री ब्रह्म-रूपिणीति तत्-कवचोक्तमपौरुषेयाणि वेद-वाक्यानीति दुर्ग-सिंहोक्तं च। उक्तं च दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु विद्यते। वेदे कर्तुर-भावात्तु दोषाशंकैव नास्ति नः। इति तत्र तत्र लक्षणया ब्रह्म-प्रतिपादकमिति व्याख्यातव्यमिति चेन्नेयं लक्षणा रूढ़ि-प्रयोजनाभ्यां वञ्चितत्वादिति।

उक्तं च काव्य-प्रकाशे—मुख्यार्थ-बाधे तद्-योगे रूढ़ितोऽर्थ-प्रयोजनात्। अन्यार्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रिया। इति शब्द-श्रवण-मात्रावग-म्योऽर्थः मुख्यार्थः। यथोक्तं गोपीनाथ-तर्काचार्येण—श्रुति-मात्रेण यत्रास्य तादर्थ्यमवसीयते। तं मुख्यमर्थं मन्यन्ते गौणं यत्नोपपादितमिति। बाधस्तु अन्वयानुपपत्तिः। ययेत्यर्थे यदित्यव्ययम्। क्रिया-व्यापारः। आरोपिता अभिधेय-प्रत्ययान्तरित-प्रत्ययेति। प्रसिद्ध-वादिनस्तु नामी वर्णा नित्यास्त-ल्लक्षणा-योगात्। तथा हि सदकारणवन्नित्यमिति नित्य-लक्षणम्। सत् सत्वाशालि अकारण-वत् कारण-रहितं यत् तन्नित्यमित्यर्थः। केवलं सदि-त्युक्ते घट-पटादेर्ध्वंसस्यापि नित्यत्व-प्रसङ्गः स्यात्। केवलमकारण-वदि-त्युक्तेऽपि प्रागभावस्यापि नित्यत्व-प्रसङ्गः। अतो विशेषण-द्वयमिति।

वर्णास्तु कण्ठ-ताल्वादि-करण-क्रमानुविधायि-जन्मानः नित्या भवितु-मर्हन्ति। नाप्यनित्याः स एवायं शब्दो यः पूर्वमुपालब्ध इति प्रत्यभिज्ञानात्। अथ तत्-प्रतिरूपकोऽयमिति चेत् तथापि संकेतान्तर-प्रसक्तिः स्यात्। संकेत-स्तु। अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्युद्देशन-रूपः। वर्णादिषु उच्चरित-प्रध्वस्तेषु संकेतोऽपि ध्वस्त इति। तस्मान्न अमी वर्णा नित्या नाप्यनित्याः। किन्तु अनवच्छिन्न-सन्तानाः प्रसिद्धा इति। ननु वर्णा नित्याश्चेत् तदा कथ-मुक्तं वर्णात्मनाविर्भवतीति। नैवमभिप्रायापरिज्ञानाद् दोषमाशङ्कसे तथा हि।

शब्दो द्विविधो ध्वनिर्वर्णश्च । षड्जर्षभ-गान्धार-मध्य-पञ्चम-धैवत-निषादेषु सप्तसु स्वरेषु वर्णं विना ध्वनिः स्वातन्त्र्येण प्रतिभाति । अमरसिंहेनापि तन्त्री-कण्ठोत्थिताः स्वरा इत्युक्तम् । तथा च षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजो रौति तु गान्धारं क्रौञ्चं क्वणति मध्यमम् । पुष्प-साधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । धैवतं कुञ्जरो रौति निषादं हेषते हय इति राय-मुकुट-प्रभृति-धृत-सङ्गीत-वचनमिति । मालवादयो रागा अपि मूर्छित-स्वर-भेदेन ध्वनिरेव भवति । तथा च मालवोऽयं वसन्तश्चायमित्यादि गीति-श्रवण-समये ध्वनि-भेदेन सामाजिकानां प्रतीतिः स्यात् । ध्वनि-भेद-ज्ञानं तु स्वर-भेदेन भवति । न तु वस्तुत इति । ध्वनिमन्तरेण वर्णो न प्रकाशते । अर्थावबोधाय ध्वनिर्वर्णात्मना आविर्भवति प्रकाशत इति तस्य तात्पर्यम् । नन्वर्थावबोधाय परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्व-रूपावस्थाः सन् ध्वनिरपि प्रकाशते । तथा च गवादीनां वत्स-प्रभृत्या-वाहनाद्यर्थं नादः प्रवर्तते ।

अतएवोक्तं स्वर-शास्त्रे—शिशुर्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गीति-रसं फणी । हरिर्वेत्ति हरो वेत्ति नारदो वेत्ति वा न वा । इति चेत् सत्यम् । गवादीनां स्वर-मात्र-प्रतीति-समवायिनां कियद्-विषयक-ज्ञानमस्ति न तु धी-मेधा-विज्ञानानि तानि तु वर्ण-ज्ञानादृते न सम्भवन्ति । तथा हि ईश्वर-विषयक-ज्ञानमपीश्वर-शब्दं विना न भवति । एवमनिर्देश्यं निर्गुणं ब्रह्मापि अन्धकाराव-स्थित-वस्तु-प्रकाशक-प्रदीपेनेव तत्-प्रकाशक-मात्रेण निर्गुण-शब्देनैव व्यज्यते । अतएव ध्वनिं तृणाय मत्वा शिशुर्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गीति-रसं फणी । एवं तु कविता-तत्त्वमीश्वरो वेत्ति नापर इत्यनेन काव्य-विद्भिरुपहसितम् । कविता तु अर्थ-व्यङ्ग्या अतो वर्णात्मक-शब्देनैव कविता स्यादिति तु न शब्द-वाच्यत्वं निर्गुणस्य ।

स निर्गुणः गुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः । निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृत इति शारदातिलकेऽर्गानां प्रकृति-प्रभवत्वेन तत्र वृत्त्याभावात् प्रकृतेरन्यः प्रकृत्या असम्बद्ध इत्यर्थः । कुब्जिका-तन्त्रे प्रथम-पटले तु शेषार्द्ध-मन्यथोक्तं यथा—निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः । निर्गुणाश्चैव सञ्जाता त्रिबिन्दवस्तत्र एव च । ब्रह्म-बिन्दुर्विष्णु-बिन्दू रुद्र-बिन्दुर्महेश्वरीति ।

अन्यथा प्रकृतीश्वर-भेदोपलब्ध्यनन्तरं मिलितत्व-प्रतीति-विषयेण सगुणेन निर्गुणस्य भेद-प्रतीतिर्न स्यादत एव श्रुत्यध्याये ब्रह्मणा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये

निर्गुणे गुण-वृत्तयः। कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे। इति परीक्षितः प्रश्नोऽपि सङ्गच्छते। आस्तां विस्तरः प्रस्तुतमभिधास्ये। तन्मत-द्वयं दूषयति शारदातिलकं मत-द्वयेन शब्द-शब्दार्थयोः ब्रह्मत्वमुक्त्वा न हि तेषां तयोः सिद्धिर्जड़त्वादुभयोरपीति तेषां वादिनां मते तयोः शब्द-शब्दार्थयोः शब्द-ब्रह्मत्व-सिद्धिर्न। हेतुमाह उभयोर्जड़त्वादिति। अयमाशयः—शब्दं विनार्थो जड़ः प्रतिपत्तुमशक्यः कस्तं प्रतिपादयिष्यतीत्येवमर्थं विना शब्दोऽपि जड़ः प्रतिपादयितुमशक्तः कं स बोधयिष्यतीति तेन शब्दार्थ-रूप-विशिष्टस्य शब्द-ब्रह्मत्वमवधारितम्।

तदुक्तं अध्यात्म-विवेके—अनादि-निधनं ब्रह्म शब्द-तत्त्वं यदक्षरम्। विवर्त्ततेऽर्थ-भावेन प्रक्रिया जगतो मतेति। अन्यत्रापि शब्द-ब्रह्मेति शब्दाव-गम्यमर्थं विदुर्बुधाः। स्वतोऽर्थानावरोधत्वात् प्रोक्तोऽप्येतादृशो वर इति। स तु सर्वत्र संस्यूते जाते भूताकारे पुनः। आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थ-विस्तृत इति।

२ षट्-त्रिंशत् तत्व-निरूपणम्

अतएव कल्पसूत्र-टीकायां शङ्कराचार्याः—षट्-त्रिंशत् तत्त्वानि विश्वं शरीरं कंचुकितः शिवो जीवः। निष्कंचुकः परम-शिव इति षट्-त्रिंशत्-तत्त्वानि शुद्ध-मिश्राशुद्ध-भेदानि यथा। शिव-शक्ति-सदाशिवेश्वर-शुद्ध-विद्येति शुद्धानि। मिश्राणि शुद्धाशुद्धानि। शुद्धानि यथा—माया-कला-विद्या-वागहङ्कार-काल-नियति-पुरुष-प्रकृति-बुद्धि-मनांसि। अशुद्धानि यथा—श्रोत्र-त्वक्-चक्षू-रसना-घ्राण-वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थ-शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाकाश-वायु-तेजो-जल-पृथिव्यात्मकानि।

तदुक्तं मृत्युञ्जय-संहितायाम्—कला-विद्या-वाक्-काल - माया- नियति-पञ्चकैः कंचुकितः शिवो जीवो भवति। एवं च शिव-जीवयोरुपाधि-मात्र-भेदः। तत्त्वानां विशेषस्तु दीक्षा परिच्छेदे वक्ष्यते।

कंचुक-लक्षणं यथा परा-परिमलोल्लासे—अस्यैव सर्व-कर्तुर्यत् किञ्चित् कर्तृत्व-विभ्रमः। तस्य हेतुः कला-नाम तत्त्वं तत्त्व-विदो विदुः। सर्वज्ञस्य त्वविद्या स्यात् किञ्चित् ज्ञातृत्व-विभ्रमः। पूर्णस्य रागो विषयेष्वभिष्वङ्ग इतीरितः। कालो हि नाम भावानां भीषणाभीषणात्मकः। क्रमावच्छेदकः

सोऽयं लवादि-प्रलयावधिः । इदं ममैव कर्तव्यमकर्तव्यमिदं मम । इत्थं नियमनस्यास्य हेतुर्नियतिरुच्यते । तत्त्व-पञ्चकमेतस्य स्वरूपावरकं यतः । तस्मात् कंचुकमित्येतदुच्यते तत्त्व-पञ्चकमित्याहुः ।

कुलार्णवे पञ्चम-खण्डेऽपि—घृणा लज्जा भयं शोको जुगुप्सा चेति पञ्चमी । कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः । पाश-बद्धो भवेज्जीवः पाश-मुक्तः सदाशिवः । इति शिव-जीवयोरैक्यमुक्तम् । राघव-भट्टस्तु—यदि शब्दः शब्दार्थो वा ब्रह्मेत्युच्यते तदा ब्रह्म-पद-वाच्यत्वं नोपपद्यते । यतः सच्चिदानन्द-रूपो ब्रह्म-पदार्थः । उक्तं च श्रुत्या—नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याह । एतन्न समीचीनम् । तेनैव लिखित-कुण्डली-स्वरूपं प्रणवाकारमित्यसङ्गतेः विश्वसाराद्युक्त-वचन-जाताच्च ।

३ विष्णु-शिव-शक्तीनां पञ्चाशन्मूर्तयः

तथा च विश्वसारे—शब्द-ब्रह्मेति तं प्राह साक्षाद् देवः सदाशिवः । अनाहतेषु चक्रेषु स शब्दः परिकीर्त्यते । अनाहतं महा-चक्रं हृदये सर्व-जन्तुषु । तत्र ॐकार इत्युक्तो गुण-त्रय-समन्वितः । शिवो ब्रह्मा तथा विष्णुरोङ्कारे च प्रतिष्ठितः । अकारश्च भवेद् ब्रह्मा उकारः सच्चिदात्मकः । मकारो रुद्र इत्युक्त इति तस्यार्थ-कल्पना । अकारे च भवेद् विष्णुरुकारे च प्रजापतिः । मकारे च भवेत् रुद्र इति वा वर्ण-निर्णयः ॥ फेत्कारिणी-तन्त्रे प्रथम-पटले च—तेभ्य एव समुत्पन्ना वर्णेभ्यो विष्णु-शूलिनोः । मूर्तयः शक्ति-संयुक्ता उद्यन्ते ताः क्रमेण तु । इत्युक्ता विष्णु-शिव-शक्तीनां प्रत्येकं मूर्तयः पञ्चाशदुक्ताः ।

४ कालोत्पत्ति-कथनम्

प्रपञ्चसारे तृतीय-पटलेऽपि—शशीनाग्न्युत्थिता यस्मात् स्वर-स्पृक्-व्यापकाक्षराः । इनः सूर्यः, स्पृक् स्पर्शः । तत् त्रिभेदे समुत्पन्ना अष्ट-त्रिंशत् कला मताः । स्वराः सौम्याः स्पर्श-युग्मैः सौरा वाद्याश्च वह्निजाः । षोडश-द्वादश-दश-संख्याः स्युः क्रमशः कलाः ॥ क्रमश इति चन्द्रस्य षोडश, द्वादश सूर्यस्य, वह्नेर्दशेत्यष्ट-त्रिंशत् कलाः ।

वर्णेभ्य एव तारस्य पञ्च-भेदैश्च भूतगैः । सर्वगाश्च समुत्पन्नाः पञ्चाशत्-संख्यकाः कलाः ॥ तारस्य प्रणवस्य ताभ्य एव तु तावत्यः शक्तिभिर्विष्णु-

मूर्तयः। तावत्या मातृभिः सार्द्धं तेभ्यः स्यू रुद्र-मूर्तयः। तेभ्य एव तु पञ्चाशत् स्युरौषधय ईरिताः। याभिस्तु मन्त्रिणः सिद्धं प्राप्नुयुर्वाञ्छित-प्रदाम्। अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः। शशिनी चन्द्रिका कान्ति-र्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गना। पूर्णापूर्णामृता काम-दायिन्यः स्वरजाः कलाः। कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे षष्ठोल्लासे तु चेति कथिता कुल-नायिकेति पाठः।

तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः। सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा। कभाद्या वसुदाः सौराष्ठडान्ता द्वादशेरिता। धूम्रा-र्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी। सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्य-कव्य-वहेत्यपि। हव्य-वहा कव्य-वहेति। याद्यर्ण-युक्ता वह्नेश्च तथा दश धर्म-प्रदाः कलाः। कुलार्णवे तु—आग्नेया यादि-वर्णाद्या दश-धर्म-प्रदाः कलाः। इति पाठः। शारदायाम्—अमृता मानदा इत्याद्युक्त्वा। अभयेष्ट-करा ध्येयाः श्वेत-पीतारुणाः क्रमात्। इति विशेष उक्तः।

प्रपञ्चसारे—सृष्टिर्ऋद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा। स्थितिः सिद्धिरकारोत्थाः कला दश समीरिताः। अकार-प्रभवा ब्रह्म-जाताः स्युः सृष्टये कला। शारदायाम्—अकाराद् ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्त-चामीकर-प्रभाः। द्रवीभूत-स्वर्ण-वर्णा इत्यर्थः। एताः कर-धृताक्ष-स्रक्-पङ्कज-द्वय-कुण्डिकाः।

प्रपञ्चसारे—जरा च पालिनी शान्तिरीश्वरी रति-कामिका। वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घाश्चोकारजाः कलाः। शारदायां तु—दीर्घाः स्युरष्ट-तवर्गजाः।

उकाराद् विष्णुनोत्पन्नास्तमाल-दल-सन्निभाः। अभीति-वर-चक्रेष्ट-बाहवः परिकीर्तिताः। तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्त्री क्षुत् क्रोधनी क्रिया। उत्कारी चैव मृत्युश्च मकाराक्षरजाः कलाः। मकार-प्रभवा रुद्र-जाताः संहृतये कलाः। शारदायां तु—उत्कारी मृत्युरेताः स्युः कथिता पयवर्गजाः। रुद्रेण मार्णादुत्पन्नाः शरच्चन्द्र-निभ-प्रभाः। उद्वहन्त्योऽभयं शूलं कपालं बाहु-भिर्वरम्। इत्यधिकमुक्तम्॥

विन्दोरपि चतुस्रः स्युः पीताः श्वेतारुणासिताः। ईश्वरेणोदिता विन्दोः पीताः श्वेतारुणासिताः। अनन्ताय य-वर्गस्था जवा-कुसुम-सन्निभाः। अभयं हरिणं टङ्कं दधाना बाहुभिर्वरम्। इत्यधिकमुक्तं शारदायाम्॥ कलाश्चेश्वर-सञ्जातास्तिरोधानाय विन्दुजाः। इति कुलार्णवे॥ निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च

विद्या, शान्तिस्तथैव च। इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा। सूक्ष्मा सूक्ष्मातंता ज्ञानामृता चाप्यायनी तथा। व्यापिनी व्योम-रूपा च अनन्ता नाद-सम्भवा। नादजाः षोडश प्रोक्ता भुक्ति-मुक्ति-प्रदायिकाः। सदा-शिवेन सञ्जाता नादादेताः सित-त्विषः। अक्ष-स्रक्-पुस्तक-गुण-कपालाढच-कराम्बुजाः। इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्व-समृद्धिदाः। इत्यादिकं शारदायां। इति पञ्चाशत्-कलाः।

५ पञ्चाशत् विष्णूत्पत्तिः

प्रपञ्चसारे—केशव-नारायण-माधव-गोविन्द-विष्णवः। मधुसूदन-संज्ञश्च सप्तमः स्यात् त्रिविक्रमः। वामनः श्रीधराख्यश्च हृषीकेशस्तदन्तरम्। पद्म-नाभस्तथा दामोदराख्यो वासुदेव-युक्। सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नः सानिरुद्धाः स्वरोद्भवाः। ततश्चक्री गदी शार्ङ्गी खड्गी शङ्खी हली तथा। मुषली शूलि-संज्ञश्च भूयः पाशी तथांकुशी। मुकुन्दो नन्दजो नन्दी नरो नरक-जिद्धरिः। कृष्णः सत्यः सात्वतश्च शौरिः शूरी जनार्दनः। भूधारी विश्व-मूर्तिश्च वैकुण्ठः पुरुषो-त्तमः। बली बलानुजो बालो वृषघ्नश्च वृषस्तथा। हंसो वराहो विमलो नृसिंहो मूर्तयो हलात्। कादि-क्षान्ताद् व्यञ्जनादित्यर्थः। केशवाद्या इमे श्यामाश्चक्र-शङ्ख-लसत्-कराः। इति शारदायामधिकः। फेत्कारिणी-तन्त्रेऽपि शङ्ख-चक्र-धराः सर्वे घनाभाः पीत-वाससः। केशवाद्या निजाङ्कस्थ-शक्त्या-लंकृत-विग्रहाः। इति पञ्चाशद्-विष्णवः।

६ पञ्चाशत् विष्णु-शक्त्युत्पत्तिः

कीर्तिः कान्तिस्तुष्टि-पुष्टी धृतिः शान्तिः क्रिया दया। मेधा सर्षी श्रद्धा स्या-ल्लज्जा लक्ष्मीः सरस्वती। प्रीति-रती रमा प्रोक्ताः क्रमेण स्वर-शक्तयः। जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी। विजया विरजा विश्वा विनदा सुनदा स्मृतिः। ऋद्धिः समृद्धिः शुद्धिश्च भक्तिर्मुक्तिर्मितिः क्षमा। रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधा परा। परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा। अमोघा विद्युता चेति शक्तयः सर्व-कामदाः। एताः प्रियतमांकेषु निषण्णाः सस्मिताननाः। विद्युद्-दाम-समानाङ्ग्यः पङ्कजाभय-बाहवः। फेत्कारिणी-तन्त्रे तु—ताश्च सस्मित-वक्त्राब्जा विद्युदाभाः प्रकीर्तिताः। कान्ताङ्कस्थाश्च कीर्त्याद्याः कमलाभय-पाणयः। इत्युक्तम्। इति पञ्चाशद्-विष्णु-शक्तयः॥

७ पञ्चाशत् रुद्रोत्पत्तिः

श्रीकण्ठोऽनन्त-सूक्ष्मी च त्रिमूर्तिरमरेश्वरः। अर्घीशो भावभूतिश्चातिथिश्च स्थाणुको हरः। झिण्टीशो भौतिकः सद्योजातश्चानुग्रहेश्वरः। अक्रूरश्च महासेनः स्युरेताः स्वर-मूर्तयः। ततः क्रोधीश-चण्डेश-पञ्चान्तक-शिवोत्तमाः। अथैक-रुद्र-कूर्मैक-नेत्राह्व-चतुराननाः। अजेशः सर्व-सोमेशस्तथा लाङ्गलिदारकौ। अर्द्ध-नारीश्वरश्चोमा-कान्तश्चाषाढि-दण्डिनौ। स्युरत्रि-मीन-मेषारव्यालो स्थितश्च शिखी तथा। छगलण्ड-द्विरण्डेशौ समहाकाल-वालिनौ। भुजङ्गेश-पिनाकीश-खड्गीशाख्य-वकेशकाः। श्वेत-स्रग्वीश-नकुलि-शिवाः संवर्तकस्तथा। एते रुद्राः स्मृता रक्ता धृत-शूल-कपालकाः॥ इति पञ्चाशद् रुद्राः॥

८ पञ्चाशत् रुद्र-शक्त्युत्पत्तिः

पूर्णोदरी स्याद् विरजा शाल्मली तदनन्तरम्। लोलाक्षी वर्तुलाक्षी च दीर्घ-घोणा समीरिता। सुदीर्घ-मुखा-गोमुख्यौ दीर्घ-जिह्वा तथैव च। कुण्डोदर्य्यूर्द्ध-केश्यौ च तथा विकृत-मुख्यपि। ज्वाला-मुखी ततो ज्ञेया पश्चादुल्का-मुखी ततः। सुश्री-मुखी चैव विद्या-मुख्येताः स्वर-शक्तयः। महाकाली-सरस्वत्यौ सर्व-सिद्धि-समन्विते। गौरी त्रैलोक्य-विद्या स्यान्मन्त्र-सिद्धिस्ततः परम्। आत्म-शक्तिर्भूत-माता तथा लम्बोदरी स्मृता। द्राविणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी। रूपिणी चित्रिणी पश्चात् काकोदर्यपि पूतना। स्याद् भद्र-काली-योगिन्यौ शङ्खिनी गर्जिनी तथा। काल-रात्रिश्च कुब्जिन्या कपर्दिन्यपि वज्रषा। जया च सुमुखेश्वर्या रेवती माधवी ततः। वारुणी वायवी प्रोक्ता पश्चाद् रणे विदारिणी। ततश्च सह आलक्ष्मीर्व्यापिनी माययान्विता। एता रुद्राङ्क-पीठस्थाः सिन्दूरारुण-विग्रहाः। रक्तोत्पल-कपालाभ्यामलंकृत-कराम्बुजाः। आयुधादि-ध्यानं वाम-दक्षयोरेवं सर्वत्र। इति पञ्चाशद्-रुद्र-शक्तयः।

९ औषधि-प्रयोजनम्

चन्दन-कुचन्दनागुरु-कर्पूरोशीर-रोग-जल-घुसृणाः। कक्कोल-जाति-मांसी-मुरा-चोर-ग्रन्थि-रोचना-पत्राः। पिप्पल-विल्व-गुहारुण-तृणं कल-रङ्गाह्व-कुम्भी-वल्लिन्यः। शोल्वम्बर-काश्मरिका-स्थिराब्ज-दर-पुष्पिका। मयूर-शिखा-प्लक्षाग्नि-मन्थ-सिंही-कुशाह्व-दर्भाः। कृष्ण-दर-पुष्पी-रोहिण-चुण्डक-

वृहती-पाटल-चित्रा-तुलस्यपामार्गाः । शत-मख-लता-द्विरेफा-विष्णुक्रान्ता-मूषल्यथाञ्जलिनी । दूर्वा-श्रीदेवी-सह-तयैव लक्ष्मी-सदा-भद्रे । आदीनामिति कथिता वर्णानां क्रम-वशादथौषधयः । गुलिका-कवाय-भावित-प्रभेदतो निखिल-सिद्धि-दायिन्यः ।

चन्दनं प्रसिद्धम् । कुचन्दनं रक्त-चन्दनम् । अगुरुः प्रसिद्धः । कर्पूरं रस-कर्पूरम् । उशीरं वीरण-मूलं । रोगः कुष्ठम् । जलं बाला । घुसृणः कुंकुमम् । कक्कोलं काकोलीति प्रसिद्धम् । जातिः पुष्प-विशेषः । लता-मांसी जटामांसी । मुरा मुरामांसी । चोरश्चोर-पुष्पी । ढोल-कलम्बीति गौड़-भाषा । ग्रन्थिः गाठियानीति गौड़-प्रसिद्धम् । रोचना हरिद्रा । पत्रं तेजपत्रम् । पिप्पलोऽश्वत्थः । विल्वः प्रसिद्धः । गुहा जयंती । अरुण-तृणं पृश्निी-पर्णी । कलरङ्गाह्वः कामराङ्गा इति प्रसिद्धः । कुम्भी गाम्भारी । वल्लिनी ताम्बूली । शोल्वम्बरं छोलङ्ग इति प्रसिद्धः । काश्मरिका कशेरुः। स्थिरा बला । अब्ज इज्जलः हिजल इति यस्य प्रसिद्धिः । दर-पुष्पिका तिल-पुष्पम् । मयूर-शिखा अपामार्ग-विशेषः सुपाङेति यस्य प्रसिद्धिः । प्लक्षो वटः । अग्निमन्थो गम्भारिः । सिंही कण्टकारी । कुशा कुशाह्वः प्रसिद्धः । दर्भः काश-विशेषः । कृष्णः पिप्पली । दर-पुष्पी इन्द्रयवः । रोहिणं कुटुकी । चुण्डुकं कुकुबल्या । वृहती प्रसिद्धा । पाटलः पारलीति प्रसिद्धः । तुलसी प्रसिद्धा । अपामार्गः प्रसिद्धः । शत-मख-लता इन्द्रलता । द्विरेफा भृङ्गराजः । विष्णु-क्रान्ता अपराजिता । मूषली तालमूली । अञ्ज-लिनी लाजालु लज्जावतीति यस्याः ख्यातिः । दूर्वा प्रसिद्धा । श्रीदेवी धान्य-मिति । लक्ष्मीः शतमूली । सदा रुद्रजटा । भद्रा भद्र-पर्पटी इत्योषधयः ॥

ओषधीनां प्रयोजनमप्युक्तं राघव-भट्ट-धृतेन—यो यो मन्त्रस्तस्य तस्य वर्णौषधि-विनिर्मिता । तत्तद्-वर्णोत्थ-संख्याभिर्गुलिका मन्त्र-सिद्धिदा । तया-भिषेकस्तद्धवनं तत्-स्वादस्तद्-विलेपनम् । तत्-पूजा च तथा सिद्धि-दायकं स्यान्न चान्यथा । इत्योषधीनां फल-कथनम् ॥

कामधेनु-तन्त्र-प्रथम-पटलेऽपि—अकारादि-क्षकारान्ता मातृका वीज-रूपिणी । विसर्गश्चैव विन्दुश्च द्वि-सन्धिर्ब्रह्म-विग्रहा । विसर्गः प्रकृतिर्विन्दुः पुरुषः । द्वि-सन्धिर्द्वयोर्भेदकः । वर्णात्तु जायते ब्रह्मा तथा विष्णुः प्रजापतिः । रुद्रश्च जायते देवि ! जगत्-संहार-कारकः । इति सर्वेषामुपास्यानां ब्रह्म-विष्णु-प्रभृतीनां सर्वंग-कलानामोषधीनां च ब्रह्म-स्वरूप-प्रणव-पञ्च-रश्म्य-

कारोकार-मकार-विन्दु-नादादिभ्य उत्पत्तेः। यदि वा वाच्य-वाचक-सम्बन्धेन लक्षणया प्रणव-शब्देन प्रणव-वाच्यं ब्रह्मेत्यङ्गीक्रियते तदाप्युक्त-दोषस्तदवस्थ एव। शारदा-विश्वसार-प्रपञ्चसारोक्त-प्रमाण-जातैः प्रणवावयवा एव सर्वोत्पादका न ब्रह्मावयव-विशेष-वाचका इति। तेभ्यः कथं सर्वेषामुत्पत्तिश्च स्यात्। ननूत्पत्ति-कर्तृ-मात्रं न ब्रह्म अपि तु उत्पत्ति-स्थिति-लय-हेतुत्वेनावधारितं यत् तदेव।

१० परम-ब्रह्म-निरूपणम्

तथा च वेदान्त-वृत्ति-धृता श्रुतिः---यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्राप्याभिसंविशन्ति तद् ब्रह्मेति व्यजाना इति प्रणवस्योत्पादक-मात्रत्वात् कथं तथा त्वमिति चेत् सत्यं प्रणव-रश्म्युद्भूवानां ब्रह्मादीनां सृष्ट्यादि-कर्तृत्व-दर्शनात् प्रणवस्य हेतुत्वं स्पष्टमवगम्यते। अथ तर्हि प्रणवस्य ब्रह्मत्वमस्तु कथमन्येषां वर्णानामित्यपि कुदेश्यं प्रणवविकृतत्वेनापि ध्वनि-मयत्वात् तेषामिति।

तथा च प्रपञ्चसारे प्रथम-पटले---मूलार्णमर्ण-विकृतीर्विकृतेर्विकृतीरपि। तत्-प्रभिन्नानि मन्त्राणि प्रयोगांश्च पृथग्-विधान्। वैदिकांस्तान्त्रिकांश्चैव सर्वानित्थमुवाच हेति। मूलार्णो हंसः। अर्ण-विकृतिरकारादि-क्षकारान्ता। विकृतेर्विकृतिर्वर्ण-संयोगादि। तेन प्रभिन्नानि भेदं प्राप्तानि शेषं सुगमम्। इत्थमनेन प्रकारेण ब्रह्माणं सर्वान् काल उवाचेत्यन्वयः। हंसो विकारप्रकारस्तु।

चतुर्थ-पटले---प्राणात्मकं हकाराख्यं बीजं तेन तदुद्भवाः। षडूर्मयः स्यू रेफोत्था गुणाश्चत्वार एव च। पवनाद्याः पृथिव्यन्ताः स्पर्शाद्यैश्च गुणैः सह। करणान्यपि चत्वारि सङ्घातश्चेतनेति च। हकारस्य गुणाः प्रोक्ताः षडिति क्रमतो बुधैः। उकारान्तास्त्वकाराद्याः षड्-वर्णाः षड्भ्य एव तु। प्रभेदेभ्यः समुत्पन्ना हकारस्य महात्मनः। ऋकाराद्याश्च चत्वारो रेफोत्थाश्च पराः स्मृताः। एकारादि-विसर्गान्तं वर्णानां षट्कमुद्धृतम्। हकारस्य षडंगेभ्य इतीदं षोडशाङ्ग-वत्। एभ्यः सञ्जज्ञिरेऽङ्गेभ्यः स्वराः षोडश सर्वगाः। तेभ्यो वर्णान्तराः सर्वे ततो मूलमिदं विदुः। स तारो बीजतामेष प्राणिष्वेव व्यवस्थितः। ब्रह्माण्डं ग्रन्थमेतेन व्याप्तं स्थावर-जंगमम्। नादः प्राणाश्च जीवश्च घोषश्चेत्यादि कथ्यते। एष पुं-स्त्री-नियमितैर्लिंगैश्च स-नपुंसकैः। रेफो माया बीज-

मिति त्रिधा मायामिधीयते। शक्तिः श्रीः सन्नतिः कान्तिर्लक्ष्मीर्मेधा सरस्वती। क्षान्तिः पुष्टिः स्थितिः शान्तिर्विद्याद्यैः स्वार्थ-वाचकैः। नाना-विकारतां प्राप्तैः स्वैः स्वैर्भावैर्विकल्पितैः। तामेतां कुण्डलीत्येके सन्तो हृद्ययनां विदुः। सा रौति सततं देवी भृङ्गी-संगीतक-ध्वनिम्। आकृतिं स्वेन भावेन पण्डिता बहुधा विदुः। कुण्डली सर्वथा ज्ञेया सुषुम्नानुगतैव सा। चराचरस्य जगतो वीजत्वाद् वीजमेव तत्। मूलस्य विन्दु-योगेन शतानन्दत्वदुद्भवः। रेफान्वितोकाराकार-योगादुत्पत्तिरेतयोः। हकाराख्योद्भवस्तेन हरिरित्येष शब्द्यते। हरत्वमस्य तेनैव सर्वात्मत्वं ममापि च।

अस्य विंदोः समुत्पत्या तदंते सोऽहमुच्यते। सहङ्कारः पुमान् प्रोक्तः स इति प्रकृतिः स्मृता। अजपेयं मता शक्तिस्तथा दक्षिण-वामतः। विन्दुर्दक्षिण-भागस्तु वाम-भागो विसर्गकः। तेन दक्षिण-वामाख्यौ भागौ पुं-स्त्री-विशेषितौ। विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्मता। पुं-प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत्। पुं-रूपा सा विदित्वाऽस्त्रं सोऽहं-भावमुपागता। स एव परमाख्योऽयं मनुरस्य महात्मनः। सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत्। सन्धिर्वै पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत्। ताराद्-विभक्ताच्चरमांशतः स्युर्भूतानि खादीन्यथ मध्यमांशात्। इनादि-तेजांसि च पूर्व-भावात् शब्दाः स-मन्त्राः प्रभवन्ति लोके। समस्ता इत्यपि क्वचित् पाठः।

विश्वसारे द्वितीय-पटलेऽपि—हंसौ तत्र समुद्भूतौ पुं-स्त्रियौ तत्र सम्मतौ। हं तत्र पुरुषः प्रोक्तः सकारः प्रकृतिः स्मृता। ताविमौ सकलं विश्वं व्याप्तौ च कृतकोऽनलम्। कृतको भस्म। यथानलमग्निं व्याप्तस्तथा इमौ विश्वं व्याप्तावित्यर्थः। अग्निर्माणवक इत्यादि-वदुपमा-सूचक-शब्दमन्तरेणापि उपमा-प्रतीतिः। यदा तद्-भावमाप्नोति तदा सोऽहमिति स्मृतः। स एव परमं ब्रह्म कूटस्थो जगदंकुरः। सर्वे देवास्तथा वेदा दिग्वातार्कादयस्तथा। त्रुट्या दिक्काल-कल्पाश्च तत्तदेव तथात्मकम्। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति वाङ्नाशे जगदीश्वरि! यस्मिन् सृष्टिः सदैवैति यस्मिन्नद्यापि तिष्ठति। स एव परमं ब्रह्म सोऽहं-भावेन जायते। सह-वर्णौ विलुप्याथ सन्धि-वर्णं दिशेद् यदा। प्रणवः सर्व-वर्णेषु कथितः पद्म-योनिना। परानन्द-मयं ब्रह्म शब्द-ब्रह्म-विभूषितम्। आत्मनो देह-मध्ये तु सर्व-मन्त्रात्मकं प्रिये! इति रुद्र-यामले उत्तर-खण्डे द्वा-विंशति-पटले च।

एक-मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः । मम विग्रह-संक्लृप्ता सृजत्यवति हन्ति च । प्रणवादुद्भवा एते योग-विघ्न-कराः सदा । अकारं ब्रह्मणो वर्णं शब्द-रूपं महा-प्रभम् । प्रणवान्तर्गतं नित्यं योग-पूरकमाश्रयेत् । उकारं वैष्णवं वर्णं शब्द-भेदिनमीश्वरम् । प्रणवान्तर्गतं सत्त्वं योग-कुम्भकमाश्रयेत् । मकारं शाम्भवं रूपं जीव-भूतं विधूद्गतम् । प्रणवान्तः-स्थितं कालं लय-स्थानं समाश्रयेत् । वर्ण एष विभागेन प्रणवं परिकल्पितम् । प्रणवाज्जायते हंसो हंसः सोऽहं परो भवेत् । सोऽहं ज्ञानं महा-ज्ञानं योगिनामपि दुर्लभम् । निरन्तरं भावयेद् यः स एव परमो भवेत् । हं पुमान् स स्वरूपेण चन्द्रेण प्रकृतिस्तु सः । एतद्धंसं विजानीयात् सूर्य-मण्डल-भेदकं । विपरीत-क्रमेणैव सोऽहं-ज्ञानं यदा भवेत् । तदैव सूर्यगः सिद्धो वासुदेव-प्रपूजितः । हकारार्णं सकारार्णं लोपयित्वा ततः परम् । सन्धिं कुर्यात् ततः पश्चात् प्रणवोऽसौ महा-मनुः । इति प्रणवतः सर्वेषामक्षरादीनामाविर्भाव-दर्शनाच्च । अतएव सर्व-जीवोत्पादक इति वर्णाभिधाने प्रणवस्य नाम वक्ष्यति ।

अथ प्रणवस्य ब्रह्म-वाचकत्वं न तु ब्रह्मत्वमुक्तम् सृष्टि-प्रपञ्चस्तु अकारोकारमकार-नाद-विन्दु-रूप-प्रणवावयव-पञ्चक-वाच्य - ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-शक्तीश्वरेभ्य एवेति । अतएव समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद ! गृणात्योमिति पदमिति पुष्पदन्तेनाप्युक्तम् । अन्यत्रापि वाच्यं तु परमं ब्रह्म प्रणवो वाचकः स्मृत इति । वाच्यस्य ब्रह्मत्वमुक्तम् । न तु वाचकस्य प्रणवस्य इत्यतो वर्णस्यानित्यत्वमिति चेन्न कल्प-सूत्र-विरोधात् तत्तत्-सूत्रं च वर्णात्मका नित्याः शब्दा इति । अयमाशयः । शब्दो हि द्वि-विधो ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकोऽनुपलभ्यमानत्वादनित्य इति केचित् । ते तु मृदंगाद्याघातोद्भवमेव ध्वनिं मन्यमाना वर्णात्मकस्य न ध्वनित्वमिति वदन्ति तदतीव मन्दं तथाहि । ध्वनिर्द्विविधस्तरंग-निभः कदम्ब-कोरक-निभश्च । आद्यः समीप-वर्तिनमात्म-स्वरूपं तरंग-न्यायेन क्रमशः प्रति-वर्णं परिबोध्याभिधेयं प्रतिपादयति । द्वितीयस्तु कदम्ब-कोरक-वदव्यक्त-रूपेण दूर-वर्तिनमात्मानमेव प्रतिबोधयति नाभिधेयं यथा हट्टादि-रव इति । वर्णात्मकस्तु नित्य एव तदुक्तं मातृकोदये—वेदानामीश्वरः कर्ता पुराणानां महर्षयः । यन्नास्याः श्रूयते कर्ता स्वयम्भूर्मातृका ततः ।

यामलेऽपि—ब्रह्मत्वं ब्रह्मणा प्राप्तं विष्णुत्वं विष्णुना स्वयम् । पराक्रमेऽपि—धन्यैर्माहेश्वरैः स्वार्थ-प्रत्यभिज्ञान-शालिभिः । स्व-परिज्ञान-मात्रेण

जोवन्मुक्ता भवन्ति हि। इत्यनेन मन्त्राणां नित्यता दर्शिता। इति कुल-मूलावतार-कल्पसूत्र-टीकायां शङ्कराचार्य-पादैर्व्याख्यातम्। वस्तुतस्तु वाच्य-स्य परम-ब्रह्मत्वं न तु ब्रह्मत्वमिति पुरैवोक्तम्। नन्वपौरुषेयाणि वेद-वाक्यानीति वेदे कर्तुरभावादिति चोक्त-वाक्याभ्यां वेदस्य नित्यता दर्शिता। तर्हि कथं वेदानामीश्वरः कर्तेति। वेदस्य जन्यता वक्ष्यमाण-वेदादि-वीज-मित्यादि-वचनैस्तावन्मन्त्राणां जन्यत्वान्मन्त्राणां नित्यतेति च संगच्छत इति चेत् सत्यम्। ईश्वरस्य प्रकाशकत्वेन वेदानां कर्तृत्वमंगी-क्रियते न तूत्पाद-कत्वेन।

तथा च। वृहन्नील-तन्त्रे चतुर्थ-पटले—वेदं ब्रह्मेति साक्षाद् वै जानीहि नग-नन्दिनि ! स्वयं प्रवर्तते वेदस्तत्-कर्ता नास्ति सुन्दरि ! स्वयम्भुवे भगवता वेदो गीतस्तथा पुरा। शिवाद्या ऋषि-पर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः। प्रकाशका भवन्त्येव कृष्णाद्यास्त्रि-दिवौकस इति। यत्तु नारद-पञ्चरात्रे प्रथम-रात्रे त्रयोदशाध्याये सावित्री-स्तुतौ---सावित्री वेद-माताऽहं वेदानां जनको विधिः। तमेव धातुर्धातारं नमामि त्रिगुणात् परम्। इति वचनेन न तस्य सावित्री-मातृकत्वं विधि-जनकत्वं चोक्तम्। तदपि अस्याः संगं समासाद्य वेद-विस्तारणं कुर्विति प्रागुक्त-वचनेनैक-वाक्यतया विस्तार-कारकत्वेन अवधारणीयम्। अन्यथा तेने ब्रह्म-हृदेति भागवत-प्रथम-श्लोकस्य वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतु-रंग-विग्रहः। प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथे हितायेति पञ्चम-स्कन्धाष्टादशाध्यायोक्त-श्लोकस्य वैयर्थ्यं स्यात्।

स्वयं वेद-जनकस्य ब्रह्मणोऽन्यस्माच्छिक्षणमन्यस्या याच्ञा-प्राप्तिर्न सम्भव-तीति। अभियाच्यमान-ब्रह्मार्थं तमसा दैत्य-रूपेण तिरस्कृतानपहृतान् वेदान् नृतु-रंग-विग्रहो हयग्रीव-मूर्तिः सन् रसातलात् प्रत्याददे प्रत्युज्जहारेत्यन्वयः। तर्हि कथं षष्ठ-स्कन्धे प्रथमाध्याये---वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रूम। इत्यत्र श्रीधर-स्वामिना व्याख्यातम्—वेदो नारायणादुद्भूतः स एव साक्षादुपचार इति स्वयम्भूरिति निश्वास-मात्रेण स्वयमेव भवति तथा च श्रुतिः। अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यदृग्-वेद इति।

११ वर्णतो नाना-शास्त्रोत्पत्तिः

कामधेनु-तन्त्रेऽपि—अकारादि-क्षकारान्ता स्वयं परम-कुण्डली। सर्वं

चराचरं विश्वं वर्णात्मा सूयते ध्रुवम् । नाना-शास्त्रं पुराणं च इतिहासं च सुन्दरि ! वेदं च स्मृति-शास्त्रं च अन्यानि यानि कानि च । अक्षराज्जायते सर्वं परं ब्रह्म-मयं प्रिये ! इति वचने कुण्डलो वेदं सूयत इति वक्ष्यमाणं धाम-त्रयं सा वेदानामित्यादि-श्रुत्यष्टादश-विद्या इत्यादि च संगच्छते । सत्यं वेदान्त-मतमाश्रित्य तत् सर्वं समाधेयम् । तन्मतं तु केवलमीश्वरं विना सर्वेषा-मनित्यत्वम् । अपौरुषेयाणीत्यादि मीमांसक-मतानुसारेणोक्तमिति । सर्व-मनवद्यम् ।

वस्तुतस्तु सर्व-वेद-मयी देवी सर्व-मन्त्र-मयी तथेत्यादि वक्ष्यमाण-शार-दोक्त-कुण्डलिन्याश्चैतन्य-रूपायाः शब्द-ब्रह्मत्वेन निरूपितायाः शब्दार्थोभय-रूपिण्या वेदादि-मयत्वेन वेदानां मन्त्राणां च नित्यत्वमेव प्रमाणम् । तर्हि उक्त-श्रुतेः का गतिरिति चेत् न । महतो भूतस्य विराड्-मूर्तेरीश्वरस्य निः-श्वसितं वेद इत्यर्थे वेदस्य जन्यत्वं नायातम् । यदि च श्रीधर-स्वामि-व्याख्याव-लम्बिभिर्जन्यत्वमंगीक्रियते तदा परमेष्ठिनो निश्वास-द्वारेणाविर्भूतस्य भग-वतो वराह-मूर्तेः परमेष्ठि-जन्यत्वं स्यात् । तत्-प्रमाणं तु तृतीय-स्कन्धे त्रयो-दशाध्याये---परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा मग्नामवेक्ष्य गामित्युपक्रम्य यस्यास्मि हृदयादासं स ईशो विदधातु मे । इत्यभिध्यायतो नासा-विवरात् सहसानघ ! वराहतो को निरगादंगुष्ठ-परिमाणकः । तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत ! गज-मात्रः प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् । इति मैत्रेय-वचनम् । इति नाना-शास्त्रोत्पत्ति-कथनम् । ग्रहादीनामपि वर्णादुत्पत्तिरुक्ता ।

प्रपञ्च-सारे चतुर्थ-पटले—तदा स्वरेशः सूर्योऽयं क-वर्गेशस्तु लोहितः । च-वर्ग-प्रभवः काव्यष्ट-वर्गाद् बुध-सम्भवः । त-वर्गोत्थः सुर-गुरुः प-वर्गोत्थः शनैश्चरः । य-वर्गजोऽयं शीतांशुरिति सप्त-गुणा त्वियम् । विश्वसार-तन्त्रे अन्तर्मातृका-सम्भव-वर्गाधिष्ठातृ-देवतात्वं ग्रहाणामुक्तम् । यथा—सप्त-वर्गस्य देवेशि ! देवताः कथयामि ते । रक्त-वर्णो भूमि-पुत्रः क-वर्ग-देवता मता । काव्यष्ट-वर्गस्य विभुश्च-वर्गस्य बुधः स्मृतः । त-वर्गस्य सुराचार्यः प-वर्गस्य शनैश्चरः । य-वर्गस्य तथा चन्द्रः स्वराणां देवता रविरिति ।

१२ वर्णतो राशि-सृष्टि-कथनम्

प्रपञ्च-सारे—अस्य विकार-वर्णेभ्यो जातो द्वादश-राशयः । लवादि-कालो-

पचितैस्तैः स्याच्चक्र-गति-क्रिया । ऋक्ष-राश्यादिषु तथा चक्र-गत्या जगत्-स्थितिः । वक्ष्यामि चक्र-रूपं च प्रबद्धं राशिभिर्यथा । अन्तर्बहिर्विभागेन रचयेद् राशि-मण्डलम् । भू-चक्र एव मेषादिः प्रविज्ञेयोऽथ मानुषः । आद्यैर्मेषाह्वयो राशिरीकारान्तैः प्रतीयन्ते । ऋकारान्तैर्लृकारान्तैर्वृषो युग्मं ततस्त्रिभिः । ततो मेष-राश्युद्भवात् परं ऋकारान्तैस्त्रिभिर्वृषो जात एवं लृकारान्तैस्त्रिभिर्मिथुनमित्यन्वयः । एदौतोः कर्कटो राशिरोदौतोः सिंह-सम्भवः । अमः श-वर्णकेभ्यश्च सञ्जाता कन्यका मता । षड्भ्यः कचटतेभ्यश्च पयाभ्यां च प्रजज्ञिरे । वणिगाद्यास्तु मीनान्ता राशयः शक्ति-जृम्भणात् । चतुर्भिर्यादिभिः सार्द्धं स्यात् क्षकारस्तु मीनगः । इति वर्णतो राशि-सृष्टि-कथनन् ।

१३ राश्यधिप-कथनम्

क्षेत्राधिपोऽपि तत्रैव । अङ्गाराब्जक-वृश्चिकौ च तुले शुक्रस्य युक्-कन्यके । बौधे कर्कटकाह्वयो हिम-रुचः सिंहास्तथा गो-पतेः । चापाब्जावपि धैषणौ मकर-कुम्भाख्यौ च मन्द-ग्रहाः प्रोक्ता राश्यधिपा वलौ च कलसे सोऽयं क्रमो दर्शितः । इति राश्यधिप-कथनम् ।

१४ त्रिभुवन-राशि-चक्र-कथनम्

ततस्तदूर्द्ध-भागस्थो भुवश्चक्र-समस्तथा । स तु सिंहादिको यस्मिन् पैतृकी नियता गतिः । तदूर्द्ध-भाग-संस्थश्च स्वश्चक्रश्चापि तादृशः । स तु चापादिको देव-चक्रस्त्रै-नाभिकस्त्वयम् । इति त्रिभुवन-राशि-चक्र-कथनम् ।

१५ वर्णतो नक्षत्र-सृष्टि-कथनम्

तथा एभ्य एव तु राशिभ्यो नक्षत्राणां च सम्भवः । स चाप्यक्षर-भेदेन सप्त-विंशतिधा भवेत् । आभ्यामश्व-युजा जाता भरणी कृत्तिका पुनः । लिपि-त्रयाद् रोहिणी च तत्परत्वाच्चतुष्टयात् । एदैतोर्मृगशीर्षार्द्रे तदन्ताभ्यां पुनर्वसुः । अमसोः केवलो योगो रेवत्यर्थं पृथग् गतः । कतस्तिष्यस्तथाश्लेषः खगयोर्घङयोर्मघा । ततः पूर्वात्तछजयोरुत्तराज्झञयोस्तथा । हस्ता-चित्रा च टठयोः स्वातो डाद्यक्षरादभूत् । विशाखा तु ढणोद्भूता तथदेभ्योऽनुराधिका । ज्येष्ठा धकारान्मूलाख्या नपफेभ्योऽभवत् तथा । पूर्वाषाढा ततोऽन्या च सञ्जाता श्रवणा मता । श्रविष्ठाख्या च यवयोस्तथा शतभिषा ततः । वशयोः प्रोष्ठपत्-संज्ञा षसहेभ्यः पराः स्मृताः । इति वर्णतो नक्षत्र-सृष्टि-कथनम् ।

१६ अमावास्योत्पत्ति-कथनम्

ताभ्याममाभ्यां क्षार्णोऽयं यदा वै सह वत्स्यते। तदेन्दु-सूर्य-संयोगोऽमावास्या हि प्रतीयते। कषतो भवमस्मत्तः कषयोः सङ्गमो भवः। ततः क्षकारः सञ्जातो नृसिंहस्तस्य देवता। स पुनः षसहैः सार्द्धं परा प्रौष्ठ-पदं गतः। इत्यमावास्योत्पत्ति-कथनम्।

१७ नक्षत्र-वारादौ जप-कथनम्

अनु-नक्षत्र-वारेषु स्व-स्व-मन्त्र-जपोऽपरः। तस्मादेषां दिनानां च कथ्यते देवतादयः। इति नक्षत्र-वारे जप-कथनम्।

१८ जन्म-नक्षत्रे वृक्ष-छेदन-निषेधः

कारस्कराख्यामलकोडुम्बरा जम्बु-संज्ञकः। खदिरः कृष्ण-वशौ च पिप्पलो नाग-रोहिणौ। पलाश-प्लक्षकाम्बोष्ठ-धियार्जुन-विकङ्कका:। वकुलः सरजां सर्जो वञ्जुलः पनसार्कको। शमी-कदम्ब-निम्बाम्र-मधुकान्तादिनांघ्रिपाः। आयुष्कामः स्वर्क्ष-वृक्षं छेदयेन्न कदाचन। इत्यत्र स्वार्थ-हेतूभय-वाचकः। न छिन्द्यान्न छेदयेदित्यपि। इति स्वीय-नक्षत्र-वृक्षच्छेदन-निषेधः।

१९ नक्षत्र-देवता-कथनम्

अश्वियमानल-धातृ-शशि-रुद्रादिति सुरेज्या-सर्पाश्च। पित्रर्यम-भग-दिनकृत्त्व-ष्टारो मरुतस्तथेन्द्राग्नी। मित्रेन्द्रौ तथा निर्ऋति-जले विश्वेदेवा हरिस्तथा वसवः। वरुणोऽज-पादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा च देवता भानाम्। इति नक्षत्र-देवता-कथनम्।

२० नक्षत्र-योनि-कथनम्

अश्वेभाज-भुजङ्ग-सर्प-सरमा-मार्जार-काजः कुली। मूषा मूषिक-रुद्र-यान-महिषी-व्याघ्रा-यमारोहणः। व्याघ्रेणी-हरिणीश्वरा-नर-पशुः शाखा-मृगा-स्त्री-हयः। मर्त्यो गो-करिणी च साधु-कथिता नक्षत्र-योन्यः क्रमात्। इति नक्षत्र-योनि-कथन-फलम्।

२१ नक्षत्र-योनेः फलम्

गो-व्याघ्रं गज-सिंहमश्व-महिषं श्वैनं च वभ्रूरगम्। वैरं वानर-मेषकं च सुमहत् तद्-वद् बिडालोन्दुरु। लोकानां व्यवहारतोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्ना-

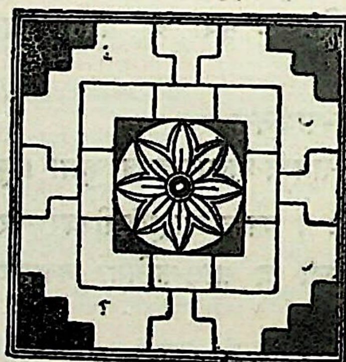
दिदम् । दम्पत्योर्नृप-भृत्ययोरपि सदा वर्ज्यं शुभस्यार्थिभिः । शाश्वतिक-वैरितया द्वन्द्वे एकत्वं नपुंसकत्वं च ।

२२ पक्षोत्पत्ति-तिथ्यधिप-कथनम्

ऐतेभ्योऽमावास्यान्ताः प्रतिपदादिकास्तिथयः । राशिभ्योऽत्र तिथीनामध्यर्द्ध-द्वयं तु राशिरेकः स्यात् । तेन त्रिंशत्-तिथयो द्वादश-भेदतो भिन्नाः । ता एव स्युर्द्वेधा पुनरपि पूर्वान्त्य-पक्ष-भेदेन । पक्ष पञ्चदशाहः स्यात् पूर्वः प्रतिपदादिकः शुक्लः । तद्-वज् ज्ञेयोऽप्यपरः पक्षः कृष्ण प्रतिपदादिकः प्रोक्तः । इति पक्षोत्पत्ति-कथनम् ।

संज्ञा-साम्ये सत्यपि सौम्यात्तु ह्रास-वृद्धितस्तिथयः । न समाः पक्ष-द्वितये त्रिंशद्-भेदं तथापि प्राप्ताः । अग्न्यश्व्युमाः स-विघ्ना नागा गुह-सवितृ-मातरो दुर्गा । ककुभो धनपति-विष्णु-यम-हर-पति-चन्द्राः क्रमेण तिथ्यधिपाः ।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथमे सर्ग-काण्डे शब्दार्थ-स्वरूप-ब्रह्म-कथन-गर्भाक्षर-जात-जगत्-कथनं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

तृतीयः परिच्छेदः

चतुर्विध-देह-सृष्टि-कथनम्

१ अथ सृष्टि-कथनम्

एवं प्राधान्य-द्योतनाय प्रथमोद्दिष्टापरान्ता शब्द-सृष्टिरुक्ता शरीर-सृष्टि-मन्तरेण पश्यन्त्याद्या वक्तुमशक्या इति तां वक्तुमथ सृष्टिमारभते। शारदा-तिलक-प्रथम-पटले आचार्यः—अथ विन्द्वात्मनः शम्भोः काल-बन्धोः कलात्मनः। अजायत जगत्-साक्षी सर्व-व्यापी सदाशिवः। सदाशिवाद् भवेदीशस्ततो रुद्रः समुद्भवः। ततो विष्णुस्ततो ब्रह्मा तेषामेवं समुद्भवः। अत्रार्थ सृष्टौ पुन रुद्रादीनामुत्पत्तिस्त्वर्थ-रूपेण पूर्वं तेषामुत्पत्तिः शब्द-रूपेणातो न पौनरुक्त्यमिति। कला माया तदात्मनस्तदुत्पन्नत्वात्। काल-बन्धोरित्यनाद्यन्त-काले सृष्टि-रूप-काल-सहायात्तादात्मन इत्यर्थः। अनेन विशेषण-द्वयेन प्रकृतेः कालस्य च महा-प्रलयेऽप्यवस्थानमुक्तम्। अतएवानयोरापेक्षिक-नित्यता पुरुषस्य स्वतो नित्यत्वं सर्व-विनाशस्य पुरुषावधित्वादिति। अतएव विश्व-सारे—निमेषाद्यास्तथा माया दिवसाश्च तथा निशाः। पक्षा मासाश्च ऋतवश्चायनं वत्सरस्तथा। युगं च युग-मानं च तथा मन्वन्तराणि च। महा-प्रलय-पर्यन्तं सर्वं विन्द्वात्मकं स्मृतम्। इत्यनेन सृष्टि-रूप-कालस्य लय उक्तः। किन्तु महा-प्रलये काल-बन्धोरिति बन्धु-शब्देन कालस्य निमित्तत्वं सूचितम्। तथा च राघव-भट्ट-धृतम्—लवादि-प्रलवान्तो यस्तमः-शक्ति-विजृम्भितः। निमित्त-भूतः कालोऽयं भावानां जनु-राशयोरिति लवादि-मानमपि।

२ लवादि-मान-कथनम्

प्रपञ्च-सारे प्रथम-पटले—नलिनी-पत्र-संहत्यां सूक्ष्म-सूचि-विभेदने। दले दले तु यः कालः स कालो लव-संज्ञकः। लवैस्त्रुटिः स्यात् त्रिंशद्भिः कलां तावत् त्रुटिं विदुः। काष्ठा तावत् क्रमाज् ज्ञेया तावत् काष्ठा निमेषकः। सोऽङ्गुलि-स्फोट-तुल्यश्च मात्राष्टाभिश्च तैः स्मृता। कालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वं जानु-मण्डलम्। पर्येति मात्रा सा तुल्या स्वयैक-श्वास-तुल्यया। षष्ट्युत्तरैस्तु त्रि-शतैर्निश्वासैर्घटिका स्मृता। द्वि-नाडिका मुहूर्तः स्यात् त्रिंशद्भिस्तैरहर्निशम्। त्रिंशद्भिस्तैरहोरात्रैर्मासो द्वादशभिस्तु तैः।

३ मुहूर्त-दिन-रात्रि-मास-वत्सर-मानम्

सम्वत्सरो मानुषोऽयमहोरात्रं दिवौकसाम् । तथा दिव्यैरहोरात्रैस्त्रिशतैः षष्ठि-संयुतैः । दिव्यः सम्वत्सरो ज्ञेयो दिव्यैः सम्वत्सरैस्तु तैः । भवेत् द्वादश-साहस्रचैर्भिन्नैरेकं चतुर्युगम् । तैः सहस्रैः शतानन्द ! तवैकं दिनमिष्यते । तावती तव रात्रिश्च कथिता काल-वेदिभिः । तथा-विधैरहोरात्रैस्त्रिशद्भि-र्मासमृच्छसि । तथा-विधैर्द्वादशभिर्मासैरब्दस्तव स्मृतः । तथा-विधाना-मब्दानां शतं त्वमपि जीवसि । त्वदायुर्मम निश्वासः कालेनैवं प्रचोद्यते । इति ।

तिथि-तत्वे संक्रान्ति-प्रकरण-धृत-स्मृतौ तु---लघ्वक्षर-चतुर्भागस्त्रुटिरित्य-भिधीयते । त्रुटि-द्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-द्वयम् । अष्टादश-निमेषास्तु काष्ठेत्यादि सम्वर्तः प्रलयः कल्प इत्यन्तो यः कालोऽभिहितोऽमरसिंहेन तस्य निमित्तत्वं पूर्व-वचनेन दर्शितम् ।

४ तत्र ब्रह्म-दिनादि-निरूपणम्

मेरु-तन्त्रे प्रथमोद्देशेऽपि—इन्द्रायुः परिमाणं प्रकारान्तरेणोक्त्वा एवमिन्द्रै-रिन्द्र-संख्यैर्ब्रह्मणो दिनमुच्यते । या ध्यायते महा-माया मया तच्छ्वास-निर्गमः । इन्द्र-संख्यैश्चतुर्दश-संख्यैरित्यर्थः । प्रपञ्चो ब्रह्म-दिवसः कुम्भको रात्रिरस्य तु । एवं तस्या घटिकया वर्षमेकं विधेः स्मृतम् । घटी-शत-मितं तस्या ब्रह्मा जीवति कोट-वत् । पक्षमेकं सती-रूपा शुक्लं कृष्णं तु पार्वती । ऋतु-मात्रं हरिर्जीवेद् वर्षमेकं सदाशिवः । एवं सा शत-वर्षा वै महा-कालस्य गेहिनी । सर्प-कंचुक-वद् देहं त्यक्त्वा त्यक्त्वा पुनर्नवा इति काल-निरूपणम् । एवं प्रकृतायामर्थ-सृष्टौ तत्व-सृष्टिं वक्तुमुपक्रमते ।

५ तत्व-सृष्टि-कथनम्

शारदायां प्रथम-पटले तु—मूल-भूतादतो व्यक्ता द्वि-कृतात् पर-वस्तुनः । आसीत् किल महत्-तत्त्वं गुणान्तःकरणात्मकम् । शब्द-ब्रह्मणो विकृतात् सृष्ट्युन्मुखान्महत्-तत्त्वमासीदुत्पन्नमित्यन्वयः । सर्व-सृष्टिर्मूल-रूपादत एव पर-वस्तुनोऽव्यक्ताद् विन्दु-रूपादिति वा । किम्भूतं सत्व-रजस्तमो-गुणात्मकम् । मनो बुद्ध्यहङ्कार-चित्त-रूपान्तःकरण-चतुष्टयमेकं च तत्-कारणमित्यभि-प्रायः कारणे कार्योपचारात् तदात्मकत्वमिति । श्रुतिरपि प्रकृतेर्महान् महतो-ऽहङ्कार इति ।

राघव-भट्ट-धृत-वामकेश्वर-तन्त्रेऽपि—अव्यक्त-विग्रहात् शब्द-ब्रह्मणः सर्व-कारणम्। व्यक्त-सत्व-गुणं वक्तुं बुद्धि-तत्त्वमजायत। सांख्य-मते महत्-तत्त्व-स्य बुद्धि-तत्त्वमिति संज्ञा। शारदायां प्रथम-पटले—अभूत् तस्मादहङ्कार-स्त्रिविधः सृष्टि-भेदतः। वैकारिकादहङ्काराद् देवा वैकारिका दश। दिग्-वातार्क-प्रचेतोऽश्वि-वह्नीन्द्रोपेन्द्र-मित्रकाः। तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रा-क्रम-योगतः। भूतादिकादहङ्कारात् पञ्च भूतानि जज्ञिरे। राघव-भट्ट-धृत-मपि—सोऽहङ्कारस्त्रि-भेदः स्यात् सत्वादि-गुण-भेदतः। वैकारः सात्त्विको नाम तैजसो राजसः स्मृतम्। भूतादिस्तामसस्ते च पृथक्-तत्त्वाद्यवासृजन्। अधि-केन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्। सात्त्विकादि-विशेष उक्तः। वस्तुतस्त्रिष्वेव न्यूनाधिक-रूपेण त्रयो गुणा वर्तन्ते शिव-शक्त्यात्मकादावपि तथानुसन्धेयम्। वैकारिकादिन्द्रियाधिष्ठातारश्चन्द्रश्च तैजसात् पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मे-न्द्रियाणि मनश्च। भूतादेस्तन्मात्राणि जज्ञिरे।

तथा च राघव-भट्ट-धृतम्—वैकारिकाद् दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादश स्मृताः इन्द्रियाणामधिष्ठातृ-देवास्ते परिकीर्तिताः। यच्चापरं मनस्तत्त्वं स-सङ्कल्प-विकल्पकम्। तैजसादेव तज्जातमिन्द्रियाणि तथा दश। भूतादेः पञ्च तन्मा-त्राणि आसन् भूतमतः परम्। तन्मात्राणि च शब्द-स्पर्श-रूप-रसं-गन्धाः। शब्द-तन्मात्रादाकाशम्। शब्द-स्पर्श-तन्मात्राभ्यां वायुः। शब्द-स्पर्श-रूप-तन्मात्रेभ्योऽग्निः। शब्द-स्पर्श-रूप-रस-तन्मात्रेभ्यो जलम्। शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-तन्मात्रेभ्यो भूमिरुत्पद्यते। प्रपञ्च-सारे प्रथम-पटले—शब्दाद् व्योम-स्पर्शतस्तेन वायुस्ताभ्यां रूपाद् वह्निरेतै रसाच्च अम्भांसि एतैर्गन्धतो भूर्ध-राद्या भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण।

६ पञ्च-भूतोत्पत्ति-लय-प्रकरणम्

ब्रह्म-ज्ञान-तन्त्र-निर्वाण-तन्त्रयोस्तु—आकाशाज्जायते वायुः। वायोरुत्प-द्यते रवि रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही। मही संलीयते तोये तोयं संलीयते रवौ। रविः संलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते। पञ्च-तत्वाद् भवेत् सृष्टि-स्तत्त्वे तत्त्वं विलीयते। श्रुतौ च—तस्मात् ब्रह्मण आकाशः सम्भूत आकाशाद् वायुर्वायोस्तेजस्तेजस आपोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय ओषधि-भ्योऽन्नानीति भूत-मात्राद् भूत-सृष्टिरुक्ता। इति पञ्च-भूतोत्पत्ति-लय-प्रकारः।

७ पञ्च-भूत-गुण-कथनम्

तार्किकास्तु आकाशादीनां शब्दादयो गुणा इत्याचक्षते। सांख्या अपि

शब्दो गुणो वियतः शब्द-स्पर्शौ वायोस्तौ च रूपं चाग्ने रसेन सह तानि जलस्य गन्धेन सह तानि पृथिव्या इति।

राघव-भट्ट-धृतेशान-संहितायामपि—शब्दैक-गुणमाकाशं शब्द-स्पर्श-गुणो मरुत्। शब्द-स्पर्श-रूप-गुणं तेजस्त्रिगुणमिष्यते। शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गुणा आपश्चतुर्गुणाः। शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धैः पञ्च-गुणा महीति। वस्तुतस्तु पञ्चीकरण-रूपेण पञ्चसु प्रत्येकेषु पञ्च-गुणाः सत्वादि-त्रिगुण-वत् सन्ति अतो नासिकादिषु पृथिव्यादीन्द्रियेषु कट्वम्लादि प्रतीयते। इति पंच-भूत-गुण-कथनम्।

८ भूत-मण्डल-कथनम्

भूत-मण्डलानि शारदा-तिलके प्रथम-पटले—वृत्तं दिवस्तत् षड्-विन्दु-लांछितं मातरश्विनः। त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्द्धेन्दु-संयुतम्। अम्भोज-मम्भसो भूमेश्चतुरस्रं विदुर्बुधाः। प्रपंच-सारेऽपि—वृत्तं व्योम्नो विन्दु-षट्का-न्वितं तद् वायोरग्नेः स्वस्तिकोद्यत्-त्रिकोणम्। अब्जोपेतार्द्धेन्दु-सद्-बिम्बमाप्यं स्वाद् वज्रोद्यद्-वृत्ति-रस्रं धरायाः। यद्वा विश्व-सारे—आकाश-मण्डलं प्रोक्तं वर्तुलं सर्व-सम्मतम्। षट्-कोण-मण्डलं वायोस्त्रिकोणं तु विभावसोः। अष्टास्रं वरुणस्यापि चतुरस्रं धरासुतम्। इति वेति कृत्वा मत-त्रयं तत्र लिखितम्। एतत् प्रयोजनं तु प्रश्ने आकृति-ज्ञानम्। प्राणायाम-भूतोदययोः प्रत्यक्ष-दर्शनम्। षट्-कर्म-साधनं च सर्वमग्रे वक्ष्यते। इति भूत-मण्डलानि।

९ भूत-स्वरूप-कथनम्

भूत-रूपाण्यपि शारदायाम्—स्वच्छं वियन्मरुत् कृष्णो रक्तोऽग्निर्विषदं पयः। पीता भूमिः पंच-भूतान्येकैकाधारतो विदुः। स्वच्छं श्वेतमिति राघव-भट्टः। विषदं श्वेतम्। तथा च प्रपंच-सारे—खमपि शुषिर-चिह्नं समीरणः स्याच्चलन-परः परिपाकवान् कृशानुः। जलमपि रस-वद्-घना धरा ते सित-सिति पाटल-शुक्ल-पीत-भासः। शुषिरं छिद्रम्। सितिः कृष्णः। वस्तुतस्तु स्वच्छं निर्मलं नीलमिति यावत्। प्रश्न-प्रकरणे स्पष्टी भवति। तन्मते सित इत्यत्रा-कार-प्रश्नेषेणासित इति। छिद्रादिभिः रवादयो ज्ञायन्त इति तात्पर्यम्। एकै-काधारत इति स्व-स्व-कारणाधाराणीत्यर्थः।

१० भूत-पञ्चात्मक-चतुर्विध-देह-सृष्टिः

सूर्य-चन्द्रोक्त-भूत-पंचकात्मक-चतुर्विध-देह-सृष्टिस्तु। विश्वसार-तन्त्रे

प्रथम-पटले—पृथिव्या ओषधिर्जाता ओषधेरन्नमेव च। तस्माद् भवेत् तदा देवि ! रेतः सर्व-सुखावहम्। रेतसस्तु भवेद् देवि ! ब्रह्माण्डं शशि-सूर्ययोः। शशि-सूर्यात्मकं सर्वं चराचरमिदं जगत्। चरं जङ्गममचरं स्थावरम्। शारदा-तिलके प्रथम-पटले—पंच-भूतात्मकं विश्वं चराचरमिदं जगत्। अचरा बहुधा भिन्ना गिरि-वृक्षादि-भेदतः। चरास्तु त्रिविधा भिन्नाः स्वेदाण्डज-जरायुजाः। पञ्च-भूतात्मकमित्यनेन त्रिवृत्-करण-पक्षः पञ्चीकरण-पक्षोऽपि सूचित इति। तत्र ये तैजसा देवास्तेषामपि शरीरे अर्द्धो भागस्तेजसः। चतुर्थांशः पृथिव्याश्चतुर्थांशो जलस्येति त्रिवृत्-करण-पक्षः।

११ तत्र पञ्चीकरण-कथनम्

पञ्चीकरण-पक्षे तु तेजसश्चत्वारोंऽशा अन्येषामष्टमोंऽशा एवमन्यत्रापि। तदुक्तं पञ्चदश्यां पंचम-प्रकरणे तत्त्व-विवेके—स्थूल-शरीराद्युत्पत्ति-सिद्धये पंचीकरणं निरूपयितुमाह। तद्-भोगाय पुनर्भोग्य-भोगाय तनु-जन्मने। पंचीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम्। भगवानैश्वर्यादि गुण-षट्क-सम्पन्नः। ऐश्वर्यादि-गुण-षट्कं च समग्रैश्वर्य-वीर्य-यशः-श्री-ज्ञान-वैराग्य-रूपमुक्तं च। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षणां भग इति स्मृतिः। समग्रस्येत्यनेनाणिमाद्यैश्वर्याष्टकं सूचितमतस्तमोगुणात्मकेश्वरादधिक-गुणतया भगवतः सम-सत्वादि-त्रिगुणात्मकत्वेनाधिक्यमायातम्। न तु सत्त्व-मात्र-प्रधान-गुणात्मकस्य भगवदिति नामधेयम्। तथात्वे त्रिगुणात्मिकाया भगवत्यास्तदभिधानं नोपपद्यत इति सुधीभिर्भाव्यम्। परमेश्वरः पुनः पुनरपि तद्-भोगाय तेषां जीवानां भोगायैव भोग्य-भोगाय तनु-जन्मने भोग्यस्यान्न-पानादेर्भोगायतनस्य जरायुजादि-चतुर्विध-शरीर-जातस्य च जन्मने उत्पत्तये वियदादिकामाकाशादि-भूत-पञ्चकं प्रत्येकमेकैकं पंचीकरोति।

अपंचात्मकं पंचात्मकं सम्पद्यमानं करोति। द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः। स्व-स्वेतर-द्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च-पंचतेति। अथवा षडंशास्तेजसः पृथिवी-जल-वाय्वाकाशानां दशमो दशमोंऽशः। एवं पार्थिवे अस्मदादि-शरीरेऽपि पृथिव्याः षड्-भागाः। जलादीनां दशमो दशमोऽशस्तदुक्तं राघव-भट्ट-धृतेन। पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा। एकैकं भागमादाय पंचधा विभजेत् पुनः। एकैकं भागमेकैक-भूतैः संवेशयेत् क्रमात्। ततश्चाकाश-भूतस्य स्वा भागाः षड् भवन्ति हि। वाय्वादि भागाश्चत्वारो

वाय्वादिष्वेवमाविशेत् । एवं च खेचराणामाकाश-वायु-भागाधिक्याद् वियति गतिर्गृह-गोधिकादीनामाकाश-भागाधिक्याद् भित्यादि-गतिर्भूतादीनां वायु-भागाधिक्यात् सर्वत्र गतिरस्थैर्यं चेति । इति पञ्चीकरणम् ।

१२ उद्भिदाद्युत्पत्ति-कथनम्

प्रपञ्च-सार-प्रथम-पटले—प्रकृतौ कालनुन्नायां गुणान्तःकरणात्मनि । देहश्चतुर्विधो भिन्नो जन्तोरुत्पत्ति-भेदतः । उद्भिदः स्वदेजोऽण्डाज्जश्चतुर्थस्तु जरायुजः । गुणान्तःकरण-कारणे काल-प्रेरितायां प्रकृतौ सत्यामुद्भिदादि-चतुर्विध-उत्पत्ति-भेदतो जन्तोः शरीरिणो देहो भवतीत्यर्थः । उद्भिद-लक्षण-मुक्तम् । विश्वसार-प्रपञ्चसार-प्रथम-पटले—उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छेदुद्भिदः स्थावरस्तु सः । निर्दिष्टः स्कन्ध-विटप-पत्र-पुष्प-फलादिभिः । एषामुत्पत्ति-प्रकारस्तु राघव-भट्ट-धृतेन । उद्भिदाः स्थावरा ज्ञेयास्तृण-गुल्मादि-रूपिणः । तत्र सिक्ता जलैर्भूमिरन्तरुष्मा विपाचिता । वायुना व्युह्यमाना तु बीजत्वं प्रतिपद्यते । तथा चोक्तानि वीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः । उच्छूनत्वं मृदुत्वं च मूल-भावं प्रयान्ति च । तन्मूलादंकुरोत्पत्तिरंकुरात् पर्ण-सम्भवः । पर्णात्मकं ततः काण्डं काण्डाच्च प्रसवं पुनः । इत्युद्भिदोत्पत्तिः ।

१३ पाप-विशेषाद् वृक्ष-योनि-प्राप्तिः

पाप-कर्माचरणे प्रेत्य स्थावर-योनि-प्राप्तिर्मत्स्य-सूक्ते सप्त-विंशति-पटले—पापात्मा पितृ-दौहित्र-मातृ-द्वेषी तु यूथिका । पुत्र-द्वेषी तु वरुणः कम्प-दूषक-नाशकः । भू-हर्त्ता कोद्रवो देवि ! तीर्थ-द्वेषी तु चम्पकः । भार्यायाः केश-निर्वापे दूर्वा भवति शङ्करि ! गो-लोम-दाही तु कुशो ब्रह्म-द्वेषी वको भवेत् । भार्या-द्वेषी कुरुवको मिष्ट-भुक् तिन्तिड़ी भवेत् । परान् वञ्चयित्वा स्वयमेव यो मिष्टं भुंक्ते स एव तिन्तिड़ी च तात्पर्यम् । ताम्र-हर्त्ता तु पनसो मही-हर्त्ता तथार्जुनः । पर-स्त्री-हरणे देवि ! बहुजो भवति ध्रुवम् । गुरु-द्वेषी सोम-तरुः श्वश्रू-द्वेषी जयन्तिका । मातुः कलह-संयुक्तश्चोर-वृक्षः प्रजायते । स्वामिना कलहे देवि ! ब्रह्माख्यो जायते तरुः । द्वि-भार्यश्चैक-द्वेषी स्यात् चाण्डालो जायते हि सः । भार्याया वञ्चकश्चैव जायते कर-मर्दकः । विभक्त-धन-हर्त्ता तु नीपो भवति निश्चितम् । शस्यापहारी एरण्डो यज्ञ-द्वेषी धवो भवेत् । परास्वी विफली देवि ! स्नुही सञ्जायते ध्रुवम् । सूचको वासको देवि ! राज-गामिनि पैशुने । रामाख्य-वासको जातः कुद्दालश्चौर-वृत्तिकः । तैल-

हर्त्ता तिल-तरुः सर्षप फल-दूषकः। पर-पुरुष-गामिनी नारी कोद्रवो भवति ध्रुवम्। मत्स्य-द्वेषी पिचु-वृक्षः पर्व-गामी शिवा-मदः। शिवा-मैथुनिनो विप्रो धट-वृक्षो विजायते। श्वसुरघ्नो नारिकेलः श्वश्रू-हर्त्ता लता भवेत्। परं पंच-शिवा-वृक्षः श्याल-द्वेषी जलं भवेत्। सपत्नी-पुत्र-द्वेषी स्याद्धस्तुरो जायते प्रिये! स्तन-भेदी च पुरुषः अन्तर्भेदी च भेरुकः। करमर्दः करच्छेदी जीवन्ती पादहा नरः। भूत-द्वेषी देवदारुर्नमेरुः शिशु-निन्दकः। आम्लान-शीलो बन्धूकः सन्ध्या-हीनो जड़ो भवेत्। अतिथि-वञ्चकश्चैव शरो नाम प्रजायते। पश्वण्ड-लोपकः पूगः पर्णो गो-मूत्र-निन्दकः। देव-द्वेषी जाति-तरुः शङ्ख-द्वेषी तु मल्लिका। व्रत-द्वेषी पूत-तरुः सङ्कल्प-भंजकश्च यः। भवेत् सोम-तरुर्देवि! आश्रमस्य तु दूषकः। काम-वृक्षो भवेद् देवि! गव्य-त्यागी शतावरी। भल्लातको ज्ञान-हर्ता अयाज्य-याजको वरिः। असत्-प्रतिग्रहीता च अटसारो भवेत् ध्रुवम्। राजस्व-हरणाद् देवि! भवेच्चाण्डालको ध्रुवम्। देव-दास्या-स्तु हरणे कर्णिकारो विजायते। जले निस्तारजादेव अशोको जायते प्रिये! देवायतन-भागादि-भेदको धातकी भवेत्। गृह-द्वेषी तु जीवन्ती ब्रह्महानल एव हि। अन्तहा सूतहा देवि! तथा सर्व-प्रदूषकः। गिरि-कर्णिकारो भवति भार्या-त्यागी च भूरुहः। योनि-भेदी तु कदली वीज-भेदी तु वीजकम्। वीज-हर्त्ता वीज-मूलं काम-हर्त्ता मयूरकः। शिव-द्वेषी भू-वदरो मन्त्र-द्वेषी जवा भवेत्। पट्ट-हर्त्ता योग-तरुर्वस्त्र-हर्त्ता कासिका। लौह-हर्त्ता वटो देवि! ताम्र-हर्त्ता तु वीनशः। कांस-हर्त्ता रण-तरुः रौप्य-हर्त्ता तु शाद्वलः। इत्यङ्ग-पाप-भेदे तु शतशोऽथ सहस्रशः। स्थावरत्वं गमिष्यन्ति सर्वावस्थासु सर्वदा। इति पापाद् वृक्ष-योनि-प्राप्तिः।

१४ पाप-भेदाज्जलत्वादि-प्राप्ति-कथनम्

पापेन जलत्व-प्राप्तिरत एव। जलत्वं याति पापेन शैलत्वं याति शङ्करि! तस्य पापस्य भेदेन जायते वर्ण-सङ्करः। उदक्यागमने देवि! नसीत्वं याति शङ्करि! मिथ्यावभाषणादेव स्थावरत्वं जलं विदुः। माता-पित्रोर्गुरोरग्रे तडागस्य जलं भवेत्। स्वाम्यग्रे च परोक्षे च या नारी मन्द-चारिणी। सा भवेद् गर्त-तोयं च या शय्यां नारुहेत् पतेः। सा मृतान्यद् भवेत्तोयं सत्यमेव मम प्रिये! एकाशीत्या तथा षष्ट्या पंच-विंशतिभिर्यदा। तत्र तत्र विष्णु-रूपं तोयं जानामि भाविनि! अशीति-मात्रं सामुद्रे हस्तानां च प्रमाणतः।

कला-हस्तो भवेद् यत्र द्वादशे पाप-वर्जितः। अतोऽन्यत् पाप-सम्भूतिः स्वकाले-नैव प्राप्स्यति। इति जलत्व-प्राप्तिः।

१५ तत्तत्-पाप-प्रायश्चित्तम्

तत्-पापादनुसारेण प्रायश्चित्तं समाचरेत्। शिव-लिङ्गं समभ्यर्च्य स्थापयित्वा यथा-विधि। चतुर्दश्यां निराहारो वृषस्थे भास्करे सिते। पाप-क्षयं समुच्चार्य गां च दद्याद् द्वि-जन्मने। तेषां पापस्य शुद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृ-तम्। इति तत्-पाप-प्रायश्चित्तम्।

१६ कृमि-कीट-पतङ्गादीनामुत्पत्तिः

प्रपञ्च-सार-विश्व-सारयोः—कृमि-कीट-पतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः। तदुत्पत्ति-प्रकारोऽपि तत्रैव—स्वेदजः स्विद्यमानेभ्यो भू-वह्न्यद्भ्यः प्रजायते। यूकमत् कुण-कीटाद्या ये चान्ये क्षण-भंगुरा इति। यूक उकनीति यस्य नाम मत्कुणश्चारपोक इति यस्य प्रसिद्धिः। भूमेरन्तरुष्म-विपाकेन वीजत्वं शास्त्र-सिद्धम्। स्विद्यमान-भू-वह्नि-जल-वक्त्वध्यस्तु स्वेदजोत्पत्तिः। प्रत्यक्ष-सिद्धा यथा गो-मय-पुंजादेः कीटाद्युत्पत्तिरित्यनयोर्भेदः।

१७ अण्डजाद्युत्पत्तिः

अण्डज-जरायुजयोः शुक्र-शोणित-संयोगेनोत्पत्तिस्तु। प्रपंच-सारे—अण्डजो वर्तुली-भूतात् शुक्र-शोणित-संयुतात्। कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यति। अहि-गोधावयो भेक-शिशु-मारादिकश्च सः। अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्र-मत्स्याश्च कच्छपाः। कुलीर-गोधा भेकाद्याः शिशु-माराब्ज-सूक्तय इति। अब्जः शङ्खः। इति तत्रापि किम्वदन्ती। अण्डं सूते गिलाहारश्चर्वा-हारो जरायुजमिति। प्रायिकमेतल्लक्षणम्। तथा रोमन्थायक-जन्तोः स्याच्छृङ्गं नान्यस्य जन्मिन इत्यपि।

१८ जरायुज-मनुष्याद्युत्पत्ति-कथनम्—मनुष्यत्व-प्राप्ति-प्रशंसा

शारदायाम्—जरायुजा मनुष्याद्या जनूंषि निगद्यते। विश्व-सार-तन्त्रे द्वितीय-पटले—मनुष्य-सदृशं जन्म कुत्रापि नैव विद्यते। देवता पितरः सर्वे वाञ्छन्ति जन्म मानुषम्। दुर्लभो मानुषो देहः सर्व-देहेषु सर्वदा। तस्माच्च मानुषं जन्म एतदुक्तं सुदुर्लभम्। तत्रापि संशयच्चेता विशेषेण तु पार्वति! मन्त्र-तन्त्र-रतः पुंसां सोऽपि चेदति-दुर्लभः। तत्रागम-विदः श्रेष्ठाः सर्व-देहेषु पूजिताः। तत्रापि साधकः श्रेष्ठः सर्व-तन्त्रेषु गोपितः।

रुद्र-यामले उत्तर-खण्डे द्वितीय-पटले—मानुष्यं सफलं जन्म सर्व-शास्त्रेषु गोचरम्। चतुरशीति-लक्षेषु शरीरेषु शरीरिणाम्। न मानुष्यं विनान्यत्र तत्त्व-ज्ञानं तु लभ्यते। कदाचिल्लभते जन्म पुण्य-सञ्चयात्। सोपान-भूतं मोक्षस्य मानुष्यं जन्म दुर्लभम्। निर्वाण-तन्त्रे द्वितीय-पटलेऽपि—स्थावरादिषु कीटेषु पशु-पक्षिषु शैलजे! चतुरशीति-लक्षं वै जन्म चाप्नोति सोऽव्ययः। ततो लभेत् परेशानि! मानुषीं दुर्लभां तनुमिति। चतुरशीति-लक्ष-योनि-भ्रमणानन्तरं ब्राह्मण-योनि-प्राप्तिः। कर्म-विपाकेऽप्युक्ता यथा। स्थावरास्त्रिंशल्लक्षश्च जलजो नव-लक्षकः। कृमिजा दश-लक्षश्च रुद्र-लक्षश्च पक्षिणः। पशवो विंश-लक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः। एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते।

निर्वाण-तन्त्रे—मानुषी तनुमित्यत्र ब्राह्मणत्वावच्छिन्न-मानुषीं तनुमित्यवगन्तव्यम्। दुर्लभेति विशेषण-बलेनेति। ततो मानुष-देहश्च धर्माधर्माधिपश्च सः। ततोऽपि लभते जन्म पुनर्मृत्युमवाप्नुयात्। जायन्ते च म्रियन्ते च कर्म-पाश-नियन्त्रिताः। चतुरशीति-लक्षं नाना-योनिषु शैलजे! इति मनुष्यत्व-प्राप्ति-प्रशंसा।

चण्डिकोवाच—कथं वा लभते जन्म कथं मृत्युर्भवेत् प्रभो! तत्-प्रकारं महादेव! श्रोतुमिच्छामि तद् वद।

शङ्कर उवाच—इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते। जीवस्तृण-जलौकेव देहाद् देहान्तरं व्रजेत्। सम्प्राप्य चतुरं देहं देहं त्यजति पूर्वकम्।

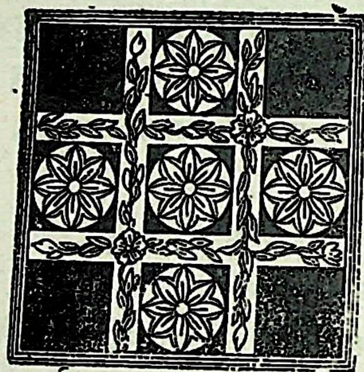
इति श्रुत्वा च सा चण्डी पप्रच्छ शङ्करं प्रति—प्राप्तं चतुर-देहं तु पिण्ड-दानादिकं कथं?

शिव उवाच—शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि माया-देहं तदेव हि। माया-देहः परेशानि! वायु-रूपो न चान्यथा। वायु-रूपो यतो देह आकाशस्थो निराश्रयः। ततश्च पिण्ड-दानेन वायुः स्थिर-तरो भवेत्। प्रथमे मस्तकं देवि! जायते च क्रमावधि। ततो मम पुरं गत्वा धर्म-कर्मादिकं चरेत्। तद्-भुक्तं चापरं किञ्चिद् यदा कर्म न विद्यते। ममाज्ञया यदा जीवः प्रययौ ब्रह्म-शासनम्। तस्मात् कर्मानुसारेण यदि स्याद् दुर्लभा तनुः। महा-विद्यां भाग्य-वशाद् यदि प्राप्नोति सद्-गुरोः। तत्त्व-ज्ञानं महेशानि! यदि भाग्य-वशाल्लभेत्।

तदैव परमो मोक्षो यावद् ब्रह्माण्ड-मण्डलम् । महा-विद्या-प्रसादेन पुनरागमनं न हि ।

तृतीय-पटले—तोयात् तु बुद्-बुदं जातं यथा तोये विलीयते । प्रकृत्या जायते सर्वं पुनस्तस्यां प्रलीयते । ब्रह्म-विष्णु-शिवा देवि ! जायन्ते प्राकृताद् ध्रुवम् । तथा प्रलय-काले तु प्रकृत्यां लुप्यते पुनः ।

।। इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथमे सर्ग-काण्डे चतुर्विध-देह-सृष्टि-कथनं नाम तृतीयः परिच्छेदः ।।

चतुर्थः परिच्छेदः

अन्न-मय-कोषात्मक-मनुष्य-देह-कथनम्

१ देह-सृष्टया गर्भोत्पत्ति-प्रकारः

गुरुंप्रणम्य यं तेनाज्ञान-ध्वान्त-सुधाकरम। वक्ति मर्त्य-देह-सृष्टिं द्विजः श्रीरामतोषणः। शाक्तानन्द-तरङ्गिणी-प्रथम-परिच्छेद-धृत-ज्ञान-भाष्यम्—देव्युवाच—शरीरं कीदृशं नाथ? मुक्तिर्वा केन कर्मणा? इदानीं श्रोतुमिच्छामि ब्रूहि मे शशि-शेखर!

ईश्वर उवाच—शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि शरीरं कर्म-सम्भवम्। रजस्वला च या नारी विशुद्धा पञ्चमे दिने। पीड़िता काम-वाणेन ततः पुरुषमीहते। भग-लिङ्ग-समायोगान्मैथुनं स्यात् तदानयोः। अन्योऽन्य-स्पर्शनादेव जायते च महा-सुखम्। क्षरते च यदा रेतः प्राणापन्न-विसंश्रितम्। क्षितिरापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च। सर्वेशां त त तत्वं स्याद् देहस्थ-रक्त-वीजयोः।

गर्भाशय-निरूपणानन्तरं गर्भोत्पत्ति-प्रकार उक्तो मातृका-भेद-तन्त्रे द्वितीय-पटले—

देव्युवाच—वद ईशान! सर्वज्ञ! सर्व-तत्व-विदां वर! यत् त्वया कथितं देव! मम सङ्गे विहारतः। कथं वा जायते पुत्रः कथं वा शुक्र-संस्थितिः?

(पुत्र इति गर्भ-मात्रोपलक्षणम्। केन प्रकारेण गर्भो जायत इति प्रश्नस्य तात्पर्यम्)। वर्द्धमानस्य लिङ्गस्य प्रवेशो वा कथं भवेत्? भीति-युक्ता ह्यहं नाथ! त्राहि मां दुःख-संकटात्।

महादेव उवाच—मणिपूरं महा-पद्मं सुषुम्ना-मध्य-संस्थितम्। तस्मान्नालेन देवेशि! नाभि-पद्मं मनोहरम्। नाल-त्रय-समायुक्तं सदा शुक्र-विभूषितम्। तस्मादेव स्तन-द्वन्द्वं वर्द्धमानं दिने० दिने। मध्य-नालं सुषुम्नान्तं वृन्ताकारं सुशीतलम्। आ-योन्यग्रमधो-नालं सदानन्द-मयं शिवे! शृणु चार्वङ्गि! सुभगे! तन्मध्ये लिङ्ग-ताड़नात्। यद्-रूपं परमानन्दं तन्नास्ति भुवन-त्रये। नाभि-पद्मं तु यद्-रूपं तत् शृणुष्व समाहिता। वस्थानं मध्य-देशेऽस्य सदा पद्म-विराजितम्। बाह्य-देशे चाष्ट-पत्रं चतुरस्रं च तद्-बहिः। चतुर्द्वार-समायुक्तं सुवर्णाभं सवृन्तकम्। तत्-पद्मेन भवेत् पुष्पं वृन्त-युक्तं त्रि-पत्रकम्।

प्रफुल्ले तु त्रि-पत्रे वै बाह्ये शोणित-दर्शनम्। एतन्मध्ये महेशानि ! यदि स्याल्लिङ्ग-ताड़नम्। पद्म-मध्ये गते शुक्रे सन्ततिस्तेन जायते।

पद्म-मध्ये शुक्र-गमन-प्रकारस्तु प्रपञ्च-सारे—स्व-स्थानतश्च्युतात् शुक्राद् विन्दुमादाय मारुतः। गर्भाशयः प्रविशति यदा तुल्यं तदापरः। आर्त्तवात् परमं बीजमादायास्याश्च मूलतः। यदा गर्भाशयं नेष्यत्यथ सम्मिश्रयेन्मरुत्। संक्षोभ्य सम्वर्द्धयति तन्मलं शोणिताधिकम्। स्त्री स्यात् शुक्राधिकं ना स्यात् समेन च नपुंसकम्। वायु-वह्न्यम्भसा योगे गर्भ-वृद्धिः जायते। एतेन त्रि-वृत्-करण-पक्षः स्पष्टीकृतः।

ज्ञान-भाष्ये—नाभि-पद्मे महा-देवि ! भ्राम्यते च समीरणैः। कुम्भकारो यथा चक्रे घटते च घटादिकम्। तथा समीरणो गर्भे घटते प्राणिनां तनुम्।

शारदा-तिलके—रक्ताधिका भवेन्नारी भवेद् रेतोऽधिकः पुमान्। उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति स्थितिः।

मातृकाभेद-तन्त्रे—पुरुषस्य तु यत् शुक्रं शक्तेस्तस्याधिकं यदि। तदा कन्यां विजानीयाद् विपरीते पुमान् भवेत्। उभयोस्तुल्य-शुक्रेण क्लीवं भवति निश्चितम्। तत्राधिक्य-तुल्यतादिकम् राघव-भट्ट-धृत-वचनोक्त-प्रमाणस्यैव यथा—द्वाविंशतो-रजो-भागाः शुक्र-मात्राश्चतुर्दश। गर्भ-सञ्जनने काले पुं-स्त्रियोः सम्भवन्ति हि। मात्रा-भाग इत्यर्थः। नारी-रजोऽधिकांशे स्यान्नरः शुक्राधिकांशके। उभयोरुक्त-संख्यायां स्यान्नपुंसक-सम्भवः।

राघव-भट्ट-धृत-वाग्भटे बह्वपत्य-कारणमुक्तं यथा—वायुना बहुधा भिन्ने तद्-विन्दौ बह्वपत्यता। वियोनि-विकृताकारा जायन्ते विकृते तथा। शृणु चार्वङ्गि ! सुभगे पुष्प-माहात्म्यमुत्तमम्। मेध्यं तत् शुक्र-संयोगे वर्द्धते च दिने दिने। एवं दिङ्-मास-सम्प्राप्तौ तत्-पुष्पे विन्दु-संयुते। गलिते परमे-शानि ! व्यक्ता भवति सन्ततिः।

श्रीदेव्युवाच—किञ्चिद्-रोगादि-सम्भूते कृमि-कीटादि-सम्भवे। तस्मा-ज्जीवाः प्रणश्यन्ति सा नारी जीवते कथम् ?

श्रीशङ्कर उवाच—तस्य पुष्पस्य माहात्म्यं किं वक्तुं शक्यते मया। विन्दु-स्थान-सहस्रं तु पुष्प-मध्ये प्रियम्वदे ! बुद्-बुदा येऽत्र तिष्ठन्ति तत्रैव सन्तति-र्भवेत्। एवं क्रमेण देवेशि ! सहस्रं सन्ततिर्यदि। वर्द्धमानं तदा पुष्पं पीड़ा किञ्चिन्न जायते।

वीर्य-वद् गर्भ-कारणमाह । राघव-भट्ट-धृतम्—पूर्ण-षोडश-वर्षा स्त्री पूर्ण-विंशेन सङ्गता । शुद्ध-गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि । वीर्य-वन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः । रोगाल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा । इति तत्र शुक्र-शोणित-सम्बद्ध-विन्दौ पूर्व-पूर्वानिक-जन्म-सञ्चित-कर्मणां मध्ये फल-दानोन्मुखं पाप-पुण्यात्मकं प्रबलमेकं सुख-दुःखोभय-फलकं मनुष्य-शरीरोपभोग्यं यत् कर्म तदनुरूपेणाविद्या-रूप-पाश-बद्धः सन्नेकोऽपि बहुधा भिन्नो नित्योऽप्यात्मा गृहमिव देहं प्रविष्टस्तदुक्तं राघव-भट्ट-धृताध्यात्म-विवेके— अस्ति ब्रह्म चिदानन्द-मयं ज्योतिर्निरंजनम् । सर्व-शक्ति च सर्वज्ञ तदंशा जीव-संज्ञकाः । अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गकाः । दीर्घाद्युपाधि-संभिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः । सुख-दुःख-प्रदैः स्वीयैः पुण्य-पापैर्नियन्त्रिताः । तत्तज्जाति-युतं देहमायुर्भोग्यं च कर्मजम् । प्रति-जन्म प्रपद्यन्ते माया-पाश-नियन्त्रिता । इति ।

निर्वाण-तन्त्रेऽपि—सत्य-लोके महा-काली महा-रुद्रेण सम्पुटा । चणकाकार-विस्तारा चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपिणो । अनादि-पुरुषोद्युक्ता तदंशा जीव-संज्ञकाः । ज्वलदग्नेर्यथा देवि ! स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः । तस्याश्च्युतः परं विन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि । तदैव सहसा देवि ! शक्ति-युक्तो भवत्यपि । इति गर्भोत्पत्ति-प्रकार-कथनम् ।

२ शुक्र-शोणिताद्युत्पत्ति-प्रकारः

योगार्णवे—आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा । सम्प्रविश्याथ मध्यं तु पृथगन्नं पृथग् जलम् । स वायुः प्राण-वायुः ।

योगि-याज्ञवल्क्ये उत्तर-खण्डे चतुर्थाध्यायेऽपि—आयुष्यं भुक्तमाहारं सहसा तैः समीकृतम् । तुन्द-मध्य-गतः प्राणस्तानि कुर्यात् पृथक् पृथक् । पृथक्-करण-प्रकारस्तु योगि-याज्ञवल्क्ये—पुनरग्नौर्जलं प्राप्य अन्नादीनि जलोपरि । स्वयं ह्यपानः सम्प्राप्य तेनैव सह मारुतः । प्रयाति ज्वलनं तत्र देह-मध्य-गतं पुनः । अग्नौ जलं प्रापय्य अन्नादीनि जलोपरि सम्प्रापय्य तेनैव प्राण-वायुनैवापानो वायुर्देह-मध्य-गतं ज्वलनं प्रयाति प्राप्नोतीत्यन्वयः । एवं च प्राणेन प्रेरितमिति प्राण-स्थित्येति च प्राधान्येन वक्ष्यते । वस्तुतस्तु प्राणापानाभ्यामेव प्रेरितमित्यर्थः । वायुना वर्द्धते वह्निरपानेन शनैः शनैः । ततो ज्वलति विप्रेन्द्र ! स्व-कुले देह-मध्यके । ज्वालाभिर्ज्वलनं तत्र प्राणेन प्रेरितं

ततः। ज्वलत्युदकमाश्रित्य कोष्ठ-मध्य-गतं तदा। अन्नं व्यञ्जन-संयुक्तं जलोपरि समर्पितम्। ततः सुषुप्तमकरोद् वह्नि-सन्तप्त-वारिणा।

योगार्णवे च—अग्नेरुर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं जलोपरि। जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वा स्वेदयते शनैः। वायुना व्युह्यमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम्। अन्नं तदुष्ण-तोयेन समन्तात् पच्यते पुनः। द्विधा भवति तत्-पक्वं पृथक् कीट्टं पृथग् रसम्। कीट्टं मलं।

तत्र-रसोत्पत्ति-प्रकारस्तु प्रपञ्च-सारे द्वितीय-पटले—अथाहृतं षड्-रसं वाप्याहारं कण्ठ-मार्गगम्। श्लेष्मणानुगतं तस्य प्रभावान्मधुरी भवेत्। तत्र स्वाद्वम्ल-लवण-तिक्तोषण-कषायकाः। षड्-रसाः कथिता भूत-विकृत्या द्रव्यमाश्रिताः। स्वादु-मिष्टमुषणं कटु। तथैवामाशय-गतं पश्चात् पित्ताशयं व्रजेत्। आशयं छिद्रम्। तदा तस्यानुगमनात् कटुकत्वं प्रपद्यते। तथात्रान्तर-संश्लिष्टं पच्यते पित्त-वारिणा। जलादीनां पाकेनावस्थान्तरमुक्तम्।

योगि-याज्ञवल्क्ये—स्वेद-मूत्रे जलं स्यातां वीर्य-रूपं रसो भवेत्। पुरीष-मन्नं स्याद गार्गि! प्राणः कुर्यात् पृथक् पृथक्।

प्रपञ्च-सारे—ग्रहणी नाम सा पात्री प्रसृताञ्जलि-सन्निभा। पात्री नाड़ी। अधस्तस्याः प्रधानाग्निः समानेनापि नुद्यते। तस्याधस्तात् त्रिकोणाभं ज्योतिराकारमुत्तमम्। विद्यते स्थानमेतद्धि मूलाधारं विदुर्बुधाः। प्रधानाग्नि-र्दोष-दूष्यस्थाग्निभ्यो भिन्नो वड़वानल-रूपो जठराग्निरिति प्रसिद्धः। तथा च—पच्यमानाद् रसं भिन्नं वायू रक्तादिकं नयेत्। तत्र कीट्टं पृथक् भिन्नं ग्रहण्यां चिनुतेऽनिलः। तच्चीयमानं विणाम ग्रहणीं पूरयेन्मुहुः। सा तया शकृता पूर्णा वलितां प्रति-मुञ्चति। शकृता मलेन। पूरीषं पायु-मार्गेण तत्-पाके चाम्भसस्ततः। अङ्ग-स्वेदवदभ्यन्तर्व्याप्तैः सूक्ष्मैः शिवा-मुखैः। वस्तिमा-पूरयेद् वायुः पूर्णां मुञ्चति धारया। मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते। मूत्रमित्याहुरुदकं वस्तेश्चानिल-निर्गतम्। अपथ्य-भाजामनयोर्मार्गयोर्दोष-दुष्ट्योः। प्रमेह-मूत्र-कृच्छ्रादेर्ग्रहिण्यादेश्च सम्भवः।

राघव-भट्ट-धृत-सुश्रुते—त्वगसृङ्-मांस-मेदोऽस्थि-मज्जा-शुक्राणि धातवः। भवन्त्यन्योऽन्यतः सर्वे पाचिताः पित्त-तेजसा इति। एतेन पूर्व-पूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति-कारणत्वमुक्तम्। तथा च तत्रैव—रसः स नाड़ी-मध्यस्थः शारीरेणो-ष्मणा भृशम्। पच्यते पच्यमानाच्च भवेत् पाक-द्वयं पुनः। चर्मविष्टच्च समन्ता-

च्च रुधिरं तु प्रजायते । स्व-स्व-कोषाग्निना पक्वेर्जायन्ते धातवः क्रमात् ।

योगार्णवे—रसेन तेन ता नाड़ीः प्राणः पूरयते शनैः । प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः ।

योगि-याज्ञवल्क्ये—समान-वायुना सार्द्धं रसं सर्वासु नाड़िषु । व्यापयन् श्वास-रूपेण देहे चरति मारुतः । व्योम-रन्ध्रैश्च नवभिर्विण्मूत्राणां विसर्जनम् । कुर्वन्ति वायवः सर्वे शरीरेषु निरन्तरम् । निश्वासोच्छ्वास-कासाश्च प्राण-कर्म-समीरिताः । अपान-वायोः कर्मैतद्-विण्मूत्रादि-विसर्जनम् । प्राणापाने च चेष्टादि व्यान-कर्मेति चेष्यते । उदान-कर्म तच्चोक्तं देहस्योन्नयनादि यत् । पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तितम् । उद्गारादि-गुणो यस्तु नाग-कर्म समीरितम् । निमीलनादि कूर्मस्य क्षुत्-तृष्णा कृकरस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्र ! जृम्भा कर्मेति कीर्तितम् । धनञ्जयस्य पोषादि सर्वं कर्म प्रकीर्तितम् । वायूनां स्थानादान्यग्रे वक्ष्यन्ते । इति शुक्र-शोणितोत्पत्ति-कथनम् ।

३ देह-सृष्टौ धातु-कथनम्

योगार्णवे—मातुरम्बु-वहा नाड़ी ननु विद्धा पराभिधा । नाभिस्थ-नाड़ी गर्भस्य मात्रा कृत रसावहा इति ।

शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम्—कललं चैक-रात्रेण बुद्-बुदं पञ्चमे दिने । शोणितं दश-रात्रेण मांस-पिण्डं चतुर्दशे ।

प्रपञ्च-सारे—मारीयं नाम योगोत्थं पौरुषं कार्मणं मलम् । आणवं नाम सम्प्रोक्तं मिलितं तन्मल-द्वयम् । सूक्ष्म-रूपाणि तत्त्वानि चतुर्विंश-मल-द्वये । तत्र योगं प्रकृत्याशु ततस्तु गर्भ-मारुतः । संक्षोभ्य सम्वर्द्धयतीत्यादि पूर्वोक्तेनान्वयः । स्व-गतैर्मरुदग्न्यद्भिः क्लिद्यते वध्यते च तत् । मिश्रीभूतं तदह्नैव मातुरंगुष्ठ-सम्मितम् । सम्मितमिति मातुरंगुष्ठ-नख-परिमितमित्यर्थः ।

राघव-भट्ट-धृत-योगार्णवे—घन-मांसं च विंशाहे पिण्ड-भावोपलक्षितम् । पञ्च-विंशति-पूर्णाहे पलं तदंकुरायते । शाक्तानन्दे तु—मासैकेन तु पूर्णेन मांस-पिण्डोऽङ्कुरायते । इत्युक्तं तत्रैव—आदौ सञ्जायते बीजं ब्रह्माण्डं सहसांकुरः । तस्य मध्ये सुमेरुश्च कङ्काल-दण्ड-रूप-धृक् । चराचराणां सर्वेषां देवादीनां विशेषतः । आलयः सर्व-भूतानां मेरोरभ्यन्तरेऽपि च । प्रदीप-कलिकाकारो जीवो हृदि सदा स्थितः । रज्जु-बद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुण-बद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कृष्यते ।

योगि-याज्ञवल्क्ये द्वितीयाध्याये तु——तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं नाभौ चक्र-समुद्भवः। द्वादशार-युतं तच्च तेन देहः प्रतिष्ठितः। चक्रेऽस्मिन् भ्रमते जीवः पुण्य-पाप-प्रणोदितः। तन्तु-पञ्जर-मध्यस्थो यथा भ्रमति लूतिकः। लूतिक उर्णनाभः माकरसा यस्य प्रसिद्धिः। नाभौ जोवस्य भ्रमण-मात्रं स्थिति-स्थानं तु हृदयमेव। तेन पूर्व-वचने न विवादः।

योगार्णवे—मास-द्वये तु सम्पूर्णे शिरो मेदः प्रजायते। मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशस्त्वक् च चतुर्थके। एषु मासेष्वध्यात्म-विवेके तु विशेष उक्तो यथा——द्रवत्वं प्रथमे मासे कललाख्यं प्रजायते। द्वितीये तु घनः पिण्डः पेशीष्ट-घनमर्बुदम्। पुं-स्त्री-नपुंसकानां तु प्रागवस्था क्रमादिमाः। तृतीये त्वंकुराः पञ्च करादि-शिरसो मताः।

अत्र ग्रन्थ-त्रये यद्-भेद-त्रयमंकुरोत्पत्तेरुक्तं तच्छरीर-मेर्वंवयवांकुर-भेदेनाविरुद्धमाम्नाय-भेदेन वा। अङ्ग-प्रत्यङ्ग-भागाः स्युः सूक्ष्माश्च युग-पत् तदा। चतुर्थे व्यक्तता तेषां भागानामभिजायते। मातृजं चास्य हृदयं विषया-नभि-कांक्षति। अतो मातुर्मनोऽभीष्टं कुर्याद् गर्भ-समृद्धये। तां च द्वि-हृदयां नारीमाहुर्दोहृदिनीं बुधाः। अदानाद् दोहृदानां तु गर्भस्य व्यङ्गतादयः। मातुश्चेद् विषयालाभस्तदार्तो जायते सुतः। गर्भः स्यादर्थवान् भोगी देहे दोहृद-दर्शने। अलङ्कारे सुललितो धर्मिष्ठस्तापसाश्रमे। देवता-दर्शने भक्तो हिंस्रो भुजग-दर्शने। गोधाशने तु निद्रालुर्बली गो-मांस-भक्षणे। माहिषेण तु रक्ताक्षं लोमशं सूयते सुतम्। प्रवृद्धं पञ्चमे पिण्डं मांस-शोणित-पुष्टि-भाक्। षष्ठेऽस्थि-स्नायु-नाड्यादि-नख-केश-विविक्तता। बल-वृद्धौ चोपचितौ सप्तमे त्वगपूर्णता। अष्टमे त्वक्-श्रुतो स्यातां ओजश्चैतच्च हृद्भवम्।

ज्ञान-भाष्ये तु—कर्णाक्षि-नासिका-रन्ध्रं कण्ठोदरं च पञ्चमे। षष्ठे मुखं तथा पादौ सर्वाङ्गानि तु सप्तमे। सन्धिः सम्पूर्णतां याति अष्टमे मासि वै ततः। एतदपि पूर्व-वत्। अण्डाधारं च कङ्कालं प्रारभ्य गुद-मूलतः। द्वात्रिं-शज्-ज्ञान-विज्ञान-ग्रन्थिनो वर्द्धते सदा।

शारदायां प्रथम-पटले—अथ मात्राहृतैरन्न-पानाद्यैः पोषितः क्रमात्। दिनात् पक्षात्तथा मासात् वर्द्धते तत्त्व-देह-वान्। तत्व-देह-वानिति चतुर्विंशति-तत्त्वात्मक-शरीर इत्यर्थः। दोषैर्दूष्यैः सुखं प्राप्तो व्यक्ति याति निजेन्द्रियैः।

वात-पित्त-कफा दोषाः दूष्याः स्युः सप्त धातवः । इति धातु-कथनम् ।

४ इन्द्रियेन्द्रियार्थ-कथनम्

शारदायां—ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रं त्वक्-दृग्-जिह्वा-नासिकादयः । ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि । शब्दाद्या इति शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः । वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थ-संज्ञान्याहुर्मनीषिणः । मुख-हस्त-पाद-गुद-लिङ्गानि । वचनादान-गतयो विसर्गानन्द-संयुताः । कथन-ग्रहण-गमन-त्यागानन्दाः । कर्मेन्द्रियार्थाः सम्प्रोक्ता अन्तःकरणमात्मनः ।

५ इन्द्रियाणां गुण-कथनम्

विश्वसारे प्रथम-पटले—इन्द्रियाणां गुणान् वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ! चक्षुषो रूपमाख्यातं कर्णयोः शब्दमेव च । गन्धस्तु नसि विज्ञेयस्त्वचि स्पर्श उदाहृतः । आदानं भुज-युग्मेषु जिह्वायां रस उच्यते । गुह्ये विसर्गो विज्ञेय आनन्दः स्यादुपस्थके । गमनं पाद-युग्मे च कथनं मुख-पङ्कजे । इतीन्द्रियेन्द्रियार्थ-कथनम् ।

अन्तःकरणं स्पष्टयति शारदा-कृत्—मनो-बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं तु परिकीर्तितम् । अत्र सङ्कल्प-विकल्पात्मकं मनः । सर्व-भाव-निश्चय-कारिणी बुद्धिः । ज्ञात्रभिमान-युक्तोऽहङ्कारः । निर्विकल्पकं चित्तं । यदाह एषा शक्तिः परा बीज-रूपिणी प्रोक्त-लक्षणा । सङ्कल्पं च विकल्पं च कुर्वाणा तु मनो भवेत् । बुद्धि-रूपा तथा सर्व-भाव-निश्चय-कारिणी । ज्ञातास्मीत्यभिमानाढ्या सैवाहङ्कार-संज्ञिता । निर्विकल्पात्मिका सैव खलु चित्त-स्वरूपिणी । एवमेकैव बहुधा नर्त्तकीव प्रतीयत इति ।

श्रुतिरपि—मनः संकल्पयति बुद्धिर्निश्चिनोति अहमभिमानयति चेतश्चेतयते इति । प्रपञ्चसारेऽपि—परेण धाम्ना समनु-प्रवृद्धया मनस्तदा स तु महा-प्रभावा । यदा तु संकल्प-विकल्प-कृत्या यदा पुनर्निश्चिनुते तदा सा । स्याद् बुद्धि-संज्ञा च यदा प्रवृत्तिर्ज्ञातारमात्मानमहंकृतिः स्यात् । तदा यदा सा त्वभिमीयतेऽन्तश्चित्तं च निर्धारितमर्थमेषामिति ।

शारदायां—दशेन्द्रियाणि भूतानि मनसा सह षोडश । विकाराः स्युः प्रकृतयः पञ्च भूतान्यहंकृतिः । अव्यक्तं महदित्यष्टौ तन्मात्राश्च महानपि । साहंकारा विकृतयः सप्त तत्त्व-विदो विदुः । विकाराः षोडश अष्टौ प्रकृतयः

सप्त विकृतय इति वचनस्य पर्यवसितार्थः। यदुक्तं मूल-प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिरिति तत्त्व-विद इति। एतानि प्रकृत्यन्तानि चतुर्विंशति-तत्त्वानि पुरुषान्तानि पञ्चविंशतिः।

तदुक्तं वायवी-संहितायां—त्रयोविंशति-तत्त्वेभ्यः परा प्रकृतिरुच्यते। प्रकृतेस्तु परं प्राहुं पुरुषं पञ्च-विंशकम्। यद्वा तत्व-विद् एवं विदुः। एषां तत्वान्तर्भावात् तत्त्व-विद्भिरेवं संज्ञा कृता इत्यर्थः।

शारदायां—अग्नि-षोमात्मको देवो विन्दुर्यदुभयात्मकः। शुक्रमग्नि-रूपं रक्तं सोम-रूपं। स तदात्मकत्वाद् विन्दुरुभयात्मक इत्यर्थः।

तदुक्तं राघव-भट्ट-धृतेन—कला-षोडशकश्चन्द्रः स्याद् द्वादश-कलो रविः। कला-दश-युतो वह्निः कलाष्ट-त्रिंशदंश-युक्। साम्प्रतं सम्भवन्तीह गर्भाधानस्य हेतवे। अग्निषोमात्मकं तेन गीयते सचराचरम्। कलांशकेन योगेन भूयाद् गर्भस्य सम्भवः।

६ पञ्च-भूतोद्भवास्थ्यादि-कथनम्

ब्रह्म-ज्ञान-तन्त्रे प्रथम-पटले—शिव उवाच—अस्थि-मांस-नखाश्चैव नाड़ी-त्वक् चेति पंचमः। पृथ्वी-पंच-गुणाः प्रोक्ता ब्रह्म-ज्ञानेन भाषितम्। मलं मूत्रं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च। तोयं पंच-गुणाः प्रोक्ता ब्रह्म-ज्ञानेन भाषितम्। हासो निद्रा क्षुधा चैव भ्रान्तिरालस्यमेव च। तेजः पंच-गुणाः प्रोक्ता ब्रह्म-ज्ञानेन भाषितम्। धारणं चालनं क्षेपः संकोचः प्रसवस्तथा। वायु पंच-गुणाः प्रोक्ता ब्रह्म-ज्ञानेन भाषितम्। काम-क्रोधस्तथा लोभस्त्रपा मोहश्च पंचमः। नभः पंच-गुणाः प्रोक्ता ब्रह्म-ज्ञानेन भाषितम्।

राघव-भट्ट-धृतम्—अस्थि मांसं त्वचं स्नायु रोम एव तु पंचमं। इति पंचविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिनात्मिका। लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्ज पञ्चमम्। अपां पंच एते रुद्र-रूपाः प्रकीर्तिताः। क्षुधा तृष्णा भयं निद्रा आलस्यं क्षान्तिरेव च। तृष्णात्मका गुणा एते तेजसः परिकीर्तिताः। धारणं वलानं भुक्तिराकुञ्चन-प्रसारणम्। एते पंच गुणा वायोः क्रिया-रूपा व्यवस्थिताः। राग-द्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च। व्योम्नः पंच गुणाः प्रोक्ताः शून्याख्ये शुषिरात्मनोति। इति पंच-भूतोद्भवास्थ्यादि-कथनम्।

शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम्—प्राणापान-समानश्चोदान-व्यानौ च वायवः। नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः। एते दश-गुणाः प्रोक्ताः सर्व-प्राण-वशात्मनः।

शारदा-तिलके—दक्षिणांशः स्मृतो सूर्यो वाम-भागो निशाकरः। नाडीर्दश विदुस्तासु मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्तिताः। इड़ा वाम-तनोर्मध्ये सुषुम्ना पिङ्गला परे। मध्या तास्वपि नाड़ी स्यादग्नीषोम-स्वरूपिणी। अत्रेड़ा वाममुष्काधः-स्था धनुर्वक्रा वाम-नासा-पर्यन्तं गता। एवं पिङ्गला दक्षिणाण्डाधःस्था धनु-र्वक्रा दक्षिण-नासान्तं गता। पृष्ठ-वंशान्तर्गता सुषुम्ना इत्यर्थः। एतदग्रे स्फुटी-भवष्यिति।

तथा प्रपञ्चसारे—ऊर्ध्वं तु मरुतानुन्नात्तस्मादपि मल-द्वयी। उभयात्मिक्य-धोवृत्ता नाड़ी दीर्घा भवेत् ऋजुः। अवाङ्मुखी सा तस्याश्च भवेत् पक्ष-द्वये द्वयम्। पक्ष-द्वये पार्श्व-द्वये। नाडयस्ताः सन्निरुद्धाः स्युः सप्तान्या नाड़िका मताः। तत्र या प्रथमा नाड़ी सा सुषुम्नेति कथ्यते। या वामेडेति सा ज्ञेया दक्षिणा पिङ्गला मता। तथा काचिन्नाड़ी बहिर्वक्त्रा या मातुर्हृदि बध्यते। यया सा पुष्टिमायाति केदार इव कुल्यया। मातुराहार-रसजैर्धातुभिः पुष्यते क्रमात्। क्रम-वृद्धौ परं ज्योतिः कला-क्षेत्रज्ञतामियात्।

७ जन्तु-लक्षणम्

सक्षेत्रज्ञं मलं तत्तु सभूतं सगुणं पुनः। सदोषं दूष्य-सम्पन्नं जन्तुरित्य-भिधीयते। सभूत-पञ्चकं सक्षेत्रज्ञ-मात्र-सहितं तत् पूर्वोक्तमानवादि-मलं जन्तु-रित्युच्यते। इत्यन्वयः। किम्भूतं सगुणं सत्वादि-गुणं सत्वादि-गुण-युक्तं सदोषं वायु-पित्त-कफ-युक्तं दूष्य-सम्पन्नं सप्त-धातूद्भवम्। इति जन्तु-लक्षणम्।

फल-कोष-द्वयं तत्तु व्यक्तं पुंसो न तु स्त्रियाः। नपुंसकस्य किञ्चित्तु व्यक्ति-रत्रोपलक्ष्यते। फल-कोष-द्वयमण्ड-कोष-द्वयम्।

८ नाड्युत्पत्ति-कथनम्

निरुत्तर-तन्त्रे प्रथम-पटले—नाड़ीनां सम्वहो देवि ! कञ्ज-योनिः खगाण्ड-वत्। तत्र नाडयः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्वि-सप्ततिः। कञ्जस्य पद्मस्य योनि-रुत्पत्ति-स्थानं शालूकमिति यावत्। प्रधानाः प्राण-वाहिन्यो नाडयत्र दश

स्मृताः। इड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयिका। गान्धारी हस्ति-जिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी। अलम्बुषा कुहुश्चैव शङ्खिनी च दश स्मृताः। एवं नाड़ी-मयं चक्रं विज्ञेयं शक्ति-चक्रके। इड़ायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुषुम्निका। इयं च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मिका। रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्त्व-संयुता। तमोगुणा ब्रह्म-नाड़ी कार्य-भेद-क्रमेण च। तथा—वायु-र्भानु-मयो ज्ञेयो मनश्चन्द्रात्मकं तथा। प्राणोऽपानः समानश्चोदान-व्यानौ च वायवः। या वाममुष्क-सम्बन्धा संश्लिष्यन्ती सुषुम्नया। दक्षिणं च क्रमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता। वामांश-यन्त्रान्तरगा दक्षिणां नासिकामियात्। तथा दक्षिण-मुष्कस्था नासाया वाम-रन्ध्रगा।

तन्त्रान्तरे—सुषुम्ना-कलिता याता मुष्कं दक्षिणमाश्रिता। सङ्गता वाम-भागस्य यन्त्र-मध्यं समाश्रिता। दक्षिणं नासिका-द्वारं प्राप्तेति गिरिजात्मजे! वाममण्डमनुस्यूतामनन्या सव्य-नासिकामिति। अनयोः स्वरूपमुक्तं योगार्णवे-इड़ा च शङ्ख-चन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थिता। पिङ्गला सित-रक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता इति।

तन्त्रान्तरे—इड़ायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकर इति। तास्वपि सुषुम्ना मुख्येत्यर्थः। उक्तं च श्रीतत्त्व-चिन्तामणौ—मेरोर्बाह्य-प्रदेशे शशि-मिहिर-शिवे सव्य-दक्षे निषणे मध्ये नाड़ी सुषुम्ना त्रितय-गुण-मयी चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपा। अन्यत्रापि—तयोः पृष्ठ-वंशं समाश्रित्य मध्ये सुषुम्ना स्थिता ब्रह्म-रन्ध्रं तु यावत्।

अन्यासां नामान्यपि शारदायाम्—गान्धारी हस्ति-जिह्वाख्या सपूषाल-म्बुषा मता। यशस्विनी शङ्खिनी च कुहुः स्युः सप्त नाड्यः। आसां स्थिति-स्वरूपं योगार्णवे—इड़ा-पृष्ठे तु गान्धारी मयूर-गल-सन्निभा। सव्य-पादादि-नेत्रान्ता गान्धारी परिकीर्तिता। हस्ति-जिह्वोत्पल-प्रेक्षा नाड़ी तस्याः पुरः स्थिता। सव्य-भागस्य मूर्द्धादि-पादांगुष्ठान्तमाश्रिता। पूषा तु पिङ्गला-पृष्ठे नील-जीमूत-सन्निभा। याम्य-भागस्य नेत्रान्ता यावत् पाद-तलं गता। यश-स्विनी शङ्ख-वर्णा पिङ्गला पूर्व-देशगा। गान्धार्याश्च सरस्वत्या मध्यस्था शङ्खिनी मता। सुवर्ण-वर्णा पादादि-वर्णान्ता सव्य-भागके। पादांगुष्ठादि-मूर्द्धान्त-याम्य-भागे कुहुर्मता। रावणा सरस्वती विश्वोदरी शङ्खिनी एता अपि प्रधानत्वेनोक्ताः।

उक्तं च---ताश्च भूरि-तरास्तासु मुख्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश। सुषुम्नेड़ा पिङ्गला च कुहूरथ सरस्वती। गान्धारी हस्ति-जिह्वा च रावणा च यशस्विनी। विश्वोदरी शङ्खिनी च ततः पूषा यशस्विनी। अलम्बुषेति। शाक्तानन्द-तरङ्गिणी-धृत-ज्ञान-भाष्ये----इड़ा च वाम-नासायां दक्षिणे पिङ्गला मता। सुषुम्ना ब्रह्म-रन्ध्रे च गान्धारी वाम-चक्षुषि। दक्षिणे हस्ति-जिह्वा च पूषा कर्णेऽथ दक्षिणे। वामे यशस्विनी ज्ञेया मुखे चालम्बुषा मता। कुहुश्च लिङ्ग-मूले स्यात् शङ्खिनी शिरसोपरि। एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ति दश नाड़िकाः। क्षितिश्च वारि तेजश्च वायुराकाशमेव च। स्थैर्यं गता इमे पञ्च बाह्याभ्यन्तर एव च। एवं प्रधान-नाड़ी-निरूपणानन्तरं शाखा-रूप-नाड़ी निरूपिता।

शारदायां—नाड्योऽनन्ताः समुत्पन्नाः सुषुम्ना पञ्च-पर्वसु। सर्वाणि स्वाधिष्ठान-मणिपूरकानाहत-विशुद्धाज्ञान्तानि। तत्राधोऽधो-ग्रन्थिमारभ्योर्द्धोर्द्ध-सर्व-ग्रन्थि-पर्यन्तं समाप्तिः। गणयितुमशक्यत्वादनन्ताः। यदाहुः---पूर्वोक्तायाः सुषुम्नाया मध्यस्थायाः सुलोचने! नाभि-हृत्-कण्ठ-तालु-भ्रूमध्य-पर्व-समुद्भवाः। अधोमुखाः शिराः काश्चित् काश्चिदूर्ध्व-मुखास्तथा। परास्तिर्यग्गताः काश्चित्तत्र लक्ष-त्रयाधिकाः। नाड्योऽर्द्ध-लक्ष-संख्याताः प्रधानाः समुदीरिताः। तासु सर्वासु बलवान् प्राणो वायुः समन्ततः।

विश्वसारे तु---नाभेः सकाशाज्जायन्ते नाड्यः क्षेत्र-प्रपोषिकाः। इड़ा तु वाम-भागे स्याद् दक्षिणे पिङ्गला मता। मध्ये सुषुम्ना विज्ञेया चन्द्र-सूर्या-नलात्मिका। नाड्योऽनन्ताः समुत्पन्नास्तस्याः पञ्चसु पर्वसु। इति नाभेः सकाशादिति यदुक्तं तत्-क्षेत्र-पोषिका इत्यनेन रसादि-चालनेन शरीर-पुष्ट-चर्थं न तु ज्ञान-ध्यानाद्यर्थं वायु-साधन-प्रकरणे एतत् स्पष्टीकरिष्ये।

नरपति-जयचर्या-स्वरोदय-धृत-ब्रह्म-यामलेऽपि---शरीर-पुष्टचर्थमेव नाभौ कुण्डलिनीमाह यथा महा-शक्तिः कुण्डलिनी नाड़ीस्था हि स्वरूपिणी। ततो दशोर्द्धगा नाड्यो दश चाधोगतास्तथा। द्वे द्वे तिर्यग्-गते नाड्यौ चतुर्विंशति-संख्यया। सूक्ष्म-मुख्यास्त्वतो नाड्यः सहस्राणां द्वि-सप्ततिः। कुण्डलिन्यां महा-शक्तौ मूल-मार्गा भवन्त्यमी। ताभ्यः सूक्ष्म-मुखा नाड्यः शरीरं प्रतिपोषिकाः। सप्त शतानि जायन्ते सप्तोत्तराणि संख्यया। प्रधाना दश नाड्यस्तु दश वायु-प्रवाहिकाः।

योगि-याज्ञवल्क्ये प्रथमाध्यायेऽपि नाभि-चक्रमुपक्रम्य---कन्द-मध्ये स्थिता नाड़ी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता । तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन् नाड़िकास्ततः । नाड़ीनामपि सर्वासां मुख्या गार्गि ! चतुर्दश । 'गार्गि' इति याज्ञवल्क्यस्य स्त्रियाः सम्बोधनम् । इड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चैव सरस्वती । वारुणी चैव पूषा च हस्ति-जिह्वा यशस्विनी । विश्वोदरी कुहुश्चैव शङ्खिनी च पयस्विनी । अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश । तासां मुख्यतमास्तिस्त्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा । मुक्ति-मार्गे तु सा प्रोक्ता सुषुम्ना विश्व-धारिणी । कन्दस्य मध्यमे गार्गि ! सुषुम्ना च प्रतिष्ठिता । पृष्ठ-मध्ये तु तेनास्थ्ना सह मूर्ध्नि व्यवस्थिता । मुक्ति-मार्गे सुषुम्ना सा ब्रह्म-रन्ध्रेति कीर्तिता । अव्यक्ता सा च विज्ञेया सुषुम्ना वैष्णवी स्थिता । इड़ा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे । इड़ा तस्याः स्थिता सव्ये पिङ्गला चैव दक्षिणे । इड़ायां पिङ्गलायां च चरतश्चन्द्र-भास्करौ । इड़ायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां दिवाकरः । चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते । विष-भागो रवेर्भागश्चन्द्र-भागोऽमृतं तथा । तावेव तदधः सर्वं कालं रात्रि दिवात्मकम् । भोक्त्री सुषुम्ना कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ।

सरस्वती कुहुश्चैव सुषुम्ना पार्श्वयोः स्थिते । गान्धारी हस्ति-जिह्वा च इड़ायाः पृष्ठ-पूर्वयोः । यशस्विनी च पूषा च पिङ्गला पृष्ठ-पूर्वयोः । कुहुश्च हस्ति-जिह्वा च मध्ये विश्वोदरी स्थिता । यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी सा प्रतिष्ठिता । पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये यशस्विनी । गान्धार्याश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये च शङ्खिनी । अलम्बुषा च विप्रेन्द्रि ! कन्द-मध्यादधः स्थिता । पूर्व-भागे सुषुम्नायास्त्वामेढ्रान्तं कुहुः स्थिता । अधश्चोर्द्ध्वं च विज्ञेया वारुणी सर्व-गामिनी । यशस्विनी च याम्यस्य पादांगुष्ठान्तमिष्यते । पिङ्गला चोर्द्ध्वगा याम्ये नासान्तं विद्धि मे प्रिये ! याम्ये पूषा च नेत्रान्ता पिङ्गलायाः सुपृष्ठतः । पयस्विनी तथा गार्गि ! याम्ये नेत्रान्तमिष्यते । सरस्वती तथा चोर्द्ध्वं हस्ति-जिह्वा प्रकीर्तिता । आसव्य-कर्णाद् विप्रेन्द्रि ! शङ्खिनी चोर्द्ध्वमागता । गान्धारी सव्य-नेत्रान्तमिड़ायाः सव्यतः स्थिता । इड़ा च सव्य-नासान्तं मध्य-भागे व्यवस्थिता । हस्ति-जिह्वा तथा सव्य-पादांगुष्ठान्तमिष्यते । विश्वोदरी तु सा नाड़ी तुन्द-मध्ये व्यवस्थिता । अलम्बुषा महा-भागे ! वायु-मूला तथोर्द्ध्वगा । एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिवास्त्वन्याश्च

ता अपि। यदश्वत्थ-दले तद्-वत् पद्म-पत्रेषु चापि वा। नाड़ीष्वेतासु सर्वास विज्ञातव्या तपोधने ! इति नाड्युत्पत्ति-कथनम्।

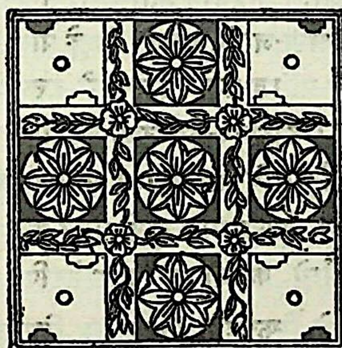
९ अस्थ्याद्युत्पत्ति-कथनम्

अध्यात्म-विवेके---अस्थ्नां शरीरे संख्या स्यात् षष्टि-युक्तं शत-त्रयम्। त्रीण्येवास्थि-शतान्यत्र धन्वन्तरिरभाषत। द्वे शते त्वस्थि-सन्धीनां स्यातामत्र दशोत्तरे। पेशी-स्नायु-शिरा-सन्धि-सहस्र-द्वितयं मतम्। नव स्नायु-शतानि स्युः पञ्च पेशी-शतान्यपि। अधिका विंशतिः स्त्रीणां स्तनयोर्दिग्-दिगीरिता। शिरा-धमनिकानां तु लक्षाणि नव विंशतिः। सार्द्धानि स्युर्नव-शती षट्-पञ्चा-शद्-युता तथेति। इत्यस्थ्याद्युत्पत्ति-कथनम्।

१० नाड़ि-मुख-स्थान-कथनम्

रुद्रयामले सप्तदश-पटले---तिस्रः कोट्योऽर्द्ध-कोटी च यानि लोमानि मानुषे। नाड़ी-मुखानि सर्वाणि धर्म-विन्दुं क्षरन्ति च। इति नाड़ी-मुख-स्थान-कथनम्।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथमे सर्ग-काण्डेऽन्नमय-कोषात्मक-मनुष्य-देह-कथनं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

पञ्चमः परिच्छेदः

मनुष्य-जन्म-कथनम्

१ वायु-प्रकरणं तत्र शरीरस्थ-वायु-कथनं च

एवं नाड़ी-प्रभृतीनां निरूपणानन्तरं वायु-प्रकरणस्यौचित्यात् तन्निरूप्यते। शारदातिलके---मूलाधारोद्गतः प्राणस्ताभिर्व्याप्नोति तत्-तनुम्। वायवोऽत्र दश प्रोक्ता वह्न्यश्च दश स्मृताः। ताभिर्नाड़ीभिः तत्-तनुमनुभूत-तनुम्। वायु-नामानि तत्रैव---प्राणाद्या मरुतः पञ्च नागः कूर्मो धनञ्जयः। कृकरः स्याद् देवदत्त इति नामभिरीरिताः। प्राणाद्या इति प्राणापान-व्यानोदान-समानाः।

योगि-याज्ञवल्क्ये चतुर्थाध्यायेऽपि---प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च। नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः। एते नाड़ीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः। एतेषु वायवः पञ्च मुख्याः प्राणादयः स्मृताः। तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरोत्तमे ! प्राण एवैतयोर्मुख्यः सर्व-प्राण-भृतां सदा। एषां रूपाणि स्थानानि च योगार्णवे---इन्द्र-नील-प्रतीकाशं प्राण-रूपं प्रकीर्तितम्। आस्य-नासिकयोर्मध्ये हृन्मध्य-नाभि-मध्यके। प्राणालयमिति प्राहुः पादांगुष्ठेऽपि केचन। अपानयत्यपानोऽयमाहारं च प्रलापितम्। शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन मारुतः। इन्द्रगोप-प्रतीकाशः सन्ध्या-जलद-सन्निभः। स च मेढ्रे च पायौ च उरु-वंक्षण-जानुषु। मेढ्रे लिङ्गे पायौ गुदे उरौ प्रसिद्ध-रूपे वंक्षणे उरु-सन्धौ जानुनि प्रसिद्ध-रूपे। इन्द्रगोपो रक्त-वर्ण-कीट-विशेषः। कापासियापोका इति ख्यातः। जङ्घोदर-कृकाटयां च नाभि-मूले च तिष्ठति। व्यानो व्यान-शतोत्पन्नः सर्व-व्याधि-प्रकोपणः। महा-रजत-सम्प्रेक्षो हारो-पादान-कारकः। महा-रजतं काञ्चनम्। हारोपादन-कारक आहार-ग्राहक इत्यर्थः। स्वीयाक्षि-कर्णयोर्मध्ये कटयां वै गुल्फयोरपि। कटिः प्रसिद्धा। गुल्फः पाद-ग्रन्थिः। घ्राणे गले स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम्। स्पन्दयत्य-धरं वक्त्रं गात्र-नेत्र-प्रकोपणः। उद्वेजयति चार्थानि तूदानो नाम मारुतः। विद्युत्-पावक-वर्णः स्यादुत्थानासन-कारकः। पादयोर्हस्तयोश्चापि स तु सन्धिषु वर्तते। पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्त-पित्त-कफानिलान्। समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः। गो-क्षीर-सदृशाकारः सर्व-देहे व्यवस्थितः।

योगि-याज्ञवल्क्ये च—आस्य-नासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभि-मध्यके। प्राणालयमिति प्राहुः पादांगुष्ठे च केचन। अधश्चोर्द्धं कुण्डलिन्याः परितः प्राण-संश्रयः। अपान-निलयं केचिद् गुद-मध्योरु-जानुषु। उदरे वृषणे कट्यां जङ्घे नाभौ वदन्ति हि। गुदाधार-द्वयोस्तिष्ठेन्मध्येऽपान-प्रभञ्जनः। स्थाने-ष्वेतेषु सततं प्रकाशयति दीप-वत्। उदानः सर्व-सन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि। समानः सर्व-गात्रेषु सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः। राय-मुकुटस्तु—हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-देशके। उदानः कण्ठ-देशस्थो व्यानः सर्व-शरीरग इत्याह। उद्गारे नाग इत्युक्तो नील-जीमूत-सन्निभः। उन्मीलने स्थितः कूर्मो भिन्नांजन-सम-प्रभः। कृकरः क्षुत्परश्चैव जवा-कुसुम-सन्निभः। विजृम्भणे देवदत्तः शुद्ध-स्फटिक-सन्निभः। धनञ्जयस्तथा घोषे महा-रजत-वर्णकः। ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु। नागाद्या वायवः पञ्च सहैव परिनिष्ठिताः।

विश्वसार-प्रथम-पटले तु—प्राण आदौ हृदि स्थाने पद्मराग-सम-द्युतिः। अपानो गुह्य-देशे च इन्द्र-गोप-समः स्मृतः। गो-क्षीर-धवलाकारः समानो नाभि-देशके। उदानः कण्ठ-देशे च धूम्र-वर्णः प्रकीर्तितः। व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु ज्योती-रूपेण वर्तते। एतद् वचनानुसारेण पूर्व-कथित-राय-मुकुट-धृतं वचनमिति पूर्व-वचनोक्तैतद्-वचनोक्त-रूप-भेदस्त्वाम्नायादि-भेदेन समा-धेय इति।

प्रपञ्चसार-कारस्तु—धनञ्जयाख्यो देहेऽस्मिन् कुर्याद् बहु-विधान् श्वसान्। स तु लौकिक-वायुत्वान्मृतं च न विमुञ्चतीति। अतएव विश्वसारे—मैथुनं चेच्छति यदा मैथुनं च तदा चरेत्। काले धनंजयो वायुर्बीजं गर्भे च संचयेत्। निधायानिल-मार्गे च पुनरेव प्रवेशयेदिति धनंजय-वायुतो गर्भ-संचार इत्युक्तम्। अन्यैस्तु चत्वारो वायवोऽधिका उक्ता यथा। वैरम्भणः स्थान-मुख्यः प्रद्योतः प्रकृतस्तथा। वैरम्भणादयस्तत्र सर्व-वायु-वशं गता इति।

नरपति-जयचर्या-स्वरोदय-धृत-ब्रह्मयामले—पिङ्गलेड़ा - सुषुम्नाभिर्नाड़ी-भिस्तिसृभिर्बुधैः। प्रकटो वायु-सञ्चारो लक्ष्यते देह-मध्यतः। इड़ा-नाड्यां स्थितश्चन्द्रः पिङ्गला भानु-वाहिनी। सुषुम्ना शम्भु-रूपा च शम्भुर्हंस-स्व-रूपकः। हकारो निर्गमः प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने। हकारः शम्भु-रूपः स्यात् सकारः शक्तिरुच्यते। अत्र विशेषोऽग्रे वक्ष्यते।

शारदायां द्वितीय-पटले---पिङ्गलायां स्थिता ह्रस्वा इड़ायां सङ्गताः परे। सुषुम्ना-मध्यगा ज्ञेयाश्चत्वारो ये नपुंसकाः। अत्र प्रकारः वाम-नासातो दक्षिण-नासा-प्रवेश-प्रारम्भ-समये देह-वायुः कञ्चित् कालमुभयत्र वहति स दक्षिणायण-प्रारम्भ-समयस्तदानीं ऋ-लृकारात्मकं ह्रस्व-द्वन्द्वमुदेति। एवं दक्षिण-नासातो वाम-नासा-गमन-कालेऽपि स उत्तरायण-प्रारम्भ-कालस्तदानीं ॠ-ॡ-रूपं दीर्घ-द्वन्द्वमुदेति।

तदुक्तं प्रयोग-सारे---स्वरं सप्त समारभ्य चत्वारो ये नपुंसकाः। ते सुषुम्नाश्रिते प्राणे प्रोद्यन्त्ययन-संक्रमे इति।

यामले---शक्ति-रूपः स्थितश्चन्द्रो वाम-नाड़ी-प्रवाहकः। दक्ष-नाड़ी-प्रवाहे तु शम्भु-रूपी दिवाकरः। इति शरीरस्थ-वायु-कथनम्॥

२ दशाग्नि-कथनम्

शारदायां---अग्नयो दोष-दूष्येषु संलीना दश देहेषु। तेषां नामानि राघव-भट्ट-धृतानि यथा---जृम्भको दीपकश्चैव विभ्रमो भ्रम-शोभनः। आवसथ्याहव-नीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः। भ्रमेण सह शोभन इति मध्य-पद-लोपि-समासाश्रयणेन भ्रम-शोभनश्चेति दशाग्नि-कथनम्।

३ शरीर-कोष-विवरणम्

शारदायां---बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ। शोक-मोहौ शरीरस्य जरा मृत्युः षडूर्मयः। प्रपञ्चसारेऽपि---बुभुक्षा च पिपासा च शोक-मोहौ जरा-मृती। षडूर्मयः प्राण-बुद्धि-देह-धर्मेषु संस्थिता इति। ऊर्मी-नामार्त्युत्पादकोऽवस्था-विशेषः।

शारदायां---शुक्रात् स्नाय्वस्थि-मज्जा-नस्त्वङ्-मांसाश्रूणि शोणितात्। पितुः शुक्रात् स्नाय्वादि। शोणितान्मातुः शोणितात् त्वगादि। षाट्-कौषिक-मिति प्रोक्तं सर्व-देहेषु देहिनाम्। प्रपञ्चसारे द्वितीय-पटलेऽपि---मज्जास्थि-स्नायवः शुक्राद् रक्तात् त्वङ्-मांस-शोणितम्। इति षाट्-कौषिको नाम देहो भवति देहिनाम्।

वेदान्त-विद्भिस्त्वपर-प्रकारेण पञ्च-कोषा उक्ता, यथा पौर्णमास्यां पञ्च-कोष-विवेकेऽष्टम-प्रकरणे विद्यानन्द-स्वामिना। पितृ-भुक्तान्नजाद्

वीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते। देहः सोऽन्न-मयो नात्मा प्राक् चोर्द्धं तदभावतः। पितृ-भुक्तेत्यत्रैक-शेषेण मातृ-पितृ-भुक्तान्न-जातादिति लभ्यते। अन्नेन दुग्धाद्याहारेण प्राक् जन्मन इति शेषः। मरणादूर्द्धं तदभावतः देहाभावतः। पूर्णो देहे बलं स्याद् यल्लक्षाणां यः प्रवर्त्तकः। वायुः प्राण-मयो नासावात्मा चैतन्य-वर्जनात्। लीना सुप्तौ वपुर्बोधे वाप्नुयादानखाग्रगा। चिच्छायोपेत-धीर्नात्मा विज्ञान-मय-शब्द-भाक्। भवतीति शेषः। कर्तृत्व-करणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम्। विज्ञान-मनसो अन्तर्बहिश्चेते परस्परमिति।

अत्र रामकृष्ण-पण्डितस्य व्याख्यानम्—ननु मनो-बुद्धयोरन्तःकरणत्वाविशेषान्मनोमय-विज्ञान-मय-रूपेण कोष-द्वय-कल्पना अनुपपन्नेत्याशङ्क्य कर्तृ-करणत्वाभ्यां भेद-सद्भावाद् घटत एव मनोमयत्वादि-भेद इत्याह। कर्तृत्वेत्यादि अन्तरिन्द्रियमन्तःकरणं कर्तृत्व-करणत्वाभ्यां कर्तृ-रूपेण करण-रूपेण च विक्रियेत विपरिणमेत इत्यर्थः। एते कर्तृ-करणे विज्ञान-मनसी विज्ञान-मनः-शब्द-वाच्ये भवतः। एते च परस्परमन्तर्बहिर्भावेन वर्तेते। अतः कोष-द्वयत्वमुपपद्यते इत्यर्थः।

काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्द-प्रतिविम्ब-भाक्। पुण्य-भोगे भोग-शान्तौ निद्रा-रूपेण लीयते। इदानीमानन्द-मयस्यानात्मत्वं दर्शयितुं तत्-स्वरूपमाह काचिदित्यादि। पुण्य-भोगे पुण्य-कर्म-फलानुभव-काले काचिद् धी-वृत्तिरन्तर्मुखा सती आनन्द-प्रतिविम्ब-भाक् आत्म-स्वरूपस्यानन्दस्य प्रतिविम्बं भजते। सैव भोग-शान्तौ पुण्य-कर्म-फल-भोगोपरमे सति निद्रा-रूपेण लीयते विलीना भवति। सा वृत्तिरानन्द-मय इत्यभिप्रायः।

एतेन मज्जा-मयोऽस्थि-मयः स्नायु-मयश्चर्म-मयो मांस-मयो रक्त-मयश्चेति ये षट्-कोषास्तन्त्र-विद्भिरुक्तास्ते तु वेदान्त-विद्भिरन्नमय-कोषान्तर्गतत्वेनैव पर्यवसिताः। अधिकास्तु प्राणमय-विज्ञानमय-मनोमयानन्दमयेति चत्वार उक्ताः। अतो दश-कोषकोऽयं देह इत्यायातम्। इति शरीर-कोष-विवरणम्।

४ गर्भस्थ जन्तोरवस्था-विशेषादिः

प्रपञ्चसारे—रसादितः क्रमात् पाक-शुक्रान्तेषु तु धातुषु। धातुषु रसादितः क्रमात् पाको भवतीत्यन्वयः। शुक्र-पाकात् स्वयं भिद्याज्जराणामष्टमी

दशा। क्षेत्रज्ञस्य तदा जन्तु केवलाश्रयमिष्यते। यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथा भ्रम-शनि-त्विषः। बहु-द्वारेण कुम्भेन सम्वृतस्य हविर्भुजः। यथा तेजः प्रसरति समीपालोक-शक्ति-मत्। तथा देहावृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्य महा-त्विषः। इन्द्रियैः सम्विवर्द्धन्ते स्वं स्वमर्थ-ग्रहं प्रति। प्रदीपस्य प्रज्वलन-समये स्नेहस्तैलादिर्यथा प्रज्वलनार्थं शिखां प्रति प्रसरति स्वयमायाति यथा वा अशनि-त्विषो विद्युतो द्युति-समयेऽभ्रं मेघो यथा वा बहु-च्छिद्र-कुम्भावृतस्य वह्नेर्घृत-भक्षण-समये समीपालोक-शक्ति-मन्निकट-प्रकाश-शक्ति-युक्तं तेजस्तथा देहावृतस्य कोष-दशकाभ्यन्तर-वर्तिन आत्मनः स्वं स्वं विषय-ग्रहणं प्रति इन्द्रियैः करणैस्तेजांसि सम्विवर्द्धन्ते प्रसरन्ति इत्यर्थः।

यथा स्नेहमिति पाठे तु व्यक्त एवार्थस्तथापि व्याख्यायते—प्रदीपस्य तेजो यथा स्नेहं विद्युतस्तेजो यथा मेघं बहु-च्छिद्र-पात्रावृत-वह्नेर्यथा घृतं प्रति तेजः प्रसरति तथात्मनस्तेजांसि स्वं स्वं विषय-ग्रहणं प्रति प्रसरन्तीत्यर्थः। सम्विवर्द्धन्ते इति बहु-वचन-निर्देशादेकदापि बह्विन्द्रियैर्बह्वर्थ-ग्रहणमिति सूचितम्। अतएव अन्तर्दृष्टिर्बहिरूप-गत-प्रेक्षणाच्छिन्न-पाशः प्रौढ़ोल्लासाधिगत-परम-ब्रह्म-निर्विघ्न-चेताः। तत्तद्-भावोदित-मधुर-गोः सुप्रसन्नान्तरात्मा स्मेरास्या मे भवतु सततं शाम्भवी काप्यवस्था। इत्यादि कुल-योगिनः प्रौढ़ोल्लास-प्रार्थना।

अन्तर्दृष्टिर्बहिश्चक्षुरित्यादि-वक्ष्यमाण-कुलार्णव-वचनं च साधु सङ्गच्छते। वैष्णवैरप्युच्यते—पुङ्खानुपुङ्ख-विषये क्षण-तत्परोऽपि धीरो न मुह्यति मुकुन्द-पदारविन्दे। सङ्गीत-नृत्य-गति-ताल-वशं गतापि मौलिस्थ-कुम्भ-परिरक्षण-धीर्नटीव। इत्यादि प्रत्यक्ष-सिद्धमपि कश्चिद् युग-पद् गात्रं कण्डूयते एवं प्रेषयत्यपरं पश्यति च। एतेन युगपदुभय-विषयक-ज्ञानं न मन्यामह इति केषाञ्चिन्मतं प्रशस्यमप्रशस्यं वा सुधीभिर्निपुणं विभाव्य विचारणीयमित्यास्तां विस्तरः। प्रकृतमनुसरामः।

५ इन्द्रियेषु पञ्च-भूत-स्थिति-प्रकारः

इन्द्रियेषु पञ्च-भूत-स्थिति-प्रकारमाहुः प्रपञ्चसारे आचार्याः—नभः श्रोत्रेऽनिलश्चर्मस्यग्निश्चक्षुष्यथोदकम्। जिह्वायामवनी घ्राणे इत्थमर्थप्रवर्त्तनम्। नभ आकाशं अनिलो वायुरुदकं जलमवनी पृथ्वी। इदं तु प्रथा-

तथा उक्तम् । वस्तुतस्तु प्रागुक्त-पञ्चीकरण-रूपेण पञ्चस्वपि पञ्च-भूतानि सन्तीति पुरैवोक्तम् । यदा पित्तं मरुन्नूनं विलीनं प्रविलापयेत् । धातुस्तदा क्रमाद् रक्तं लसीकां द्रावयेत् क्षणात् । द्रुता सा तु लसीकाह्वा रोम-कूपैः प्रवर्द्धते । बहिः सर्वत्र कणशस्तथा स्वेदः प्रवर्तते । यदा कफो मरुत्-पित्तनुन्नो लीनः प्रवर्त्तते । ऊर्ध्व-द्रुतो द्रुतं वाष्पं प्रत्येकं च प्रवर्त्तते । कफात्मिका तु विकृतिः कर्ण-शष्कुलि-पूरिका । गण्ड-मालादिकान् वापि कुर्याज्जन्तोस्तु कर्मजान् ।

शारदायां—इत्थं भूतस्तदा गर्भे पूर्व-जन्म-शुभाशुभम् । स्मरंस्तिष्ठति दुःखात्मा छन्न-देहो जरायुणा । शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम्—नवमे मासि गर्भ-स्थः सर्वान् संस्मरते हृदा । नव-द्वार-पुरे देही समयान् गमयेच्छनैः । स्थिति-प्रकारस्तु राघव-भट्ट-धृते—कृताञ्जलिर्ललाटेऽसौ मातृ-पृष्ठमभिश्रितः । अध्यास्ते संकुचद् गात्रो गर्भे दक्षिण-पार्श्वगः । वाम-पार्श्वाश्रिता नाड़ी क्लीबं मध्याश्रितं मतम् । विश्वसारे—योनि-देशोद्भवं रन्ध्रं नाभि-मूलमतः परम् । गर्भाशयं तु तं प्राहुः सर्व-तन्त्र-विदो जनाः । कललं तत्र तिष्ठेद् वै तत्र गर्भः प्रजायते । कर्म-योगात्म-रूपेण निर्माणं विधिरादिशेत् ।

पूर्वार्जित-कर्म-फलं पूर्व-पूर्व-तरार्जितम् । जीवः प्रवेशनं कुर्यात् पूर्व-कर्म-बुभुक्षया । प्राक्तन-कर्म-फलं भोक्तुमिच्छया जीवोऽविद्योपाधिकः प्रवेशनं कुर्याद् । गर्भे इति शेषः । पूर्व-कर्म-फलं किम्भूतं पूर्व-पूर्वार्जितमित्यादि । अय-माशयः—कर्म त्रिविधं संचितं प्रारब्धमागामि च । तत्र संचितस्य प्रायश्चि-त्तौषधादिना नाशः । आगामिनश्च तपसा । अत एव दोष-प्रागभावासम-कालीन-दोष-ध्वंसवन्तः शिष्टा इति गोपीनाथ-तर्काचार्येण शिष्ट-लक्षणं कृतम् । प्रारब्धस्य भोगं विना न गत्यन्तरमस्ति । अतस्तत्-फल-भोगाय गर्भे जीव-प्रवेशमाह । उक्तं च—प्रारब्ध-कर्मणां भोगादेव क्षय इति ।

शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम्—सुकृतं दुष्कृतं चैव यत् कृतं पूर्व-जन्मनि । तत् सर्वं सकलं ज्ञात्वा ऊर्ध्व-पादस्त्वधो-मुखः । गर्भे तु सम्प्रविष्टोऽसौ स्तिमिते घोर-दशने । स्तिमितेऽन्धकारे घोर-दर्शने भयङ्करे । अभ्यस्यामि शिवं ज्ञानं संसारार्णव-तारणम् । चिर-योगी ततो भूत्वा मुक्तो यास्यामि तत्-पदम् । एवं गर्भ-स्थितो जीवो गर्भ-यातनयार्दितः । नित्यं भावयते चित्ते लब्ध-चैतन्य-लक्षणः ।

विश्वसारे—इत्थम्भूतस्तदा गर्भः पूर्व-जन्म-शुभाशुभम्। क्षणं तिष्ठेत् स्मरंस्तत्र निश्चेष्टो भवति ध्रुवम्। शरीरे पंचाशदक्षर-स्थिति विना शब्दादिनं निर्गन्तुमाननतः शक्तोऽतः शब्द-ब्रह्म-प्रादुर्भावः गर्भं तेषां स्थानमुक्तं तत्रैव—पुरा कृत-युगे देवि! कैलासे पर्वतोत्तमे। त्वदीय-पाद-युगलं ध्यायेऽहं ध्यान-योगतः। मम सिद्धिर्भवेत् तत्र युगान्ते कमलानने! परानन्द-मयस्तत्र हस्तवाद्यो ममाभवत्। तस्मिन्नेव क्षणे देवि! शब्द-ब्रह्म-विभूषितः। पटहश्चाभवत् तत्र ममानन्द-विवृद्धये। शब्दार्थकात्म-नादेन द्रव्य-योगेन शब्दचते। पंचाशद्-वर्ण-संयुक्तं नाद-विन्दु-विभूषितम्। पंचाशद्-वर्ण-संयुक्ता मातृका चक्र-संस्थिता। षट्-चक्राङ्कित-मन्त्रा च मातृकान्तः शरीरिणाम्। आधारे लिङ्गे-नाभौ हृदय-सरसिजे तालु-मूले ललाटे। द्वे पत्रे षोडशारे द्वि-दश-दले द्वादशार्द्धे चतुष्के। वासान्ते बाल-मध्ये डफकठ-सहिते कण्ठ-देशे स्वरांश्च हक्षौ कोदण्ड-मध्ये न्यसतु विमल-धोर्यास-सम्पत्ति-सिद्धयै।

६ देहे चतुर्दश-भुवन-स्थानादि

देहे चतुर्दश-भुवन-स्थानमुक्तं शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम्—पातालं भूधरा लोका आदित्यादि-नव-ग्रहाः। भूधरादि-सप्त-स्वर्गाश्च नागाश्च सर्व-देहिनाम्। पिण्ड-मध्ये स्थिताः सर्वे स्थानं तेषां वदामि ते। पादाधस्तात् तलं विद्यात् तदूर्ध्वं वितलं तथा। जानुनाः सुतलं चैव अतलं सन्धि-रन्ध्रके। तलातल गुद-मध्ये लिङ्ग-मूले रसातलं। पातालं कटि-सन्धौ च पादादौ लक्षयेद् बुधः। भूर्लोको नाभि-देशे च भुवो लोकस्तथा हृदि। स्वर्लोकः कण्ठ-देशे च महर्लोकश्च चक्षुषि। जन-लोकस्तदूर्ध्वं च तपोलोको ललाटके। सत्य-लोको महा-योनौ भुवनानि चतुर्दश। त्रिकोणे च स्थितो मेरुरूर्ध्व-कोणे च मन्दरः। कैलासो दक्षिणे कोण वाम-कोणे हिमालयः। विन्ध्यो विष्णुस्तदूर्ध्वे च सन्त्येते कुल-पर्वताः। अस्थि-स्थाने महेशानि! जम्बु-द्वीपो व्यवस्थितः। मांसेषु च कुश-द्वीपः क्रौंच-द्वीपः शिरासु च। शाक-द्वीपः स्मृतो रक्ते प्राणिनां सर्व-सन्धिषु। तदूर्ध्वं शाल्मलि-द्वीपः प्लक्षश्च लोम-संचये। नाभौ च पुष्कर-द्वीपः सागरस्तदनन्तरम्। लवणोदस्तथा मूत्रे शुक्रे क्षीरोद-सागरः। मज्जा दधि-समुद्रश्च तदूर्ध्वं घृत-सागरः। वशापः सागरः प्रोक्त इक्षुः स्यात् कटि-शोणितम्। शोणिते च सुरा-सिन्धुः कथिताः सप्त सागराः। ग्रहाणां मण्डलं चैव श्रृणु वक्ष्यामि पार्वति! नाद-चक्रे स्थितः सूर्यो विन्दु-

चक्रे च चन्द्रमाः। लोचने मङ्गलः प्रोक्तो हृदि सोम-सुतस्तथा। उदरे च गुरुश्चैव शुक्रे शुक्रस्तथैव च। नाभि-स्थितोऽथ मन्द वै मुखे राहुस्तथा स्थितः। पादौ पाणौ च केतुश्च शरीरे तीर्थ-मण्डलम्।

विश्वसारे—शीर्षे मुखे तथा बाहौ हृदये चोदरे क्रमात्। कटौ वस्तौ च गुह्योरु-जानु-जङ्घांघ्रिषु स्थिताः। मेषाद्या राशयो देहे तेषां रूपाण्यतः शृण्। अरुण-सित-हरित-पाटल-पाण्डु-विचित्राः सितेतर-पिशङ्गौ। पिङ्गल-कर्बुरक-मलिना-रुचयो यथा-संख्यम्। हरितः श्यामलः। सितेतरः कृष्णः। पिशङ्गो नील-पीत-मिश्रः। कर्बुरः प्रसिद्धः। वभ्रुः कपिलः। मेषं वृषं समिथुनं कर्कटं सिंहमेव च। कन्यां तुलां वृश्चिकं च धनुषं मकरं तथा। कुम्भं मीनं न्यसेद् गात्रे ॐकाराद्यं नमोऽन्वितम्। अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा। मृगशिरस्तथार्द्रा च पुनर्वसुरतः परम्। पुष्याश्लेषा मघा चैव पूर्व-फल्गुन्यतः परम्। उत्तरा-फल्गुनी चैव हस्ता चित्रा ततः परा। स्वाती विशाखानुराधा ज्येष्ठा मूला ततः परा। पूर्वाषाढ़ा चोत्तरा च श्रवणाभिजितस्तथा। धनिष्ठा शतभिषा चैव पूर्व-भाद्रपदा तथा। उत्तर-भाद्रपदा चैव रेवत्यन्ताः समीरिताः। मूर्ध्नि भ्रू-युगले चाक्ष्णोः कर्णयोर्नसि गण्डयोः। ओष्ठयोर्दन्त-पंक्तौ च जिह्वायां ग्रीव-मूलके। स्तन-द्वन्द्वे तथा वक्षः-पार्श्वयोर्नाभि-देशके। नितम्बे च तथा पृष्ठे गुह्ये च पादयोः पुनः। पादमेकं द्वि-नक्षत्रं राशीनां परिणाम-कृत्। शरीरे राशि-नक्षत्र-कथन-प्रयोजनं तु प्रश्न-काले प्रष्टा यदङ्गे हस्तं दत्वा पृच्छति तदङ्गे यो राशिः पतितः तेन वर्णादिकं ज्ञातव्यं इत्यभिप्रायः। श्रीविद्याया राशि-न्यासो नक्षत्र-न्यासश्चानेनैवोक्त इति।

शाक्तानन्द-तरङ्गिणी-धृत-ज्ञान-भाष्ये—शुक्रादुत्पद्यते रक्तं रक्ताद् विन्दु-समुद्भवः। प्राणतो वायुरुत्पन्नः कालाग्निः स्यादपानतः। शुक्रतो नाभिरुत्पन्ना शुक्रादग्नि-समुद्भवः। अपानात् कालाग्निर्जातो नाभि-स्थानस्थो वड़वाग्नि-रूपो य आहारं पचति शुक्र-सम्भूता वायु-पित्त-कफ-धातुस्था दशाग्नय इति भेदेन वह्न्युत्पत्तिर्द्विरुक्ता। मांसतश्च मलोत्पत्तिर्मज्जा चापि ततो भवेत्। शुक्रेणोत्पादिता जिह्वा नासिका सप्त देहिनाम्। रक्तादुत्पद्यते नेत्रं वामं चैव तु दक्षिणम्। प्राणादुत्पद्यते शून्यं घ्राण-रन्ध्र-द्वयं तथा।

७ शरीरे तीर्थादि-कथनम्

तत्व-सारे षष्ठ-पटले ईश्वर उवाच—चन्द्रः सूर्यस्तथा वह्निः शरीरे दश नाड़िकाः। देहस्था वायवः पञ्च मनो विन्दुस्तथैव च। षट्-चक्रं मेरु-दण्डं

च उड्डीयानं तथैव च। जालन्धरः काम-रूपः पूर्ण-ग्रीवः श्री-हट्टकः।

निर्वाण-तन्त्रे प्रथम-पटले—जन्तोराकारं ब्रह्माण्डं नाना-तत्त्वं च पार्वति! ब्रह्माण्डं विग्रहं प्रोक्तं स्थूल-सूक्ष्मादिकं हि तत्। मेरु-पर्वतो मध्ये च देवि! सप्त कुलाचलाः। मूलादि-मस्तकान्तं हि सुमेरुर्नाम पर्वतः। स्थितो मेरोरधो-भागे द्व्यगुल चोर्ध्व-देशतः। भूर्लोकादि महेशानि! सप्त-सर्गं क्रमेण हि। द्व्यंगुलं सप्त पातालास्तिष्ठन्ति परमेश्वरीति।

तत्व-सारे—प्रकृतिः पुरुषो देहे ब्रह्मा विष्णुः शिवस्तथा। नदाश्चैव समुद्राश्च भुवनानि चतुर्दश। ब्रह्माण्डे ये गुणाः सन्ति ते तिष्ठन्ति कलेवरे। तेषां संक्षेपतः सर्वं प्रवक्ष्यामि शुचि-स्मिते। मेरु-पृष्ठे स्थितश्चन्द्रो द्विरष्ट-कलयान्वितः। अहर्निशं तुषाराभां धारां वर्षत्यधोमुखः। सुधांशुर्द्विविध-स्रावी पीयूष-विन्दुरेव च। विन्दु-रत्नस्य मध्येन देह-सिद्धिः प्रजायते। जवा-कुसुम-सङ्काशो वस्ति-देशे सुशोभने! शङ्खिनी-मूलं सम्व्याप्य सूर्यस्तिष्ठति देहि-नाम्। द्वादश-कलया सूर्यो वह्निर्दश-कलात्मकः। सर्वेषां देहिनां देहे सदा अन्नादि-पाचकः। तुषारं वर्षते चन्द्रो रविः शुष्यति सर्वदा। संयोगेन स्थितः प्राणो वियोगे मरणं भवेत्। ऊर्ध्वं त्ववयवे रश्मिरधश्चन्द्रामृतं सदा। अभ्यासं काम-रूपस्य योगं योग-विदो विदुः। संयोगी च भवेद् योगी प्राणापानैक-योगतः। प्राणश्चन्द्र-मयः प्रोक्तोऽपानः सूर्य-मयस्तथा। अनयोः सङ्गमो मध्ये रजो रोगस्य साधनम्। उड्डीयानं दृढं बध्वा कुर्याद् रेचक-पूरकौ। समानो-दानयोर्योगः प्राणापानैक-योगतः। काम-रूपे त्रिभिर्योगं प्राणापान-समानकैः। नाभि-शक्ति-द्वयोर्मध्ये उड्डीयानः स उच्यते। वस्तौ जालन्धरो ज्ञेयः काम-रूपस्य गर्भके। पूर्ण-ग्रीवो भ्रुवोर्मध्ये श्रीहट्टस्तालुकोपरि। तथा—नाभि-मध्ये स्थितो ब्रह्मा हृदि मध्ये च केशवः। शङ्करः शिरसि ज्ञेयस्त्रि-स्थानं मुक्ति-दायकम्। इति शरीरे तीर्थादि-कथनम्।

८ गर्भतो जीव-निःसरण-प्रकारः

शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम्—एतस्मिन्नन्तरे देवि! विश्वेषां गर्भ-सङ्कटे। नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूति-मारुतैः। निःसार्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः। पीडार्दित इत्यर्थः। पातितोऽपि न जानाति मूर्च्छितोऽपि ततश्च्यु-तिम्। सूति-वातस्य वेगेन योनि-रन्ध्रस्य पीडनात्। विस्मृतं सकलं ज्ञानं गर्भे यच्चिन्तितं हृदि। तत्र पापिनां जन्म-समये पीड़ाधिक्यं तदुक्तं प्रपञ्च-सारे द्वितीय-पटले—अथ पाप-कृतां शरीर-भाजामुदरान्निष्क्रमितुं महान्

प्रयासः। नलिनोद्भव-धीर्विचित्र-वृत्ता नितरां कर्म-गतिस्तु मानुषाणाम्। नलिनोद्भवस्य ब्रह्मणः। जायतेऽधिक-सद्विग्नो जृम्भतेऽङ्गैः प्रकम्पितैः। यात्युल्वणं निश्वसिति भीत्या रोदितुमिच्छति।

९ कुण्डलीतो वर्णोत्पत्ति-प्रकारः

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः पश्चात् पश्यत्यथ हृदयगो बुद्धि-युङ् मध्यमाख्यम्। वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोर्यस्य जन्तोः सुषुम्नाबद्धस्तस्माद् भवति पवन-प्रेरितो वर्ण-सङ्घः। जन्मानन्तर-बालक-रोदनस्याप्यव्यक्त-वर्णात्मकत्वात् वर्णोत्पत्ति-प्रकारं वदन् कुण्डलिनीतः सामान्यतः सर्ववर्णानामुत्पत्तिं दर्शित-वान्। श्रोतो-मार्गस्थाविभक्तत्व-हेतोस्तत्रार्णानां जायते न प्रकाशः। तावद् यावत् कण्ठ-मूर्द्धादि-भेदो वर्ण-व्यक्ति-स्थान-संस्था यतोऽतः। जातोऽस्मीति यदा भावो मनोऽहङ्कार-बुद्धि-मान्। जातश्चित्-पूर्वको जन्तोः स्वभावः क्रम-वर्द्धितः। बध्नाति माता-पित्रोस्तु ततो बन्धुषु च क्रमात्। स पीत्वा बहुशः स्तन्यं मातरं स्तन-पायिनीम्। न रोदिति च तां वीक्ष्य तत्र स्यादितरेतरम्।

१० जन्तोरेकादशावस्था-कथनम्

शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम्—पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः। आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च। बालकश्च शिशुश्चैव गण्डः कैशोरकस्तथा। अतः परं तु युवकः प्रौढश्चैव ततः परम्। अति-प्रौढस्तथा वृद्धस्त्वति-वृद्धस्ततः परम्। पलितं मरणं चैव अवस्थाः परिकीर्तिताः। इत्येकादशावस्था-कथनम्। मरणानन्तरमपि तत्रैव—

११ स्व-कर्मानुसारेण स्वर्गादिकम्

ततः स नरके याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मणा। देवत्वमथ मानुष्यं पशुत्वं पक्षितां तथा। कृमित्वं स्थावरत्वं च जायते जन्म-कर्मभिः। तथा—कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते। देहे विनष्टे तत्-कर्म पुनर्देहं प्रपद्यते। यथा धेनु-सहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्। तथा शुभाशुभं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति। नन्वाशु विनाशिनः कथं कर्मणोऽमुत्र भोग इति सन्देहस्य निरसनाय सदृष्टान्तमुक्तं कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे प्रथमोल्लासे—इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते। सिक्त-मूलस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते इति।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथम-काण्डे मनुष्य-जन्म-कथनं नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥

षष्ठः परिच्छेदः

वर्णोत्पत्ति-क्रम-कथनम्

प्रस्तुत वर्णोत्पत्ति-प्रकारः

प्रस्तुत वर्णोत्पत्ति-प्रकारं क्रमेण दर्शयति प्रपंच-सारे—अवैशद्यान्मुख-श्रोतो-मार्गस्याविशदाक्षरम् । अप्यव्यक्तं प्रलयति यदा सा कुण्डली तदा । मूलाधारे विष्वनति सुषुम्नां वेष्टते मुहुः । मुख-श्रोत्र-मार्गस्यावैषम्यादनैर्मूल्याद्धेतोर्यदा सा कुण्डली अविशदाक्षरमविस्पष्टमक्षरं यत्राव्यक्ते ध्वनाविति शेषस्तं प्रलपति अर्थात् कल-भाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विष्वनति शब्दायते सुषुम्नां च मुहुर्वेष्टते इत्यन्वयः ।

कुण्डलिनी-स्वरूप-कथनम्

शारदा-तिलके—ततश्चैतन्य-रूपा सा सर्वगा विश्व-रूपिणी । शिव-सन्निधिमागत्य नित्यानन्द-गुणोदया । तिष्ठतीति परेणान्वयः । शिव-सन्निधीत्यनेन शक्ति-शब्द-वाच्येयमित्यायातं अतः स्त्री-लिङ्गेन विशेषणानि । यद्यपि शिव-शक्त्योरेकात्मकत्वेनाभेदस्तथापि काल्पनिकं भेदमुरीकृत्य शिव-सन्निधीत्युक्तम् ।

तदुक्तमभिनव-गुप्त-पादाचार्यैः—शक्तिश्च शक्ति-मद्-रूपाद् व्यक्ति-रूपेण वाञ्छति । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्नि-दाहिकयोरिव । गुणानामुदयो यस्यां नित्यानन्दा चासौ गुणोदया चेति सा । दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्वा सर्वार्थगा शुभा । परापर-विभागेन परा शक्तिरियं मता । काचन पर-शक्तिः काचनापर-शक्तिस्तद्-विभागेनापीयं पर-शक्तिरेव ।

तदुक्तं भगवद्-गीतायाम्—भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमिति त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीव-भूतां महा-बाहो ! ययेदं धार्यते जगत् ।

शारदायाम्—योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नृत्यमञ्जसा । अंजसा तत्त्वेनेत्यर्थः । आधारे सर्व-भूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः । आधारे मूलाधारे भूतानां जन्तूनाम् । शङ्खावर्त-क्रमाद् देवी सर्वमावृत्य तिष्ठति । शङ्ख-मध्ये

य आवर्त्तः स यथा शङ्खमावृत्य तिष्ठति तद्-वदियमपि सर्वं शिवमावृत्य तिष्ठतीत्यर्थः। कुण्डलीभूत-सर्पाणामङ्ग-श्रियमुपेयुषी । सर्व-वेद-मयी देवी सर्व-मन्त्र-मयी शिवा। सर्व-तत्त्व-मयी साक्षात् सूक्ष्मात् सूक्ष्म-तरा विभुः। विभुः इयत्तया ज्ञातुमशक्या। त्रि-धाम-जननी देवी शब्द-ब्रह्म-स्वरूपिणी। त्रि-धामेति चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपा । द्वि-चत्वारिंशद्-वर्णात्मा पञ्चाशद्-वर्ण-रूपिणी। द्वि-चत्वारिंशदिति भूत-लिपि-मन्त्र-मयी। पञ्चाशदिति मातृका-मयीत्यर्थः। गुणिता सर्व-गात्रेण कुण्डली पर-देवता। विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्र-मयं जगत्। सर्व-गात्रेण सर्व-वर्णेन गुणिता परस्पर-मिलिता सती मन्त्र-मयं जगत् सूते प्रकाशयतीत्यन्वयः। मूलाधारे सर्प-वत् कुण्डली-भूता नाड़ी वर्तते तन्मध्य-स्थायित्वादियं कुण्डली। एकधा गुणिता शक्तिः सर्व-विश्व-प्रवर्त्तिनी । सर्व-विश्वेत्युभयोपादानात् शब्दार्थ-रूपोभयोत्पादि-केति सूचितम्।

वेदादि-वीजं श्री-वीजं शक्ति-वीजं मनोभवम्। प्रासादं तुम्बुरुं पिण्डं चिन्ता-रत्नं गणेश्वरम्। मार्तण्ड-भैरवं दौर्गं नारसिंहं वराहजम्। वासुदेवं हयग्रीवं वीजं श्रीपुरुषोत्तमम्। अन्यान्यपि च वीजानि तदोत्पादयति ध्रुवम्। यदा भवति सा सम्विद्-द्विगुणीकृत-विग्रहा। हंस-वर्णौ परात्मानौ शब्दार्थौ वासर-क्षपे। सृजत्येषा परा देवी तदा प्रकृति-पुरुषौ। यद्-यदन्यज्जगत्यस्मिन् युग्मं तत्तदजायत। त्रिगुणीकृत-सर्वाङ्गी चिद्रूपा शिव-गेहिनी। प्रसूते त्रैपुरं मन्त्रं मन्त्रं शक्ति-विनायकम्। पाशाद्यं त्र्यक्षरं मन्त्रं त्रैपुटं चण्ड-नायकम्। सौरं मृत्युंजयं शक्तिं शाम्भवं विनता-सुतं। वागीशी त्र्यक्षरं मन्त्रं नील-कण्ठं विषापहम् । मन्त्रं त्रिगुणितं देव्या लोक-त्रय-गुण-त्रयम्। धाम-त्रयं सा वेदानां त्रयं वर्ण-त्रयं शुभा । त्रि-पुष्करं स्वरान् देवी ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम्। त्रि-पुष्करमिति ज्येष्ठ-मध्यम-कनिष्ठत्वेन तीर्थ-त्रयम्। स्वरानिति उदात्ता-नुदात्त-समाहारान्। वह्नेः काल-त्रयं शक्तेस्त्रयं वृत्ति-त्रयं महत्। नाड़ी-त्रयं त्रि-वर्गं सा यद् यदन्यत् त्रिधा मतम्।

प्रपञ्च-सारे द्वितीय-पटलेऽपि—द्वि-चतुः-पंच-षट्-सप्त चाष्टौ च दश एव च। तथा द्वादश-पंचाशद्-भेदेन गुणयेत् क्रमात्। यदा यदा त्रि-गुणयेत् तदा त्रि-गुणता विभुः। शक्तिः कालाग्नि-नादात्मा गूढ़-मूर्तिः प्रतीयते। तदा तां तारमित्याहुर्व्योमात्मेति बहु-श्रुताः। तामेव शक्तिं ब्रुवते हरेत्यात्मेति चापरे। त्रि-गुणा सा त्रि-दोषा सा त्रि-वर्णा सा त्रयी च सा। त्रि-लोका सा

त्रि-मूर्तिः सा त्रि-रेखा सा विशिष्यते। एतेषां तारणात् तारः शक्तिस्तद्भूत-शक्तितः।

यदा चतुर्धा गुणिता सूक्ष्मादि-स्थान-चारिका। वाचिका जाग्रदादीनां करणानां च सा तदा। सा यदा पञ्च-गुणिता पञ्च-पञ्च-विभेदिनी। पञ्चा-नामक्षराणां च वर्णानां मरुतां तथा। मरुतां प्राणादीनां। गुणिता सा यदा षोढ़ा कोषोर्मि-रस-भेदिनी। तदा षड्-गुणिताख्यस्य चन्द्रस्य च विभेदिनी। यदा सा सप्त-गुणिता तार-हृल्लेखयोस्तथा। भेदैरहाद्यैः शान्तान्तैर्भिद्यते सप्तभिः पृथक्। अकारश्चाप्युकारश्च मकारो बिन्दुरेव च। नादः शक्तिश्च शान्तिश्च तार-भेदाः समीरिताः। हकारो रेफ-माये च बिन्दु-नादौ तथैव च। शक्ति-शान्ती च सा प्रोक्ताः शक्तेर्भेदाश्च सप्तधा। अङ्गेभ्योऽस्यां तु सप्तभ्यः सप्तधा भिद्यते जगत्। लोकाद्रि-द्वीप-पाताल-सिन्धु-ग्रह-मुनीश्वरैः। धात्वादि-भिस्तथान्यैश्च सप्त-संख्या-प्रभेदकैः।

यदाष्टधा सा गुणिता तदा प्रकृति-भेदिनी। अष्टाक्षरा हि वस्वाशा मातृ-मूर्ति-प्रभेदिनी। दशधा गुणिता नाड़ी मर्माशादि-विभेदिनी। द्वादशा-दिक्वपि यदा तदा राश्यर्क-मूर्ति-युक्। मन्त्रं च द्वादशार्णाख्यमभिधत्ते स्व-रानपि। तत्-संख्यं च तदा मन्त्रं शक्तिस्तद्-गुणितात्मकम्। पञ्चाशद्धा प्रगुणिता पञ्चाशद्-व्रण-भेदिनी। पञ्चाशदंश-गुणिताथ यदा भवेत् सा देवी तदात्म-विनिवेशित-दिव्य-भावा। सौषुम्न-वर्त्म-शुषिरोदित-नाद-सङ्घात् पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्णान्। सुषुम्ना-पथ-रन्ध्रोद्गत-ध्वनेः सङ्घात् सा शक्तिः पञ्चाशतं वर्णान् प्रेरयतीत्यर्थः।

शारदायाम्—चतुः-प्रकार-गुणिता शाम्भवी शर्म-दायिनी। तदानीं पद्मिनी-बन्धीः करोति चतुरक्षरम्। चतुष्टयं गणेशानामात्मादीनां चतुष्ट-यम्। ओजा-पूजादिकं पीठं धर्मादीनां चतुष्टयम्। दलकादीन् गजान् देवि! यद् यदन्यच्चतुष्टयम्।

पञ्चधा गुणिता पत्नी शम्भोः सर्वार्थ-दायिनी। त्रिपुरा पञ्च-कूटं सा तस्याः पञ्चाक्षर-द्वयम्। पञ्च-रत्नं महा-देव्या सर्व-काम-फल-प्रदम्। पंचा-क्षरं महेशस्य पंच-वर्णं गरुत्मतः। सम्मोहनान् पंच बाणान् कामान् पंच सुर-द्रुमान्। पंच प्राणादिकान् वायून् पंच वर्णान् महेशितुः। मूर्तिः पंच-कलाः पञ्च पञ्च ब्रह्म ऋचः क्रमात्। सृजत्येषा परा शक्तिर्वेद-वेदार्थ-रूपिणी।

षोढ़ा सा गुणिता देवी धत्ते मन्त्रं षडक्षरम्। षट्-कूटं त्रिपुरा-मन्त्रं गाणपत्यं षडक्षरम्। षडक्षरं हिम-रुचेर्नारसिंहं षडक्षरम्। ऋतून् वसन्त-मुख्यान् षडामोदादीन् गुणाधिपान्। कोषानूर्मान् रसान् शक्तीर्डाकिन्याद्याः षडध्वनः। यन्त्रं षड्-गुणितं शक्तेः षडाधारानजीजनत्। षड्-विधं यज्जगत्यस्मिन् सर्वं तत् परमेश्वरी।

सप्तधा गुणिता नित्या शङ्कराद्धं-शरीरिणी। सप्तार्णं त्रिपुरा-मन्त्रं सप्त-वर्णं विनायकम्। सप्तकं व्याहृतीनां सा सप्त-वर्णं सुदर्शनम्। लोकान् गिरीन् सुरान् धातून् मुनीन् सप्त ग्रहान् द्वीपान्। समिधः सप्त संख्याताः सप्त जिह्वा हविर्भुजः। अन्यं सप्त-विधं यद् यद् तत्तदस्यामजायत।

अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमष्टाक्षर-द्वयम्। अष्टाक्षरं हरेः शक्तेरष्टाक्षर-द्वयं परम्। भानोरष्टाक्षरं दौर्गमष्टार्णं परमात्मनः। अष्टार्णं नील-कण्ठस्य वासुदेवात्मकं मनुम्। यन्त्रं कामार्गलं दिव्यं देवी-यन्त्रं घटार्गलम्। गन्धाष्टकं शुभं देवी-देवानां हृदयङ्गमम्। ब्राह्मयाद्या भैरवान् सर्वान् मूर्तीराशा वसूनपि। अष्ट-पीठं महा-देव्या अष्टाष्टक-समन्वितम्। चाष्टौ सा प्रकृतिर्विघ्न-वक्र-तुण्डादिकान् क्रमात्। अणिमादि-गुणान्नागान् वह्नेर्मूर्तीर्यमादिकान्। अष्टात्मकं जगत्यन्यं सर्वं वितनुते तदा।

नवधा गुणिता नित्या सूते मन्त्रं तदात्मकम्। नवकं शक्ति-तत्त्वानां तत्त्व-रूपा महेश्वरी। नवकं पीठ-शक्तीनां शृङ्गारादीन् रसान् नव। माणिक्यादीनि रत्नानि नव-वर्ग-युतानि च। नवकं प्राण-दूतीनां मण्डलं नवकं शुभम्। यद् यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्यामुदंचति।

दशधा विकृता शम्भोर्भाविनी भव-दुःखहा। दशाक्षरी गणपतेस्त्वरिताया दशाक्षरम्। त्रिपुरा दश-कूटं सा त्रिपुराया दशाक्षरम्। दशाक्षरं सरस्वत्या यक्षिण्याः सा दशाक्षरम्। वासुदेवात्मकं मन्त्रमश्वारूढा-दशाक्षरम्। नाम्ना पद्मावती-मन्त्रं वायु-मन्त्रं दशाक्षरम्। दशकं शक्ति-तत्त्वानां तत्त्व-रूपा महेश्वरी। नारीणां दशकं विष्णोरवतारान् दश क्रमात्। दशकं लोक-पालानां यद् यदन्यत् सृजत्यसौ।

एकादश क्रमात् सम्विद्-गुणिता सा जगन्मयी। रुद्रैकादशिनीमाद्य-शक्तेरेकादशाक्षरम्। एकादशाक्षरं वाण्या रुद्रानेकादश क्रमात्। समुद्गिरति सर्वज्ञा गुणिता द्वादश क्रमात्। नित्या-मन्त्रं महेशाद्या वासुदेवात्मकं मनुम्।

राशीन् भानून् हरेर्मूर्तीर्मन्त्रं स-द्वादशात्मकम् । अन्यदेतादृशं सर्वं यत् तद-स्यामजायत ।

राघव-भट्ट-धृत-पदार्थादर्शे—त्रयोदशधा गुणिता वागीश्वर्यश्वारूढ़ा-मन्त्रं विश्वेदेवादिकं च । चतुर्दशधा गुणिता वासुदेव-गोपाल-मन्त्र-भुवनादिकम् । पंचदशधा गुणिता नित्या शूलिनी मन्त्र-तिथ्यादिकम् । षोडशधा गुणिता चक्र-मन्त्र-स्वर-कलादिकम् । स्वरेति अकारादि-विसर्गान्तम् । सप्तदशधा गुणिता लघु-पंचमी तारा-विद्या-मन्त्रादिकम् । अष्टादशधा गुणिता कृष्ण-वामन-मन्त्राग्नि-संस्कारादिकम् । ऊन-विंशतिधा कृष्ण-धरा-मन्त्रादिकम् । विंशतिधा गुणिता रत्न-धारोमा-महेश्वर-मन्त्रादिकम् । एक-विंशतिधा गुणिता बहुक-नाम-मन्त्र-यन्त्रादिकम् । द्वा-विंशतिधा गुणिता कृष्णान्नाधि-पति-सुमुखी-मन्त्रादिकम् । त्रयोविंशतिधा गुणिता लघु-श्यामा-पुरुषोत्तम-हृदयङ्गम-मन्त्रादिकं सूते इति ।

शारदायां—चतुर्विंशति-तत्त्वात्मा यदा भवति शोभना । गायत्री सवितुः शम्भोर्गायत्री नदनात्मिका । गायत्री विष्णु-गायत्री गायत्री त्रिपुरात्मनः । गायत्री दक्षिणामूर्तेर्गायत्री शम्भु-योषितः । चतुर्विंशति-तत्त्वानि तस्यामासन् परात्मनि । तत्राप्यन्यदिति ज्ञेयम् । द्वात्रिंशद्-भेद-गुणिता सर्व-मन्त्र-मयी विभुः । सूते मृत्युञ्जयं मन्त्रं नारसिंहं महा-मनुम् । लवणाद्यं महा-मन्त्रं वरुणस्य महात्मनः । हयग्रीव-मनुं दौर्गं वाराहं वह्नि-नायकम् । गणेशितुर्महा-मन्त्रं मन्त्रं सेनाधिपस्य सा । मन्त्रं श्रीदक्षिणामूर्तेर्माला-मन्त्रं मनोभुवः । त्रिष्टुभं वन-वासिन्या अघोराख्यं महा-मनुम् । मन्त्रं सा देवकी-सूनोर्मन्त्रं श्रीपुरुषो-त्तमम् । श्रीगोपाल-मनुं भूमेर्मनुं तारा-मनुं क्रमात् । महा-मन्त्रं महा-लक्ष्म्या मन्त्रं भूतेश्वरस्य सा । क्षेत्रपालात्मकं मन्त्रं मन्त्रमापन्निवारकम् । सूते मातङ्गिनीं विद्यां सिद्धि-विद्यां शुभोदयाम् । अनेन क्रम-योगेन गुणिता शिव-वल्लभा ।

षट्-त्रिंशत्-पञ्च-तत्त्वानि शैवानि रचयत्यसौ । अन्यान् मन्त्रांश्च यन्त्राणि शुभदानि प्रसूयते । अत्र प्रकरणे सूते अजीजनदित्यादि यदुक्तं तत् प्रकाशक-त्वाभिप्रायेण प्रतीत्यभिप्रायेण वा । अन्यथा सर्व-वेद-मयीत्यादि प्रागुक्तमनु-पपन्नं स्यात् । सर्वेषां मातृका-रूप-कुण्डल्यवयवात्मकत्वेन जन्मादि विरुद्ध-मिति सुधीभिः सुनिपुणेन मानसेन विवेचनीयम् ।

तत्राक्षरोत्पत्ति-क्रमः

अक्षरोत्पत्ति-क्रममाहुः शारदायामाचार्याः—द्वि-चत्वारिंशता मूले गुणिता विश्व-नायिका। सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्द-ब्रह्म-मयी विभुः। शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान्निबोधिका। ततोऽर्द्धेन्दुस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः। मूले मूलाधारे द्वि-चत्वारिंशता गुणिता विश्व-नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-सकारान्तां द्वि-चत्वारिंशदात्मिकां भूत-लिपि-मन्त्रात्मिकां वर्ण-मालिकां सूते इत्यन्वयः। क्रममाह शक्तिमिति। सा कुण्डलिनी शक्तिं सूते ततः शक्तेर्ध्वनिरासीदिति योजना। ततो ध्वनेरित्यादि ज्ञेयम्। अयं च क्रमः सर्वाक्षरोत्पत्तौ ज्ञेयः। तत्र सत्त्व-प्रविष्टा चिच्छक्ति-शब्द-वाच्या पुरमाकाशस्था सैव सत्व-प्रविष्टा रजोऽनुविद्धा सती ध्वनि-शब्द-वाच्या अक्षरावस्था सैव तमोऽनु-विद्धा नाद-शब्द-वाच्या अव्यक्तावस्था सैव तमः-प्राचुर्यान्निबोधिका-शब्द-वाच्या सैव तत्त्व-भय-प्राचुर्यादर्द्धेन्दु-शब्द-वाच्या।

उक्तं च पदार्थादर्शे—इच्छा-शक्ति-बलोद्घुष्टो ज्ञान-शक्ति-प्रदीपकः। पुं-रूपिणी च सा शक्तिः क्रियाख्या सृजति प्रभुः। असावेव विन्दुः स्थानान्तर-गतः पराद्याख्यो भवति। पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्द-जन्म-भूः। तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा हृदये वैखरी मुखे।

तदुक्तं पदार्थादर्शे—सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रा-स्वरूपिणी। अश्रोत्र-विषया तस्मादुद्-गच्छत्यूर्ध्व-गामिनी। स्वयं-प्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्नामाश्रिता भवेत्। सैव हृत्-पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नाद-रूपिणी। ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्ध्व-गामिनी। सैवोरः-कण्ठ-तालुस्था शिरा-घ्राण-वद-स्थिता। जिह्वा-मूलोष्ठ-निर्धूत-सर्व-वर्ण-परिग्रहा। शब्द-प्रपञ्च-जननी श्रोत्र-ग्राह्या तु वैखरी। इच्छा-ज्ञान-क्रियात्मासौ तेजोरूपा गुणात्मिका। क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्ण-मालिकाम्। अकारादि-सकारान्तां द्वि-चत्वारिंशदात्मिकाम्। पञ्चाशद्-द्वार-गुणिता पञ्चाशद्-वर्ण-मालिकाम्। सूते तद्-वर्णतो भिन्नाः कला रुद्रादिकान् क्रमात्। कला रुद्राश्च पूर्वोक्ताः। आदि-शब्देन पञ्चाशत्-कामाः काम-शक्तयो गणेशास्तच्छक्तयः क्षेत्रपालाश्चोक्ताः।

पञ्चाशत्-काम-नामानि

काम-नामानि राघव-भट्ट-धृतानि यथा—काम-कामद-कान्ताश्च कान्तिमान् कामगस्तथा। काम-चारश्च कामी च कामुकः काम-वर्द्धनः। रामो

रमश्च रमणो रति-नाथो रति-प्रियः। रात्रि-नाथो रमा-कान्तो रममाणो निशाचरः। नन्दको नन्दनश्चैव नन्दी नन्दयिता पुनः। पञ्च-वाणो रति-सखः पुष्प-धन्वा महा-धनुः। भ्रामणो भ्रमणश्चैव भ्रममाणो भ्रमोऽपरः। भ्रान्तश्च भ्रामको भृङ्गो भ्रान्ताचारो भ्रमावहः। मोहनो मोहको मोहो मोह-वर्द्धन एव च। मदनो मन्मथश्चैव मातङ्गो भृङ्ग-नायकः। गायनो गीतिजश्चैव नर्त्तकः खेलकस्तथा। उन्मत्तो मत्तकश्चैव विलासो लोभ-वर्द्धनः। दाड़िमी-कुसुमाभश्च वामार्द्धे शक्ति-संयुतः। सौम्या रक्ताम्बराः सर्वे पुष्प-वाणाक्ष-कार्मुके। बिभ्राणाः सर्व-भूषाढ्याः कामाः पञ्चाशदीरिताः।

काम-शक्ति-नामानि

तच्छक्ति-नामानि च तत्रैव—रतिः प्रीतिः कामिनी च मोहिनी कमल-प्रिया। विलासिनी कल्प-लता श्यामला च शुचि-स्मिता। विस्मिताक्षी विशा-लाक्षी लेलिहाना दिगम्बरी। वामा कुब्जाधरा नित्या कल्याणी मोहिनी तथा। मदना च सुर श्रेष्ठा लापिनी मर्दिनी तथा। कलह-प्रिया तथैकाक्षी सुमुखी नलिनी ततः। जयिनी पालिनी चैव शिवा मुग्धा स-विभ्रमा। चारु-नेत्रा सुलोला च दीर्घ-जिह्वा रति-प्रिया। लोलाक्षी शृङ्गिणी चैव पावना मादना तथा। माला च हंसिनी विश्वतोमुखी नन्दिनी तथा। रमणी च तथा कान्तिः कल-कण्ठी वृकोदरी। मेघ-श्यामा रुषोन्मत्ता एक-पंचाशदीरिताः। शक्तयः कुंकुम-निभाः सर्वाभरण-भूषिताः। नीलोत्पल-करा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षण-क्षमा।

पञ्चाशत् गणेश-नामानि

तत्रैव—विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायक-शिवोत्तमौ। विघ्न-हृद्-विघ्न-कर्ता च गणैक-द्वि-सुदन्तकाः। गज-वक्त्र-निरंजनौ कपर्दी दीर्घ-जिह्वकः। शंकु-कर्णश्च वृषभ-ध्वजश्च गण-नायकः। गजेन्द्रः सूर्प-कर्णश्च स्यात् त्रिलोचन-संज्ञकः। लम्बोदर-महानन्दौ चतुर्मूर्ति-सदाशिवौ। अमोघ-दुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः। एक-पादो द्वि-जिह्वश्च सूरवीर-शिवामुखाः। वरदो वामदेवश्च वक्र-तुण्डो द्विरण्डकः। सेनानीर्ग्रामणीर्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः। जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृष-केतनः। भक्ष्य-प्रियो गणेशश्च मेघ-नायक-संज्ञकः। व्यापी गणेश्वरः प्रोक्तो पञ्चाशद्-गणपा इमे। तरुणारुण-सङ्काशा गज-वक्त्रास्त्रिलोचनाः। पाशांकुश-वराभीति-हस्ताः शक्ति-समन्विताः।

पञ्चाशत् गणेश-शक्तयः

ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च क्षान्तिश्चैव सरस्वती। स्वाहा मेधा कान्ति-

कामिन्यो मोहिन्यपि वै नटी। पार्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः काम-रूपिणी। उग्र-तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी। कामदा मद-जिह्वा च भूतिः स्याद् भौतिका सिता। रमा च महिषी प्रोक्ता मञ्जिनी च विकर्णपा। भ्रूकुटिः स्यात् तथा लज्जा दीर्घ-घोणा धनुर्द्धरा। यामिनी रात्रि-संज्ञा च कामान्धा च शशि-प्रभा। लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः शुभगा दुर्भगा शिवा। गर्भा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता। काल-रात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः। सर्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः। रक्तोत्पल-करा ध्येया रक्त-माल्याम्बरारुणाः। इत्येकोन-पञ्चाशद्-गणेश-शक्तयः।

एकोन-पञ्चाशत् क्षेत्रपालाः

एकोन-पञ्चाशत् क्षेत्रपालाश्च क्षेत्रपाल-प्रकरणे प्रयोग-सारे—भेदा एकोन-पंचाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्तिताः। मातृका-बीज-भेदेन सम्भिन्ना नाम-भेदतः। अजरश्चाप-कुम्भश्च इन्द्र-स्तुतिस्ततः परम्। इड़ाचारश्चोक्त-संज्ञ उष्माद ऋषि-सूदनः। समुक्तो लुप्त-केशश्च क्षेपकश्चैक-दंष्ट्रकः। ऐरावतश्चौघ-बन्धू रोगा-धीशस्तथैव च। अंजनश्चास्त्र-वारश्च कवलः खरुखानलः। चामुख्यश्चैव घण्टादोड्मनश्च चण्ड-वारणः। छटाटोपो जटालाख्यो ऋद्धीवश्च जड़श्वरः। टङ्क-पाणिस्तथा चान्यष्ठान-बन्धुश्च डामरः। ढक्कावारोण-वाणश्च तड़िद्-देहः स्थिरस्तथा। दन्तुरो धनदश्चाप्यनत्तिक्रान्तः प्रचण्डकः। फट्-कारो वीर-सङ्खश्च भृङ्गाख्यो मेघ-भासुरः। युगान्तो चौह्यवश्चाथ लम्बोष्ठौ वसव-स्तथा। शुक-नन्दः षडालाख्यः शुना-नाहं वृकस्तथा। एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षर-योनिकाः।

क्षेत्रपाल-कथनं प्रयोजनं च

क्षेत्रपाल-कथन-प्रयोजनमुक्तं तत्रैव—नाम-पद्यस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे। दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं क्षेत्रपालकः। तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः। ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्वतः। क्षेत्रपालम-सम्पूज्य यः कर्म कुरुते क्वचित्। तस्य कर्म-फलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः। इति एकोन-पंचाशत्-क्षेत्रपाल-कथनम्।

वैखरी-सृष्टि-कथनम्

वैखरी-सृष्टि वक्तुमारभते। शारदायां द्वितीय-पटले—ततो व्यक्ति प्रव-क्ष्यामि वर्णानां वदने नृणाम्। प्रेरिता मरुता नित्यं सुषुम्ना-रन्ध्र-निर्गताः।

कण्ठादि-करणैर्वर्णाः क्रमादाविर्भवन्ति ते । नृणां वदने वर्ण-प्रकाश-कारणं वक्ष्यामीत्यन्वयः । ननु । पंजरे शुक-सारङ्ग-पतङ्गाः पक्षि-योनयः । गृह्णन्ति साधु-संसर्गान्मन्नाम मङ्गलं महत् । इति रुद्रयामलोत्तर-खण्ड-प्रथम-पटलोक्त-वचनेन पक्षिणामपि वर्णोच्चारण-दर्शनात् । महाभारतादावपि हंस-काकीयो-पाख्यानादिना तस्य सुस्पष्टावगमात् पक्षि-पठनस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वाच्च कथं नृणामित्युक्तमिति चेत् सत्यं प्रायिकत्वेन मनुष्यस्य प्रकरण-बल-लब्धत्वेन वा नृणामित्युक्तं न तु पक्ष्यादि-व्यावर्त्तनाय ।

यद्वा नृणामिति बहु-वचन-निर्देशाद् वर्णोच्चारणार्ह-गणो लभ्यते अतो न कश्चिद् दोष इति वर्ण-व्यक्ति-प्रकारमाह प्रेरिता इत्यादि । मरुता प्रेरिताः पश्यन्ती-स्थानं प्रापिता उत्पत्त्युन्मुखी-कृताः । सुषुम्ना-रन्ध्र-निर्गताः कण्ठादि-करणैः क्रमादाविर्भवन्ति इति सम्बन्धः । एकदोच्चारणाभावात् क्रमादित्युक्तं तदुक्तं भर्तृहरिणा—आत्मा बुद्धचा समर्थ्यार्थान् मनो-युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जन-यति ध्वनिमिति ।

वर्णोच्चारण-स्थानादिकम्

कण्ठादीत्यादि-शब्देन ताल्वादि । तथा च शिक्षा-सूत्रम्—अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठ शिरस्तथा । जिह्वा-मूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु चेति । पञ्चाशन्मातृका-वर्णोच्चारणं गुरुतोऽभ्यसेदिति वक्ष्यमाण-वचनेन मनुष्यस्य वर्णोच्चारणेऽपि गुरु-रूप-साधु-संसर्गः पक्षिणामिव कारणात्मक-त्वेनावधार्यः ।

पूर्वस्मिन् वर्णानां सोम-सूर्याग्नि-रूपत्वं सामान्यत उक्तम् । अधुना तद्-विशेषयति शारदायाम्—एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभो-दयाः । आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोम-सूर्याग्नि-रूपिणः । एषु वर्णेषु । स्वराः षोडश विख्याताः स्पर्शास्ते पञ्चविंशतिः । तत्त्वात्मानः स्मृताः स्पर्शा मकारः पुरुषो यतः ।

यस्मान्मकारः पुरुषः परमात्मा रवि-स्वरूपस्तस्मात् ककारादि-भ-पर्य-न्तास्तत्त्वात्मानः प्रकृत्यादि-चतुर्विंशति-तत्त्व-मया इत्यर्थः । अतएव सर्व-वीजेषु विष्णु-रूप-मकार-योगात् पुरुषैक्यं तेषामिति मन्तव्यम् । मकारस्य विन्दु-रूपत्वाद् विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्त इति वक्ष्यमाणं साधु सङ्गच्छते । सूर्य-रूप-विन्द्वात्मना मकारेण स्पृश्यमानत्वादेते कादयः स्पर्शाः । व्यापका

दश ते काम-धन-धर्म-प्रदायिनः । एषां दोष-दूषणेषु वर्तमानत्वाद् व्यापकत्वम् । तत्राग्नीनामपि सत्त्वादाग्नेया इत्यपि । नृसिंहाख्य-कालाग्नि-रूप-क्षकारान्तत्वेन वा आग्नेया इति द्रष्टव्यम् । ते वर्णा यथा-क्रमं स्वराः काम-प्रदाः, स्पर्शा धन-प्रदा, व्यापका धर्म-प्रदा इत्यर्थः ।

प्रणवाद्धंसोत्पत्ति-प्रकारो दर्शितः सम्प्रति हंसतः सर्वाक्षरोत्पत्ति-प्रकारमाह प्रपञ्चसारे तृतीय-पटले—यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः । भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः । समीरिताः समीरेण सुषुम्ना-रन्ध्र-निर्गताः । व्यक्ति प्रयान्ति वदने कण्ठादि-स्थान-घट्टिताः । उच्चैरुन्मार्गणो वायुरुदात्तं कुरुते स्वरम् । नीचैर्गतेऽनुदात्तं च स्वरितं तिर्यगागतः । स्वरितं समाहारम् । अर्द्धैक-द्वि-त्रि-संख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् । स-व्यंजन-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-संज्ञा भवन्ति ताः ।

अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते । तस्यैवाकार-योगेन स्यादैकाराक्षरं तथा । उकार-योगात् तस्यैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः । तस्याकारस्य । तस्यैवोकार-योगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः । सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थ-साधकाः ।

लृ-वर्ण-वर्णयोर्व्यक्तिर्न वै सम्यक् प्रदर्श्यते । विन्दु-सर्गात्मनोर्व्यक्ति-मनसोरजपा वदेत् । कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायश्चात्मकतः परः । नश्वरः सर्ग एव स्यात् सोच्छ्वासः प्राणकस्तु हः । सर्गो विसर्गो एव नश्वरो विकृतः । सोच्छ्वासः कार-रूपः उच्छ्वासोऽन्तः-प्रवेश-शालो वायुः स्यादित्यन्वयः । एवं प्राणको बहिर्निर्गमन-शालो वायुर्हः स्यात् स एव उच्छ्वासः सोच्छ्वास इति सन्धिस्तु न विसर्जनीयेति नञा निर्दिष्टत्वात् । सश्वासावुच्छ्वासश्चेति वा । प्राणश्वासौ को वायुश्चेति प्राणकः । स सर्गः श्लेषितः कण्ठो वायुना कादिमीरयेत् । वर्ग-स्पर्शन-मात्रेण कं स्वर-स्पर्शनात्तु खम् । स्तोक-गम्भीर-संस्पर्शात् पर्घौ ङञ्च बहिर्गतम् । विसर्गस्तालुगः सोष्मा शंच वर्गं च यं तथा । ऋटु-रेफ-षकारं च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा । लृ-तवर्ग-लसानोष्ठ्यानुपूपध्मान-संज्ञकान् । दन्तौष्ठाभ्यां वं च ततत् स्थानगोऽर्णान् समीरयेत् ।

अत एवोक्तं शिक्षा-सूत्रे—अ-वर्ण-क-वर्ग-ह-विसर्जनीयाः कण्ठ्याः । इ-वर्ण-च-वर्ग-यशास्तालव्याः । ऋ-वर्ण-ट-वर्ग-रषा मूर्द्धन्याः । लृ-वर्ण-त-वर्ग-लसा दन्त्याः । उ-वर्ण-पवर्गोध्मनीया ओष्ठ्याः । वो दन्तौष्ठ्यः । ए-ऐ कण्ठ्य-तालव्यौ । ओ-औ कण्ठ्यौष्ठौ ।

वर्णोच्चार-प्रकारः

वरदा-तन्त्रे दशम-पटले। श्रीशिव उवाच—यद्-गुह्यं सर्व-तन्त्रेषु वर्णोच्चार-विधिं शिवे! तव स्नेहान्महेशानि! तदद्य कथयामि ते। पञ्चाशन्मातृका-वर्णोच्चारणं गुरुतोऽभ्यसेत्। अ-कु-चु-टु-तु-पु-यु-शु अष्टौ वर्गाः प्रकीर्तिताः। उकारः पंच-पंच-वर्ण-विभागार्थः। अकहाः कण्ठतो ज्ञेयास्तालुतश्चुयशाः स्मृताः। ऋ-टु-रषास्तु मूर्द्धन्या दन्त्या लृ-तु-लसा मताः। उ-पराश्चोष्ठ-सम्भूताः स्थानानि कथितानि ते। विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्याः कण्ठतः स्वराः। ऋ-द्वयं जिह्वाया मूर्ध्ना लृ-द्वयं जिह्व-दन्तजम्। मुख-स्थानाद्धलो वाच्याः क्षकारः कण्ठ-घातजः।

व्यंजन-द्वय-संयोगे भवेत् पूर्व-स्वरो गुरुः। पदान्तादिम-वर्णस्य संयोगेषु श्रुतिर्द्वयोः। अपदान्तादि-संयोगे द्वयोरन्यत्र तथेष्यते। द्वयोः श्रुतिस्तु तिरोभूय स्वर-वत् श्रुतितां व्रजेत्। त्रिया-वीजे शकारस्य छ-श्रुतिः परमेश्वरि! छ-श्रुतिश्च वादि-भृगौ तथादिस्थे तु च-श्रुतिः। सहस्र इत्यादौ नमस्तस्मै आस्था इत्यादौ च। रेफादिके लदन्ते वा हकारे सम-वाच्यता। वर्हं-ह्लव इत्यादौ। किन्तु वैजात्यमाश्रित्य स्फुटं नात्रास्य वाच्यता। चु तुर्य-ध्वनिमाप्नोति यादिस्थे परमेश्वरि! बाह्य इत्यादौ। पु चतुर्थ-ध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः। आह्वानमित्यादौ। लादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैजात्यं स्वल्प-वाच्यता। प्रह्लाद अह्नाय इत्यादौ। मादिस्थे भे च मस्यापि नासिका-मूल-वाच्यता। ङ-ञ-ण-न-मा विन्दु-नासिका-मूलजाः स्मृताः। यकारश्चु-तृतीयत्वं पदादौ सर्वदा व्रजेत्। केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठ-मात्रगः। नादिस्थ-श-स-योश्छत्वं स्वर-योगान्त-वर्गके। प्रश्न स्नान इत्यादौ। वर्णोत्तरेषु डढयोर्वक्र-जिह्वादि-वाच्यता। वैजात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यस्येत्। आदि-रेफस्तु सम्प्रोक्तो दृशेरन्यो व्रजेदृताः।

एवं ज्ञात्वा महेशानि! पठेत् स्तोत्रं जपेन्मनुम्। कवचं च महेशानि! नान्यथा फलमाप्नुयात्। यत्रैव परमेशानि! स्तोत्रं वा संहिता पठेत्। तत्र तत्र परं यत्नात् समाप्तं कीर्तयेद् बुधः। इति वर्णोच्चारण-प्रकार-कथनम्।

वर्णानां शिव-शक्त्यात्मकत्वं ह्रस्व-दीर्घत्वादि-कथनं च

शारदायाम्—ह्रस्वः स्वरेषु पूर्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे। शिव-शक्तिमयास्ते स्युर्विन्दु-सर्गावसानकाः। विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशाकरः। एकारोकारयोर्दीर्घत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकं ह्रस्वत्वम्। इमे ह्रस्व-दीर्घाः

क्रमात् शिव-शक्ति-मया ह्रस्वा अ इ उ ऋ लृ ए ओ अं एते शिव-मयाः पुं-रूपाश्च इत्यर्थः। आ ई ऊ ॠ ॡ ऐ औ अः। एते दीर्घाः शक्ति-मयाः स्त्री-रूपाश्चेति। विन्दु-विसर्गौ पुरुष-प्रकृति-रूपौ पृथग्-भूताविति विवक्षया ते विन्दु-सर्गावसानकाः स्युरित्यन्वयः।

ते ह्रस्वा अन्ते विन्दु-युक्ता दीर्घाश्च अन्ते विसर्ग-युक्ता ह्रस्वेषु विन्दुर-ष्टमो दीर्घेषु विसर्गोऽष्टम इत्यर्थः। विसर्गो निशाकर इत्युक्ते तदितर-स्वराणां तत्-कला-रूप-तिथ्यात्मकत्वम्। अत एव स्वराः सौम्या इत्युक्तम्। स्वराणां मध्यगं यत्तु तच्चतुष्कं नपुंसकम्। विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्ति-रंजसा। शिव-शक्ति-मयान् प्राहुस्तस्माद् वर्णान् मनीषिणः। अयमभिप्रायः स्वराणां शक्ति-मयत्वं पूर्वमुक्तं स्वरं विना व्यंजनानामुच्चारणस्याशक्यत्वात् स्वर-सहितोच्चारणे शिव-शक्ति-मयत्वमिति।

वर्णानां पञ्च-भूतात्मकता मातृका-संज्ञादिश्च

शारदायाम्—कारणात् पञ्च-भूतानामुद्भूता मातृका यतः। ततो भूता-त्मका वर्णाः पञ्च-पञ्च-विभागतः। शिव-शक्ति-समवायाद् विन्दोः कारणाद् यतो मातृका उद्भूतास्ततः कारणात् पञ्च-पञ्च-विभागतो वर्णाः पञ्च-भूता-त्मका ज्ञेया इत्यन्वयः।

अकारादि-क्षकारान्त-वर्ण-समुदायस्य मातृका इति संज्ञा। उद्दिष्टं स्पष्टयति। वाय्वग्नि-भू-जलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पंच ह्रस्वाः पंच दीर्घा विन्द्वन्ताः सन्धि-सम्भवाः। पंचशः कादयो य-क्ष-ल-स-हान्ताः समीरिताः। वाय्वाकाशयोराद्यन्तेन निर्दिष्टत्वाद् व्युत्क्रमोक्तिः पंचीकरण-प्रक्रियाया मुख्यत्व-द्योतनाय। अन्यत् सर्वं सुगमम्। ननु कथमत्र विसर्गो न गणित इति चेदुच्यते मूलाधारात् संजात-विवक्षोत्पन्न-प्राण-पवन-प्रेरितः स्थानान्तरमप्राप्य कण्ठादेव निःसरन् प्रकृत्यात्मक-सर्गोऽत्र भूतेषु न गणितः।

॥ इति श्री प्राण-तोषिण्यां प्रथम-काण्डे वर्णोत्पत्ति-क्रम-कथनं नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥

सप्तमः परिच्छेदः

अक्षर-लेखनादि-प्रकार-कथनम्

अक्षराणां मूर्ति-कल्पना लेखन-प्रकारश्च

एवं वर्णेषु प्रादुर्भूतेषु कदाचित् शब्दात्मकेषु पुरुषाणां भ्रान्तिरपि सम्भवतीत्यतस्तेषामीश्वरेण पत्रारूढ़-मूर्त्तिः कल्पिता। तदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे वृहस्पतिना—षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा इति। तेषां लेखन-प्रकारस्तु वर्णोद्धार-तन्त्रे प्रथम-पटले भगवती-प्रश्नानन्तरं शिव उवाच—वर्णोद्धाराख्य-तन्त्रे तु कथयामि शृणुष्व मे। पंचाशन्मातृका नित्या साक्षाद् ब्रह्म-स्वरूपिणी। इत्युपक्रम्य सर्व-वर्ण-लेखन-प्रकारं स एवोपदर्शितवान् स प्रकारोऽग्रे स्फुटो-भविष्यति।

कामधेनु-तन्त्रे प्रथम-पटले—शृणु तत्त्वमकारस्य अति-गोप्यं वरानने! शरच्चन्द्र-प्रतीकाशं पंच-कोण-मयं सदा। पंच-देव-मयं वर्णं शक्ति-द्वय-समन्वितम्। निर्गुणं सगुणोपेतं स्वयं कैवल्य-मूर्ति-मत्। विन्दु-द्वय-मयं वर्णं स्वयं प्रकृति-रूपिणी। वर्णोद्धार-तन्त्रे—दक्षतः कुण्डली भूत्वा कुंचिता वामतो गता। ततोऽर्द्ध-सङ्गता रेखा दक्षोर्द्धा तासु शङ्करः। विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा। अर्द्ध-मात्रा शक्ति-रूपा ध्यानमस्य च कथ्यते। अ॥

कामधेनु-तन्त्रे द्वितीय-पटले—आकारं परमाश्चर्यं शङ्ख-ज्योतिर्मयं प्रिये! ब्रह्म-विष्णु-मयं वर्णं तथा रुद्र-मयं प्रिये! पंच-प्राण-मयं वर्णं स्वयं परम-कुण्डली। वर्णोद्धार-तन्त्रे—आकार-रूपमासाद्य दक्ष-क्रोड़ायता त्वधः। ब्रह्मा-दयस्तथा शक्तिस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः। आ॥

कामधेनु-तन्त्रे—इकारं परमानन्दं सुगन्ध-कुंकुमच्छवि। हरि-ब्रह्म-मयं वर्णं सदा रुद्र-मयं प्रिये! सदा शक्ति-मयं देवि! गुरु-ब्रह्म-मयं तथा। सदा-शिव-मयं वर्णं परं-ब्रह्म-समन्वितम्। वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः कुब्जिता मध्ये रेखा तत्-सङ्गता भवेत्। लक्ष्मीर्वाणी तथेन्द्राणी क्रमात् तास्वेव सम्व-सेत्। शीर्षाधः कुञ्चिता रेखा दक्षोर्ध्वा काम-रूपिणी। मात्रा शक्तिः कोण-युता ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते। इ॥

कामधेनु-तन्त्रे—ईकारं परमेशानि ! स्वयं परम-कुण्डली । ब्रह्म-विष्णु-मयं वर्णं तथा रुद्र-मयं सदा । पंच-देव-मयं वर्णं पीत-विद्युल्लताकृतिः । चतुर्ज्ञान-मयं वर्णं पंच-प्राण-मयं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः कुंचिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः । अधोगता कोण-शीर्षा कुंचिता दक्षतः शुभा । शीर्षाद् दक्षे कोण-युता कुंचितोर्ध्व-गता पुनः । चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपा सा मात्रा-शक्तिः प्रकीर्तिता । ई ॥

कामधेनु-तन्त्रे—उकारं परमेशानि ! अधः कुण्डलिनी स्वयं । पीत-चम्पक-सङ्काशं पंच-देव-मयं सदा । पंच-प्राण-मयं देवि ! चतुर्वर्ग-प्रदायकम् । वर्णोद्धारे—ऊर्ध्वाधो-मध्यतः कुब्जा रेखा वाम-गता शुभा । तिष्ठन्ति वायु-वह्नीन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्मृता । उ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—शङ्ख-कुन्द-समाभास ऊकारः पर-कुण्डली । पंच-प्राण-मयं वर्णं पंच-देव-मयं सदा । पंच-प्राण-युतं वर्णं तथा त्रय-गुणात्मकम् । विन्दु-त्रय-युतं वर्णं पीत-विद्युल्लताकृति । धर्मार्थ-काम-मोक्षं च सदा सुख-प्रदाय-कम् । वर्णोद्धार-तन्त्रे—तद्-रूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा । तद्-रूपा पूर्वोक्तोकार-रूपा । तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाग्नि-वरुणाः क्रमात् । अधोर्ध्व-गामिनी मात्रा लक्ष्मीर्वाणी च सा स्मृता । ऊ ॥

कामधेनौ—ऋकारः परमेशानि ! कुण्डली मूर्तिमान् स्वयम् । अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ! सदाशिव-युतं वर्णं सदा ईश्वर-संयुतम् । वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वा दक्ष-गता वक्रा त्रिकोणा वामतस्ततः । पुनस्त्वधो-दक्ष-गता मात्रा-शक्तिः परा स्मृता । मात्रासु ब्रह्म-विष्ण्वीशास्तिष्ठन्ति क्रमतः परा । ऋ ॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—तद्-रूपाधोगता दक्षा वामतः कुञ्चिता त्वधः । पुनर्दक्ष-गता रेखा तासु ब्रह्मेश-विष्णवः । मात्रा-शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । ॠ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—लृकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली पर-देवता । तत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! पंचदेव-मयं वर्णं चतुर्ज्ञान-मयं सदा । पंच-प्राण-युतं वर्णं तथा गुण-त्रयात्मकम् । विन्दु-त्रयात्मकं वर्णं पीत-विद्यु-ल्लताकृति । वर्णोद्धारे—रेखाधः कुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता । वह्नीश-वायवस्तासु नित्यं सन्ति च नित्यशः । लृ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—लृकारं परमेशानि ! पूर्ण-चन्द्र-सम-प्रभम् । पंच-देवात्मकं वर्णं पंच-प्राणात्मकं सदा । गुण-त्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दु-त्रयात्मकम् । चतुर्वर्ग-मयं देवि ! स्वयं परम-कुण्डली । वर्णोद्धार-तन्त्रे—तत् क्रोड़-तुल्य-रूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता । तासु बन्ध्या सुरेशानि ! दुर्गा वाणी सरस्वती । लृ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—एकारं परमं दिव्यं ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकम् । वह्निनी-कुसुम-प्रेक्ष्यं पञ्च-देव-मयं सदा । पञ्च-प्राणात्मकं वर्णं तथा विलशायात्मकम् । चतुर्वर्ण-मयं देवि ! स्वयं परम-कुण्डली । वर्णोद्धार-तन्त्रे—कुञ्चिता वामतो रेखा दक्ष-कोणायता त्वधः । पुनर्वाम-गता सैव तासु वह्नीश-वायवः । ए ॥

कामधेनु तन्त्रे षष्ठ-पटले—ऐकारं परमं दिव्यं महा-कुण्डलिनी स्वयम् । कोटि-चन्द्र-प्रतीकाशं पञ्च-प्राण-मयं सदा । ब्रह्म-विष्णु-मयं वर्णं तथा रुद्र-मयं प्रिये ! सदाशिव-मयं वर्णं विन्दु-त्रय-समन्वितम् । वर्णोद्धार-तन्त्रे—एकार-रूप-मध्ये तु किंचिद् दक्षे तदोर्ध्वतः । चन्द्रेन्द्र-भानवस्तासु मात्रा-शक्तिः क्रमात् स्मृताः । त्रिधा शक्ति-मयी पूर्वा दुर्गा वाणी सरस्वती । ऐ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—एतद् वर्णं महेशानि ! स्वयं परम-कुण्डली । वर्णोद्धार-तन्त्रे—वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुञ्चिता । किञ्चिद् दक्ष-गता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः । ब्रह्मेश-विष्णवस्तासु मात्रा तु ब्रह्म-रूपिणी । शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । ओ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—रक्त-विद्युल्लताकारमौकारं कुण्डली स्वयम् । स्वयं ब्रह्मादयस्तत्र तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! पञ्च-प्राण-मयं वर्णं सदा शिव-मयं सदा । सदा ईश्वर-संयुक्तं चतुर्वर्ग-प्रदायकम् । वर्णोद्धार-तन्त्रे—ओकार-मध्य-दक्षे तु गता तूर्ध्व-गतायता । किञ्चित् सा वामतो वक्रा तासु ब्रह्मेश-विष्णवः । शक्ति-मध्य-गता रेखा ध्यानमस्य च कथ्यते । औ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—अकारं विन्दु - संयुक्तं पीत-विद्युत्-सम-प्रभम् । पञ्च-प्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादि-देवता-मयम् । सर्व-ज्ञान-मयं वर्णं विन्दु-त्रय-समन्वितम् । शक्ति-त्रय-मयं वर्णं स्वयं परम कुण्डली । वर्णोद्धार-तन्त्रे—अकार-रूप-शीर्षे तु दक्षिणे विन्दु-रूपिणी । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्तासु तिष्ठति । या तु विन्दु-मयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता । अं ॥

कामधेनु-तन्त्रे—अःकारं परमेशानि! रक्त-विद्युत्-प्रभा-मयम्। पञ्च-देव-मयं वर्णं पञ्च-प्राण-मयं सदा। सर्वं-ज्ञान-मयं वर्णमात्मादि-तत्व-संयुतम्। विन्दु-त्रय-मयं वर्णं शक्ति-त्रय-मयं सदा। वर्णोद्धारे—आकार-रूप-दक्षे तु द्वि-विन्दुरध ऊर्ध्वतः। ब्रह्मेश-विष्णवस्तासु मात्रा-शक्तिः समोरिता। विन्दु-द्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता। अः॥

वर्णोद्धारे—वाम-रेखा भवेद् ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिण-रेखिका। अधोरेखा भवेद् रुद्रो मात्रा साक्षात् सरस्वती। कुण्डली चांकुशाकारा मध्य-शून्यं सदा-शिवः। कदम्ब-गोलकाकारं ककारं भावयेत् सुधीः। कामधेनु-तन्त्रे तृतीय-पटले—वाम-रेखा भवेद् ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिण-रेखिका। अघोरेखा भवेद् रुद्रो मात्रा साक्षात् सरस्वती। कुण्डली चांकुशाकारा मध्य-शून्यं सदाशिवः। जवा-कुसुम-सङ्काशा वाम-रेखा वरानने! शरच्चन्द्र-प्रतीकाशा दक्ष-रेखा महेश्वरि! अधोरेखा वरोरोहे! महा-मरकत-द्युतिः। शङ्ख-कुन्द-समा कीर्तिर्मात्रा साक्षात् सरस्वती। कुण्डली चांकुशाकारा कोटि-विद्युल्लताकृतिः। कोटि-चन्द्र-प्रतीकाशो मध्ये शून्यः सदाशिवः। शून्य-गर्भ-स्थिता कालो कैवल्य-पद-दायिनी। अर्थश्च जायते देवि! तथा धर्मश्च नान्यथा। ककारः सर्व-वर्णानां मूल-प्रकृतिरेव च। कामिनी या महेशानि! स्वयं प्रकृति-सुन्दरी। माता सा सर्व-देवानां कैवल्य-पद-दायिनी। ऊर्ध्व-कोणे स्थिता वामा ब्रह्म-शक्तिरितीरिता। दक्ष-कोण-स्थिता शक्ती रौद्री संहार-रूपिणी। ज्ञानात्मा सा तु चार्वङ्गी कुल-चतुष्टयात्मकम्। इच्छा-शक्तिर्भवेद् ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञान-शक्ति-मान्। क्रिया-शक्तिर्भवेद् रुद्रः सर्व-प्रकृति-मूर्तिमान्। आत्म-विद्या-शिवैस्तत्त्वैः सदा मात्रा प्रतिष्ठिता। आसनं त्रिपुरा-देव्याः ककारः पञ्च-दैवतः। ईश्वरो यस्तु देवेशि! त्रिकोणे तस्य संस्थितिः। त्रिकोणमेतत् कथितं योनि-मण्डलमुत्तमं। कैवल्यं प्रपदे यस्याः कामिनी सा प्रकीर्तिता। क॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—शिव-रूपा वाम-रेखा वह्नि-रूपा च सा स्मृता। ख॥

" "—अग्राकुञ्चित-रेखा या गणेशी सा प्रकीर्त्तिता। ततो दक्ष-गता या कमला तत्र संस्थिता। अधोगतागता या तु तस्यामीशः सदा वसेत्। अधोमुखेन गता पुनरूर्ध्व-मुखेनागतेत्यर्थः। ग॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—सृष्टि-रूपा वाम-रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः। कुण्डली-रूपमास्थाय ततोऽधोगता दक्षतः। अत ऊर्ध्वं गता रेखा शम्भुर्नारायण-

स्तयोः । ब्रह्म-स्वरूपिणी देवि ! मात्रा-शक्तिः प्रकीर्तिता । घ ॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः क्रमतो किञ्चिदाकुञ्चिता ततः । अधोगता कुण्डली तु मात्रा-शक्तिः स्वरूपिणी । रेखा-त्रयेषु ब्रह्मेश-विष्णवः सन्ति सर्वदा । ङ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—च-वर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्वर्ग-प्रदायकम् । कुण्डली-सहितं देवि ! स्वयं परम-कुण्डली । स ततः कुण्डल-युक्तं पञ्च-देव-मयं सदा । पञ्च-प्राण-मयं वर्णं पञ्च-प्राणात्मकं सदा । त्रि-शक्ति-सहितं वर्णं त्रि-विन्दु-सहितं प्रिये ! वर्णोद्धार-तन्त्रे—वार्त्ताकु-वर्तुलाकार ऊर्ध्वाधः क्रमतो गतः । रेखा-त्रयेषु चन्द्राग्नि-सूर्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः । शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । च ॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वादधोगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली ततः । पुनश्चा-धोगता तासु सन्ति ब्रह्मेश-विष्णवः । छ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्य-कुण्डली । शरच्चन्द्र-प्रतीकाशं सदा त्रिगुण-संयुतम् । पञ्च-देव-मयं वर्णं पञ्च-प्राण-मयं सदा । त्रि-शक्ति-सहितं वर्णं द्वि-विन्दु-सहितं प्रिये ! वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः कुञ्चिता रेखा तासु ब्रह्मेश-विष्णवः । वाग्देवी कमला नित्या द्विधा मात्रा प्रकीर्तिता । ज ॥

कामधेनु-तन्त्रे—झकारं परमेशानि ! कुण्डली मोह-रूपिणी । रक्त-विद्यु-ल्लताकारं सदा त्रिगुण-संस्थितम् । पञ्च-देव-मयं वर्णं पञ्च-प्राणात्मकं सदा । त्रिविन्दु-सहितं वर्णं त्रिशक्ति-सहितं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—त्रिकोण-कुण्डली-रूपा वाम-दक्षिण-योगतः । क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्र-सूर्याग्नयः प्रिये ! तत्र षोडशधा मात्रा शक्तिर्ब्रह्म-स्वरूपिणी । ऊर्ध्व-मात्रा तथेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता । झ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—सदा ईश्वर-संयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि ! रक्त-विद्यु-ल्लताकारं या स्वयं पर-कुण्डली । पञ्च-देव-मयं वर्णं पञ्च-प्राणात्मकं सदा । त्रिशक्ति-सहितं वर्णं त्रिविन्दु-सहितं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—कुण्डली-रूपमा-स्थाय दक्षतो वामतस्ततः । ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः । तिष्ठन्ति तासु नित्यासु सूर्येन्द्र-वरुणाः सदा । कुण्डली-द्वय-रूपा तु या मात्रा मध्यतः स्थिता । महा-शक्ति-स्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । ञ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—टकारं परमेशानि ! स्वयं परम-कुण्डली । कोटि-विद्यु-ल्लताकारं पञ्च-देव-मयं सदा । पञ्च-प्राण-युतं वर्णं गुण-त्रय-समन्वितम् । त्रिगुणी-सहितं वर्णं द्वि-विन्दु-सहितं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः क्रमतो रेखा कुण्डली-रूपतस्त्वधः । तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुबेर-यम-वायवः । मात्रा कोण-गता चोर्ध्वा तत ऊर्ध्वं-गता तु सा । या नित्या परमा शक्ति-श्चतुर्वर्ग-प्रदायिनी । ट ॥

कामधेनु-तन्त्रे—ठकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्ष-रूपिणी । पीत-विद्युल्लताकारं सदा त्रिगुण-संयुतम् । पञ्च-देवात्मकं वर्णं त्रिशक्ति-सहितं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—वार्त्तकु-वर्तुलाकारा रेखाधिष्ठित-देवताः । तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्र-सूर्याग्नयः प्रिये ! मात्रा-हीनस्तूर्ध्वं-शिखष्ठकारः परमेश्वरि । ठ ॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः क्रमतो रेखा मध्ये त्वाकुञ्चिता तथा । लक्ष्मी-र्वाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता । ब्रह्म-रूपा तथा मात्रा महा-शक्तिः प्रकीर्तिता । ड ॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः क्रमतो रेखा वाम-दक्षिणतो गता । ततः सा कुण्डली-रूपा विष्णवीश-ब्रह्म-रूपिणी । महा-शक्ति-मयी मात्रा ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । ढ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—णकारं परमेशानि ! या स्वयं पर-कुण्डली । पीत-विद्यु-ल्लताकारं पञ्च-देव-मयं सदा । पञ्च-प्राण-मयं देवि ! सदा त्रिगुण-संयुतम् । आत्मादि-तत्त्व-संयुक्तं महा-मोक्ष-प्रदायकम् । वर्णोद्धार-तन्त्रे—कुण्डलीत्व-गता रेखा मध्यतस्त्वत ऊर्ध्वतः । वामादधोगता सैव पुनरूर्ध्वं गता प्रिये ! ब्रह्मेश-विष्णु-रूपा सा चतुर्वर्ग-प्रदा । ण ॥

कामधेनु-तन्त्रे पञ्चम-पटले—महादेव उवाच—तकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परम-कुण्डली । पञ्च-देवात्मकं वर्णं पञ्च-प्राण-मयं तथा । त्रिशक्ति-सहितं वर्णं आत्मादि-तत्व-संयुतम् । त्रिविन्दु-सहितं वर्णं पीत-विद्युत्-सम-प्रभम् । वर्णोद्धार-तन्त्रे—आदौ विन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्य सा । दक्षाद् वाम-गता नित्या ब्रह्म-विष्णवीश-रूपिणी । त ॥

कामधेनु-तन्त्रे—थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्ष-रूपिणी । त्रि-शक्ति-सहितं वर्णं त्रि-विन्दु-सहितं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—कुञ्चिता कुण्डली

भूत्वा वामाद् दक्षिणतस्ततः । वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधो दक्षतो गता । ऊर्ध्वं ऋज्वायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् । वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । थ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—दकारं शृणु चार्वङ्गि ! चतुर्वर्ग-प्रदायकम् । पञ्च-देवात्मकं वर्णं पञ्च-प्राण-मयं सदा । द ॥

वर्णोद्धार-तन्त्रे—त्रिकोण-रूप-रेखायां त्रयो देवा वसन्ति च । विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता । ध ॥

कामधेनु-तन्त्रे—नकारं शृणु चार्वङ्गि ! रक्त-विद्युल्लताकृति । पञ्च-देव-मयं वर्णं स्वयं परम-कुण्डली । पञ्च-प्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्वति ! वर्णोद्धार-तन्त्रे—वामतः कुण्डली रेखा ऊर्ध्वाधः क्रमतः स्थिता । चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपा सा मात्रा-वाणी प्रकीर्त्तिता । न ॥

कामधेनु-तन्त्रे—अतः परं प्रवक्ष्यामि पकाराक्षरमव्ययम् । चतुर्वर्ग-प्रदं वर्णं शरच्चन्द्र-मय-प्रभम् । पञ्च-देव-मयं वर्णं स्वयं परम-कुण्डली । पंच-प्राण-मयं वर्णं त्रि-शक्ति-सहितं सदा । त्रिगुणी-सहितं वर्णं आत्मादि-तत्व-संयुतम् । महा-मोक्ष-प्रदं वर्णं हृदि भावय पार्वति ! वर्णोद्धार-तन्त्रे—कुञ्चिता वाम-रेखायाः कोणाद् दक्षिणतोऽपरा । कुंचिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोद्गता तथा । शम्भुर्ब्रह्मा भगवती क्रमशस्तासु तिष्ठति । प ॥

कामधेनु-तन्त्रे—फकारं शृणु चार्वङ्गि ! रक्त-विद्युल्लता-समम् । चतु-र्वर्ग-प्रदं वर्णं पंच-देव-मयं सदा । पंच-प्राण-मयं वर्णं सदा त्रिगुण-संयुतम् । आत्मादि-तत्व-संयुक्तं त्रिविन्दु-सहितं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—वक्रा वाम-गता रेखा ततोऽधः सङ्गता भवेत् । तस्मादूर्ध्व-गता भूत्वा दक्षमारभ्य कुण्डली । ब्रह्मा रुद्रश्च विष्णुश्च कुण्डली ब्रह्म-रूपिणी । मात्रा वामाद् दक्षिणतः क्रमशः शक्तिरीरिता । फ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—बकारं शृणु चार्वङ्गि ! चतुर्वर्ग-प्रदायकम् । शरच्चन्द्र-प्रतीकाशं पञ्च-देव-मयं सदा । पञ्च-प्राणात्मकं वर्णं त्रिविन्दु-सहितं सदा । वर्णोद्धार-तन्त्रे—त्रिकोण-रूपिणी रेखा विष्णवीश-ब्रह्म-रूपिणी । मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । ब ॥

कामधेनु-तन्त्रे—भकारं शृणु चार्वङ्गि ! स्वयं परम-कुण्डली । महा-मोक्ष-प्रदं वर्णं तरुणादित्य-सम-प्रभम् । पञ्च-प्राण-मयं वर्णं पञ्च-देव-मयं सदा ।

वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः क्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली। पुनश्चाधोगता सैव अंत ऊर्ध्व-गता पुनः। ब्रह्मा शम्भुश्च क्रमतस्तासु तिष्ठति। भ ॥

कामधेनु-तन्त्रे—मकारं शृणु चार्वङ्गि! स्वयं परम-कुण्डली। तरुणादित्य-सङ्काशं चतुर्वर्ग-प्रदायकम्। पञ्च-देव-मयं वर्णं पञ्च-प्राण-मयं सदा। वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः क्रमतो रेखा चतुष्कोण-मयी शुभा। नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः। मात्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते। म ॥

कामधेनु-तन्त्रे—यकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्ग-मयं सदा। पलाल-धूम-सङ्काशं स्वयं परम-कुण्डली। पञ्च-प्राण-मयं वर्णं पञ्च-देव-मयं सदा। वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वाधः क्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता हि सा। विधिरीशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः। ऊर्ध्व-स्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परिकीर्तिता। तस्य मध्य-गता रेखा वह्नि-रूपा हि सा स्मृता। निर्गुणोऽसौ वर्णो न कदाचिद् गुणी भवेत्। य ॥

कामधेनु-तन्त्रे षष्ठ-पटले—रेफं च चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली-द्वय-संयुतम् रक्त-विद्युल्लताकारं पञ्च-देवात्मकं सदा। पञ्च-प्राण-मयं वर्णं त्रिविन्दु-सहितं सदा। वर्णोद्धार-तन्त्रे—दक्षतः कुण्डली रेखा वामाद् दक्ष-गताप्यधः। पुनर्दक्ष-गता द्वेधा ततोऽधोगत्य चोर्ध्वतः। भवानी शङ्करो वह्निस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः। अर्द्ध-मात्रा ब्रह्म-रूपा महा-शक्तिः प्रकीर्तिता। र ॥

कामधेनु-तन्त्रे—लकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली-त्रय-संयुतम्। पीत-विद्युल्लताकारं सर्व-रत्न-प्रदायकम्। पंच-देव-मयं वर्णं पंच-प्राण-मयं सदा। त्रि-शक्ति-सहितं वर्णं त्रि-विन्दु-सहितं सदा। आत्मादि-तत्त्व-सहितं हृदि भावय पार्वति! वर्णोद्धार-तन्त्रे—कुण्डली-त्रय-संयुक्ता वामाद् दक्ष-गता त्वधः। पुनरूर्ध्व-गता रेखा तासु नारायणः शिवः। ब्रह्म-शक्तिश्च सन्तिष्ठेद् ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते। ल ॥

कामधेनु-तन्त्रे—वकारं चंचलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षमव्ययम्। पंच-प्राण-मयं वर्णं त्रि-शक्ति-सहितं सदा। त्रि-विन्दु-सहितं वर्णमात्मादि-तत्व-संयुतम्। पंच-देव-मयं वर्णं पीत-विद्युल्लता-मयम्। चतुर्वर्ग-प्रदं वर्णं सर्व-सिद्धि-प्रदायकम्। त्रि-शक्ति-सहितं देवि! त्रिविन्दु-सहितं सदा। वर्णोद्धार-तन्त्रे—कोण-त्रय-युता रेखा ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मिका। माया शक्तिः परा नित्या ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते। व ॥

कामधेनु-तन्त्रे—शकारं परमेशानि ! शृणु वर्णं शुचिस्मिते ! रक्त-वर्ण-प्रभाकारं स्वयं परम-कुण्डली । चतुर्वर्ग-प्रदं देवि ! शकारं ब्रह्म-विग्रहम् । पंच-देव-मयं वर्णं पंच-प्राणात्मकं प्रिये ! रत्न-पंचतसोद्युक्तं त्रि-विन्दु-सहितं सदा । त्रि-शक्ति-सहितं वर्णमात्मादि-तत्व-संयुतम् । वर्णोद्धारे—चतुष्कोणात्मिका रेखा वाम-दक्षिणतः क्रमात् । वह्नीन्द्र-विष्णवस्तासु तिष्ठन्ति क्रमतः सदा । ऊर्ध्व-मात्रा शक्ति-रूपा महा-लक्ष्मी-समा स्मृता । मात्रा मध्य-गता मात्रा वाग्-देवी सा परा स्मृता । श ॥

कामधेनु-तन्त्रे—षकारं शृणु चार्वङ्गि ! अष्ट-कोण-मयं सदा । रक्त-चन्द्र-प्रतीकाशं स्वयं परम-कुण्डली । चतुर्वर्ग-मयं वर्णं सुधा-निर्मित-विग्रहम् । पंच-देव-मयं वर्णं पंच-प्राण-मयं सदा । रजः-सत्त्व-तमो-युक्तं त्रि-शक्ति-सहितं सदा । त्रि-विन्दु-सहितं वर्णं आत्मादि-तत्त्व-संयुतम् । सर्व-देव-मयं वर्णं हृदि भावय पार्वति ! वर्णोद्धार-तन्त्रे—कुंचिता वामतो दक्ष-गता च गोकृतिस्त्वधः । पुनरूर्ध्व-गता तासु वह्नि-चन्द्र-दिवाकराः । मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । ष ॥

कामधेनु-तन्त्रे—सकारं शृणु चार्वङ्गि ! शक्ति-वीजं परात्परम् । कोटि-विद्युल्लताकारं कुण्डली-त्रय-संयुतम् । पंच-देव-मयं देवि ! पंच-प्राणात्मकं सदा । रजः-सत्व-तमो-युक्तं त्रि-विन्दु-सहितं सदा । स ॥

कामधेनु-तन्त्रे—हकारं शृणु चार्वङ्गि ! चतुर्वर्ग-प्रदायकम् । कुण्डली-द्वय-संयुक्तं रक्त-विद्युल्लतोपमम् । रजः सत्व-तमो-युक्तं पंच-देव-मयं सदा । पञ्च-प्राणात्मकं वर्णं त्रि-शक्ति-सहितं सदा । त्रि-विन्दु-सहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति ! वर्णोद्धार-तन्त्रे—ऊर्ध्वादाकुञ्चिता मध्ये कुण्डलीत्व-गता त्वधः । ऊर्ध्वं गता पुनः सैव तासु ब्रह्मादयः क्रमात् । मात्रा च पार्वती ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते । ह ॥

कामधेनु-तन्त्रे—क्षकारं शृणु चार्वङ्गि ! कुण्डली-त्रय-संयुतम् । चतुर्वर्ग-मयं वर्णं पञ्च-देव-मयं सदा । पञ्च-प्राणात्मकं वर्णं त्रि-शक्ति-सहितं सदा । त्रि-विन्दु-सहितं वर्णमात्मादि-तत्व-संयुतम् । शरच्चन्द्र-प्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि ! क्ष ॥

भूमौ वर्ण-मन्त्र-पुस्तकादि-लिखन-निषेधः

योगिनी-तन्त्रे तृतीय-भागे सप्तम-पटले—न भूमौ विलिखेद् वर्णं मन्त्रं न

पुस्तके लिखेत् । न मुक्त्वा पुस्तकं स्थाप्यं न मुक्तमाहरेत्तु तत् । भू-कम्पे ग्रहणे चैव अक्षरं वाथ पुस्तकम् । भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्म-जन्मसु मूर्खता । तदा भवति देवेशि ! तस्मात् तत् परिवर्जयेत् । इति भूमौ वर्ण-लेखनादि-निषेधः ।

लेखनी-करण-शुभाशुभम्

वंश-सूच्या लिखेद् वर्णं तस्य हानिर्भवेद् ध्रुवम् । ताम्र-सूच्या तु विभवो भवेन्न तत्-क्षयो भवेत् । महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया । वृहन्नलस्य सूच्या वै मति-वृद्धिः प्रजायते । वृहन्नलस्य बोल इति गौड़-प्रसिद्धस्य । तथा अग्नि-मयैर्देवि ! पुत्र-पौत्र-धनागमः । अग्नि-मयैश्चित्र-काष्ठ-मयैः । रौत्येन विपुला लक्ष्मीः कांस्येन मरणं भवेत् । रौत्येन पित्तलेन । अष्टांगुल-प्रमाणेन दशांगुलेन वाथवा । चतुरंगुल-सूच्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ! तत्तदक्षर-संख्ये तु स्वल्पायुर्याति वै दिने । यथा रौत्येनेत्यादि-वचने एकत्रैव विधि-निषेधौ तथात्राप्यष्टांगुल-दशांगुलयोर्विधिः निषेधश्चतुरंगुले । इति लेखनी-करण-शुभाशुभे ।

पुस्तक-मान-कथनम्

पुस्तक-मानमपि तत्रैव—मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य श्रृणु देवि ! समासतः । मानेनापि फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्त-मात्रं मुष्टि-मात्रमाबाहु द्वादशांगुलम् । दशांगुलं तथाष्टौ च अतो हीनं न कारयेत् । इति पुस्तक-मानम् ।

पुस्तक वेध-फलम्

वेध-द्वयं मुष्टि-हस्तं बाहु-मात्रे चिरन्तनम् । सम-भागे महेशानि ! हस्तादौ रूप-बन्धकम् । अष्टांगुलं परित्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् । प्रादेशादौ भवेद् रन्ध्रो द्वयंगुले वा समाचरेत् । पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्त्र-वेधं विकल्पयेत् । भार्या-हानिर्भवेदाशु धनानां व क्षयो भवेत् । दग्ध-रन्ध्रे भवेत् पीड़ा वर्त्तुलं शुभदं भवेत् । चतुष्कोणे विप्लवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत् । इति पुस्तक-वेध-फलम् ।

पुस्तक-पत्र-फलम्

भूर्जे वा तेज-पत्रे वा ताले वा ताड़ि-पत्रके । अगुरुणापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! सम्भवे स्वर्ण-पात्रे च ताम्र-पात्रे च शङ्करि ! अन्य-वृक्ष-त्वचि

देवि ! तथा केतकि-पत्रके। मार्तण्ड-पत्रे रौप्ये वा वट-पत्रे वरानने ! अन्य-पत्रे च सुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत्। स दुर्गतिमवाप्नोति धन-हानिर्भवेद् ध्रुवम्। इति पुस्तक-करण-पत्र-फलम्।

पुस्तके वेद-लिखन-निषेधः

वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद् ब्रह्महा भवेत्। पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं वज्र-पातो भवेद् ध्रुवम्। इति पुस्तके वेद-लिखन-निषेधः।

लेखक-पूजा-फलम्

सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूल-पाणिस्त्रिलोचनः। प्रजापतिर्द्वापरे च त्रेतायां सूर्य एव च। कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः। आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत्। हरिं च गन्ध-पुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः। यावदक्षर-संख्यानं प्रति-पत्रे च सुन्दरि ! तावद् युग-सहस्राणि ब्रह्म-लोके वसेच्चिरम्। इति लेखक-पूजा-फलम्।

लिखितस्य वेतन-ग्रहणे दोषः

वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु। यावदक्षर-संख्यानं तावच्च नरके वसेत्। इति लिखितस्य वेतन-ग्रहण-दोषः।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथम-सर्ग-काण्डे अक्षर-लेखनादि-प्रकार-कथनं कोरक-नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

अष्टमः परिच्छेदः

वर्णाभिधान-कथनम्

तन्त्र-सङ्केत-बोधार्थमाहृत्य तन्त्र-शास्त्रतः । वर्ण-नामानि कतिचिद् वक्ष्यामि विदुषां मुदे । ॐकारो वर्तुलस्तारो वामश्च हंस-कारणम् । मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्दु-शक्तिस्त्रि-दैवतम् । सर्व-जीवोत्पादकश्च पञ्च-देवो ध्रुवं त्रिकः । सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुण-जीवकः । आदि-वीजं वेद-सारो वेद-वीजमतः परम् । पञ्च-रश्मिस्त्रिकुटे च त्रिभवे भव-नाशनः । गायत्री-वीज-पञ्चांशौ मन्त्र-विद्या प्रसूः प्रभुः । अक्षरं मातृका-सूश्चानादिरद्वैत-मोक्षदौ । ॐ ॥

अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटं चैक-मात्रिकः । पूर्णोदरी सृष्टि-मेधौ सार-स्वतः प्रियस्वदः । महा-ब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतम् । कीर्तिर्निवृत्ति-र्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत् । ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्वः करसूः प्रणवाद्यकः । प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः । ब्रह्माणी काम-रूपश्च कामेशी वशिनी वियत् । विश्वेशः श्रीविष्णु-कण्ठौ प्रतिपत्तिथिरंशिनी । अर्क-मण्डल-वर्णाद्यौ ब्राह्मणः काम-कर्षिणी । अः ॥

आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः । क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्य-वृत्तकौ । प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इतेश्वरः । प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक-गजान्तकः । पितामहो द्विठान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः । द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत् । स्वरान्तकश्च हृदयमंगुष्ठो भग-मालिनी । आ ॥

इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः । सुमित्रं सुन्दरी वीरः कोटरः काटरः पयः । भ्रू-मध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्ष-नेत्रश्च नासिका । शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्न-विनायकः । नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्लिन्ना च पावकः । इः ॥

ईस्त्रिमूर्तिर्महामाया लोलाक्षी वाम-लोचनम् । गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्न-संज्ञकः । विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासश्च वाग्विशुद्धः परापरः । कंलोत्त-रीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्र-वर्द्धनः । शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दु-

मालिनी। वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा काम-कलस-नादका । पावकः कोटरः कीर्तिर्मोहनी काल-कारिका । कुच-द्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुर-सुन्दरी । ई ।।

उः शङ्करो वर्तुलाक्षो भूतः कल्याण-वाचकः । अमरेशो दक्ष-कर्णः षड्-वक्त्रो मोहनः शिवः । उग्र-प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्व-कर्मा महेश्वरः । शत्रुघ्नश्चेटिका पुष्टिः पञ्चमी वह्नि-वासिनी । कामघ्नः कामना चेशी मोहिनी विघ्न-हृन्मही । डटसूः कुटिला श्रोत्रं पार-द्वीपो वृषो हरः । उ ।।

ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः क्षोधनो मधु-सूदनः । काम-राजः कुजेशश्च महेशो वाम-कर्णकः । अर्घीशो भैरवः सूक्ष्मो दीर्घ-घोणा सरस्वती । विलासिनी विघ्न-कर्ता लक्ष्मणो रूप-कर्षिणी । महा-विद्येश्वरी षष्ठी षण्डो भूः कान्य-कुब्जकः । ऊ ।।

ऋः पुर्दीर्घ-मुखी रुद्रो देव-माता त्रि-विक्रमः । भाव-भूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका-धृतः । एक-पाद-शिरो-माला मण्डला शान्तिनी जलम् । कर्णः कामलभा मेघो निवृत्तिर्गण-नायकः । रोहिणी शिव-दूती च पूर्ण-गिरिश्च सप्तमी । ऋ ।।

ॠः क्रोधोऽतिथीशो वाणी वामनो गोऽथ श्री-धृतिः । ऊर्ध्व-मुखी निशा-नाथः पद्म-माला विनष्ट-धीः । शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्य-माता प्रतिष्ठिता । एक-दन्ताह्वयो माता हरिता मिथुनो दया । कोमलः श्यामला मेधी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी । ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्ध-कर्षिणी । ॠ ।।

ऌः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेघ-धूम्रो वको वियत् । देव-योनिर्दक्ष-गण्डो वह्नेशः कौन्त-रुद्रकौ । विश्वेश्वरो दीर्घ-जिह्वा महेन्द्रो लाङ्गलिः परा । चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा द्वि-दन्तः काम-वर्द्धनः । शुचि-स्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः । चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीय-कुल-सुन्दरी । ऌ ।।

ॡकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधु-व्रतः । सूक्ष्मा कान्तिर्वाम-गण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा । शान्ति-कृत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो वियत् । कुशमी सुस्थिरो माता नील-पीतो गजाननः । कामिनी विश्वया कालो नित्या-शुद्धः शुचिः कृती । सूर्यो धैर्योऽकर्षणी च एकाकी दनुज-प्रसूः । ॡ ।।

एकारो वास्तवः शक्तिर्झीण्टीशोष्ठो भगं मरुत् । सूक्ष्माभूतोऽर्द्ध-केशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्दनः । मयं ज्ञानं कृपा धीरा जङ्घा सर्व-समुद्भवः । वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः । योषिदाधार-शक्तिश्च त्रिकोणा ईश-संज्ञकः । सन्धिरेकादशी भद्रा पद्म-नाभः कुलाचलः । ए ।।

ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः । दक्षा। दामोदरः प्रज्ञोऽधरो विकृत-मुख्यपि । क्षमात्मको जगद्योनिः परः पर-निबोध-कृत् । ज्ञानामृता कपर्दिश्रीः पीठेशोऽग्निः समातृकः । त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः । महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती । काम-कोटो वाम-जानुरंशु-मान् विजया जटा । ऐ ॥

ओकारः सत्य-पीयूषी पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा । सद्योजाता वासुदेवो गायत्री दीर्घ-जङ्घकः । आप्यायनी चोर्ध्व-दन्तो लक्ष्मीर्वाणी-मुखी द्विजः । उद्देश्य-दर्शकस्तीव्रः कैलासो वसुधाक्षरः । प्रणवांशो ब्रह्म-सूत्रमजेशः सर्व-मङ्गला । त्रयोदशी दीर्घ-नासा रति-नाथो दिगम्बरा । त्रैलोक्य-विजया प्रज्ञा प्रीतिर्बीजादि-कर्षिणी । ओ ॥

औकारः शक्तिको नादस्तेजसो वाम-जङ्घकः । मनु-बद्ध-ग्रहेशश्च शंकु-कर्णः सदाशिवः । अधोदन्तश्च कण्ठोष्ठो सङ्कर्षणः सरस्वती । आज्ञा चोर्ध्व-मुखो शान्तो व्यापिनी प्रकृतः परः । अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्दशी रतिः प्रियः । नेत्रमात्मा कर्षणी च ज्वाला-मालिनिका भृगुः । औ ॥

अङ्कारश्चक्षुषो दन्तो घटिका सम-गुह्यकः । प्रद्युम्नः श्रीमुखो प्रीति-बीज-योनिर्वृषध्वजः । परं शशी प्रमाणोशः सोम-विन्दुः कला-निधिः । अक्रूरश्चेतना नाद-पूर्णा दुःख-हरः शिवः । शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुख-दुःख-प्रवर्त्तकः । पूर्णिमा रेवती शुद्धः कन्या-चर-वियद् रविः । अमृता कर्षिणी शून्यं विचित्रा व्योम-रूपिणी । केदारो रात्रि-नाशश्च कुब्जिका चैव बुद्-बुदः । अं ॥

अः कण्ठको महा-सेनः काला पूर्णामृता हरिः । इच्छा भद्रा गणेशश्च रति-विद्या-मुखो सुखम् । द्वि-विन्दु-रसना सोमोऽनिबद्धो दुःख-सूचकः । द्वि-जिह्वः कुण्डलं वक्त्रः सर्गः शक्तिर्निशाकरः । सुन्दरी सुयशानन्ता गण-नाथो महेश्वरः । अः ॥

कः क्रोधीशो महा-कालो काम-देव-प्रकाशकः । कपाली तेजसः शान्ति-र्वासुदेवो जयानलः । चक्री प्रजा-पतिः सृष्टिर्दक्ष-स्कन्धो विशाम्पतिः । अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तापिनी परमात्मकः । वर्गाद्यश्च मुखो ब्रह्मा स खाद्योऽम्भः शिवो जलम् । माहेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलश्चरणं करः । नित्या कामेश्वरी मुख्यः काम-रूपा गजेन्द्रकः । श्री-पुरं रमणी वङ्ग-कुसुमा परमात्मकः । क ॥

खः प्रचण्डः काम-रूपो ऋद्धिर्वह्निः सरस्वती। आकाशमिन्द्रियं दुर्गा-चण्डीशस्तापिनी गुरुः। शिखण्डी दन्त-जातीशः कफोणिर्गरुतो यदि। शून्यं कपाली कल्याणी सूर्प-कर्णो जरामरः। शुभ्राग्नेया चण्ड-लिङ्गो जनाव्याङ्गार-खड्गकौ। ख ॥

गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः। शार्ङ्गी पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः। सर्व-सिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिव-दर्शनः। विश्वात्मा गौः पृथग्-रूपा बाल-बद्धस्त्रिलोचनः। गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा। भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः। ग ॥

घः खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तकः। वायुः शिवोतमः सत्या किङ्किणी घोर-नायकः। मरीचिर्वरुणो मेधा काल-रूपी च दाम्भिकः। लम्बोदरा ज्वाल-मूलं नन्देशी हननं ध्वनिः। त्रैलोक्य-विद्या-संहर्त्ता कामाख्य-मनघा-मयः। घ ॥

ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो विन्दूतंसः शिशु-प्रियः। एक-रुद्रो दक्ष-नखः खर्परो विषय-स्पृहा। कान्तिः श्वेताह्वयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी वियत्। मन्त्र-शक्तिश्च वदनो विघ्नेशी चात्म-नायकः। एक-नेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः। शिव-योषा नील-कण्ठः कामेशो च मयांशुकौ। ङ ॥

चः पुष्करो हली वाणी चात्म-शक्तिः सुदर्शनः। चर्म-मुण्ड-धरो भूत्वा महिषाचार-सन्धिनी। एक-रूपो रुचिः कूर्मश्चामुण्डा दीर्घ-वालुकः। वाम-बाहु-मूल-माया चतुर्मूर्ति-स्वरूपिणी। दयितश्च द्वि-नेत्रश्च लक्ष्मीस्त्रितय-लोचनः। चन्दनं चन्द्रमा दैवश्चेतनो वृश्चिको बुधः। देवी केट-मुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व-फल्गुनी। अनङ्ग-मेखला वायुर्मेदिनी च मुलावती। च ॥

छश्छन्दनं सुषुम्ना च पशुः पशु-पतिर्मृतिः। निर्मलं तरलं वह्निर्भून-मात्रा विलासिनी। एक-नेत्रश्च वृषली द्वि-शिरा वाम-कूर्परः। गोकर्णा लाङ्गलं वामः काम-मत्ता सदाशिवः। माता निशाचरः पायुर्विक्षतः स्थिति-शब्दकः। छ ॥

जः शवो वानरः शूली भोगदा विजया स्थिरा। लल-देत्रो जयो जेता धातकी सुमुखो विभुः। लम्वोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कर्तृका धरा। दीर्घ-रूपो बहु-रुचिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः। जवनो वेगितो वामो मानवाक्षः सदात्मकः। हृन्मारुतेश्वरो वेगी चामोदो मद-विह्वलः। ज ॥

झो झङ्कारो गुहो झञ्झा-वायुः सत्यः षडुन्नतः । अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं स्थितिः । विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः । दीर्घ-बाहु-बलो रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः । दुर्मुखो नष्ट आत्म-वान् विकटा कुच-मण्डलः । कल-हंस-प्रिया वामा अंगुली-मध्य-पर्वकः । दक्ष-हासाष्ट-हासश्च पाथात्मा व्यञ्जनः स्वरः । झ ॥

ञकारो बोधिनी विश्वा कुण्डली मथदो वियत् । कौमारी नाग-विज्ञानी सव्यांगुल-नथरो वकः । सर्वेश-चूर्णिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घर-ध्वनिः । धर्मैक-पादौ सुमुखो विरजा चन्दनेश्वरो । गायनः पुष्प-धन्वा च रागात्मा च वरा-क्षिणी । ञ ॥

टष्टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः । मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणो नवः । दक्षाङ्गकार्द्ध-चन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः । बृहस्पति-धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः । राजा गिरिर्महा-धनुर्प्राणात्मा सुमुखो मरुत् । ट ॥

ठः शून्यो मञ्जरी वीजः पाणिनी लाङ्गली क्षया । वनजो नन्दजो जिह्वा सुनञ्ज-घूर्णकः सुधा । वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्र-मण्डलः । दक्ष-जानू-भावश्च देव-भक्षो बृहद्-ध्वनिः । एक-पादो विभूतिश्च ललाटं सर्व-मित्रकः । वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी । ठ ॥

डः स्मृतिर्दारुको नन्दि-रूपिणी योगिनी-प्रियः । कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रि-वक्त्रो नदको ध्वनिः । दुरूहो जटिलो भीमा द्वि-जिह्वः पृथिवी सती । कोर-गिरिः क्षमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च लोचनम् । ड ॥

ढो ढक्का निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः । अर्द्ध-नारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रि-शिखी नवः । दक्ष-पादांगुलेर्मूलं सिद्धि-दण्डा विनायकः । प्रहासा त्रि-वरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः । विघ्नेशः पालिनी त्वक्क-धारिणी क्रोड़-पुच्छकः । एला-पूरं त्वगात्मा च विशाखा श्री-मनो रतिः ।

णो निर्गुणं रति-ज्ञानं जम्भनः पक्षि-वाहनः । जया शम्भो नरक-जित् निष्कला योगिनी-प्रियः । द्वि-मुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधनो मता । निनेत्रो मानुषी व्योम दक्ष-पादांगुलेर्मुखः । बाधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः । ण ॥

तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्तो शक्तिर्जटो ध्वजा । वाम-स्फिक्-वाम-कट्यो च कामिनी मध्य-कर्णकः । आषाढ़ो तण्ड-तुन्नश्च कामिका-पृष्ठ-पुच्छकः । रत्नकश्च श्याम-मुखी वाराही मकरोऽरुणा । सुगतोऽर्द्ध-मुखा बुद्ध-जानुश्च क्रोड़-पुच्छकः । गन्धो विस्वा मरुच्छत्रश्चानुराधा च सोरकः । जयन्ति पुलको भ्रान्तिरनङ्ग-मदनातुरा । त ॥

थः स्थिरामो महा-ग्रन्थिर्ग्रन्थि-ग्राहो भयानकः । शिलो शिरसिजो दण्डो भद्रकालो शिलोच्चयः । कृष्णो बुद्धिर्विकर्मा च दक्ष-नासाधिपोऽमरः । वरदा भोगदा केशो वाम-जानु-रसोऽनलः । लोलो जर्जयिनी गुह्यः शरच्चन्द्रो दिवाकरः । थ ॥

दोऽद्रीशो धातकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम् । दीनं ज्ञानं च दानं च भक्ति-राहवनो धरा । सुषुम्ना योगिनो सद्यः कुण्डलो वाम-गुल्फकः । कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्कनाना त्रि-कण्डको । स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णश्चोमा जितेन्द्रियः । धर्म-हृद् वाम-देवश्च भ्रमा बहु-सुचञ्चला । हरिद्रापुरमत्रौ च रक्ष-पाणिस्त्रिरेखकः । द ॥

धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनी-प्रियः । मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्व-पावनी । धिषणा धरणा चिन्ता नेत्र-युग्मं प्रियो मतिः । पीतवासा त्रि-वर्णा च धाता धर्म-प्लवङ्गमः । सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्र-तुण्डाधरं धरा । वाम-पादांगुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुर-पुरं भवः । स्पर्शात्मा दीर्घ-जङ्घा च धनेशो धन-सञ्चयः । ध ॥

नो गर्जिनी क्षमा सौरिर्वारुणी विश्व-पावनो । मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः । ऊर्ध्व-चामी द्विरण्डश्चं वाम-पादांगुलेर्मुखः । वैनतेय-स्तुतिर्वत्मस्त्वरणिर्वालिरागमः । वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्वियत् । शब्दात्मा दीर्घ-घोणा च हस्तिनापुर-मेचको । गिरि-नायक-नीलौ च शिवो नादिर्महा-मतिः । न ॥

पः पूर-प्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा । गुह्य-कर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता । तपनः पालनः पाता पद्म-रेणुनरञ्जनः । सावित्री पातिनी पानं वीर-तत्वो धनुर्धरः । दक्ष-पार्श्वश्चसेनानी मरीचिः पवनाशनिः । उड्डीशं जयिनी कुम्भोऽलसं रेखा च मोहकः । मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाक्षी मन आत्मनः । प ॥

फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वाम-पार्श्वो जनार्दनः। जया पादः शिखा रौद्री फेत्कारः शाखिनो-प्रियः। उमा विहङ्गमः कालः कुब्जिनी प्रिय-पावको। प्रलयाग्निर्नील-पादोऽक्षरः पशु-पतिः शशो। फुत्कारो यामिनी व्यक्ता पावनो मोह-वर्द्धनः। निष्फल-वागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः फलम्। फ॥

बोऽवनी भूधरो मार्गी घर्घरी लोचन-प्रियः। प्रचेताः कलसः पक्षी स्थल-गण्डः कपर्दिनी। पृष्ठ-वंशोभयामात्तः शिखिवाहो युगन्धरः। मुख-विन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचन-प्रियः। क्लेदिनी तापिता भूमि-सुगणिन्द्र-बलि-प्रियः। सुरभिर्मुख-विष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः। षष्ठी पुरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति। पूर्वाषाढ़ा-मध्य-लिङ्गौ शनिः कुम्भ-तृतीयकौ। ब॥

भः क्लिन्ना भ्रमरो भीमो विश्व-मूर्तिर्निशा भयम्। द्विरण्डो भूषणो मूलं यज्ञ-सूत्रस्य वाचकः। नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पयो नभः। नाभिर्भद्रं महा-बाहुर्विश्व-मूर्तिर्वितण्डकः। प्राणात्मा तापिनो वज्रा विश्व-रूपो च चन्द्रिका। भामसेनः सुग्रा-सेनः सुखो माया-पुरं हरः। भ॥

मः काली क्लेशितः कालो महा-कालो महान्तकः। वैकुण्ठो वसुधा चन्द्रो रविः पुरुष-राजकः। काल-भद्रो जया मेधा विश्वदा दीप्त-संज्ञकः। जठरं च भ्रमा मानं लक्ष्मीर्मातोग्र-बन्धनौ। विषं शिवो महा-वीरः शशि-प्रभा जनेश्वरः। प्रमत्तः प्रियसू रुद्रः सर्वाङ्गो वह्नि-मण्डलम्। मातङ्ग-मालिनी विन्दुः श्रवणाभ-रथो वियत्। म॥

यो वाणी वसुधा वायु-विकृतिः पुरुषोत्तमः। युगान्तः श्वसनः शीघ्रो धूमार्चिः प्राणि-सेवकः। शङ्खा भ्रमो जटी लोला वायु-वेगी यशङ्करी। सङ्कर्षणः क्षपा बालो हृदयं कपिला प्रभा। आग्नेयो व्यापकस्त्यागो होमो यानं प्रभा सुखम्। चण्डः सर्वेश्वरी धूमश्चामुण्डा सुमुखेश्वरी। त्वगात्मा मलयो माता हंसिनो भृङ्गि-नायकः। तेन मः शोषको मीनो धनिष्ठानङ्ग-वेदिनी। मेष्ठः सोमं पक्तिनामा पापहा प्राण-संज्ञकः। य॥

रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्वोजसो मतः। प्रकाशा दर्शनो दीपो रत-कृष्णा परं बली। भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो धातु-रक्तः प्रकाशकः। व्यापको रेवती दासं कुक्ष्यंशो वह्नि-मण्डलम्। उग्र-रेखा स्थूल-दण्डो वेद-कण्ठ-पला पुरा। प्रकृतिः सुगलो ब्रह्म-शब्दश्च गायको धनम्। श्रीकण्ठ उष्मा हृदयं

मुण्डो त्रिपुर-सुन्दरी । सविन्दु-योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-मुखी । र ॥

लश्चन्द्रः पुतना पृथ्वी माधवः शत्रु-वाचकः । बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मांस-संज्ञकः । खड्गो नादोऽमृतं देवी लवणं वारुणी-पतिः । शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी प्रिया । ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः । विश्वात्म-मन्द्रो बलो चेतो मेरुर्गिरिः कला रसः । ल ॥

वो बालो वारुणी सूक्ष्मा वरुणो मेद-संज्ञकः । खड्गीशो ज्वालिनी वङ्कः कलस-ध्वनि-वाचकः । उत्कारीशस्तु नावीतो वज्रा स्फिक् सागरः शुचिः । त्रि-धातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यम-सादनम् । व ॥

शः सव्यश्च काम-रूप-काम-रूपौ महा-मतिः । सौख्य-नामा कुमारोऽस्थि श्रीकण्ठो वृष-केतनः । वृषघ्नः शयनं शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी । मृत्युर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुल-कौलिनी । बाहुर्हंसो वियद्-वक्त्रं हृदनङ्गांकुशः खलः । वामोरुः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याण-वाचकः । श ॥

षः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रज्ञा विनायकः। परमेष्ठी वाम-बाहुः श्रेष्ठो गर्भ-विमोचनः । लम्बोदरो यमोऽजेशः काम-धुक् काम-धूमकः । सुश्रीरुष्मा वृषो लज्जा मरुद्-भक्ष्यः प्रियः शिवः । सूर्यात्मा जठरः कोषो मत्ता वक्षो-विदारिणी । कल-कण्ठो मध्य-भिन्न। युद्धात्मा मल-पूः शिवः । ष ॥

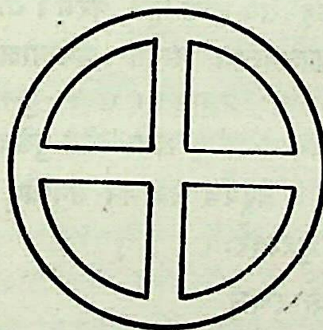
सो हंसः सुयशा विष्णुर्भृग्वीशश्चन्द्र-संज्ञकः । जगद्-वीजं शक्ति-नामा सोऽहं वेश-रती भृगुः । प्रकृतिरीश्वरः शुद्धः प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः । दक्ष-पादोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः । सुरूपा च गुणेशो गौः कल-कण्ठो वृकोदरी । प्राणाद्याश्च पुरा देवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपूः । दुर्गोत्तारिणी सम्मोहाज्जीवो मूर्ति-मनोहरः । स ॥

हः शिवो गगनं हंसो नाग-लोकोऽम्बिका-पतिः । नकुलीशो जगत्-प्राणः प्राणेशः कपिलामलः । परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः । मृगोभयोऽरुणा स्थाणुः कुट-कूप-विरावणः । लक्ष्मीर्भवि-हरः शम्भुः प्राण-शङ्कु-ललाटजः । स्व-कोप-वारणः शूली चैतन्यं पाद-पूरणः । महा-लक्ष्मीः परं शम्भुः शाखोठः सोम-मण्डलम् । ह ॥

ला पृथ्वी विमला मेघोऽनन्तोऽव्यवहासिता। व्यापिनी शिवदा केतु-जंगत्-सारतरं हठः। ग्लौमृ ड़ानी च वेदार्थ-सारो नारायणः स्वयम्। जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्ग-मालिनी। ल ॥

क्षः कोपस्तुम्बुकः कालो रूक्षः सम्वर्त्तकः परः। नृसिंहो विद्युता माया महा-तेजा युगान्तकः। परात्मा क्रोध-संहारौ बलान्तो मेरु-वाचकः। सर्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रि-पूरकः। क्षेत्रपालो महा-क्षोभो मातृकान्तानल-क्षयः। मुखं कव्यवहानन्ता काल-जिह्वा गणेश्वरः। छाया-पुत्रश्च सङ्घातो मलय-श्रोर्ललाटकः। क्ष ॥

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथमे सर्ग-काण्डे
वर्णाभिधान-कथनं नामाष्टमः परिच्छेदः ॥

नवमः परिच्छेदः

आम्नाय-भेद-रूप-केशर-कथनम्

मन्त्र-प्रकरणम्

मन्त्राणां वर्ण-मयत्वात् वर्ण-प्रकरणानन्तरं मन्त्र-प्रकरणस्यौचित्यात् मन्त्र-प्रकरणमुच्यते विश्वसार-तन्त्रे तृतीय-पटले—अथ मन्त्रान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! यस्य प्रसाद-मात्रेण चतुर्वर्गं लभेन्नरः। कैलासस्य चतुर्दिक्षु मन्त्राणां साधकस्य च। सन्ति सर्वत्र तन्त्राणि चतुर्द्धा परमेश्वरि ! कोटि-कोटिश्च मन्त्राणां यन्त्राणां साधकस्य च। पृथिव्यां देव-लोकेषु गन्धर्वेषु रसातले। नर-लोके ऋषि-लोके कुष्माण्ड-राक्षसेषु च। नाना-रूपाणि तन्त्राणि सन्ति वैशेषिकाणि च। सर्वेषां तन्त्र-मन्त्राणां मानुषेषु विशिष्यते। तथा—

मुक्ता-पीत-पयोद-विद्रुम-जवा-वर्णैर्मुखैः पञ्चभि—
स्त्र्यक्षैरञ्जितमीशमिन्दु-मुकुटं पूर्णेन्दु-कोटि-प्रभम्।
शूलं टङ्क-कृपाण-वज्र-दहनान् नागेन्द्र-घण्टांकुशान्,
पाशं भीति-हरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे॥

प्रणम्य कथयिष्येऽहं सर्व-लोक-हितं परम्। यस्मिन् यादृश आचार-स्तत्र धर्मस्तु तादृशः। कृतार्थस्तेन जायेत स्वर्ग-मोक्ष-समन्वितः। भ्रान्ति-स्तत्र न कर्तव्या तदा सिद्धिः प्रजायते। तथा—मुक्ता-मुखे देवतायाः सर्व-मन्त्रं जगाद सः। यक्ष-गन्धर्व-नागेषु तथा पीत-मुखेन च। कुष्माण्ड-विघ्न-लोकेषु पयोदेन मुखेन वै। वैदूर्येण जवाभेन मनुष्येषु निगद्यते। शिष्येभ्यो दापयामास महा-विद्याः सुरेश्वरः।

पृथिव्यां तन्त्रावतरणम्

शिष्येभ्यो दापन-प्रकारस्तु गायत्री-तन्त्रे दशम-ब्राह्मण-पटले—

शिव उवाच— लम्बोदर ! महा-भाग ! शृणु मे परमं वचः। इदं महा-सुसन्दर्भं मम वक्त्राद् विनिर्गतम्। निर्गतं पार्वती-वक्त्रात् तन्त्रं परम-दुर्लभम्। विलिख्य बहु-यत्नेन सिद्धाश्रमं सुत ! यत्र तिष्ठन्ति मुनयो वेद-वेदाङ्ग-पारगाः। अणिमादि-गुणैर्युक्तः शीघ्रं त्वं भव मे सुत ! इत्युक्तः

शङ्करेणासौ चाष्ट-बाहुरभूत् ततः । चतुर्भिर्हस्तैः संलिख्य शिवाय विनिवेदयेत् । शिव उवाच—गच्छ पुत्र ! महा-बाहो ! तन्त्रमादाय सत्वरम् । सिद्धाश्रमं वनं रम्यं यथेन्द्रस्य च नन्दनम् । प्रणम्य प्रययौ शीघ्रं तन्त्रमादाय तद्-वनम् । इत्युपक्रम्य --मुने-र्वाक्यं ततः श्रुत्वा तत्-तत् तन्त्रं मुनये ददौ । एवं तन्त्राणि सर्वाणि विलिख्य विनिवेदयेत् । इति पृथिव्यां तन्त्रावतरण-प्रकारः ।

तत्र महा-विद्यादीनां मातृका-वर्ण-भेदेभ्यः सर्व-वर्णोत्पत्ति-कथनम्

विश्वसारे—जीव-कोटि-प्रविष्टा सा महा-विद्या महेश्वरि ! महा-विद्या महेशानि ! जीवेनैव प्रकीर्तिता । जीवे जीवत्व-सिद्धिः स्याद् देव-देवत्व-सिद्धये । मातृका-वर्ण-भेदेभ्यः सर्वे मन्त्राः प्रजज्ञिरे । प्रजज्ञिरे प्रादुर्बभुवु-रित्यर्थः । महा-विद्या महापूर्वा महा-मन्त्राश्च भाविनि ! सर्वेषां बीजमित्युक्तं शङ्करस्य मतेन च ।

तत्र पञ्चाम्नायादि-भेद-कथनं तत्व-कथनं भट्टारक-शब्द-व्युत्पत्यादि-कथनं च

कुल-मूलावतार-कल्पसूत्र-टीका-धृत-तापनी च—परम-शिव-भट्टारकः श्रुत्यष्टादश-विद्याः सर्वाणि दर्शनानि च लीलया तत्तदवस्थापन्नः प्रणीय स्वविमतया भगवत्या स्वात्माविभिन्नया पृष्टः पञ्चभिर्मुखैः पञ्चा-म्नायान् परमार्थ-स्वरूपान् प्रणिन्ये इति । एतान् व्याचक्षते शङ्कराचार्याः—परम-शिव इति तदुक्तं परिमलोल्लासे –परमेशः प्रसन्नात्मा प्रकाशस्य महेशितुः । प्रथमो यः परिस्पन्दः शिव-तत्त्वं यदुच्यते । भट्टारकः सर्व-नियम-कर्त्ता । कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे सप्तदशोल्लासे—भव-पाप-प्रशमनात् टङ्कारेन्दुक-शेखरात् । रक्षणात् कमनीयाद् वा भट्टारक इति स्मृतः ।

अष्टादश-विद्या चतुर्वेदोपवेदाङ्गाद्युत्पत्ति-कथनम्

श्रुति-प्रसिद्धा अष्टादश-विद्या इति । चत्वारो वेदा उपवेदाश्चत्वारः षडङ्गानि पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्म-शास्त्राण्येतावत्यः । श्रुति-प्रसिद्धा इति सर्वतः प्रामाण्येनोक्तम् । चत्वारो वेदा इति ऋक्-सामाथर्व-यजूंषि । उप-वेदा इत्यायुर्वेद-गान्धर्व-वेद-दण्ड-नीति-धनुर्वेदा यथा-क्रममुक्त-वेदानामित्यवगन्त-व्यम् । तथा च शौनकोक्तौ चरण-व्यूहे ऋग्वेदस्यायुर्वेदोपवेदो यजुर्वेदस्य

धनुर्वेदोपवेदः सामवेदस्य गान्धर्व-वेदोपवेदोऽथर्व-वेदस्यार्थ-शास्त्राणि भवन्तीति अस्त्र-शास्त्राणि भवन्तीति चतुर्थ-चरणं दाक्षिणात्याः पठन्ति।

श्रीभागवते तृतीय-स्कन्धे द्वादशाध्याये तु—आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः। स्थापत्यं चासृजद् वेदं क्रमात् पूर्वादिभिर्मुखैरित्युक्तम्। स्थापत्यं विश्वकर्म-शास्त्रमिति स्वामी। तत्तु गृह-वास्तु-कुण्डादि-करण-शास्त्रम्। एतेषां श्रुति-वेद-भिन्न-शास्त्रेभ्यः प्रामाण्य-कीर्तनाय सर्व-शास्त्राणामादौ निर्देशः कृतः शङ्कराचार्यैः।

श्रीधर-स्वामिना तु श्रीभगवद्-गीता-टीकायां स्मृति-शास्त्रापेक्षया दण्ड-नीतेर्दुर्बलत्वमुक्तम्। तथात्वे त्वायुर्वेदोक्त-महौषधानामभक्ष्यापेयानाम-ग्राह्यत्वं स्यात्। शरलास्तु तादृशौषध-भक्षणे तु प्रायश्चित्तमाहुः। तन्न। एतान्येव व्याधितस्य भिषक्-क्रियायामप्रतिषिद्धानि यानि चैवंविधानि तेष्वप्यदोष इति स्मृत्युक्तेः।

षडङ्गानीति शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दो-ज्योतींषि। पुराणं पञ्च-लक्षणाक्रान्तं व्यास-प्रणीतम्। न्यायः कर्म-मीमांसा। गौतमेन तथा न्यायमिति वक्ष्यमाण-वचनादान्वीक्षिक्यपि। मीमांसा ब्रह्म-मीमांसा वेदान्त इति यावत्। धर्म-शास्त्राणि मन्वादि-प्रणीतानि। एतावत्योऽष्टादश-विद्या इति दर्शनानि व्याचक्षते आचार्याः। यथादर्शनानि बौद्ध-शैव-ब्राह्म-सौर-वैष्णव-शाक्ता-नीति। सम्प्रति तु वेदान्त-सांख्य-मीमांसा-विशेष-तर्क-शास्त्राणि दर्शनानि मन्यन्ते सुधिय इति। लीलयेति लीला इच्छा-विशेषः। अन्यथा सृष्टि-कर्तृत्वे निरीहस्य भगवतः कारणान्तरापेक्षा नास्त्येव। तत्तदवस्थापन्न इति ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-व्यास-नारदादि-शरीरीति।

तत्र शैव-पाशुपतादि-शास्त्रोत्पत्ति-कथनम्

अतएव गन्धर्व-तन्त्रे प्रथम-पटले—प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशु-पतादिकम्। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम्। कणादेन च सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन तु। धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमति-गर्हितम्। दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्ध-रूपिणा। बौद्ध-शास्त्रं तथा प्रोक्तं लग्न-नील-पटादिकम्। आपत्यं श्रुति-वाक्यान्यां दर्शयन् लोक-गर्हितम्। कर्म-स्वरूप-त्याज्यत्वमत्र वै प्रति-पद्यते। सर्व-कम-परिभ्रष्टं कल्मषं तु तदुच्यते।

आण्वीक्षिकि-शास्त्राध्ययने शृगाल-योनित्व-प्राप्तिः

गौतम-प्रोक्त-शास्त्रार्थ-निरताः सर्व एव हिं। शार्गालीं योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्व-कर्मसु। अतएव महा-भारते मोक्ष-धर्मे काश्यपेन्द्र-सम्वादे—अहमासं पण्डितको हैतुको वेद-निन्दकः। आन्वीक्षिकीं तर्क-विद्यामनुरक्तो निरर्थिकामिति प्रस्तुत्य आक्रोष्टा चाति-वक्ता च ब्रह्म-यज्ञेषु वै द्विजान्। यस्येयं फल-निष्पत्तिः शृगालत्वं मम द्विजेति ब्राह्मणं प्रति शृगाल-वाक्यम्।

ननु आन्वीक्षिकी दण्ड-नीतिस्त्रयी त्रि-दिव-सुन्दरीति काली-कुल-सर्वस्वीय-वचनेनाद्या-सहस्रनामान्तर्गतत्वेनान्वीक्षिक्याः श्रीमद्-दक्षिण-कालिका-स्वरूपाया अध्ययन-रूपोपासनया यदि शृगालत्वं स्यात् तदा चतुर्वर्ग-फलं कुतो लब्धव्यमिति चेत् सत्यमान्वीक्षिक्यध्यात्म-विद्येति ब्रूमः। सा च दत्तात्रेय-प्रणीता न गौतमोक्ता। तथा च भागवते प्रथम-स्कन्धे—षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया। आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवानिति। अत्रिणा वृतः सन् तस्यापत्यत्वं प्राप्तः। कथमित्याह अनुसूयाया मामेवापत्यं वृतवानिति दोष-दृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः। शेषं सुगमम्। आन्विक्षिकीमात्म-विद्यामिति श्रीधर-स्वामिना व्याख्यातम्।

न गौतमोक्त-विद्या सा तु तर्काह्वयत्वेन प्रसिद्धेति चेन्नैवम्। तथात्वे आन्वीक्षिकीं तर्क-विद्यामिति मोक्ष-धर्म-श्लोके तर्क-विद्येति विशेषणमान्वीक्षिकी दण्ड-नीतिस्तर्क-विद्यार्थ-शास्त्रयोरित्यमरसिंहोक्तं च न सङ्गच्छते। तस्मात् तयोर्द्वयोरेवान्वीक्षिकीति नामधेयम्। अथ तर्हि उक्त-दोषस्तदवस्थ इति सत्यं गन्धर्व-तन्त्राभिप्रायमनालोच्य दोषमाशङ्कसे तथाहि। निष्ठाया अतीतार्थाभिधायित्वाच्छार्गालीं योनिमापन्नाः प्राप्त-शृगाल-योनिकाः सर्व एव गौतम-प्रोक्त-शास्त्रार्थ-निरताः केवल-तर्क-शास्त्र-निपुणाः सन्तः सर्व-कर्मसु सन्दिग्धा भवन्तीति वचनस्य निर्गलितार्थः।

शास्त्रान्तर-व्यावृत्तिस्तु निपातेन व्यज्यते। अतएव आम्नायार्था-विवादेन न्याय-चिन्तां करोति यः। तेन निःश्रेयसं प्राप्यं शार्गाली-योनिरन्यथेति पठन्ति। मोक्ष-धर्म-श्लोकार्थस्तु। तर्क-विद्यामान्वीक्षिकीमनुरक्तोऽहं द्विजानाक्रोष्टाति-वक्ता च यस्य ब्राह्मणं प्रत्याक्रोशस्याति-वादस्य च फल-निष्पत्तिर्मम शृगालत्वमिति। युक्तं चैतद् वाचिक-पापस्य मनुना तथा त्वस्य

प्रतिपादितत्वात् । तथा च मनुः—शरीरजैः कर्म-दोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षि-जातित्वं मानसैरन्त्य-जातितामिति । मानस-पापं तु न गृहस्थानामित्यग्रे वक्ष्यते कलीतर-परं वा ।

तथा च भागवते प्रथम-स्कन्धे—नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सार-भुक् । कुशलान्याशु सिद्धचन्ति नेतराणि कृतानि यत् । सारङ्गो भ्रमर इव सार-ग्राही सम्राट् राजा कलिं नानुद्वेष्टीत्यन्वयः । कुशलानि पुण्यानि आशु सङ्कल्पेन सिद्धचन्ति फलन्ति । इतराणि पापानि नाशु सिद्धचन्ति यतस्तानि कृतान्येव सिद्धचन्ति न तु सङ्कल्प-मात्राणीत्यर्थः । सङ्कल्पः कर्म मानसमित्यमरः । यदि तु तर्क-विद्या-पाठेन शृगालत्वमुच्यते तदा तु मोक्ष-धर्मस्याक्रोष्टेत्यादि श्लोकस्य वैयर्थ्यं स्यादिति सुधीभिर्विचार्यमिति ।

गान्धर्वे—द्वि-जन्मना जैमिनिना सर्व-वेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरं । सविमत्येति सविमतिर्विमर्ष-रूपा । भगवत्येति भगवती सच्चिदानन्द-रूप-लक्षणा । स्वात्मा-विभिन्नयेति । स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत । सहैतावाननवास यथा स्त्री-पुंसौ सम्परिष्वक्तौ स तावानेवात्मानं द्वेधापर्येत् । पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादियमर्द्धं गच्छत इति तस्मात्तु याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशस्त्रिधापूर्यंत एव तां समभवत् ततो मनुष्या अजायन्त सौहे् यमीक्षां चक्रे । इति श्रुतिः ।

पञ्चाम्नायादि तन्त्र-प्रभेदाः

एतदुक्तं स्वच्छन्द-भैरवे । गुरु-शिष्य-पदे स्थित्वा स्वयं देवो महेश्वरः । पूर्वोत्तर-पदैर्वाक्यैस्तन्त्रान् समवतारयत् । परा-पञ्चाशिकायामपि —परमेशः प्रकाशात्मा प्रकाशस्य महेशितुः । विमर्षैक-स्वभावत्वं न क्वचिद् व्यवधीयते । पञ्चभिर्मुखैरिति ईशान-तत्पुरुष-वामदेवाघोर-सद्योजात-स्वरूपैः । पञ्चाम्नायानिति पूर्व-पश्चिम-दक्षिणोत्तर-निरुत्तरान् सर्वेषां देवानां तत्तत्-प्रकरण-स्वरूपान् ।

तदुक्तं भैरव-तन्त्रे—पूर्व-पश्चिम-दक्षिण उत्तरं च निरुत्तरमिति । अन्यत्रापि पूर्वाम्नायः पूर्व-मुखः पश्चिमः पश्चिमाभिमुखः । दक्षिणो दक्षिणस्तद्-वदुत्तरश्चोत्तरः परः । निरुत्त रं तथा चोर्ध्वं सिद्धान्तागम-रूपिणम् । ऊर्ध्वाम्नाय-परिज्ञानं नाल्पस्य तपसः फलमिति । अन्यत्र—पूर्वाम्नायः शब्द-रूपो दक्षिणः कर्ण-रूपकः । पश्चिमः प्रश्न-रूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा । ऊर्ध्वाम्नायस्तत्त्व-बोधः केवलानुभवात्मकः ।

कुलार्णव-तन्त्रेऽपि—मम पञ्च-मुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्गता इत्यादि । परमार्थ-स्वरूपानिति सर्वेषां शैवाद्याम्नायानां सार-भूतान् । निर्वाण-तन्त्रे षष्ठ-पटलेऽपि—विभाव्य मुख-पद्मं हि शिवस्य वर-वर्णिनि ! सद्योजातं वामदेवमघोरं च ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्च-वक्त्रं प्रकीर्तितम् । सद्योजातं च वै शुक्लं शुद्ध-स्फटिक-सन्निभम् । पीत-वर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् । कृष्ण-वर्णमघोरं च समं भीम-विवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्य-मूर्ति-मनोहरम् । श्यामलं च तथेशानं सर्व-देव-शिवात्मकम् । चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयं च तथोत्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा । ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद् भक्ति-तत्परः ।

षडाम्नायादि-भेदाः

समयाचार-तन्त्रे द्वितीय-पटले तु षडाम्नाया उक्ता यथा—पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राची-दिशि स्थितः । सदाशिवोऽहं भगवानाचारः परिकीर्तितः । एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः । मुखमूर्ध्व-कृतं देवि ! यत् प्रोक्तं तव सन्निधौ । ऊर्ध्वाम्नायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभः । यदाचारो मुखे देवि! यत् प्रोक्तं गिरिजे ! प्रिये ! अधः आम्नाय इत्युक्तं सत्यं सत्यं सुमध्यमे ! षडाम्नायाश्च कथिताश्चोत्पत्ति-क्रम-नामतः । यस्मिन् यस्मिंश्च ये देवाः कथिताश्च वरानने ! तान् देवांश्च प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै ।

श्रीविद्या भेद-सहिता तारा च त्रिपुरा तथा । भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाम्नाये प्रकीर्तिता । वगलामुखी वशिनी त्वरिता धनदा तथा । महिषघ्नी महालक्ष्मीर्दक्षिणाम्नाय-कीर्तिताः । वशिनी बाल-भैरवीत्यर्थः ।

महा-सरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा । प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाम्नाय-कीर्त्तिताः । कालिका भेद-सहिता तारा भेदैश्च संयुता । मातङ्गी भैरवी च्छिन्ना तथा धूमावती परा । उत्तराम्नाय-कथिताः कलौ शीघ्र-फल-प्रदाः । समस्त-भेद-सहिताः कालिकायाः प्रकीर्तिताः । द्वाविंशत्यक्षरी तासां दक्षिणाम्नाय-कीर्तिता । तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तर-गोपिता । परा-प्रासाद-मन्त्रश्च ऊर्ध्वाम्नाये प्रकीर्तितः । वागीश्वरादयो देवा अध आम्नाय-कीर्तिताः ।

ऊर्ध्वाम्नाया अधश्चैव केवलं मोक्षदो भवेत् । धर्मार्थ-काम-मोक्षार्थं आम्नायान्ये प्रकीर्तिताः । यथोक्त-विधाना भद्रे ! कृत्वा फलमवाप्नुयात् । पूर्वाम्नायादि सर्वासां विधानं शृणु सुन्दरि ! कृत्वा येनाशु लभते फलं यदुत्तमोत्तमम् । षट्-कर्म-फलदा नृणां षडाम्नायाः प्रकीर्तिताः । उत्तराम्नायो देवेशि ! तेषामाशु फल-प्रदः । अतएव पादुका-पञ्चक-स्तोत्रे षडाम्नाय-फलोपेतमित्युक्तम् । अत्राम्नायादीनां नाना-तन्त्रैर्वर्ण-विरोधः पञ्च-षडित्याम्नाय-विरोधश्चाम्नायादि-भेदेन समाधानीय इति पूर्वमुक्तं कल्प-भेदेन वा ।

आम्नाय-भेदेनाचार-भेदः

तत्राम्नाय-भेदेनाचार-भेद उक्तस्तु निरुत्तर-तन्त्रे प्रथम-पटले—पूर्वाम्नायोदितं कर्म पाशवं कथितं प्रिये ! यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम् । पश्चिमाम्नायजं कर्म पशु-वीर-समाश्रितम् । उत्तराम्नायजं कर्म दिव्य-वीराश्रितं प्रिये ! दिव्योऽपि वीर-भावेन साधयेत् पितृ-कानने । वीरासनं विना दिव्यः पूजयेत् पितृ-कानने । ऊर्ध्वाम्नायोदितं कर्म दिव्य-भावाश्रितं प्रिये ! एतेन तन्त्रादीनामेवाम्नायत्वमायातम् । तुल्य-प्रमाणत्व-ज्ञापनाय तु श्रुति-वेदाम्नायानामेक-पर्यायता अमरसिंहेन स्वीकृता ।

तन्त्राणां वेदाङ्गत्वादि-कथनम्

अतएव मेरु-तन्त्रे प्रथम-प्रकाशे—न वेदः प्रणवं त्यक्त्वा मन्त्रो वेद-समुत्थितः । तस्माद् वेद-परो मन्त्रो वेदाङ्गश्चागमः स्मृत इति । तन्त्राणां वेदाङ्गत्वमुक्तम् वेदे परो वेदपरो उत्तम इत्यर्थः । वेदा मन्त्रा एवाङ्गानि यस्य स तथा । निरुत्तर-तन्त्रेऽपि—आगमः पञ्चमो वेदः कौलस्तु पञ्चमाश्रम इति ।

अन्येषां सामान्य-शास्त्रत्वादिकम्

एवं च प्रागुक्त-तापनी-व्याख्याने शङ्कराचार्यैरेतावत्य इति विशेषण-दानेन तापन्युक्ताष्टादशेति विशेषणेन च दर्शनानां पृथङ् निर्देशेना-प्यन्येषां न विद्यात्वं किन्तु सामान्येन शास्त्रत्वमेव । तानि तु कामसूद-नट-

मुद्रा-शिल्पाश्व-गज-रत्न-श्येन-परीक्षास्त्र-निर्माण-स्थापत्य-केरलि-स्वर-शकुन-राजनीति-काव्यालङ्कार-प्रभृतीनि । अतएव विद्याः शास्त्राणि शिल्पानि नृत्य-गीतादिकं च यदि सरस्वती-स्तवे विद्या-शास्त्रयोः पृथगुपादनम् तर्हि शिल्पादीनामपि शास्त्रत्वात् कथं तत्र पृथङ् निर्देश इति चेन्नैवम् । शिल्पादि-शब्देन शिल्पादि-क्रिया तन्त्राभिमता अतो न दोषः । तेषां शास्त्रत्वे प्रमाणं तु काम-शास्त्रमजानन्तो रमन्ते पशवो यथेत्यादि-वचनम् ।

तत्र भागवत-लक्षणम्

अष्टादश-विद्यान्तः-पाति-पुराण-विद्या-मध्ये प्रचरद्-रूपत्वात् सटीकतया निःसन्दिग्धार्थत्वाच्च भागवत-मात्रस्य लक्षणमुच्यते । नारद-पञ्चरात्रे द्वितीय-रात्रे सप्तमाध्याये—ग्रन्थाष्टादश-साहस्रच द्वादश-स्कन्ध-सम्मितम् । शुक-प्रोक्तं भागवतं श्रुत्वा निर्वाणतां व्रजेत् । पुरा भगवता प्रोक्तं कृष्णेन ब्रह्मणे शुके । पुराण-सारं शुद्धं तत् तेन भागवतं विदुः ।

मातृका-वर्ण-भेदेभ्यः सर्व-मन्त्रोत्पत्तिर्द्विविध-मन्त्र-जाति-कथनं च

शारदा-द्वितीय-पटले—मातृका-वर्ण-भेदेभ्यः सर्वे मन्त्राः प्रजज्ञिरे । मन्त्र-विद्या-विभागेन द्वि-विधा मन्त्र-जातयः । मन्त्राः पुं-देवता ज्ञेया विद्याः स्त्री-देवताः स्मृताः । प्रयोग-सारेऽपि—द्विधा प्रोक्ताश्च ते मन्त्राः सौम्य-सौर-विभागतः । सौराः पुं-देवता मन्त्रास्ते च मन्त्राः प्रकीर्तिताः । सौम्याः स्त्री-देवतास्तद्-विद्यास्ते विश्रुता इति ।

प्रयोग-विशेष-सिद्धयर्थं मन्त्राणां त्रैविध्य-कथनं पुं-नपुंसकादि भेदाश्च

प्रयोग-विशेष-सिद्धयर्थं मन्त्राणां त्रैविध्यमाह शारदायाम्—पुं-स्त्री-नपुंसकात्मानो मन्त्राः सर्वे समीरिताः । पुं-मन्त्रा हुं-फडन्ताः स्युर्द्विठान्ताश्च स्त्रियो मताः । नपुंसका नमोऽन्ता स्युरित्युक्ता मनवस्त्रिधा । ननु निष्कल-चैतन्यात्मकानन्द-वाच्यस्य मन्त्रस्य कथं पुं-स्त्र्यादि-कल्पनमिति चेत् सत्यं वस्तुतो नास्त्येव उपासकानामर्थे कल्पना-मात्रं यदाहुः । चिन्मयस्य द्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूप-कल्पना । हुं फडिति सम्प्रदायाद् व्यस्त-समस्तास्तदन्ता इति । द्विठान्ता इति स्वाहान्त इत्यर्थाः । ठ-शब्देन लिपि-साम्यादर्थाद् विन्दुरुच्यते । ठः शून्ये च वृहद्धलाविति कोषात् । शून्य-रूपमेव तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः स च शक्ति-रूप इति द्वि-ठ-शब्देनाग्नि-शक्तिः स्वाहोक्ता । प्रयोगसारे तु वषट् स्वाहान्तगाः स्त्रियः । नपुंसका हुं-नमोऽन्ता इति मन्त्रास्त्रिधा स्मृताः । तारेणाप्यनुमीयन्ते मन्त्राः

स्वाद्यन्त-मध्यतः। प्रत्यासन्नात्म-भावेन यथा पुं-स्त्री-नपुंसकाः। विन्दु-सर्गेन्दु-खण्डान्तास्तद्-वदेव प्रकीर्तिताः।

कर्म-भेदे स्त्री-नपुंसक-मन्त्र-प्राशस्त्यादि-कथनम्

शारदायाम्—शस्तास्ते त्रिविधा मन्त्रा वश्य-शान्त्याभिचारके। नारायणीये—शेषाः पुमांसः शस्तास्ते वश्योच्चाट-विशेषतः। क्षुद्र-क्रियाद्युप-ध्वंसे स्त्रियोऽन्यत्र नपुंसकाः। शारदायाम्—अग्नीषोमात्मका मन्त्रा विज्ञेयाः क्रूर-सौम्ययोः। पूर्वं मातृकायाः कुण्डल्या आविर्भावस्योक्तत्वात् तस्य अग्नीषोमात्मकत्वात् मन्त्राणामपि तथेति हृदयम्। तत्रैव कर्मणोर्वह्नि-तारान्त्य-वियत्-प्रायाः समीरिताः। क्रूर-सौम्ययोः कर्मणोरित्यन्वयः। वह्नी रेफः। तार ॐकारः। अन्तः क्षकारः। वियत् हकारः। प्रायः-शब्दो बाहुल्य-वाची। आग्नेया मनवः सौम्या भूयिष्ठेन्द्वमृताक्षराः। आग्नेया इति पूर्वेण सम्बध्यते। इन्दुः सकारः। तत्त्व-न्यासे इन्दु-मण्डलस्य सकारादित्वेन न्यस्तत्वात्। अमृतं वकारः। अत्रैकस्य बाहुल्ये तत्त्वम्। उक्तं च ईशान-संहितायाम्—ताराकाशाद्यन्त-वाद्यन्त-वर्णा आग्नेयाः स्युः सौम्य-वर्णास्ततोऽन्ये। आग्नेयोऽपि स्यात्तु सौम्यो नमोऽन्तः सौम्योऽपि स्यादग्नि-मन्त्रः फडन्त इति। स्यादाग्नेयः क्रूर-कर्म-प्रसिद्धः। सौम्यः सौम्य-कर्म कुर्याद् यथा-वदिति। नारायणीयेऽपि—तारोऽन्त्याग्नि-वियत्-प्रायो मन्त्र आग्नेय इष्यते। शिष्टः सौम्य-प्रशस्तौ तौ कर्मणोः क्रूर-सौम्ययोरिति। शारदायाम्—आग्नेयाः सम्प्रबुद्धयन्ते प्राणे चरति दक्षिणे। भागे नाभि-स्थिते प्राणे सौम्या बोधं प्रयान्ति च। नाड़ी-द्वयं गते प्राणे सर्वे बोधं प्रयान्ति च। प्रयच्छन्ति शुभं सर्वे प्रबुद्धा मन्त्रिणां सदा।

सुप्त-प्रबुद्ध-मन्त्राणां प्रयोग-निषेधः

सुप्त-काले प्रयोगो न कार्यः। उक्तं च नारायणीये—सुप्तः प्रबुद्ध-मात्रो वा मन्त्रः सिद्धिं न यच्छति।

सुप्त-प्रबुद्ध-मन्त्राणां लक्षणम्

स्वाप-काले वाम-वहो जागरे दक्षिणावहः। आग्नेयस्य मनः सौम्य-मन्त्रस्यैतद्-विपर्ययः। स्वाप-काले दक्षिण-श्वासो जागरणे वाम-निश्वास इति वैपरीत्यम्। प्रबोध-कालं जानीयादुभयोरन्तयोर्वहमिति।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां प्रथमे सर्ग-काण्डे आम्नाय-भेद-रूप-केशर-कथनं नाम नवमः परिच्छेदः॥

दशमः परिच्छेदः

फल-कथनम्

मन्त्राणां छिन्नादि दुष्टावस्था

यद्यपि छिन्नादि-दुष्ट-मन्त्राणां लक्षणं तन्त्रसार-कारेणैव धृतं तथापि तेषां व्याख्यानार्थं नाना-शोधन-दर्शनार्थं चात्र लिख्यते। शारदायाम्—छिन्नादि-दुष्ट-मन्त्रास्ते पालयन्ति न साधकम्। छिन्नो रुद्धः शक्ति-हीनः पराङ्मुख इतीरितः। वधिरो नेत्र-हीनश्च कीलितः स्तम्भितस्तथा। दग्धः स्त्रस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः। भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्छितः। हृत-वीर्यश्च हीनश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः। कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा। निर्वीर्यः सिद्धि-हीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः। निरंशः सत्त्व-हीनश्च केकरो वीज-हीनकः। धूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधार्त्तकः। अति-दृप्तोऽङ्ग-हीनः स्यादति-क्रुद्धः समीरितः। अति-क्रूरश्च स-व्रीड़ः शान्त-मानस एव च। स्थान-भ्रष्टश्च विकरः साति-वृद्धः प्रकीर्तितः। पीड़ितश्चापि वक्ष्याम्येषां च लक्षणम्।

छिन्नादि-मन्त्राणां लक्षणानि

तथा पुनरित्यनेन कूट एव निरंशक इत्याह। अति-वृद्ध इति निःस्नेह-विशेषणम्। तेन निःस्नेह इत्यनन्तरमति-वृद्ध इत्युक्तमिति राघव-भट्टः। मनोर्यस्यादि-मध्यान्तेष्वानलं वीजमुच्यते। संयुक्तं वा वियुक्तं वा स्वराक्रान्तं त्रिधा पुनः। चतुर्धा पञ्चधा वाथ स मन्त्रश्छिन्न-संज्ञकः। आदि-मध्यावसानेष्विति समुच्चयः। संयुक्तं वा अक्षरान्तर-युक्तं वियुक्तं वा केवलं वा इत्येकैकं द्विः सम्बध्यते। विशिष्टं मलिनं वा विशिष्टं वीजं वा यस्य स छिन्न-संज्ञक इति। वीजं शक्ति-वीजं स्वराक्रान्तं दीर्घ-स्वराक्रान्तं आ ई ऊ ऐ औ एतत् स्वर-युक्तं इति सम्प्रदाय-विदः। वीज-शब्देन माया-वीजं कथमिति चेदुक्तं शैवे—माया-वीजस्य नामानि मानिनो शिव-वल्लवो। वातावर्त्तिः कला वाणी वीजं शक्तिश्च कुण्डलीति। आदि-मध्यावसानेषु भू-वीज-द्वन्द्व-लाञ्छितम्।

रुद्ध-मन्त्रः स विज्ञेयो भुक्ति-मुक्ति-त्रिवर्जितः। भू-वीजं लः। द्वन्द्वेति प्रत्येकं सम्बद्धचते। पिङ्गला-मते—आदौ द्विधा द्विधा मध्ये पुनश्चान्ते द्विधा भवेत्। इन्द्र-वीजमसौ मन्त्रो रुद्ध इत्यभिधीयते।

माया-त्रि-तत्त्व-श्री-वीज-वार-हीनस्तु यो मनुः। शक्ति-हीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते। माया भुवनेशी-वीजं। त्रि-तत्त्वं हुङ्कारः प्रणवो वा। वारः फ्रेङ्कारः। श्री-वीजं लक्ष्मी-वीजं। एषां न समुच्चयः। तदुक्तम्—माया-वीजं न यत्रास्ति त्रि-तत्त्वं वारमेव वा। श्री-गृहं वापि मन्त्रोऽसौ शक्ति-हीनः प्रकीर्त्तितः। पिङ्गला-मतेऽपि—माया-वीजं त्रि-तत्त्वं वा श्री-गृहं यत्र नास्ति चेत्। शक्ति-हीन इति ख्यातः सामर्थ्यं हन्ति मन्त्रिण इति।

काम-वीजं मुखे माया शिरस्यंकुशमेव वा। असौ पराङ्-मुखः प्रोक्तो हकारो विन्दु-लाञ्छितः। यस्य मध्ये इति पूर्व-पद्य-चरणेनान्वयः। मुखे आदौ। शिरसि अन्ते। अंकुशं क्रोङ्कारः। वा-शब्दः समुच्चये। यदुक्तं पिङ्गला-मते—काम-वीजं न यन्मध्ये मायादावन्तिमोऽङ्कुशः। पराङ्-मुख इति प्रोक्तो मनुः सिद्धचै पराङ्-मुख इति। मन्त्र-मुक्तावल्यामपि—यस्य कामकला-वीजं मध्य-स्थाने न विद्यते। आदौ मायांकुशश्चान्ते ज्ञेयश्चासौ पराङ्-मुख इति।

आद्यन्त-मध्येष्विन्दुर्वा न भवेद् वधिरः स्मृतः। हकारो विन्दु-लाञ्छित इति पूर्व-श्लोक-चरणेनान्वयः। विन्दु-लाञ्छित इन्दुरित्यनेनापि सम्बध्यते। आद्यन्त-मध्येष्विति न समुच्चयः। यदुक्तम्—शून्यं विन्दु-समा-युक्तमाद्यन्ते वाथ मध्यतः। न भवेज्जीव-वीजं वा यस्यासौ वधिरः स्मृत इति। केचिद् विन्दु-शब्देन ठकाराख्यमाचक्षते। जीव-वीजेत्यनेन एतदपि परास्तम्।

पञ्च-वर्णो मनुर्यः स्याद् रेफार्केन्दु-विवर्जितः। नेत्र-हीनः स विज्ञेयो दुःख-शोकामय-प्रदः। अर्को हकारः। वैष्णव-कृत्-तत्व-न्यासे—अर्क-मण्डल-तत्वस्य हकारादित्वेन न्यस्तत्वात् हकारस्य पुं-रूपाद् वा अर्कत्वम्। इन्दुः सकारः। दुःख-शोकामय-प्रद इति क्रमेण फलम्। यतोऽग्नि-सूर्य-चन्द्राणां नेत्र-त्रयात्मकत्वादेक-द्वि-हीनतः कारणतापि ज्ञेया। तदुक्तं पिङ्गला-मते—पञ्चाक्षरस्तु यो मन्त्रो वह्नि-चन्द्रार्क-वर्जितः। नेत्र-हीन इति ज्ञेयो दुःख-शोक-भयावह इति।

आदि-मध्यावसानेषु हंस-प्रासाद-वाग्भवौ। विद्येते सः मन्त्रः स्यात् स्तम्भितः सिद्धि-रोधकः। हंस-स्वरूपं प्रासादो हौं-वीजम्। वाग्भव ऐं-वीजम्।

वह्नि-वायु-समायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि। सप्तधा दृश्यते तं तु दग्धं मन्येत मन्त्र-वित्। वह्नी रेफः वायुर्यकारस्तेन समवेतः अत ऊर्ध्वं वा मूर्द्धनि आदौ। तदुक्तं पिङ्गला-मते—आदिस्थैः सप्तभिर्वीजैर्मारुतैः पावकाक्षरम्। दीपितं यत्र तं मन्त्रमार्या दग्धं प्रचक्षते।

अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टाभिर्दृश्यतेऽक्षरैः। त्रस्तः सोऽभिहितो यस्य मुखे न प्रणवः स्मृतः। द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टाभिर्वा अक्षरैर्वा यस्य अस्त्रं फट्कारो दृश्यते। पिङ्गला-मते भीत-नाम्ना अयमुक्तः—आदि-मध्याव-सानेषु यदि मन्त्रोऽसंयुतः। भीत इत्युच्यते मन्त्रः फल-हीनो विशारदैः। शिवो वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः। यस्य मुखे नेत्यादि-गत-श्लोक-चरणेनान्वयः। यस्य मुखे आदौ शिवो हङ्कारः शक्तिः सकारो नास्ति। अयं तु मन्त्रान्तरेणोक्तः। पिङ्गला-मते—शिव-शक्तिस्तथोङ्कारो यस्यादौ नास्ति तं मनुम्। वदन्ति मातृका-हीनं हीन-शक्ति-प्रदायकम्।

आदि-मध्यावसानेषु भवेन्मार्ण-चतुष्टयम्। यस्य मन्त्रः स मलिनो मन्त्र-वित्तु विवर्जयेत्। आदीत्यादेः समुच्चयः। मार्ण-चतुष्टयमित्यत्रापि समुच्चयः। तेन स्थान-त्रये मिलित्वा मार्ण-चतुष्टयमपेक्षितम्। तदुक्तं पिङ्गला-मते—आदि-मध्यान्त-देशेषु चतुर्द्धा यत्र दृश्यते। मकारो मलिनं विद्यात् तं मन्त्रं मन्त्र-वित् सदा।

यस्य मध्ये दकारो वा क्रोधो वा मूर्धनि द्विधा। अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदाहृतः। क्रोधो हूँ वीजम्। मध्ये दकार-क्रोधयोर्विकल्प इति। मूर्द्धनि अन्ते। अस्त्रं द्विधास्त्रमिति सम्बन्धः। तदुक्तम्—दकारः क्रोध-वीजं वा यस्य मध्ये व्यवस्थितम्। फड्-द्वयं च स्थिते प्राप्ते यन्मनोः स तिरस्कृत इति।

ॐ-द्वयं मुखे शीर्षे वषडस्त्रं च मध्यतः। यस्यासौ भेदितो मन्त्र-स्त्याज्यः सिद्धिषु सूरिभिः। शीर्षे अन्ते। वषट् अस्त्रं फट्। मन्त्र-मुक्तावल्याम्—अस्त्र-वर्ण-द्वयं मध्ये वषडन्ते तथैव च। यस्य मन्त्रस्य भिन्नोऽसौ

विज्ञेयः सिद्धि-वर्जित इति । पिङ्गला-मतेऽपि—अस्त्र-वर्ण-द्वयं मध्ये वषडन्ते तथोदिताः । अधमः स्युरसौ मन्त्रो भेदितः परिकीर्तितः ।

त्रि-वर्णो हंस-हीनो यः सुषुप्तः स उदाहृतः । त्रि-वर्ण इति त्रि-वर्णत्वं हंस-हीनत्वमेकस्यैवोक्तम् । पिङ्गला-मते—वर्ण-त्रयं भवेद् यत्र हंस-हीनं स शम्भुना । सुषुप्त इति सिद्धान्तः प्रोक्तः सिद्धि-फलापह इति । मन्त्र-मुक्तावल्यामपि—वर्ण-त्रयात्मको मन्त्रो यस्तु हंस-विवर्जितः । प्रसुप्तः स तु विज्ञेयः सर्व-सिद्धि-फलापहः ।

शारदायाम्—मन्त्रो वाप्यथ वा विद्या सप्ताधिक-दशाक्षरः । फट्-कार-पञ्चकादिर्यो मदोन्मत्त उदीरितः । सप्ताधिकानि अष्टौ दश चाक्षराणि यत्र सः । फट्-काराणां पञ्चकमादौ यस्य सः । तदुक्तं राघव-भट्ट-धृतेन—विद्या वा यदि वा मन्त्रो यद्यष्टादश-वर्णकः । पञ्च-फट्-कार-पूर्वः स्यान्मदोन्मत्तः स उच्यते । पिङ्गला-मतेऽपि—विद्या वा मन्त्र-राजो वा यः स्यात् सप्त-दशाधिकः । फट्-काराः पञ्च पूर्वं चेदुन्मत्तः स प्रकीर्त्तितः ।

शारदायाम् –तद्-वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः स मूर्छितः । यस्य मन्त्रस्य मध्ये तदस्त्रं स्थितं पञ्च वा फट्-कार-वोजानि स्थितानि स मूर्छित इत्यर्थः ।

विराम-स्थानगं यस्य हृत-वीर्यः स उच्यते । विराम-स्थानगमन्ते अस्त्रं यस्येत्यर्थः । पिङ्गला-मते तु—अस्त्रमन्ते भवेद् यस्य मध्ये प्रान्ते च शम्भुना । हृत-वीर्य इति ख्यातः स मन्त्रो नैव सिद्धिद इति ।

शारदायाम्—आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्त्र-युतो मनुः । ज्ञातव्यो हीन इत्येष यः स्यादष्टादशाक्षरः । आदाविति समुच्चयः । स्थान-त्रये मिलित्वा अस्त्र-चतुष्टयम् । तन्त्रान्तरे तु भीत-नाम्ना अयमुक्तः । यथा—आदावन्ते तथा मध्ये चतुरस्त्रेण संयुतम् । अष्टादशाक्षरं मन्त्रं भीतं तं भैरवोऽब्रवीत् । अन्यत्र भीम-नाम्ना अयमुक्तः । यथा—आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्त्र-युतो मनुः । ज्ञातव्यो भीम इत्येष यः स्यादष्टादशाक्षरः ।

शारदायां—एकोन-विंशत्यर्णो वा यो मन्त्रस्तार-संयुतः । हृल्लेखांकुश-वीजाढ्यस्तं प्रध्वस्तं प्रचक्षते । तारः प्रणवः । हृल्लेखा ह्रीमिति । अंकुशः

क्रोमिति । एकोन-विंशति-वर्णोऽष्टादशाक्षरो वा । तथा च राघव-भट्ट-धृत-वचनम्—सं स्यादष्टादशाक्षरः । विशंत्येकोन-वर्णश्च मायौङ्कारांकुशान्वितः । प्रध्वस्त इत्यसौ मन्त्र शम्भु-देवेन कीर्तित इति ।

सप्त-वर्णो ध्रुव-युतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः । ध्रुवः प्रणवः । अन्यत् सुगमम् । सप्त-वर्णो मनुर्बालः कुमारोऽष्टाक्षरः स्मृतः । षोडशार्णो युवा प्रौढश्चत्वारिंशल्लिपिर्मनुः । लिपिरक्षरम् । राघव-भट्ट-धृतमपि—सप्ताक्षरो भवेद् बालः कुमारश्चाष्ट-वर्णकः । चत्वारिंशाक्षरः प्रौढस्तरुणः षोडशाक्षर इति । त्रिंश-वर्णश्चतुःषष्टि-वर्णो मन्त्रः शताक्षरः । चतुःशताक्षरश्चापि वृद्ध इत्यभिधीयते । नवाक्षरो ध्रुव-युतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः । नवाक्षरत्वं ध्रुव-युक्तत्वं चैकस्यैव । पिङ्गला-मते—नवाक्षरस्तु निस्त्रिंशो ध्रुव-युक्तश्च मृत्युद इति ।

शारदायाम्—यस्यावसाने हृदयं शिरो-मन्त्रौ च मध्यतः । शिखा वर्म च न स्यातां वौषट् फट्कार एव वा । शिव-शक्त्यार्ण-हीनो वा स निर्वीर्य इति स्मृतः । हृदयं नमः । शिरः स्वाहा । शिखा वषट् । वर्म हूम् । शिवो हकारः । शक्तिः सकारः । राघव-भट्ट-धृतम्—अन्ते तु हृच्छिरो-वीजो मध्ये वर्म शिखा तथा । शिव-शक्त्यात्मकौ वर्णौ न स्तो यस्य स मन्त्र-राट् । निर्वीर्य इति सम्प्रोक्तः सर्व-कर्मसु गर्हितः । तन्त्रान्तरे तु—निर्वीर्यस्तु समाख्यात आदावोङ्कार-वर्जित इति । एषु स्थानेषु फट्-कारः षोढा यस्मिन् प्रदृश्यते । स मन्त्रः सिद्धि-हीनः स्यान्मन्दः पंक्त्यक्षरो मनुः । आदि-मध्याव-सानेषु एषां समुच्चयः । षोढ़ेति स्थान-त्रये मिलित्वेत्यर्थः ।

मन्द इति पंक्त्यक्षरो दशाक्षरः । पंक्तिश्छन्दसो दशाक्षरत्वात् उक्त-दशाक्षरो भवेन्मन्त्र इति । कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः । द्वि-वर्णः सत्व-हीनः स्यात् चतुर्वर्णस्तु केकरः । षडक्षरो वीज-हीनस्त्वर्द्ध-सप्ता-क्षरो मनुः । अत्रार्द्ध-सप्ताक्षरत्वम् अर्द्ध-द्वादश-वर्णत्वं च वक्ष्यमाणम् । अन्ते स्वरस्य न सत्वाज् ज्ञेयम् । सार्द्ध-द्वादश-वर्णो वा धूमितः स तु निन्दितः । सार्द्ध-वीज-त्रयं तद्-वदेक-विंशति-वर्णकः । सार्द्ध-वीज-त्रयमपि पूर्व-वत् तद्-वद् धूमित इत्यर्थः । तदुक्तं पिङ्गला-मते—अर्द्ध-सप्ताक्षरो मन्त्रः सार्द्ध-द्वादश-वर्णकः । धूमितः स समाख्यातः सार्द्ध-वर्ण-त्रियोऽथ वेति ।

विंशत्यर्णस्त्रिंशदर्णो वा यः स्यादालिङ्गितस्तु सः। द्वा-विंशत्यक्षरो मन्त्रो मोहितः परिकीर्तितः। द्वा-त्रिंशदर्णो मन्त्रो यः सप्त-विंशति-वर्णकः। क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशति-वर्णकः। एकादशाक्षरो वापि पञ्च-विंशति-संख्यकः। त्रयोविंशति-वर्णो वा मन्त्रो दृप्त उदाहृतः। उद्देशावसरे अति-दृप्तस्योक्तत्वात् लक्षणावसरे दृप्त-लक्षणं कथं क्रियते इति नोद्देश्यं सत्यपि उत्सर्गे भेदात्। तदुक्तं राघवभट्ट-धृत-मन्त्र-मुक्तावल्याम्—धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते। तमेव विशिनष्टचन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते।

षड्-विंशत्यक्षरो मन्त्रः षड्-विंशत्यक्षरस्तथा। त्रिंशदेकोन-वर्णो वाप्यङ्ग-हीनोऽभिधीयते। अष्टा-विंशत्यक्षरो य एक-त्रिंशदथापि वा। अति-क्रुद्धः स कथितो निन्दितः सर्व-कर्मसु। त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा। अति क्रूरः स गदितो निन्दितः सर्व-कर्मसु। चत्वारिंशतमारभ्य त्रि-षष्टिर्यावदापतेत्। तावत्-संख्या निगदिता मन्त्राः स-व्रीड़-संज्ञकाः। चत्वारिंशदक्षरमारभ्य एकैकाक्षर-वृद्धचा चतुर्विंशति-प्रकारः स व्रीड़ित इत्यर्थः।

पञ्च-षष्टचक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्त-मानसाः। एको-न-शत-पर्यन्ताः पञ्च-षष्टचक्षरोदिताः। ये मन्त्रास्ते निगदिताः स्थान-भ्रष्टाह्वया बुधैः। पञ्च-षष्टचक्षरमादिर्यस्य इति अतद्-गुण-संविज्ञानो बहुव्रीहिरयम्। अन्यथा पञ्च-षष्टचक्षरस्य पूर्वं शान्त-मानसत्वेनोक्तत्वात् तस्यापीयं संज्ञा स्यात्। स्पष्टमुक्तं मन्त्र-मुक्तावल्यां यथा—पञ्च-षष्ट्युत्तरा ये च यावदेकोनकं शत-मिति। तेन एकैकाक्षर-वृद्धचा चतुस्त्रिंशत्-प्रकाराः स्थान-भ्रष्ट-संज्ञका इति।

त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्राः पञ्च-दशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतं सार्द्ध-शतं तु वा। शत-द्वयं द्वि-नवतिरेक-हीनाथवापि वा। शत-त्रयं वा यत्-संख्या निःस्नेहास्ते समीरिताः। एक-हीना द्वि-नवतिरेकाधिका नवतिरित्यर्थः। चतुःशतान्यथारभ्य यावद् वर्ण-सहस्रकम्। अति-वृद्धः प्रयोगेषु परित्याज्यः सदा बुधैः। सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीड़िताह्वयाः। द्वि-सहस्राक्षरा मन्त्राः खण्डशः सप्तधा कृताः। ज्ञातव्याः स्तोत्र-रूपास्ते मन्त्रा एते यथा-स्थिताः। तथा विद्याश्च बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्व-कर्मसु। तथा स-दोषा इत्यर्थः।

राघव-भट्ट-धृतम्—यथा मन्त्रास्तथा विद्या भेद-भिन्नाः परस्परम्। ज्ञातव्या देशिकेन्द्रेण नाना-तन्त्रेषु भाषिता इति। भेद-भिन्ना इति लक्षण-भेदेन भिन्ना न तु परमार्थतः। केचित् तु सर्व-कर्मस्वित्यत्र काम्य-कर्मस्विति पठन्तो मुक्त्यर्थं-जपे एतद्-दोषाभावात् दश-संस्कारादि न कर्तव्यमित्याहुः। तन्न। मुक्त्यर्थं-जपेऽपि वक्ष्यमाण-शोधनादिकं कर्त्तव्यमेवेति राघव-भट्टोक्त-वदिति।

मन्त्र-शोधनस्यावश्यकत्वम्

शारदा-तिलके द्वितीय-पटले—

दोषानिमानविज्ञाय यो मन्त्रान् भजते बुधः। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्प-कोटि-शतैरपि। इत्यादि दोष-दुष्टांस्तान् मन्त्रानात्मनि योजयन्। शोधयेदूर्ध्व-पवनो बद्धया योनि-मुद्रया। बद्धया योनि-मुद्रया ऊर्ध्व-पवनः कृत-कुम्भकः साधक आत्मनि मन्त्रान् योजयन् शोधयेदित्यन्वयः।

मन्त्र-शोधन-प्रकारस्तत्र महा-मुद्रा-कथनं च

शोधन-प्रकारस्तु राघव-भट्ट-धृतेनोक्तो यथा—बद्ध्वा तु योनि-मुद्रां तां सङ्कोच्याधार-पङ्कजम्। तदुत्पन्नान् मन्त्र-वर्णान् कुर्वतश्च गतागतान्। ब्रह्म-रन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुनापूर्य कुम्भयेत्। सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्र-दोषोप-शान्तये। योनि-स्थान-मुद्रणाद् योनि-मुद्रा। महा-मुद्रया मूल-बन्धं संशोधयेत्।

महा-मुद्रा तु राघव-भट्ट-धृता यथा—पाद-मूलेन वामेन योनिं सम्पीड्य दक्षिणम्। पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां पूरयेन्मुखम्। कण्ठे वक्त्रं समारोप्य धारयेद् वायुमूर्द्धतः। मूल-रन्ध्रस्तु। पार्ष्णि-भागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद् गुदम्। अपानमूर्द्धमाकृष्य मूल-बन्धो निगद्यते।

योनि-मुद्रा-कथनम्

अथ योनि-मुद्रा कुब्जिका-तन्त्रे षष्ठ-पटले—अथ वक्ष्ये महेशानि! शारदेन्दु-निभानने! अतीव-परमं देवि! न प्रकाश्यं कदाचन। न प्रकाश्य-मिदं देवि! स्व-योनिरिव पार्वति! निशीथे मुक्त-केशस्तु नग्नः शक्ति-समन्वितः। चिन्तयेदिष्ट-देवीं च योगिनां योग-रूपिणीम्। गुह्य-देशे वाम-पाद-गुल्फं संयोजयेत् सुधीः। शरीरं च स्थिरीकृत्य जिह्वायां तालुकं न्यसेत्।

नासाग्रं नेत्र-युक्तं च कर्तव्यं च महेश्वरि ! कण्ठासनं तथा कृत्वा चिन्तयेदूर्ध्व-वाहिनीम् । भुजङ्ग-रूपिणीं देवीं मूलाधार-निवासिनीम् ।

प्रातराधार-कमले हुत-भुङ्-मण्डलोपरि । चतुर्भुजां महा-देवीं परमामृत-बृंहिताम् । श्याम-वर्णां महा-देवीं महा-पद्मासन-स्थिताम् । अभयं च वरं चैव दक्षिणे धारिणीं सदा । खड्गं मुण्डं च वामेऽस्मिन् धारयन्तीं सनातनीम् । मुक्त-केशीं स्मित-मुखीं श्मशानालय-वासिनीम् । दन्तुरां दक्षिण-व्याप्ति मुक्त-केशीं दिगम्बरीम् । शवानां कर-सङ्घातैः कृत-काञ्चीं हसन्मुखीम् । लम्बमानां मुण्ड-मालां धारयन्तीं सदा-शिवाम् । शवस्य हृदये चैव दक्ष-पाद-निषेवितां । महा-कालेन रत्यर्थमत्यन्त-लालसा-पराम् । चन्द्र-सूर्य-वह्नि-रूप-नयन-त्रय-संयुताम् । अर्द्ध-चन्द्र-धरां देवीं पीनोन्नत-पयोधराम् । शिवाभिर्घोर-रावाभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम् । चतुर्वेदैरपारां च सर्व-वेद-विभूषिताम् । कामदां काम-रूपां च भक्तानां त्राण-कारिणीम् । चतुर्वर्ग-प्रदां भीमां वन्दे दक्षिण-कालिकाम् ।

स्वाधिष्ठाने महा-देवीं चिन्तयेदिन्दु-रूपिणीम् । तत्र देवीं च सञ्चिन्त्य निर्मलं विश्व-रूपिणम् । अभयं वरदं चैव हस्तं च सुर-सुन्दरि ! धनुर्वाण-धरां देवीं पाशांकुश-धरां पुनः । वाण-लिङ्ग-समायुक्तां नील-मेघानन-प्रभाम् । ललज्जिह्वां महा-देवीं विष्णु-रूपां सनातनीम् । बाल-युग्म-लसत्-कर्णां दुष्टासुर-निसूदिनीम् । व्याघ्र-चर्म-परीधानां ब्रह्म-रन्ध्र-निवासिनीम् । अति-प्रसन्न-वदनां स्मेरानन-सरोरुहाम् ।

मणिपूरे चिन्तयेत् तु तेजः-पुञ्जां सनातनीम् । दिगम्बरीं करालास्यां मुक्त-केशीं चतुर्भुजाम् । रक्त-वर्णां महा-देवीं रक्त-वस्त्र-विधारिणीम् । शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धारिणीं सुर-पूजिताम् । धर्मार्थ-दायिनीं देवीं भक्तानां त्राण-कारिणीम् । सर्व-सिद्धि-प्रदां देवीं जगतां मोहिनीं पुनः । महा-मायां मोहिनीं च ज्ञानिनां ज्ञानदां सतीम् । सुन्दरीं रमणीं रामां चतुर्वर्ग-फल-प्रदाम् । शान्तां शान्त-प्रियामुग्रामुग्र-दैत्य-विनाशिनीम् । मधु-मांस-प्रियां कृष्णां यशोदानन्द-कारिणीम् । भक्ति-गम्यां महा-देवीं महा-काल-निवासिनीम् । सर्वेषां जननीं नित्यां चिन्तयेत् सुर-पूजिताम् ।

अनाहते महादेवि ! चिन्तयेत् पर-देवताम् । अष्ट-भुजां महा-देवीं रक्त-वर्णां त्रि-शक्तिकाम् । धनुर्वाणं च खड्गं च चक्रं च दधतीं शिवे !

पाशांकुश-धरां देवीं ब्रह्मादि-सुर-वन्दिताम् । अर्द्ध-चन्द्र-धरां देवीं पीनोन्नत-पयोधराम् । पद्मासनां महा-मायां महा-पद्मासन-स्थिताम् । एवं सञ्चिन्तयेद् देवीं ब्रह्म-मार्गेण गामिनीम् ।

विशुद्धे तु महा-चक्रे चिन्तयेत् परमेश्वरीम् । दश-भुजां महा-देवीं पीत-वर्णां सनातनीम् । कपालं खेटकं शंखं दर्पणं चामरं तथा । दक्षिणे बिभ्रतीं देवीं काम-राजोपरि स्थिताम् । वामे खड्गं महा-पद्मं कर्तृकं पाशमंकुशम् । धारयन्तीं महा-देवीं महा-सिंहासन-स्थिताम् । दिव्य-वस्त्र-परीधानां जटा-मुकुट-मण्डिताम् । ब्रह्म-विष्णु-महादेव-वन्दितां सुर-सुन्दरीम् ।

आज्ञा-चक्रे महेशानि ! द्वि-भुजां चिन्तयेत् सुधीः । सिंह-स्कन्ध-समारूढ़ां द्विभुजां सुमनोहराम् । वराभयं दधानां च नाना-मणि-विभूषिताम् । जटा-मुकुट-संयुक्तामर्द्ध-चन्द्र-विभूषिताम् । रक्त-काञ्ची-समायुक्तां रत्न-माला-विभूषिताम् । रक्त-वस्त्र-परीधानां कमला-पति-सेविताम् । संसार-दुःख-शमनीं संसारार्णव-तारिणीम् । सुषुम्ना-वर्त्मना देवीं चिन्तयेद् व्याल-रूपिणीम् । षट्-चक्र-भेद-योगेन चिन्तयेत् परमेश्वरीम् ।

सहस्रार-दले चैव चिन्तयेत् परमेश्वरीम् । कामं भ्रमन्तं तन्मध्ये पञ्च-वाण-विभूषितम् । गङ्गादि-सर्व-तीर्थं च अमृतं प्रति-चक्रके । वसन्तादि महा-देवि ! सर्वर्त्तु-परि-शोभितम् । श्वेत-वर्णं महा-देवि ! सहस्र-दलमुत्तमम् । सर्व-देव-समायुक्तं सर्व-शक्ति-समन्वितम् । सर्व-मन्त्र-मयं देवि ! चतुर्वेद-विभूषितम् । एकादश-महा-देवां ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मिकाम् । कर्णिकां स्वर्ण-वर्णां च तत्र देवं विचिन्तयेत् । चिन्मयं पर-शिवं देवि ! ध्यान-गम्यं सनातनम् । सारात् सार-तरं परादपि परं चेतो-वचोऽगोचरम् । नित्यानन्द-निरन्तरं निरुपमं वेदैरपारं परम् । शिव-शक्ति-मयं देवि ! निर्गुणं सगुणात्मकम् । प्रदीप-कलिकाकारं योगिनां ध्यान-रूपिणम् । चैतन्य-रूपिणं देवं परमामृत-वृंहितम् । तन्मध्ये चिन्तयेद् देवीं त्रिगुणां च सनातनीम् । घोर-दंष्ट्रां करालास्यां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् । सद्यश्छिन्न-शिरः खड्ग-वामोर्द्धाधः-कराम्बुजाम् । अभयं वरदं चैव दक्षिणाधोर्द्ध-पाणिकाम् । नील-मेघ-प्रभां तन्वीं घोर-रूपां दिगम्बराम् । कण्ठावसक्त-मुण्डाली-गलद्-रुधिर-चर्चिताम् । कर्णावतंसां नीत-शव-युग्म-भयानकाम् । बालार्क-मण्डलाकार-लोचन-त्रितया-

न्विताम् । सृक्क-द्वय-गलद्-रक्त-धारा-विस्फुरताननाम् । मुक्त-केशीं स्मित-मुखीं श्मशानालय-वासिनीम् । शवानां कर-सङ्घातैः कृत-काञ्चीं हसन्मुखीम् । शव-रूप-महादेव-हृदयोपरि संस्थिताम् । महा-कालेन रत्यर्थमुपविष्टां स्मरातुराम् । शिवाभिर्घोर-रावाभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम् । अति-प्रसन्न-वदनां स्मेरानन-सरोरुहाम् ।

अनाहतस्तु तत्रैव तड़ित्-कोटि-सम-प्रभाम् । तस्योर्द्धे तु शिखा तन्वि ! चिद्-रूपा परमा कला । तया सहितमात्मानमेवं-भूतं विचिन्तयेत् । गच्छन्तीं ब्रह्म-मार्गेण लिङ्ग-भेद-क्रमेण तु । सूर्य-कोटि-प्रभाकारं चन्द्र-कोटि-सुशीत-लम् । अमृतं तद्धि संज्ञस्थं परमानन्द-लक्षणम् । गत्वा कुलाकुलां दिव्यां पुनरेव कुलं विशेत् । एवमभ्यस्यमानस्य अत्यन्तस्येह निश्चयात् । जरा-मरण-दुःखाद्यैर्मुच्यते भव-बन्धनात् । चतुर्विधा तु सा सृष्टिस्तस्यां योनौ प्रवर्तते । योनिमुद्रेयमाख्याता सर्व-सिद्धि-प्रदायिका ।

मूलाधार-सरोजे तु त्रिकोणं सुमनोहरं । कामं भ्रमन्तं तन्मध्ये बालार्क-कोटि-सन्निभम् । तदूर्द्धे कुण्डलीं शक्तिं तड़ित्-कोटि-सम-प्रभाम् । सुषुप्त-भुजगाकारां सार्द्ध-त्रिवलयान्विताम् । मूलाधार-त्रिकोणे तां भावयेत् सुर-सुन्दरीम् । आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलज-निलयामात्मना साकमेषु स्थाने-ष्वब्जासनेषु प्रणिहित-हृदयां चिन्तयन्तीं क्रमेण । नित्यानन्दावसानं खग-मुकुल-महा-पद्म-सङ्घान्तरस्थां ध्यायेच्चैतन्य-रूपामभिनव-जलदां मोक्ष-मार्गैक-मार्गाम् । साक्षाल्लाक्षा-रसाभां गगन-गत-महा-पद्म-संस्थाच्च हंसात् पीत्वा दिव्यामृतौघं पुनरपि च विशेन्मध्य-देशं कुलस्य । चक्रे चक्रे क्रमेणामृत-रस-विसरैस्तर्पयेद् देवतास्ताः डाकिन्याद्याः समस्ताः सकल-दल-गतां तर्पयेत् कुण्डलीं ताम् ।

इन्द्रस्तदूर्ध्व-बोधिन्यां नादे नादस्तथैव च । शक्तौ पुनर्व्यापिकांशमा-मनुं मनु-गोचरे । मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ प्रोतानि परिभावयेत् । तामेव परमो व्योम्नि परमामृत-बृंहिते । दर्शयेदात्म-सम्भावं पूजा-होमादिकं विना । एवं सञ्चिन्तयेन्मन्त्रं स योगी नात्र संशयः । सर्व-पाप-विनिर्मुक्त इष्ट-देवीं प्रपश्यति । षण्मासे सर्व-सिद्धिः स्यादात्मानं च प्रपश्यति । अष्टादश-महा-सिद्धिर्वत्सरान्ते भविष्यति । एवं सञ्चिन्तयेद् देवीं परमात्म-स्वरूपिणीम् ।

स एव शङ्करः साक्षात् स एव विष्णुरव्ययः। स एव परमं ब्रह्म स एव देवतोत्तमः ! इति ते कथिता देवि ! योनि-मुद्रा महेश्वरि ! वत्सरेण लभेत् सिद्धिं पूर्ण-कामः लभेत् पुनः।

योनि-मुद्रा-करणाशक्तौ भूत-लिप्यादिना मन्त्र-दोष-शान्तिः

श्री पार्वत्युवाच—अशक्ता योनि-मुद्रायां हीन-बुद्धि-नराः कलौ। विहितं साधने शक्तौ कथं यान्ति परां गतिम् ?

सदाशिव उवाच—साधु पृष्टं महा-देवि ! जन्तूनां हित-कारिणि ! योनि-मुद्रां महेशानि ! यदि कर्तुं न शक्यते। मायया वा श्रिया वापि कामेन प्रणवेन वा। सम्पुटं मूल-मन्त्रं तु जपेदष्ट-सहस्रकम्। तेनैव च सुसिद्धं स्यान्मन्त्र-साधनमाचरेत्। शृणु चान्यत् प्रवक्ष्यामि साधनं परमाद्भुतम्। येनानुष्ठित-मात्रेण सर्व-सिद्धिः प्रजायते। पञ्च ह्रस्वाः सन्धि-वर्णा व्योमे-राग्निर्जलं धरा। अन्त्यमाद्यं द्वितीयं च चतुर्थं मध्यमं क्रमात्। पञ्च-वर्णा-क्षराणि स्युर्वान्तः श्वेतेन्दुभिः सह। एषा भूत-लिपिः प्रोक्ता द्वि-चत्वारिंश-दक्षरैः। आयस्बरार्ण-वर्गाणां पञ्चमाः शान्त-संयुताः। वर्गाद्या इति विज्ञेया नव-वर्गाः स्मृता अमी। एतद्-वचनं शारदायां षष्ठ-पटलेऽपि।

अस्यार्थः—पञ्च-ह्रस्वाः अ-इ-उ-ऋ-लृ इति प्रथम वर्गः। सन्धि-वर्णा ए-ऐ-ओ-औ इति द्वितीयो वर्गः। व्योम हकारः। इरो यकारः। अग्नी रेफः। जलं वकारः। धरा लकार इति तृतीयो वर्गः। पञ्च-वर्गाक्षराणां क्रममाह अन्त्यमिति। अन्त्यं ङः। आद्यं कः। द्वितीयं खः। चतुर्थं घः। मध्यमं गः। अयं क्रमश्चतुर्ष्वन्येष्वपि वर्गेषु एवमष्ट-वर्गः। रान्तः शकारः। श्वेतं यकारः। इन्दुः सकारः। अयं नवम वर्गः। नवम-वर्गाद्यक्षराण्याह आयस्बरार्ण इति। अम्बरार्णो हकारः। अश्च एश्च अम्बरार्णश्चेति द्वन्द्वे अ-ए इत्यत्र सन्धौ ऐ अम्बरे परे आयादेशे आ-अम्बर इति वर्गाणां पञ्चमा ङ-ञ-ण-न-म इति वर्णाः। शान्त-संयुताः शकारान्तास्तेन अ-ए-इ-ङ-ञ-ण-न-म-श इत्यक्षराणि इति नवमो वर्गः।

वर्ग-वर्णानां पञ्च-भूतात्मकं दर्शयति। शारदा—व्योमेराग्नि-जल-क्षौणी वर्ग-वर्णान् पृथग्-विधः। द्वितीय-वर्गे भूनं स्यान्नवमे न। जलं धरा। द्वितीय-वर्गस्य चतुरक्षरत्वादन्त्य-भूतात्मकमक्षरं नास्ति एवमन्त्य-वर्गस्य त्रि-

वर्णात्मकत्वादुभयं नास्तीत्यर्थः । विरिञ्चि-विष्णु-रुद्रा॑शिव-प्रजापति-दिगीश्वराः । क्रियादि-शक्ति-सहिताः क्रमात् स्युर्वर्ग-देवताः । दिगीश्वरा इन्द्र-यम-वरुण-चन्द्राः । सर्वे किम्भूताः क्रिया-ज्ञानेच्छा-शक्ति-सहिता इत्यन्वयः । त्रिधा-वृत्त-क्रिया-ज्ञानेच्छा-शक्तिभिरुपेताः । केचित् तु दिगीश्वरा इत्येक-क्रिया-शक्त्यादयस्तित्र इति नव देवता वदन्ति ।

अस्या ऋष्यादि-न्यासः षडङ्ग-न्यासादिकं ध्यानं च

ऋषिः स्याद् दक्षिणामूर्तिर्गायत्रं छन्द ईरितम् । देवता कथिता सद्भिः साक्षाद् वर्णेश्वरी परा । हादि-षड्-वर्गकैः कुर्यात् षडङ्गानि सजातिभिः ।

ध्यायेल्लिपि-तरोर्मूले देवीं तन्मय-पङ्कजे । वदन्ति सुधियो वृक्षं नित्य-वर्ण-मयं परम् । पर-संविन्महा-वीजं विन्दु-नाद-महा-शिफम् । पृथिव्यक्षर-शाखाभिः सर्वाशासु विजृम्भितम् । सलिलाक्षर-पत्रैः स्वैः सञ्छादित-जगत्-त्रयम् । वह्नि-वर्णांकुरैर्दीप्तं रत्नैरिव सुर-द्रुमम् । मरुद्-वर्ण-लसत्-पुष्पैर्द्योतयन्तं वपुः-श्रियम् । आकाशार्ण-फलैर्नत्रं सर्व-भूताश्रयं परम् । परामृताक्ष-मधुभिः सिञ्चन्तीं परमेश्वरीम् । वेदागमादिभिः क्लृप्तं समुन्नति-मनोहरम् । शिव-शक्ति-मयं साक्षाच्छायाश्रित-जगत्-त्रयम् । एनमाश्रित्य मुनयः सर्वान् कामानवाप्नुयुः ।

अस्यार्थः—लिपि-तरोर्मूले तन्मय-पङ्कजे वर्ण-मय-पद्मे देवीं ध्यायेदित्यन्वयः । ध्यानं पश्चाद् वक्ष्यति । लिपि-तरुमाह वदन्तीति । वर्ण-मयं वृक्षं पण्डिता नित्यं वदन्ति । किम्भूतं पर-सम्वित् कुण्डलिनी परंब्रह्म वा बीजम् । एवं विन्दु-नादो शिफे मूले यस्य तंम् । ननु तद्-वृक्षो नित्यश्चेत् तदा कथं पर-संविन्महा-वीजमित्युक्तम् । सत्यं व्यञ्जकत्वेन वीजवदुपचर्यंते । शेषं सुगमम् ।

ध्यानमाह—अङ्कोन्मुक्त-शशाङ्क-कोटि-सदृशीमापीन-तुङ्ग-स्तनीम्, चन्द्रार्द्धाङ्कित-मस्तकां मधु-मदादालोल-नेत्र-त्रयाम् । विभ्राणामनिशं वरं जप-वटीं विद्यां कपालं करैराद्यां यौवन-गर्विंतां लिपि-तनुं वागीश्वरीमाश्रये ।

अस्या ध्यानान्तरम्

कुब्जिका-तन्त्रोक्त-ध्यानं यथा—अक्ष-स्रजं हरिण-पीतमुदग्र-टंकं विद्याः

करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम् । अर्द्धेन्दु-मौलिमरुणामरविन्द-मालां वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तन-भार-नम्रामिति ।

भूत-लिपेः प्राण-प्रतिष्ठा

तथा—पाशांकुश-पुटं कृत्वा मायां ततः समीरणम् । दहनं धरणीं तोयं माहेश्वरं ततः परम् । प्रासादं च समुच्चार्य शक्तिः सूर्य-समन्विता । अमुष्या भूतलिप्याश्च प्राणा इह ततो वदेत् । पुनर्मन्त्रान् समुच्चार्य पाशादींश्च ततो वदेत् । जीव इह स्थित इति पुनस्तांश्च समुच्चरेत् । सर्वेन्द्रियाणीत्येताश्च क्रमात् तानुच्चरेत् सुधीः । वाङ्-मनश्चक्षुस्त्वगिति श्रोत्र-घ्राण-प्राणा इहागत्य ततो वदेत् । सुखं चिरं समुच्चार्य तिष्ठन्तु वह्नि-वल्लभा । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य ध्यायेत् तामिष्ट-सिद्धये । इत्युक्त्वा ध्यानमुक्तम् ।

भूत-लिपि-न्यास-क्रमः

ततो न्यासं कुर्यात् । तदुक्तं शारदायाम्—आधार-देशेऽधिष्ठाने नाभौ हृदि पदे पुनः । विन्दौ नादे ततः शक्त्यां शिवे देशिक-सत्तमः । नवाधारेषु विन्यसेत् स्वरान् नव यथा-विधि । मूलाधारे स्वाधिष्ठाने नाभौ हृदि पदे भ्रू-मध्ये मूर्ध्नि तदुपरि-देशे द्वादश-दल-पद्मे इति नवसु स्थानेषु नव स्वरान् न्यसेदित्यर्थः । हादि-वर्णांस्ततो न्यसेन्मुखे मूर्द्धादितः सुधीः । ऊर्ध्व-माहेन्द्र-याम्य दिक्-पश्चिमेषु समाहितः । दोःपत्सु वेद-वर्गांश्च वर्णान् देशिक-सत्तमः । वर्णा मूलोपमूलाग्र-मध्य-देश-क्रमेण तु । तत्राग्रमंगुल्यः । मूलमंशादि । उप-मूलं कूर्पर-जानुनी । उपाग्र कर-पादांगुलो प्रथम-सन्धिः मणिवन्ध-गुल्फे । समाहित इत्यनेन सावधानतया स्थान-विपर्ययाः ।

भाव-दृष्टेऽप्युक्तः शारदायाम्—गुह्य-हृद्-भ्रू-विले यसेच्छादि-वर्ण-त्रयं क्रमात् । सृष्ट्यां सर्गावसाना स्यात् स्थितौ वह्निर्मरुत् प्रियः । वियद्-भूमि-क्रमान्न्यस्येद् विन्दु-सर्गावसानिकाम् । संहृतौ प्रतिलोमेन विन्यसेद् विन्दु-भूषिताम् । सृष्ट्यामिति सर्गावसानिका भूत-लिपिरिति शेषः । स्थितौ विन्दु-सर्गावसानिकां तां क्रमान्न्यस्येद् इत्यर्थः । तत्रायं क्रमः—ऊं: इं: ऋं: अं: लृं: ओं: औं: ऐं: एं: रं: यं: वं: हं: लं: । खं: कं: घं: गं: ङं: छं: चं: झं: जं: ञं: ठं: टं: ढं: डं: णं: थं: तं: धं: दं: नं: फं: पं: भं: बं: मं: सं: षं: शं: ।

कश्चित् तु वह्नि-वर्ग-वर्णान् सर्वान् प्रथमं विन्यस्य पश्चान्मरुद्-वर्णान् ततो जलान्तान् एतान् सविन्दून् ततो वियद्-भूमि-वर्णान् सविसर्गान् न्यस्येदि-

त्याह स्म। शारदायाम्—आगमोक्तेन मार्गेण दीक्षितः साधकोत्तमः। लक्षं न्यस्येज्जपेत् तावज्जुहुयादयुतं तिलैः। तावदिति लक्षं। तत्र एको न्यास एकावृत्तिश्चेति क्रमोऽनुसन्धेयः।

अस्याः पूजा-क्रमः

शारदायाम्—पूजयेदन्वहं देवीं पीठे प्रागीरिते सुधीः। प्रागीरिते इत्यनेन सरस्वती-प्रकरणीय-पीठ-शक्तिरत्रापि पूजयेदिति सूचितम्। तेनाष्ट-दलं षोडश-दलं द्वा-त्रिंशद्-दलं चतुःषष्टि-दलं भूपुरं च कृत्वा तत्र पीठ-शक्ति पूजयेत्। शारदायाम्—वर्णाब्जेनासनं कुर्यान्मूर्ति मूलेन कल्पयेत्। देवीं सम्पूजयेदस्यामङ्गाद्यावरणैः सह। आदावङ्गावृतिः पश्चादम्बिकाद्या-भिरीरिता। द्वितीया मातृभिः प्रोक्ता तृतीया ह्यष्ट-शक्तिभिः। चतुर्थी पञ्चमी प्रोक्ता द्वा-त्रिंशच्छक्तिभिः पुनः। चतुःषष्ट्या स्मृता षष्ठी शक्तिभिर्लोक-पालकैः। सप्तमी वृतिरेतेषां मन्त्रे स्यादष्टमी वृतिः।

वर्णाब्जेनासनं दत्वा मूर्ति मूलेन संकल्प्य तत्र देवीमभ्यर्च्य केशरेषु अङ्गान्यभ्यर्च्य तदुपरि दिग्-दलेषु चतस्रोऽम्बिकादिकाः तदुपरि ब्राह्म्याद्या-स्ततः षोडश-दले करालाद्या द्वा-त्रिंशद्-दलें विद्याद्याश्चतुःषष्टि-दले पिङ्गलाद्याः पूजयेत्। तदुपरि भूपुरे लोक-पालांस्तदस्त्राणि चेति। वर्णाब्जेन हेसौः भूत-लिपिः सरस्वती। योग-पीठाय नम इति प्रयोगः।

शारदा—एवं पूज्या जगद्धात्री श्रीभूत-लिपि-देवता। स्थानेषूक्तेषु विधिवदभ्यर्च्याङ्गानि पूर्व-वत्। पूर्व-वत् सरस्वती-प्रकरण-वत्। अम्बिका वाग्भवी दुर्गा श्री शक्तिः प्रोक्त-लक्षणा। ब्राह्म्याद्याः पूर्व-वत् पूज्याः कराली विकराल्युमा। सरस्वती श्रीर्दुर्गोमा लक्ष्मीः श्रुतिः स्मृतिर्धृतिः। श्रद्धा मेधा मतिः कान्तिरार्याः षोडश-शक्तयः। खड्ग-खेटक-धारिण्यः श्यामाः पूज्याः स्वलंकृताः। विद्या-श्री-पुष्टयः प्रज्ञा सिनीवाली कुहूः पुनः। रुद्र-वीर्या प्रभा नन्दा स्यात् पोषिण्यृद्धिदा शुभा। काल-रात्रिर्महा-रात्रिर्भद्र-काली कपालिनी। प्रकृतिर्दण्ड-मुण्डिन्यौ सेन्दु-खण्डा शिखण्डिनी। निशुम्भ-शुम्भ-मथिनी महि-षासुर-मर्दिनी। इन्द्राणी चैव रुद्राणी शंकरार्द्ध-शरीरिणी। नारी नारायणी चैव त्रिशूलिन्यपि पाशिनी। अम्बिका ह्लादिनी चैव द्वा-त्रिंशच्छक्तयः शिवाः। चक्र-हस्ताः पिशाचास्याः सम्पूज्याश्चारु-भूषणाः। पिङ्गलाङ्गी पिशाचाक्षी समृद्धिर्वृद्धिरेव च। श्रद्धा स्वाहा स्वधा भिक्षा माया संज्ञा वसुन्धरा।

त्रिलोक-रात्रिः सावित्री गायत्री त्रिदशेश्वरी। स्व-रूपा बहु-रूपा च स्कन्द-माता हुत-प्रिया। विमला चामला पश्चादरुणी पूर्ण-वारुणी। प्रकृतिर्विकृतिः सृष्टिः स्थितिः संहृतिरेव च। सन्ध्या माया सती हंसी मर्दिकी रक्तिकी परा। देव-माता भगवती देवकी कमलासना। त्रि-मुखी सप्त-मुख्यान्या सुरासुर-विमर्दिनी। लम्बोष्ठी चोर्ध्वकेशी च बहु-शीर्षा वृकोदरी। रथ-रेखाह्वया पश्चाच्छशि-रेखा तथा परा। गगन-वेगा पवन-वेगा च तदनन्तरम्। ततो भुवन-पालाख्या ततः स्यान्मदनातुरा। अनङ्गानङ्ग-वदना तथैवानङ्ग-मेखला। अनङ्ग-कुसुमा विश्व-रूपासुर-भयङ्करी। आख्याह्वसत्य-वादिन्यौ वज्र-रूपा शुचि-व्रता। वरदाख्या च वागीशी चतुः-षष्टिः समीरिताः। चाप-वाण-धराः सर्वा ज्वालाब्धिध्न्ना महा-प्रभाः। दंष्ट्रिण्यश्चोर्ध्व-केश्यस्ता युद्धोपक्रान्त-मानसाः। सर्वाभरण-सन्दीप्ता पूजनीयाः प्रयत्नतः। लोकेशाः पूर्व-वत् पूज्यास्तद्-वद् वज्रादिकान्यपि।

अस्याः प्रयोग-फलं च

इत्थं यः पूजयेन्मन्त्री श्रीभूत-लिपि-देवताम्। श्री-वाण्योः स भवेद् भूमिर्देवैरप्यभिनन्द्यते। कमलैरयुतं हुत्वा राजानं वशमानयेत्। उत्पलैर्जुह्वतस्तद्-वन्महा-लक्ष्मीः प्रजायते। पलाश-कुसुमैर्हुत्वा वत्सरेण कविर्भवेत्। वाजी लवण-होमेन वनितां वशमानयेत्। मातृकोक्तानि कर्माणि कुर्यादत्रापि साधकः। भूत-लिप्या पुटीकृत्य यो मन्त्रं भजते नरः। क्रमोत्क्रमाच्छतावृत्या सिद्धो तस्य भवेन्मनुः।

कुब्जिका-तन्त्रे ध्यानानन्तरम्—एवं ध्यात्वा महेशानि! जपेत् तां च प्रसन्न-धीः। क्रमोत्क्रमाच्छतावृत्या भूत-लिप्या पुरस्क्रिया। भूत-लिप्या पुटीकृत्य यो यं मन्त्रं जपेन्नरः। सहस्रैक-प्रमाणेन हठात् सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम्। मास-मात्रं जपेन्मन्त्रं भूत-लिप्या तु सम्पुटम्। क्रमोत्क्रमाद् वरारोहे! ततः सिद्धिरनुत्तमा।

मन्त्राणां दोष-शान्त्यर्थं दश-संस्काराः

मन्त्र-दोष-शान्त्यर्थं शारदायां दश-संस्कार-करणमपि लिखितम्—तत्तस्मादत्यति-वृद्ध-प्रपितामह-सहृदय-गोष्ठी-गरिष्ठ- कृष्णानन्दागम-वागीश-भट्टाचार्यैः स्व-कृत-तन्त्रसारे लिखितम्। अन्वेषकैस्तत्र द्रष्टव्यम्।

दोषान्तरेऽपि दश-संस्कारा उक्ताः समयाचार-तन्त्रे, यथा—गुरोर्गृहीतं-मन्त्रश्च जप्त्वा तां गति-साधकः। दुष्टाचारं प्रमादाद् वा आलस्याद् वापि सुन्दरि !। हीन-वीर्यत्वमाप्नोति स तु मन्त्रो वरानने ! इत्यादि-दोष-नाशनार्थं दश-संस्कारमाचरेत्। इति मन्त्र-दोष-शान्ति-विधिः।

वीजाभिधानम्

बीज-सङ्केत-बोधार्थमाहृत्य तन्त्र-शास्त्रतः। वीज-नामानि कतिचिद् वक्ष्यामि विदुषां मुदे।

ह्रीं—माया लज्जा परा सम्वित् त्रिगुणा भुवनेश्वरी। हृल्लेखा शम्भु-वनिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा। महा-माया पार्वती च संस्थान-कृत-रूपिणी। परमेश्वरी च भुवना धात्री जीवन-मध्यगा।

ह्लीं—वह्नि-हीनेऽस्त्र-युङ्-माया स्थिर-माया प्रकीर्तिता।

श्रीं—शाग्नि-शान्ति-विन्दु-नादैर्लक्ष्मी-प्रणव उच्यते। श्रीर्लक्ष्मीर्विष्णु-वनिता रमा क्षीर-समुद्रजा।

स्त्रीं—षोडश-व्यञ्जनं वह्नि-वामाक्षि-विन्दु-संयुतम्। चन्द्र-वीज-समारूढं वधू-वीजमिदं स्मृतम्। वधूर्वामेक्षणा योषिदेकाक्षी स्त्री च कामिनी।

ऐं—नाद-विन्दु-समायुक्तो द्वादशस्तु मुरो भगम्। योनिः सरस्वती वीजमधरं वाग्भवं च वाक्।

हूँ—हकारो वाम-कर्णाढ्यो नाद-विन्दु-विभूषितः। कूर्चं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घ-हूङ्कार उच्यते। शब्दश्च दीर्घ-कवचं तारा प्रसव इत्यपि।

क्रीं—कामाक्षरं वन्हि-संस्थं रति-विन्दु-विभूषितम्। काली-वीजमिदं प्रोक्तं रति-वीजं तदेव हि।

क्लीं—कामाक्षरं धरा-संस्थं रति-विन्दु-विभूषितम्। गुप्त-काली-वीजमिदं गोपाल-वीजमित्यपि। तत् काम-वीजं कामेशी-वीजं शक्तिस्त्वसौ परा।

हौं—सत्यान्त-युग् व्योम-सेन्दु शैवं प्रासादमुच्यते।

क्रौं—कलाद्यं क्लेदिनी-वीजं क्रोङ्कारस्त्वंकुशाभिधः।

नमः स्वाहा—आकारो विन्दु-मान् पाशः शेषश्च समुदीरितः। सकला भुवनेशानी कामेशी-वीजमुच्यते। नमस्तु हृदयं स्वाहा द्वि-ठष्ठ-युगलं ठठः।

स्वाहा—चन्द्र-युग्मं शिवो वेद-माता ज्वलन-सुन्दरी। स्वाहा परा देव-भोज्यं ठ-द्वयं चन्द्र-युग्मकम्। ध्रुवो हविर्वेद-माता देवास्यं वह्नि-सुन्दरी।

हूँ—शिखा वषट् शिरो-मध्यं शक्र-माता हर-प्रिया। शिखा वषट् च। वषट् कवचं क्रोधो वर्म हुमित्यपि। क्रोधाख्यो हं तनुत्वं च शस्त्रादौ रिपु-संज्ञकः।

वौषट्—अस्त्र-नेत्र-युगं वौषट्।

फट्—फडस्त्रं शस्त्रमायुधम्।

हसौः—तार्तीयं तु हसौः प्रेत-वीजम्।

हंसः—हंसोऽजपा-मनुः।

गं—गकारो विन्दु-मान् विघ्न-वीजं गणेश-वीजकम्।

लं—स्मृतिस्थं मांसमौ विन्दु-युतम्। भू-वीजमीरितम्।

ड्रीं—ठान्तं दहन-नेत्रेन्दु-युतं तु विम्ब-वीजकम्।

नादः—अथ काम-कला वाम-नयनं विन्दु-संयुतम्। अर्क-मात्रा कला-वाणी नादोऽर्द्धेन्दुः सदाशिवः। अनुच्चार्यं तुरीया च विश्व-मातृ-कला परा।

भूत-डामर-संकेत-बोधार्थं भूत-डामरीय-वीज-नामान्यपि लिख्यन्ते—

ॐ—प्रणवो विष-वीजं स्याद् ध्रुवं हालाहलं स्मृतम्। काल-श्रुति-पथं ज्ञेयं बहु-रूपि निरञ्जनम्।

ह्रीं—क्षतजस्थं व्योम-वक्त्रं धूम्र-भैरव्यलंकृतम्। नाद-विन्दु-समायुक्तं वीजं प्राणात्मिकं स्मृतम्।

क्रीं—क्रोधीशं क्षतमारूढं धूम्र-भैरव्यलंकृतम्। विद्युज्जिह्वा-विन्दु-युतं पितृ-भू-वासिनो स्मृतम्।

ऐं—क्रोध-कालात्मकं कुर्याद् भौतिकं वाग्भवं स्मृतम्। नाद-विन्दु-समायुक्तं समाधायोग्र-भैरवीम्। वीजमेतत् तु कथितं शुद्ध-बुद्धि-प्रवर्तकम्।

क्लीं—क्रोधीशं बल-भृद् धूम्र-भैरवी नाद-विन्दुभिः। त्रिमूर्ति-मन्मथं कामराजस्त्रैलोक्य-मोहनम्। इन्द्रासन-गतो ब्रह्म-समूर्तिस्तु स-मन्मथः।

ह्लीं—संयुक्तं धूम्र-भैरव्या रक्तस्थं बलि-भोजनम्। नाद-विन्दु-समायुक्तं किंकिणी-वीजमुत्तमम्।

ह्लां—नाद-विन्दु-समायुक्तं रक्तस्थं बलि-भोजनम्। काल-रात्र्यासनो-पेतं विशिखाख्यं महा-मनुम्।

हुं—विदार्यालिङ्गितोंग्रास्यो वसिस्तु क्षमजोक्षितः । नाद-विन्दु-समायुक्तो विज्ञेयः पिशितासनः ।

स्फें—धूम्र-ध्वजाधः कालाग्निः सोर्द्ध-केशीन्दु-विन्दुभिः । युगान्त-कारकं वीजं भैरवेण प्रकाशितम् ।

प्रीं—कपर्दिनं समादाय क्षतजो क्षित-विग्रहम् । संयुक्तं धूम्र-भैरव्यां क्षोऽयं नाद-विन्दु-मान् ।

ठं ठं ठं ठः—कपाली-द्वयमादाय महा-कालेन मण्डितम् । समासन-मिति प्रोक्तं चण्डिकाढ्यं प्रयोजयेत् ।

ह्लं ह्लं—क्षतजस्थं व्योम-वक्त्रं चन्द्र-खण्ड-विभूषितम् । खद्योतमिति सम्प्रोक्तं ग्रासिनी काल-रात्रि-युक् ।

ह्लाँ—क्षतजोक्षितमाकाशं नाद-विन्दु-विभूषितम् । विदारी-भूषितं चैव वीजं वैवस्वतो दृकम् ।

ॐ—कीर्त्याख्या काल-वक्त्रा च महा-कालेन साधितम् तदनादि-पञ्च-रश्मिः सृष्टि-स्थित्यन्त-कृद्-विधिः ।

हूँ—व्योमस्थं ताल-जङ्घास्थं विन्दु-नाद-विभूषितम् । कूर्चं कालो महा-कालः क्रोध-वीजं निरञ्जनम् ।

पृथ्वी-पालो नव-द्वीप-पति-रति-मतिः कृष्ण-चन्द्रो महात्मा । विद्या-ब्राह्मण्य-मान्यं यमजनयदमुं दान्तमीशान-चन्द्रम् । तस्मात् सत्स्वाप यो विश्व-विजयि-पदवीं स्वेष्ट-देवी-प्रसादाच्चक्रे तेनाद्यमेतद् विदभिमत-फलं सर्ग-काण्डं विचित्रम् । हंसः प्राणो मनश्चन्द्रः कृष्णो मध्यं गतस्तयोः । गौड़ोदये पुष्पवन्तौ श्रीप्राण-कृष्ण-चन्द्रकौ । अन्नदा-मङ्गलं देश-भाषयाची-करोद् यतः । तस्माद् विदेशेऽमावास्या कृष्ण-चन्द्रस्य भू-पतेः । एषा निर्जर-भाषया समुदिता भास्वत्-प्रभा निर्मला । विश्वोद्दीप्ति-करी जगद्-दिन-करी श्रीप्राण-तोषिण्यतः । श्रीमान् नीवृति नीवृति क्षिति-तलेऽभूत् प्राण-कृष्णाभिधो । हंसो नास्तमितः सदोदय-युतः कीर्त्यानया शाश्वतः ।

।। इति श्री प्राणकृष्ण-विश्वासानुमतायां विश्व-विजयि-श्रीरामतोषण-विद्यालंकार-विरचितायां श्रीप्राण-तोषिण्यां फल-कथन-रूप दशम-परिच्छे-दान्वितं सर्ग-काण्डं समाप्तम् ।।

• • •

प्राण-तोषिणी-तन्त्रम्

द्वितीयः धर्म-काण्डः

प्रथमः परिच्छेदः

संस्कार-रूप-ग्रन्थि-कथनम्

अचिन्त्यापि ध्येया स्वखिल-हृदये ध्वान्त-रुचिरा मनोध्वान्तं गाढ़ं हरसि करुणाम्भोनिधिरपि। महा-काली स्वैरिण्यसि सकल-मूर्तिः कदहमान-दृश्या लोकानां त्वमसि जयतादद्भुत-तमः ॥ आसीद् वाम-हरेति पूरुष-हरी राकेन्दु-भाजि-त्वरीराशा-पूर्ति-करीः सुशीत-लहरीः कीर्तीः समासादयन्। विश्वासान्वय-पावनी गुरु-कृपा-पात्रं कुलोद्दीपकं यो दैवैर्जनयां बभूव कृतिनं श्रीप्राण-कृष्णाभिधम् ॥ कृष्ण-मङ्गल-विद्या-वागीश-सूनुः सतां मुदे, गङ्गा-देवी-सुतोऽकार्षीद् धर्म-काण्डं द्वितीयकम्। द्वितीयस्योच्यते धर्म-काण्डस्य संस्क्रियात्मनः, निर्घण्टः प्रथमं तत्र संस्कारस्य प्रशंसनम् ॥ द्विजानां दश संस्काराः कर्म-मात्राधिकारकाः, शूद्र-शूद्र-प्रकाराणां विज्ञातव्या नवैव ते। मायादिकत्वं मन्त्राणां विज्ञेयं कलि-सम्मतम्, ऋतु-कर्म ततो गर्भाधानं पुंसवनं ततः। पञ्चामृत-प्रदानं च सीमन्तोन्नयनं तथा, जात-कर्म ततो मेधा-जननं कविता-करम्। मायादि-दानं विप्रेभ्यो बालस्य पुष्टि-कारणम्, विज्ञेयं नामकरणं ततो निष्क्रमणं स्मृतम्। अन्नाशनं ततश्चूड़ा-कर्ण-वेधस्ततः परम्, कुमारी-शूद्र-जातीनां सर्वमेतदमन्त्रकम्। उपनायो वेद-भेदे सूत्र-माणं प्रकीर्तितम्। सूत्र-निर्माण-संस्कारौ सूत्राधिष्ठातृ-देवता। सावित्री-ग्रहणं कर्म समावर्त्तनमित्यपि। अदार-जन-निन्दा च धर्म-पत्नी-निरूपणम्। विवाहो दश-संस्कार-प्रयोगस्तदनन्तरम्। इति द्वितीय-काण्डाद्य-परिच्छेद-समापनम्।

आदौ गुरोर्लक्षणं च ततः सद्गुरु-लक्षणम्। कौल-गुरु-प्रशंसा च कूटार्थ-कृति-दूषणम्। गुरु-विशेष-कथनं शास्त्रे त्वावश्यकं गुरोः। गुरु-मन्त्र-देवतानामेकत्व-भावना-क्रमः। गुरु-सन्तुष्टचादि-फलं गुरूच्चारणजं फलम्। गुरु-तृप्ते जगत्-तृप्तिराधिक्यं सर्वतो गुरोः। जगत्-पूजा-फलावाप्तिर्गुरु-पादाम्बुजेऽर्चिते। दीक्षा-शिक्षादि-भेदेन गुरु-भेद-निरूपणम्। एक एव महाकालो गुरुर्न मानुषः क्वचित्। तदधिष्ठान-वशतो माहात्म्यं मानुषस्य च। गुरु-वंशस्य मर्यादा पशु-मन्त्रादि-भेदतः। परापरादि-भेदश्च गुरूणां तदनन्तरम्। स्त्री-गुरोर्लक्षणं वर्ज्यं गुरुत्व-कल्पने तथा।

त्याज्यो गुरुश्च शिष्यस्य लक्षणं वर्जनं तथा। वर्ज्या शिष्य-कर्तृ-निन्दा गुर्वाज्ञा-लङ्घने तथा। गुरु-द्रव्यादि-हरण-दोषानिष्ट-कृतेस्तथा। गुरु-शाप-जन्य-दोषस्तन्निन्दा-श्रवणस्य च। तच्छ्रवण-प्रतीकारो गुरु-निन्दाकरस्य च। दोषो गुरौ मनुष्यत्व-ज्ञान-निन्दा तथैव च। गुरु-द्रोहादि-दोषश्च त्यागे गुरु-कुलस्य च। निषेधो गुरु-गोत्रस्य माननापूजने तथा। गुरु-दर्शन-कालस्य पूज्यत्वं गुरु-पूजनम्। विनेष्ट-पूजा-दोषश्च गुरु-पूजादिजं फलम्। गुरु-गेह-स्थित-कृत्य-पुण्यस्याक्षयता तथा। गुरु-पाद-पद्म-रेणूदक-माहात्म्य-वर्णनम्। गुर्वन्न-भक्षण-फलं गुरूच्छिष्ट-फलं तथा। तदुच्छिष्टाभोजनज-दोषश्च तदनन्तरम्। गुरु-पादुकादि-प्रणतिर्निषिद्धं गुरु-सन्निधौ। गुर्वाज्ञया निषिद्धस्याचरणान्नास्ति पातकम्। जाति-विद्यादि-गर्वस्य त्यागः श्रीगुरु-सन्निधौ। सदा श्रीगुरु-पादाब्ज-ध्यानस्य फल-निर्णयः। गुरुणंकासन-त्यागो गुरु-भक्ति-फलं तथा। पैत्र-गुरु-कुल-त्याग-दोषः श्रीपूर्व-कीर्त्तनम्। गुर्वादेरर्चना-काल एवं तन्नाम-भाषणम्। चतुर्विधा तु शुश्रूषा गुरु-मित्रादि-मानना। गुर्वालये प्रवेशस्य प्रकारस्तदनन्तरम्। इति द्वितीय-काण्डस्य परिच्छेदे द्वितीयकः।

नाड़ी-चक्र-विचारश्च भू-परीक्षा ततः परम्। दिग्-विशेष-प्लवा भद्रा भद्र-फल-प्रदायिनी। ब्रह्मण्यादि-मही-ज्ञानं शुभ-भूमि-निरूपणम्। त्याज्या भूम्यो हि चक्रं च तस्य व्याख्यानमेव च। शल्योद्धारः स द्विविधः शंकुना दिङ्-निरूपणम्। मण्डप-करणं तस्मात् तोरणं च ततः परम्। अंकुरारोपणं तस्य परीक्षा तदनन्तरम्। अशुभांकुर-शान्तिश्च परिच्छेद-तृतीयके।

दीक्षा-शब्दार्थ-निर्णीतिर्दीक्षा-माहात्म्य-कीर्तनम्। अदीक्षितस्य निन्दा च दीक्षितस्य प्रशंसनम्। दीक्षया चैव ज्येष्ठत्वं दीक्षया मोक्ष-साधनम्। एक-मन्त्र-साधनेन सर्व-मन्त्रस्य साधनम्। मन्त्र-ग्रहण-निन्दा च पुस्तकालोक-नादितः। दीक्षां विना नाधिकारः पूजादौ निन्द्य-दीक्षितः। ततश्च त्रिविधा दीक्षा चतुर्धापि प्रकीर्तिता। अधिवास-विधिश्चांकुरार्पणाद्यधिवासयोः। प्रयोग इति तुर्याख्य परिच्छेद-समापनम्।

गुरोर्निमन्त्रणं पूर्वं स्नानादि-तन्त्र-कर्मणि। सौर-मास-समुल्लेखो मातृकादि-प्रपूजनम्। वृद्धि-श्राद्धं सर्व-कार्ये पञ्च-देव-प्रपूजनम्। लक्ष्म्यादि-पूजनं चैव ग्रह-मन्त्रस्ततः परम्। ग्रह-पूजा-दान-विधिर्ग्रहाणां कवचं ततः।

निधि-ध्यान-मन्त्र-पूजा-कवचं तदनन्तरम् । वर्ण-ध्यानाद्यासनस्य शुद्धिश्चैव ततः परम् । अर्चना-होम-कर्माणि समासेन ततः परम् । इति पञ्चम-विच्छेद-समाप्तिरभिधीयते ।

दीक्षा नाना-विधा षष्ठे कीर्तितान्यद् यथा-स्थलम् । ज्ञातव्यमुद्देश-मात्रं निर्घण्टेन कृतं मया । व्याख्यया ग्रन्थ-बाहुल्य-दर्शनादधुना मया । प्रमाण-मात्रं लिखितं मीमांसापि क्वचित् क्वचित् ।

गर्भाधानादि-संस्काराः

इदानीं प्राप्तावसरेण गर्भाधानादि-संस्कारा उच्यन्ते । संस्काराणां प्रयोगस्यावश्यम्भावादग्रे प्रयोगो लेखनीयो नातो व्याख्या-जाता प्रमाण-मात्रं लिख्यते । महा-निर्वाण-तन्त्रे नवमोल्लासे सदाशिव उवाच—संस्कारेण विना देवि ! देह-शुद्धिर्न जायते । नासंस्कृतोऽधिकारी स्याद् दैवे पैत्र्ये च कर्मणि । अतो विप्रादिभिर्वर्णैः स्व-स्व-वर्णोक्त-संस्क्रिया । कर्तव्या सर्वथा यत्नैरिहामुत्र हितेप्सुभिः । वीज-सेकः पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । जात-नाम्नो निष्क्रमणमन्नाशनमतः परम् । चूड़ोपनयनोद्वाहाः संस्काराः कथिता दश । शूद्राणां शूद्र-भिन्नानामुपवीतं न विद्यते । शूद्र-भिन्नानां शूद्र-प्रकारा-णामधम-शूद्र-कैवर्त्तादीनामित्यर्थः । तेषां नवैव संस्कारा द्विजातीनां दश स्मृताः ।

नित्यानि सर्व-कर्माणि तथा नैमित्तिकानि च । काम्यान्यपि वरारोहे ! कुर्याच्छाम्भव-वर्त्मना । संस्कारेषु च सर्वेषु तथैवान्येषु कर्मसु । विप्रादि-वर्ण-भेदेन क्रमान्मन्त्राश्च दर्शिताः । सत्य-त्रेता-द्वापरेषु तत्तत्-कर्मसु कालिके ! प्रण-वाद्यांस्तु तान् मन्त्रान् प्रयोगेषु नियोजयेत् । कलौ तु परमेशानि ! तैरेव मनुभिर्नराः । मायाद्यैः सर्व-कर्माणि कुर्युः शङ्कर-शासनात् । निगमागम-तन्त्रेषु वेदेषु संहितासु च । सर्वे मन्त्रा मयैवोक्ताः प्रयोगा युग-भेदतः । अथोच्यते महा-माये ! गर्भाधानादिका क्रिया ।

तत्रादौ ऋतु-संस्कारः

तत्रादावृतु-संस्कारः कथ्यते क्रमतः शृणु । कृत-नित्य-क्रियः शुद्धः पञ्च देवान् समर्चयेत् । ब्रह्मा दुर्गा गणेशश्च ग्रहा दिक्-पतयस्तथा । स्थण्डि-लेन्द्रादि-दिग्-भागे घटेष्वेतान् प्रपूजयेत् । ततस्तु मातृकाः पूज्या गौर्याद्याः

षोडश क्रमात्। गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा शान्तिः पुष्टिर्धृतिः क्षमा। आत्मनो देवता चैव तथैव कुल-देवता। आयान्तु मातरः सर्वास्त्रिदशानन्द-कारिकाः। विवाह-व्रत-यज्ञानां सर्वाभीष्टं प्रकल्प्यताम्। यान-शक्ति-समारूढाः सौम्य-मूर्ति-धराः सदा। आयान्तु मातरः सर्वा यज्ञोत्सव-समृद्धये। इत्यावाह्य मातृ-गणान् स्व-शक्त्या परिपूज्य च। देहल्यां नाभि-मात्रायां प्रादेश-परिमाणतः। सप्तधा पञ्च वा विन्दून् दद्यात् सिन्दूर-चन्दनैः। प्रत्येक-विन्दौ मतिमान् कामं मायां रमां स्मरन्। घृत-धारामविच्छिन्नां दत्वा तत्र वसुं यजेत्। वसु-धारां प्रकल्प्यैवं मयोक्तेनैव वर्त्मना। विरच्य स्थण्डिलं धीरो वह्नि-स्थापन-पूर्वकम्। होम-द्रव्याणि संस्कृत्य पचेच्चरुमनुत्तमम्। प्राजापत्यश्चरुश्चात्र वायु-नामा हुताशनः। समाप्य धारा-होमान्तं कृत्यमार्त्तवमारभेत्।

'ह्लीं प्रजापतये स्वाहा' चरुणैवाहुति-त्रयम्। प्रदायैवाहुतिं दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयन्—'विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु। आसिञ्चतु प्रजा-पतिर्धाता गर्भं दधातु ते। स्वाहा' आज्येन चरुणापि वा। सूर्यं प्रजापतिं विष्णुं ध्यायन्नाहुतिमुत्सृजेत्। 'गर्भं धेहि सिनीवाली गर्भं धेहि सरस्वती। गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-स्रजौ।' ध्यात्वा देवीं सिनीवालीं सरस्वत्यश्विनौ तथा। स्वाहान्त-मनुनानेन दद्यादाहुतिमुत्तमाम्। अतः कामं वधूं मायां रमां कूर्चं समुच्चरन्। 'अमुष्यै पुत्र-कामायै गर्भमाधेहि' स-द्विठम्। उक्त्वा ध्यात्वा रविं विष्णुं जुहुयात् संस्कृतेऽनले। 'यथेयं पृथिवी देवी ह्युत्ताना गर्भमादधे। तथा त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतये। स्वाहा'न्ते-नामुना विष्णुं ध्यायन्नाहुतिमाचरेत्। पुनराज्यं समादाय ध्यात्वा विष्णुं परात्परम्। ज्येष्ठेन रूपेण नार्यामस्यां वरीयसम्। सुतमाधेहि ठ-द्वन्द्वमुक्त्वा वह्नौ हविस्त्यजेत्। कामेन पुटितां मायां मायया पुटितां बधूम्। पुनः कामं च मायां च पठित्वास्याः शिरः स्पृशेत्। पति-पुत्र-वतीभिश्च नारीभिः परिवेष्टितः। शिर आलभ्य हस्ताभ्यां बध्वाः क्रोड़ाञ्चले पतिः। विष्णुं दुर्गां विधिं सूर्यं ध्यात्वा दद्यात् फल-त्रयम्। ततः स्विष्टि-कृतं हुत्वा प्रायश्चित्तं समापयेत्। यद्वा प्रदोष-समये गौरी-शङ्कर-पूजनात्। भास्करार्घ्य-प्रदानाच्च दम्पत्योः शोधनं भवेत्।

गर्भाधान-कथनम्

आर्त्तवं कथितं कर्म गर्भाधानमथो शृणु। तद्-रात्रावन्य-रात्रौ वा युग्मायां निशि भार्यया। सदनाभ्यन्तरं गत्वा ध्यात्वा देवं प्रजा-पतिम्। स्पृशेत् पत्नीं पठेद् भर्त्ता माया-वीज-पुरःसरम्—'आवयोः सुप्रजायै त्वं शय्या-शुभङ्करी भव।' आरुह्य भार्यया शय्यां प्राङ्-मुखो वाप्युदङ्-मुखः। उपविश्य स्त्रियं स्पृशन् हस्तमादाय मस्तके। वामेन पाणिनालिंग्य स्थाने-स्थाने मनुं जपेत्। शीर्षे कामं शतं जप्त्वा चिबुके वाग्भवं शतम्। कण्ठे रमां विंशतिधा स्तन-द्वन्द्वे शतं मतम्। हृदये दशधा मायां नाभौ तां पञ्च-विंशतिम्। जप्त्वा योनौ करं दत्वा कामेन सह वाग्भवम्। शतमष्टोत्तरं जप्त्वा लिङ्गेऽप्येवं समाचरन्। विकास्य मायया योनिं स्त्रियं गच्छेत् सुताप्तये। रेतः-सम्पात-समये ध्यात्वा विश्व-कृतं पतिः। नाभेरधस्तात् चित्-कुण्डे वस्तिकायां प्रपात-येत्। शुक्र-सेकान्तरे विद्वान् इमं मन्त्रमुदीरयेत्—'यथाग्निना सगर्भा भूर्द्यौर्यथा वज्र-धारिणा। वायुना दिग् गर्भवती तथा गर्भवती भव'। इति गर्भाधानम्।

पुंसवन-विधिः

जाते गर्भे ऋतौ तस्मिन्नन्यस्मिन् वा महेश्वरि! तृतीये गर्भ-मासे तु चरेत् पुंसवनं गृही। कृत-नित्य-क्रियो भर्त्ता पञ्च देवान् समर्चयेत्। गौर्यादि-मातृकाश्चैव वसोर्धारां प्रपातयेत्। वृद्धि-श्राद्धं ततः कृत्वा पूर्वोक्त-विधिना सुधीः। धारा-होमान्तमापाद्य कुर्यात् पुंसवन-क्रियाम्। प्राजापत्य-श्चरुस्तत्र चन्द्र-नाम हुताशनः। गव्ये दध्नि यवं चैकं द्वौ माषावपि निक्षिपेत्। पतिः पृच्छेत् स्त्रियं 'भद्रे! किं त्वं पिबसि' त्रिः कृतम्। ततः सीमन्तिनी ब्रूयान्मया पुंसवनं त्रिधा। प्रसृतींस्त्रीन् पिबेन्नारी यव-माष-युतं दधि। जीवत्-सुताभिर्वनितां याग-स्थानं समानयेत्। संस्थाप्य वाम-भागे तां चरु-होमं समाचरेत्। पूर्ववच्चरुमादाय माया कूर्चं समुच्चरन्—'ये गर्भ-विघ्न-कर्त्तारो ये च गर्भ-विनाशकाः। भूताः प्रेताः पिशाचाश्च बेताला बाल-घातकाः। तान् सर्वान् नाशय द्वन्द्वं गर्भ-रक्षां कुरु द्वि-ठः।' मन्त्रेणानेन रक्षोघ्नं चिन्तयित्वा हुताशनम्। रुद्रं प्रजा-पतिं ध्यायन् प्रदद्याद् द्वादशाहुतीः। ततो माया चन्द्रमसे स्वाहेत्याहुति-पञ्चकम्। दत्वा भार्यां हृदि स्पृष्ट्वा मायां लक्ष्मीं शतं जपेत्। ततः स्विष्टि-कृतं हुत्वा प्रायश्चित्तं समापयेत्। इति पुंसवनम्।

पञ्चामृत-विधिः

ततस्तु पञ्चमे मासि दद्यात् पञ्चामृतं स्त्रियै। शर्करा मधु दुग्ध च घृतं दधि समांशकम्। पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं देह-शुद्ध्यै विधीयते। वाग्भवं मदनं लक्ष्मीं मायां कूर्चं पुरन्दरम्। पञ्च-गव्योपरि शिवे! प्रजप्य पञ्च पञ्चधा। एकीकृत्यामृतान्यत्र प्राशयेद् दयितां पतिः। इति पञ्चामृत-दानम्।

सीमन्तोन्नयन-विधिः

सीमन्तोन्नयनं कुर्यान्मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि वा। यावन्न जायतेऽपत्यं तावत् सीमन्तन-क्रिया। पूर्वोक्त-धारा-होमान्तं कर्म कृत्वा स्त्रिया सह। उपविश्यासने प्राज्ञः प्रदद्यादाहुति-त्रयम्। विष्णवे भास्करे धात्रे वह्निजायां समुच्चरन्। ततश्चन्द्रमसं ध्यात्वा शिव-नाम्नि हुताशने। सप्तधा हवनं कुर्यात् सोममुद्दिश्य मानवः। अश्विनौ वासवं विष्णुं शिवं दुर्गां प्रजा-पतिम्। ध्यात्वा प्रत्येकतो दद्यादाहुतीः पञ्चधा शिवे! स्वर्ण-कङ्कतिकां भर्त्ता गृहीत्वा दक्षिणे करे। सीमन्ताद्-बद्ध-केशान्तः केश-पाशे निवेशयेत्। शिवं विष्णुं विधिं ध्यायन् माया-वीजं समुच्चरन् – 'भार्ये! कल्याणि! सुभगे! दशमे मासि सुव्रते! सु-प्रसूता भव प्रीता प्रसादाद् विश्व-कर्मणः। आयुष्मति! कङ्कतिका वर्चस्वी ते शुभं कुरु।' ततः समापयेत् कर्म स्विष्टि-कृद् हवनादिभिः' इति सीमन्तोन्नयनम्।

जात-कर्म-विधिः

जात-मात्रं सुतं दृष्ट्वा दत्वा स्वर्णं गृहान्तरे। पूर्वोक्त-विधिना धीरो धारा-होमं समापयेत्। ततः पञ्चाहुतीर्दद्यादग्निमिन्द्रं प्रजा-पतिम्। विश्वान् देवांश्च ब्रह्माणमुद्दिश्य तदनन्तरम्। मधु-सर्पिः कांस्य-पात्रे समानीय समांशकम्। वाग्भवं सप्तधा जप्त्वा प्राशयेत् तनयं पिता। दक्ष-हस्तानामिकया मन्त्रमेवं समुच्चरन्—'आयुर्वर्चो बलं मेधा वर्द्धतां ते सदा शिशो!' इत्यायुर्जननं कृत्वा गुप्तं नाम प्रकल्पयेत्।

गन्धर्व-तन्त्रे द्वितीय-पटले—बालकस्य तु जिह्वायां त्रि-दिनाभ्यन्तरे न्यसेत्। मधुना श्वेत-दूर्वाभिः सुवर्णस्य शलाकया। इदं वाग्भव-कूटं तु लिखेद् वै जननान्तरे। स एव पण्डितो भूयान्न तु मूर्खो भवेद् ध्रुवम्।

वाग्भव-कूटमपि तत्रैव यथा—कामदेवस्ततो योनिस्तुर्य-स्वर-पुरन्दरी। भुवनेशी ततः पश्चात् पञ्च-वक्त्र-विभूषितः। अयं स वाग्भवो देवी-वागीशत्व-प्रदायकः। इदं वाग्भव-कूटं तु बालिशस्यापि मूर्द्धनि। हस्तं दत्वा पठेत् सिद्धमष्टोत्तर-शतं प्रिये! सोऽपि श्लोकं महेशानि! करोत्येव न संशयः। बालिशस्य मूर्खस्य। सत्तर्क-पद-वाक्यार्थ-शब्दालङ्कार-सार-वित्। जिह्वायां न्यासनाद् देवि! मूकोऽपि सुकविर्भवेत्।

वृहन्नील-तन्त्रे सप्तम-पटले द्वितीय-विद्या त्र्यक्षरी-मन्त्रमधिकृत्य—इदानीं शृणु चार्वङ्गि! कविता-कारकं परम्। प्रयोगं दुर्लभं गोप्यं तव स्नेहात् प्रकाशितम्। चण्डीं चाण्डालिनीं चैव त्यागिनं सर्व-मोहनम्। वीज-त्रयं जपेद् रात्रौ मध्ये चैव रवेर्दिने। अष्टाधिक-सहस्रेण प्रमाणेन जपं चरेत्। शताभिमन्त्रितं कृत्वा पिबेच्च जलमुत्तमम्। सप्त-दिन-प्रयोगेण कविता चित्त-मोदिनी। जायते नात्र सन्देहः सत्यं सुर-गणार्चिते! पाणिना दक्षिणेनैव मधु-लाजान् समानयेत्। नाड़ी-च्छेदाच्च प्रागेव बालं संस्कुर्याच्च साधकः। कवित्वं जायते तेन पाण्डित्यं सुर-वन्दिते! जिह्वां सम्मार्ज्य देवेशि! लिखेद् हेम-शलाकया। दूर्वया वा महा-देवि! जिह्वोष्ठयोः समालिखेत्। पंक्ति-द्वयेन संलेख्य कुर्याच्च बाल-संस्क्रियाम्। एकादशाहे देवेशि! द्वादशाहेऽथ वा पुनः। वर्ण-जात्यादि-भेदेन मासान्तः सम्भविष्यति। यथा-शक्त्युपचारेण देवतां पूजयेत् पुनः। सम्पूज्य देवतां भक्त्या लिखेन्मन्त्रं महेश्वरि! यदा पिता न देशस्थः पितृव्यो मातुलोऽपि वा। लिखित्वा परमेशानि! कुर्याच्च बाल-संस्क्रियाम्। मूल-मन्त्रं लिखेन्मन्त्री यस्यौष्ठे श्वेत-दूर्वया। वाक्योच्चारणतो बालो वाग्मी द्रुत-कविर्भवेत्। जन्म-संस्कारकं नाम्न पुत्रे जाते प्रशस्यते। जिह्वायां च लिखेद् यन्त्रं यत्ने दारु-कुशेन वा। वार-त्रयं तु सम्मार्ज्य दक्षिणेनैव पाणिना। मन्त्रमुच्चार्य प्रत्येकं पंक्तिं कुर्यात् सुशोभनम्। आदौ संस्कारः कर्त्तव्यस्तदन्ते विलिखेन्मनुम्। गन्ध-चन्दन-पुष्पैश्च पूजयेत् तारिणीं शिवे! उत्तराभिमुखो भूत्वा स्थापयेत् पीठमुत्तमम्। पूजयेत् तारिणीं देवीं नाना-भक्ष्यैः सुशोभनैः। षोडशैरुपचारैश्च पूजयेद् भक्ति-भावतः। धूपं दद्याद् गुग्गुलुना सर्व-कर्म-फल-प्रदम्। नारिकेलं तथा रम्भां वदरं वकुलं तथा। वीजपूरं कर्णिकारं शर्करां गन्ध-संयुताम्। मधूदकं कलायं च सिद्धान्नं पायसा-प्लुतम्। माषं मत्स्यं पिष्टकं च दद्यादति-

प्रियं महत् । कविर्वाग्मी भवेत् पुत्रः सर्व-काम-प्रकारकः । जितेन्द्रियः सत्य-वादी धार्मिको जायते महान् । दद्यादित्यनेन सम्प्रदानोपस्थितेर्वचने ब्राह्मण-पदस्याभावेऽपि ब्राह्मणेभ्य इति लभ्यते । अतो ब्राह्मण-सम्प्रदान-कमाषादि-दान-व्यवहार इति ।

महा-निर्वाण-तन्त्रे—कृतोपनयने पुत्रे तेन नाम्ना समाह्वयेत् । प्राय-श्चित्तादिकं कृत्वा जात-कर्म समापयेत् । नालच्छेदं ततो धात्री कुर्यादुत्साह-पूर्वकम् । यावन्न च्छिद्यते नालं तावत् शौचं न बाधते । प्रागेव नाड़ि-काच्छेदात् दैवीं पैत्रीं क्रियां चरेत् । कुमार्याश्चापि कर्त्तव्यमेवमेवममन्त्रकम् । इति जात-कर्म ।

निष्क्रमण-प्रयोगः

षष्ठे वा चाष्टमे मासि नाम कुर्यात् प्रकाशतः । स्नापयित्वा शिशुं माता परिधाप्याम्बरे शुभे । भर्त्तुः पार्श्वं समागत्य प्राङ्मुखं स्थापयेत् सुतम् । अभिषिञ्चेत् शिशोर्मूर्ध्नि स-हिरण्य-कुशोदकैः—'जाह्नवी यमुना रेवा सपवित्रा सरस्वती । नर्मदा वरदा कुम्भी सागराश्च सरांसि च । एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म-कामार्थ-सिद्धये । ह्रीं । आपो हिष्ठा मयो भुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः तस्मा अरङ्गमाम वो क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च नः ।' अभिषिच्य त्रिभिर्मन्त्रैः पूर्व-वद् वह्नि-संस्क्रियाम् । कृत्वा सम्पाद्य धारान्तं दद्यात् पञ्चाहुतीः सुधीः । अग्नये प्रथमं दत्वा वासवाय ततः परम् । ततः प्रजानां पतये विश्वेदेवेभ्य एव । ब्रह्मणे चाहुतीं दद्याद् वह्नौ पार्थिव-संज्ञके । ततोऽङ्के पुत्रमादाय श्रावयेद् दक्षिण-श्रुतौ । स्वल्पाक्षरं सुखोच्चार्यं शुभं नाम विचक्षणः । श्रावयित्वा त्रिधा नाम ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य च । ततः समापयेत् कर्म कृत्वा स्विष्टिकृतादिकम् । कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धि-श्राद्धं न विद्यते । नामान्न-प्राशनं चूडां कुर्याद् धीमानमन्त्रकम् । चतुर्थे मासि षष्ठे वा कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोः । कृत-नित्य-क्रियस्तातः सम्पूज्य गण-नायकम् । स्नापयित्वा तु तनयं वस्त्रालङ्कार-भूषितम् । संस्थाप्य पुरतो विद्वानिमं मन्त्रमुदीरयेत्—

'ब्रह्मा विष्णुः शिवो दुर्गा गणेशो भास्करस्तथा । इन्द्रो वायुः कुबेरश्च वरुणोऽग्निर्बृहस्पतिः । शिशोः शुभं प्रकुर्वन्तु रक्षन्तु पथि सर्वदा ।'

इत्युक्त्वाङ्के समादाय गीत-वाद्य-पुरःसरम्। बहिर्निष्क्रामयेद् बालं सानन्दैः स्व-जनैः सह। गत्वाध्वनि कियद्-दूरं शिशुं सूर्यं निरीक्षयेत्—

'ह्रीं तच्चक्षुर्देव-हितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्। शृणुयाम शरदः शतम्।'

इत्यादित्यं दर्शयित्वा समागत्य निजालयम्। अर्घ्यं दत्वा दिनेशाय स्व-जनान् भोजयेत् पिता। इति निष्क्रमणम्॥

अन्न-प्राशन-विधिः

षष्ठे मासि कुमारस्य वाप्यष्टमे शिवे! पितृ-भ्राता पिता वापि कुर्यादन्नाशन-क्रियाम्। पूर्व-वद् देव-पूजादि वह्नि-संस्करणं तथा। एवं धारान्त-कर्माणि सम्पाद्य विधि-वत् पिता। दद्यात् पञ्चाहुतीस्तत्र शुचि-नाम्नि हुताशने। अग्निमुद्दिश्य प्रथमां द्वितीयां वासवं स्मरन्। ततः प्रजापतिं देवं विश्वान् देवान् ततः परम्। ब्रह्माणं च समुद्दिश्य पञ्चमीमाहुतिं त्यजेत्। ततोऽग्नावन्नदां ध्यात्वा दत्त-पञ्चाहुतिः पिता। तत्राथवा गृहेऽन्य-स्मिन् वस्त्रालङ्कार-शोभितम्। क्रोड़े निधाय तनयं प्राशयेत् पायसामृतम्। पञ्च-प्राणाहुतेर्मन्त्रैर्भोजयित्वा तु पञ्चधा। ततोऽन्न-व्यञ्जनादीनां दत्वा किञ्चित् शिशोर्मुखे। शङ्ख-तूर्यादि-घोषेण प्रायश्चित्तं समापयेत्। इत्यन्न-प्राशनं प्रोक्तं चूड़ा-विधिमतः शृणु।

चूड़ाकरणम्

तृतीये पञ्चमे वर्षे कुलाचारानुसारतः। चूड़ा-कर्म शिशोः कुर्याद् बाल-संस्कार-सिद्धये। देव-पूजादि-धारान्त-कर्म निष्पाद्य साधकः। सत्या-ग्नेरुत्तरे देशे वृष-गोमय-पूरितम्। तिल-गोधूम-संयुक्तं शरावं स्थापयेद् बुधः। कवोष्णं सलिलं चापि क्षुरमेकं सु-शाणितम्। आसाद्य तनयं तत्र जनकः स्वीय-वामतः। संस्थाप्य जननी-क्रोड़े कवोष्ण-सलिलैश्च तैः। वारुणं दशधा जप्त्वा सम्मार्ज्य शिशुमूर्ध्वजान्। मायया कुश-पत्राभ्यां जुष्टिमेकां प्रकल्पयेत्। मायां लक्ष्मीं त्रिधा जप्त्वा गृहीत्वा लौहजं क्षुरम्। छित्वा तु जुष्टिका-मूलं मातृ-हस्ते निवेशयेत्। कुमार-माता हस्ताभ्यामादाय गोमयान्विते। शरावे स्थापयेज्जुष्टिं नापिताय पिता वदेत्—'क्षुर-मुण्डे शिशोः क्षौरं सुखं साधय ठ-द्वयम्।' पठित्वा नापितं पश्यन् सत्य-नामनि पावके। प्रजा-पतिं समुद्दिश्य प्रदद्यादाहुति-त्रयम्। नापितेन कृत-क्षौरं

स्नापयित्वा शिशुं ततः । वस्त्रालङ्कार-माल्येन भूषयित्वाऽग्नि-सन्निधौ । स्व-वाम-भागे संस्थाप्य स्विष्टि-कृद् होममाचरेत् । प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा दद्यात् पूर्णाहुतिं पिता—'माया शिशो ! ते कुशलं कुरुतां विश्व-कृद् विभुः ।' पठित्वैनं शिशोः कर्णे स्वर्ण-मय्या शलाकया । राजत्या लौह-मय्या वा तत्र वेधं प्रकल्पयेत् । आपोहिष्ठेति मन्त्रेण अभिषिच्य सुतं ततः । शान्त्यादि-दक्षिणां कृत्वा चूडा-कर्म समापयेत् ।

गर्भाधानादि-चूड़ान्तं समानं सर्व-जातिषु । शूद्र-सामान्य-जातीनां सर्वमेतदमन्त्रकम् । जात-कर्मादि-चूड़ान्तं कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकम् । कर्तव्यं पञ्चभिर्वर्णैरेकं निष्क्रमणं विना ।

अथोपनयनम्

अथोच्यते द्विजातीनामुपवीति-क्रिया-विधिः । यस्मिन् कृते द्वि-जन्मानो दैव-पैत्र्याधिकारिणः । गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे कुर्यादुपनयनं शिशोः । षोडशाब्दाधिको नोपनेतव्यो निष्क्रियो हि सः । कृत-नित्य-क्रियो विद्वान् पञ्च देवान् समर्चयेत् । गौर्यादि-मातृकाश्चैव वसु-धारां प्रकल्पयेत् । वृद्धि-श्राद्धं ततः कुर्यात् देवता-पितृ-तृप्तये । कुशण्डिकोक्त-विधिना धारा-होमान्त-माचरेत् । प्रातः कृत्वाशनं बालं सुस्नातं च स्वलंकृतम् । शिखां विना कृत-क्षौरं क्षौमाम्बर-विभूषितं । छाया-मण्डपमानीय समुद्भव-हुताशितः । समीपे चात्मनो वामे संस्थाप्य विमलासने । शिष्यं वदेद् 'ब्रह्मचर्यं कुरु वत्स !' ततः शिशुः । 'ब्रह्मचर्यं करोमी' ति गुरवे विनिवेदयेत् । ततो गुरुः प्रसन्नात्मा शिशवे शान्त-चेतसे । काषाय-वाससी दद्याद् दीर्घायुष्ट्वाय वर्चसे । मौञ्जीं कुश-मयीं वापि त्रि-वृत्तां ग्रन्थि-संयुताम् । तूष्णीं च मेखलां दद्यात् काषाय-वस्त्र-धारिणे । मायामुच्चार्य 'सुभगा मेखला स्याच्छुभ-प्रदा ।' इत्युक्त्वा मेखलां बध्वा मौनी तिष्ठेद् गुरोः पुरः ।

'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।' मन्त्रेणानेन शिशवे दद्यात् कृष्णा-जिनान्वितम् ।

तत्र यज्ञ-सूत्र-परिमाणम्

यज्ञ-सूत्र-परिमाणं तु मातृका-भेद-तन्त्रे एकादश-पटले—यज्ञ-सूत्रस्य यन्मानं तत् शृणुष्व वरानने ! ऋग्वेदी धारयेत् सूत्रं नाभेरूर्द्धं स्तनादधः ।

यजुषां सूत्र-मानं हि आश्चर्यं शृणु शैलजे ! बाहु-मूल-प्रमाणेन यज्ञ-सूत्रं द्विजातिभिः। धारणीयं प्रयत्नेन नान्यदघ्नं कदाचन। नान्यदघ्नं नान्य-प्रमाणमित्यर्थः। सामगस्य दीर्घ-सूत्रं त्रि-विधं वर-वर्णिनि ! ब्रह्म-रन्ध्रान्नाभि-देश-पर्यन्तं यज्ञ-सूत्रकम्। अथवापि च ग्रीवायामारोप्य नाभि-मास्पृशेत्। तस्मात् पृष्ठे मेरु-दण्ड-पर्यन्तं यज्ञ-सूत्रकम्। अथवा परमेशानि ! प्रकारान्तरमुच्यते। ग्रीवाया दक्षिणांगुष्ठ-पर्यन्तं यज्ञ-सूत्रकम्। अथर्वो धारयेत् सूत्रं यत्नेन यजुषां मतम्। अथवा धारयेत् सूत्रं सामगस्य प्रमाणतः। अथवा धारयेत् यज्ञ-सूत्रं परम-मोहनम्। आज्ञा-चक्रान्नाभि-देश-पर्यन्तं यज्ञ-सूत्रम्।

यज्ञ-सूत्र-प्रमाणाज्ञाने दोषः

एतत् सङ्केतमज्ञात्वा यः कुर्यात् सूत्र-धारणम्। स चण्डाल-समो देवि ! यदि व्यास-समो भवेत्।

यज्ञ-सूत्रस्य कर्त्तनम्

प्रसङ्गात् यज्ञ-सूत्रस्य कर्त्तनं जीव-न्यासश्च लिख्यते। गायत्री-तन्त्रे चतुर्थ-ब्राह्मण-पटले—कन्या च कर्त्तयेत् सूत्रं पति-पुत्र-वती तथा। विधवाऽ-विधवा वापि पुत्र-हीनापि ब्राह्मणी। क्षत्राणी वैश्य-दारा च कर्त्तयेन्न तु शूद्रिणी। दीक्षिता यदि सा शूद्रा कर्त्तने न च निन्दिता। सच्छूद्रा यदि सा भद्रे ! शुद्धा सा सूत्र-कर्त्तने। असच्छूद्रा महेशानि ! निन्दिता सूत्र-कर्त्तने। कार्पास-सम्भवं सूत्रं यज्ञ-सूत्रं विनिर्मितम्। सूक्ष्माति-सूक्ष्मं परमं सर्व-देव-मयं तथा। इति निर्माणम्।

अस्य ग्रन्थि-प्रकारः

अणु-ग्रन्थिः—ग्रन्थि-काले स्मरेद् विप्रान् सूत्रं भवति मूर्तिमत्। ब्रह्मा च काश्यपो विप्रः सनकश्च सनन्दनः। सनत् सनातनो विप्रो नारदः कपिल-स्तथा। मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यो गौतमः क्रतुः। भृगुर्दक्षः प्रचेताश्च वशिष्ठो वाल्मीकिस्तथा। द्वैपायनो भरद्वाजः शुक्रो जैमिनिरेव च। विदूरथः शुनः-शेफो जातुकर्णश्च रौरवः। और्वः संवर्त्तकः शुक्रः सुराचार्यो वृहस्पतिः। चन्द्रः सूर्यो बुधः श्रीमान् यज्ञ-सूत्रस्य ग्रन्थिषु। तिष्ठन्तु मम वामांशे वाम-कन्धे त्वहर्निशम्। ब्रह्माद्या देवताः सर्वा यज्ञ-सूत्रस्य देवताः।

[प्राण-तोषिणी तन्त्रम् : १३८

अस्य जीव-न्यासः

जीव-न्यासं प्रवक्ष्यामि यज्ञ-सूत्रस्य संशृणु । यज्ञ-सूत्रं करे कृत्वा दक्षिणे द्विज-सत्तमः । गायत्रीं प्रथमं जप्त्वा प्रणवं प्रजपेत् शतम् । गायत्रीं पुनरुक्त्वा वै वाम-स्कन्धे निवेशयेत् । जीव-न्यासं विना देवि ! यज्ञ-सूत्रं च सूत्र-वत् ।

यज्ञोपवीतादि-धारण-विधिः

महा-निर्वाणे—यज्ञोपवीतं दण्डं च वैणवं खादिरं च वा । पालाश-मथवा दद्यात् क्षीर-वृक्ष-समुद्भवम् । आपोहिष्ठेति मन्त्रेण मायया पुटितेन च । त्रिरावृत्या कुशाम्भोभिधृत-दण्डोपवीतकम् । अभिषिच्य ततस्तोयैः पूरयेद् बालकाञ्जलिम् । तदञ्जलिं दिनेशाय दातारं ब्रह्म-चारिणम् । तच्चक्षुरिति मन्त्रेण दर्शयेद् भास्करं गुरुः । दृष्ट्वा भास्करमाचार्यो वदेन्माणवकं ततः —'मम व्रते मनो धेहि मम चित्तं ददामि ते । जुषस्वैक-मना वत्स ! मम वाचोऽस्तु ते शिवम् ।' हृदि स्पृष्ट्वा पठित्वैनं 'किं नामासी' ति तं वदेत् । 'शिष्यस्त्वमुक-शर्माऽहं भवन्तमभिवादये ।' 'कस्य त्वं ब्रह्मचारी' ति गुरौ पृच्छति पार्वती ! शिष्यः सावहितो ब्रूयाद् 'भवतो ब्रह्मचार्यहम्' । 'इन्द्रस्य ब्रह्मचारी त्वमाचार्यस्ते हुताशनः ।' इत्युक्त्वा स गुरुः पश्चाद् देवेभ्यस्तं समर्पयेत्—'त्वा प्रजा-पतये वत्स ! सवित्रे वरुणाय च । पृथिव्यै सर्व-वेदेभ्य एव च । समर्पयामि ते सर्वे रक्षन्तु त्वां निरन्तरम् ।' ततो माणवको वह्निं दक्षिणा-वर्त्म-योगतः । गुरुं प्रदक्षिणी-कृत्य आसने पुनराविशेत् । गुरुः शिष्येण सम्पृष्टः समुद्भव-हुताशने । पञ्च देवान् समुद्दिश्य दद्यात् पञ्चाहुतीः प्रिये ! प्रजापतिस्ततः शक्रो विष्णुर्ब्रह्मा शिवस्तथा । मायादि-वह्निजायान्तैर्जुहुयात् स्व-स्व-नामभिः । अनुक्त-मन्त्रे सर्वत्र विधिरेष प्रकीर्तितः । ततो दुर्गा महा-लक्ष्मीः सुन्दरी भुवनेश्वरी । इन्द्रादि-दश-दिक्पाला भास्करादि-नव-ग्रहाः । प्रत्येक-नाम्ना हुत्वैतान् वाससाच्छाद्य बालकम् । पृच्छेन्माणवकं प्राज्ञो ब्रह्मचर्याभिमानिनम्—'को वाश्रयस्ते तनय ! ब्रूहि किं ते मनोगतम् ?' ततः शिष्यः सावहितो धृत्वा गुरु-पद-द्वयम्—'करोतु मामाश्रमिणं ब्रह्म-विद्योपदेशतः ।' एवं प्रार्थयमानस्य दक्ष-कर्णे शिशोस्तदा । श्रावयित्वा त्रिधा तारं सर्व-मन्त्र-मयं शिवे ! व्याहृति-त्रयमुच्चार्य सावित्रीं श्रावयेद् गुरुः । ऋषिः सदाशिवः प्रोक्तश्छन्दोऽनुष्टुबुदाहृतम् । अधिष्ठात्री च सावित्री

मोक्षार्थं त्रिनियोगिता। प्रन्तर्गतं महद् वर्त्री वरणीयं यथात्ममिः। ध्यायेम तत् पदं सत्यं सर्व-व्यापि सनातनम्। यो भर्गः सर्व-साक्षी नो मनो-बुद्धीन्द्रियाणि च। धर्मार्थ-काम-मोक्षेषु प्रेरयेद् विनियोजयेत्। इत्थमर्थ-युतां ब्रह्म-विद्यामासाद्य सद्-गुरुः। शिष्यं नियोजयेद देवि! गृहस्थाश्रम-कर्मसु।

'ब्रह्मचर्योचितं वेशं वत्सेदानीं परित्यज। शाम्भवोदित-मार्गेण देवान् पित्रीन् समर्चय। ब्रह्म-विद्योपदेशेन पवित्रं ते कलेवरम्। प्राप्ता गृहस्थाश्रमिता तदुक्तं कर्म कल्पय। उपवीत-द्वयं दिव्य-वस्त्रालंकरणानि च। गृहाण पादुकाच्छत्रं गन्ध-माल्यानुलेपनैः।' ततः काषाय-वसनं कृष्णाजिन-समन्वितम्। यज्ञ-सूत्रं मेखलां च दण्डं भिक्षा-करण्डकम्। आचारार्जितां भिक्षां समर्प्य गुरवे शिवे! शुद्धोपवीत-युगलं परिधायाम्बरे शुभे। गन्ध-माल्य-धरस्तूष्णीं तिष्ठेदाचार्य-सन्निधौ। ततो गृहस्थाश्रमिणं शिष्यमेतद् वदेद् गुरुः—'जितेन्द्रियः सत्य-वादी ब्रह्म-विद्या रतो भव। स्वाध्यायाश्रम-कर्माणि यथा-धर्मेण साधय। इत्यादिश्य त्विदं पश्चात् समुद्भव-हुताशने। मायादि-प्रणवान्तेन भूर्भुवः स्वस्त्रयेण च। हावयित्वा त्रिधाचार्यः स्विष्टि-कृद् होममाचरेत्। दत्वा पूर्णाहुतिं भद्रे! व्रत-कर्म समापयेत्।

बीज-सेकादि-संस्कारा व्रतान्ताः पितृतो नव। उद्वाहः पितृतो वापि स्वतोऽपि सिद्ध्यति प्रिये!

दार-परिग्रहस्यावश्यकता

मत्स्य-सूक्ते एक-त्रिंशत्-पटले—अदारस्य गतिर्नास्ति सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः। सुरार्चनं महा-यज्ञं हीन-भार्यो विवर्जयेत्। एक-चक्र-रथो यद्-वदेक-पक्षो यथा खगः। अभार्योऽपि नरस्तद्-वदयोग्यः सर्व-कर्मसु। भार्या-हीने क्रिया नास्ति भार्या-हीने कुतः सुखम्। भार्या-हीने गृहं कस्य तस्माद् भार्यां समाश्रयेत्। सर्वस्वेनापि देवेशि! कर्त्तव्यो दार-संग्रहः। इति दार-परिग्रहस्यावश्यकत्वम्।

धर्म-पत्नी-काम-पत्नी-निर्णयः

तत्रैव—सन्न्यासमथवा कार्यं तृतीयं नोपपद्यते। सवर्णा ब्राह्मणी या तु धर्म-पत्नी च सा स्मृता। असवर्णा च या भार्या काम-पत्नी तु सा स्मृता। इति धर्म-पत्नी-निर्णयः।

महा-निर्वाण-तन्त्रे—विवाहे हि कृत-स्नानः कृत-नित्य-क्रियः कृती। पञ्च देवान् समभ्यर्च्य गौर्यादि-मातृकास्तथा। वसोर्धारां कल्पयित्वा वृद्धि-श्राद्धं समाचरेत्। रात्रौ प्रतिश्रुतं पात्रं गीत-वाद्य-पुरःसरम्। छाया-मण्डप-मानीय उपविश्य वरासने। वासवाभिमुखं दाता पश्चिमाभिमुखो विशेत्। आचार्यः स्वस्तिमृद्धिञ्च कथयेद् ब्राह्मणैः सह। साधु प्रश्नं वरं पृच्छेदर्चना-प्रश्नमेव च। वरात् प्रश्नोत्तरं नीत्वा पाद्याद्यैर्वरमर्चयेत्। समर्पयामि वाक्येन देश-द्रव्यं समर्पयेत्। पादयोरर्पयेत् पाद्यं शिरस्यर्घ्यं निवेदयेत्। आचम्य वदने दद्याद् गन्धं माल्यं सुवाससी। दिव्याभरण-रत्नानि यज्ञ-सूत्रं समर्पयेत्। ततस्तु भाजने कांस्ये कृत्वा दधि घृतं मधु। 'समर्पयामि' वाक्येन मधुपर्कं करेऽर्पयेत्। वरोऽपि पात्रमादाय वामे पाणौ निधाय च। दक्षांगुष्ठानामि-काभ्यां प्राणाहुत्युक्त-मन्त्रकैः। पञ्चधाघ्राय तत्-पात्रमुदीच्यां दिशि धारयेत्। मधुपर्कं समाप्यैवं पुनराचामयेद् द्वयम्। दूर्वाक्षताभ्यां जानातुर्विधृत्य जानु दक्षिणम्। स्मृत्वा विष्णुं तत् सदिति मास-पक्षौ तिथिं ततः। समुल्लिख्य निमित्तानि वृणुयाद् वरमुत्तमम्। गोत्र-प्रवर-नामानि प्रत्येकं प्रपितामहात् षष्ठ्यन्तानि समुच्चार्य वरस्य जनकावधि। द्वितीयान्तं वरं ब्रूयाद् गोत्र-प्रवर-नामभिः। तथैव कन्यामुद्दिश्य ब्राह्मोद्वाहेन पण्डितः। दातुं भवन्तमित्युक्त्वा वृणेऽहमिति कीर्तयेत्।

वृतोऽस्मीति वरो ब्रूयाद् ततो दाता वदेद् वरम्। यथा-विहितमित्युक्त्वा विवाह-कर्म कुर्विति। वरो ब्रूयाद् यथा-ज्ञानं करवाणि तदुत्तरम्। ततः कन्यां समानीय वस्त्रालङ्कार-भूषिताम्। वस्त्रान्तरेण सञ्छाद्य स्थापयेद् वर-सम्मुखे। पुनर्वरं समभ्यर्च्य वासोऽलङ्करणादिभिः। वरस्य दक्षिणे पाणौ कन्या-पाणिं नियोजयेत्। तन्मध्ये पञ्च-रत्नानि फल-ताम्बूलमेव वा। दत्वा-र्चयित्वा तनयां वराय विदुषेऽर्पयेत्। प्राग्-वत् त्रै-पुरुषाख्यानं निमित्ताख्यान-मेव च। आत्मनः काममुद्दिश्य चतुर्थ्यन्तं वरं वदेत्। कन्याभिधां द्वितीया-न्तामर्चितां समलंकृताम्। साच्छादनां प्रजापति-देवता-कामुदीरयन्। तुभ्य-महमिति प्रोच्य दद्यात् सम्प्रददे वदन्। वरः स्वस्तीति स्वीकुर्यात् सम्प्रदाता वरं वदेत्। धर्मे चार्थे च कामे च भवता भार्यया सह। वर्तितव्यं वरो वाच-मुक्त्या काम-स्तुतिं पठेत्। दाता कामो ग्रहीतापि कामायादाच्च कामिनीम्। कामेन त्वां प्रतिगृह्णामि कामः पूर्णोऽस्तु चावयोः।

ततो वदेत् सम्प्रदाता कन्यां जामातरं प्रति। 'प्रजापति-प्रसादेन युवयोरभि-वाञ्छितम्। पूर्णमस्तु शिवं चास्तु धर्मं पालयतं युवाम्।' तत आच्छाद्य वस्त्रेण सम्प्रदाता सुमङ्गलैः। परस्पर-मुखालोकं कारयेद् वर-कन्ययोः। ततो हिरण्य-रत्नानि यथा-शक्त्यनुसारतः। जामात्रे दक्षिणां दद्यादच्छिद्रमवधारयेत्। वरस्तु भार्यया सार्द्धं तद्रात्रौ दिवसेऽपि वा। कुशण्डिकोक्त-विधिना वह्नि-स्थापनमाचरेत। योजकाख्यः पावकोऽत्र प्राजापत्यश्चरुः स्मृतः। धारान्तं कर्म सम्पाद्य दद्यात् पश्चाहुतीर्वरः। शिवं दुर्गां तथा विष्णुं ब्रह्माणं वज्र-धारिणम्। ध्यात्वैकैकं समुद्दिश्य जुहुयात् संस्कृतेऽनले। भार्यायाः पाणि-युगलं गृह्णीयात् तान्युदीरयन्। 'पाणिं गृह्णामि सुभगे! गुरुदेव-रता भव। गार्हस्थ्यं धर्म-कर्मेण यथावदनुशीलय।' घृतेन स्वामि-दत्तेन लाजैर्भ्रात्राहृतैः शिवे! प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्याद् द्वे चाहुती वरः। प्रदक्षिणी-कृत्य वह्निमुत्थाय भार्यया सह। दुर्गां शिवं रमां विष्णुं ब्राह्मीं ब्रह्माणमेव च। युग्मं युग्मं समुद्दिश्य त्रिस्त्रिधा हवनं चरेत्। अश्म-मण्डलिका-सप्तारोहौ कुर्यादमन्त्रकम्। निशायां चेत् तदा स्त्रीभिः पश्येद् धूम्रामरुन्धतीम्। प्रत्यावृत्यासने सम्यगुपविश्य वरस्तदा। स्विष्टि-कृद् होम-पूर्णाहुत्यन्तं कर्म समापयेत्।

ब्राह्मो विवाहो विहितो दोष-हीनः सवर्णया।

कुल-धर्मानुसारेण गोत्र-भिन्ना सपिण्डजा। ब्राह्मोद्वाहेन या ग्राह्या सैव पत्नी गृहेश्वरी। तदनुज्ञां विना ब्राह्म-विवाहं नाचरेत् पुनः। अस्या अपत्ये तद्-वंशे विद्यमाने कुलेश्वरि!

दश-विध-संस्कार-प्रयोगः

अथ महा-निर्वाण-तन्त्रोक्त-दश-संस्कार-प्रयोगः—संस्कारैर्विना दैव-पैतृ-कर्मानधिकार-तया सर्वैर्विप्रादिभिर्वर्णैः स्व-स्व-वर्णोक्ताः संस्काराः कार्याः। दश-संस्कारास्तु वीज-सेक-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमणान्न-प्राशन-चूड़ोपनयन-विवाहाः। ततः शूद्राणामधम-शूद्राणामुपनयनं नास्ति तेषां नवैव संस्काराः। ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानां तु दश-संस्कारा इति।

[प्राण-तोषिणी तन्त्रम् : १४३

तन्त्रादौ गर्भाधान-प्रयोगः

अथ गर्भाधानम्—कृत-नित्य-क्रिय आसने उपविश्य दीक्षा-पद्धति-लिखिष्यमाण-मन्त्रैर्घटान् संस्थाप्य तत्र ब्रह्म-दुर्गा-गणेश-विष्णु-सूर्य-शिवादित्यादि-नव-ग्रहेन्द्रादि-दश-दिक्-पालान् सम्पूज्य ततो गौर्यादि-षोडश-मातृकाः पूजयेत् । षोडश-मातृकास्तु—गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा शान्तिः पुष्टिर्धृतिः क्षमा । आत्म-देवता कुल-देवता एतावत्यः । पूजा-क्रमस्तु—अर्घ्य-स्थापनं कृत्वा बद्धाञ्जलिः—ह्रीं आयान्तु मातरः सर्वास्त्रिदशानन्द-कारिकाः । विवाह-व्रत-यज्ञानां सर्वाभीष्टं प्रकल्प्यताम् यान-शक्ति-समारूढाः सौम्य-मूर्ति-धराः सदा । आयान्तु मातरः सर्वा यज्ञोत्सव-समृद्धये । इति मातृका-गणमावाह्य ह्रीं गौर्यै, मात्रे नम इति पाद्यादिभिर्यथा-शक्ति सम्पूज्य एवं पद्मायै मात्रे नम इत्यादिभिः षोडश-मातृकार्चनं स्व-शक्त्या विधाय नाभि-मात्रायां भित्तौ प्रादेश-मात्र-मध्ये सिन्दूरेण रक्त-चन्दनेन वा सप्त वा पञ्च वा विन्दून् दद्यात् । ततः प्रत्येक-विन्दौ क्लीमिति ह्रीमिति श्रीमिति वीज-त्रयेणाविच्छिन्नां घृत-धारां दत्वा तत्र वसुं पूजयेत् । ततो होम-प्रकरण-लेख्य-स्थण्डिलादि-वह्नि-स्थापनान्तं कर्म कृत्वा होम-द्रव्याणि संस्कृत्य प्राजापत्यं च श्रपयेत् । ततो वायु-नामानमग्निं ध्यात्वा आवाह्य घृतेन पाद्यादिभिः सम्पूज्य धारा-होमान्तं कर्म कृत्वा 'ह्रीं प्रजापतये स्वाहा' इति मन्त्रेण चरुणा वार-त्रयं जुहुयात् । ततो 'ह्रीं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि यच्छतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । स्वाहा' इत्यनेन चरुणा वारमेकं जुहुयात् । तत आज्येन चरुणा साज्येन न चरुणा वा सूर्य-प्रजापति-विष्णून् ध्यात्वा 'ह्रीं सूर्याय स्वाहा, ह्रीं प्रजापतये स्वाहा, ह्रीं विष्णवे स्वाहा' इति मन्त्र-त्रयेण प्रत्येकं जुहुयात् ।

ततः सिनीवाली-सरस्वत्यश्विनान् ध्यात्वा 'ह्रीं । गर्भं धेहि सिनी-वाली गर्भं धेहि सरस्वती । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-स्रजौ । स्वाहा' इत्यनेन घृतेन जुहुयात् । ततो मनसा रविं विष्णुं ध्यात्वा 'क्लीं स्त्रीं ह्रीं श्रीं हुम् इत्यमुष्यै पुत्र-कामायै गर्भमाधेहि स्वाहा ।' इति मन्त्रेणाज्येन जुहुयात् । ततो विष्णुं मनसा ध्यात्वा 'ह्रीं । यथेयं पृथिवी देवी ह्युत्ताना गर्भमादधे । तथा त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतये । स्वाहा' इति मन्त्रेणाज्येन जुहुयात् ।

ततः पुनरपि विष्णुं मनसा ध्यात्वा 'ह्रीं'। विष्णोर्ज्येष्ठेन रूपेण नार्यामस्यां वरीयसं। सुतमाधेहि। 'स्वाहा' इत्यनेनाज्येन जुहुयात्। ततः 'क्लीं ह्रीं स्त्रीं ह्रीं क्लीं ह्रीं' इति मन्त्रेण बध्वाः शिरः स्पृशेत्।

ततः पुत्र-वतीभिर्नारीभिः परिवेष्ठितो हस्ताभ्यां बध्वाः शिर आलम्य विष्णुं दुर्गां विधिं सूर्यं च ध्यात्वा तस्याः क्रोड़ाञ्चले फल-त्रयं पतिर्दद्यात्। ततः स्विष्टिकृतं हुत्वा प्रायश्चित्त-होमं कुर्यात्। ततः प्रदोष-समये गौरी-सहित-शङ्करं सम्पूज्य भास्कराघ्यं दद्यादिति।

ततस्तद् रात्रावन्य-रात्रौ वा युग्मायां भार्यया सह भवनान्तरं गत्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा पत्नीं संस्पृश्य शय्या-शोधनं कुर्यात्। यथा—'ह्रीं आवयोः सुप्रजायै त्वं शय्ये! शुभ-करी भव।' ततो भार्यया सह शय्यामारुह्य प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा उपविश्य स्त्रियं पश्यन् तन्मस्तके हस्तं दत्वा वामेन पाणिना तामालिङ्ग्य तस्याः शीर्षे 'क्लीं' इति शतधा, चिबुके 'ऐं' इति शतधा, कण्ठे 'श्रीं' इति विंशतिधा, स्तन-द्वन्द्वे 'श्रीं' इति शतधा, हृदये 'ह्रीं' इति पञ्च-विंशतिधा जप्त्वा योनौ करं दत्वा 'क्लीं ऐं' इति अष्टोत्तर-शतं जप्त्वा लिङ्गेऽपि 'ऐं क्लीं' इत्यष्टोत्तर-शतं जपेत्। ततो 'ह्रीं' इति मन्त्रेण योनिं विकाश्य सुत-प्राप्तये स्त्रियमुपगच्छेत्। ततो रेतः-पात-समये विश्व-कर्माणं ध्यात्वा नाभेरधस्तात् चित्कुण्डे रेतः पातयेत्। शुक्र-पातान्त-समये इमं पठेत्—'ह्रीं। यथाग्निना सगर्भा भूर्द्यौर्यथा वज्र-धारिणा। वायुना दिग् गर्भवती तथा गर्भवती भव।' इति गर्भाधानम्।

पुंसवन-प्रयोगः

अथ पुंसवनम्—पतिः कृत-नित्य-क्रियः पञ्च-देवता-पूजादि-वृद्धि-श्राद्धान्तं गर्भाधान-पद्धत्युक्तं विधाय ततो वह्नि-स्थापनादिं कृत्वा चन्द्र-नामानमग्निं ध्यात्वावाह्य सम्पूज्य प्राजापत्यं चरुं पचेत्। ततो गव्ये दधि यवमेकं द्वौ माषौ च निक्षिप्य स्त्रियं पृच्छेत्—'हे भद्रे! किं त्वं त्रिः कृतं पिबसि' इति। ततः स्त्री ब्रूयात्—'मया पुंसवनं कृतं पीयते।' इत्युक्त्वा यव-माष-युत-दधि-प्रसृति-त्रयं पिबेत्। ततो जीव-वत्साभिर्वनिताभिस्तां याग-स्थानं समानयेत्। ततो वाम-भागे तां संस्थाप्य चरुमानीय 'ह्रीं हुं ये चात्र विघ्न-कर्त्तारो ये च गर्भ-विनाशकाः। भूताः प्रेताः पिशाचाश्च वेताला बाल-घातकाः। तान् सर्वान्नाशय नाशय गर्भ-रक्षां कुरु स्वाहा।' इत्यनेन मन्त्रेण

रक्षोघ्नं विचिन्त्य प्रजापतिं च ध्यायन् चरुणा द्वादशाहुतीर्जुहुयात् । 'ह्रीं चन्द्रमसे स्वाहे'ति मन्त्रेण पञ्चाहुतीर्दद्यात् । ततो भार्या हृदि स्पृष्ट्वा 'ह्रीं श्रीं' इति मन्त्रं शतं जपेत् । ततः स्विष्टि-कृद् होमस्तदनन्तरं प्रायश्चित्त-होमादि-वह्नि-विसर्जनान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणाच्छिद्रावधारणान्तं कुर्यादिति पुंसवनम् ।

पञ्चामृत-प्रयोगः

अथ पञ्चामृत-दानम्—तत्तु गर्भ-जनन-मासावधिके पञ्चमे मासि गर्भिण्यै देयम् । पञ्चामृतं तु समांशेन दधि-मधु-दुग्ध-घृत-शर्करा-मिश्रित-रूपम् । अनेन स्त्रिया देह-शुद्धिर्भवति । तत्र प्रत्येक-द्रव्ये 'ऐं क्लीं श्रीं ह्रीं हुं लं' इति पञ्चधा जप्त्वा सम्मिश्र्य गर्भिणीं प्राशयेदिति पञ्चामृत-दानम् ।

सीमन्तोन्नयन-प्रयोगः

अथ सीमन्तोन्नयनम्—तत्तु षष्ठेऽष्टमे वा मासि कर्तव्यम् । तत्राशक्तावपत्य-जननात् पूर्वं कार्यम् । तत्र पतिः पञ्च-देवता-पूजादि-धारा-होमान्तं गर्भाधान-प्रकरणोक्तं विधाय स्त्रिया सहासने उपविश्य शिव-नामानमग्निं ध्यात्वा आवाह्य यथा-शक्ति सम्पूज्य 'ह्रीं विष्णवे स्वाहा, ह्रीं भास्वते स्वाहा, ह्रीं धात्रे स्वाहा' इत्याहुति-त्रयं दद्यात् । ततः सोमं ध्यात्वा 'ह्रीं सोमाय स्वाहा' इति सप्तधा जुहुयात् । अश्विनौ वासवं विष्णुं शिवं दुर्गां च प्रजापतिं च ध्यात्वा प्रत्येकं पञ्चाहुतीर्दद्यात् । ततः पतिः स्वर्ण-कङ्कतिकां दक्षिण-हस्तेन गृहीत्वा स्त्रियाः सीमन्ताद् बद्ध-केशान्त-पाशे निवेश्य शिवं विष्णुं विधिं च ध्यायन् 'ह्रीं । भार्ये ! कल्याणि ! सुभगे ! दशमे मासि सुव्रते ! सुप्रसूता भव प्रीता प्रसादाद् विश्वकर्मणः । आयुष्मति कङ्कतिका वर्चस्वी ते शुभं कुरु ।' इति पठेत् । ततः स्विष्टिकृद्-होम-प्रायश्चित्त-होमौ कृत्वा दक्षिणामग्नि-विसर्जनादिकं च कुर्यादिति सीमन्तोन्नयनम् ।

जातकर्म-प्रयोगः

अथ जात-कर्म—जात-मात्र-बालकं पिता स्वर्णं दत्वा पश्येत् । ततो गृहान्तरे गर्भाधान-पद्धत्युक्तं पञ्च-देवता-पूजादि-धारा-होमान्तं कर्म कृत्वा पञ्चाहुतीर्दद्यात् । 'ह्रीं अग्नये स्वाहा, ह्रीं इन्द्राय स्वाहा, ह्रीं प्रजापतये स्वाहा, ह्रीं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, ह्रीं ब्रह्मणे स्वाहा,' इत्येभिर्मन्त्रैरिति ।

ततः कांस्य-पात्र-समांशेन मधु-सर्पिषी समानीय तदुपरि 'ऐं' इति सप्तधा जप्त्वा 'ह्रीं आयुर्वर्चो बलं मेधा वर्द्धतां ते सदा शिशो!' इति मन्त्रेण दक्षिण-हस्तानामिकया शिशुं प्राशयेत्। इत्यायुर्जननं कृत्वा पिता गुप्तं नाम कुर्यात्। ततो जन्म-दिनावधि त्रि-दिनाभ्यन्तरे श्वेत-दूर्वाभिः स्वर्ण-शलाकया वा मधुना बालकस्य जिह्वायां वाग्भव-कूटं लिखेत्। अनेन वाग्भव-कूटेन बालकः पण्डितः सुकविः शब्दालङ्कार-विच्च भवति। यदीमं मन्त्रं कृत-पुरश्चरणो मूर्खस्य शिरसि हस्तं दत्वा अष्टोत्तर-शतं जपेत् तदा सोऽपि श्लोकं करिष्यति। यदि चेमं मूकस्य जिह्वायां न्यसेत् तदा सोऽपि कविर्भवेत्। अथवा द्वितीयायास्त्र्यक्षरीं दूर्वया बालकस्य जिह्वोष्ठौ सम्मार्ज्य पंक्ति-द्वयेन लिखेत्। तत्र क्रमः—नाड़ी-च्छेदात् प्रागेकादशाहे द्वादशाहे मासान्ते वा यथा-शक्ति-उपचारेण तां देवतां सम्पूज्य मन्त्रं लिखेत्। यदि पिता न देशस्थस्तदा पितृ-व्यादिरेतत् कुर्यात्। अथवा श्वेत-दूर्वया कुल-देवता-मन्त्रं बालकस्यौष्ठे लिखेत्। स बालो वाग्मी द्रुत-कविर्भवेत्। ततः स्विष्टि-कृद्-होमादि-वह्नि-विसर्जनान्तं कर्म कुर्यात्। कुमार्या अप्येवं सर्वममन्त्रकं कुर्यात्। तत उत्साह-पूर्वकं धात्री नाड़ीं छिन्द्यात्। तदनन्तरमशौचं भवतीति जातकर्म।

नामकरण-प्रयोगः

अथ नामकरणम्—षष्ठेऽष्टमे वा मासि प्रकाशतो नाम कुर्यात्। तत्र माता शिशुं स्नापयित्वा नवे अम्बरे परिधाप्य पत्युः पार्श्वं वाम-क्रीड़ासनमा-गत्य बालं प्राङ्-मुखं स्थापयेत्। ततः पिता स-हिरण्य-कुश-जलेन शिशोर्मू-र्द्धानमभिषिञ्चेदेभिर्मन्त्रैर्यथा—ह्रीं जाह्नवी यमुना रेवा स-पवित्रा सरस्वती। नर्मदा वरदा कुम्भी सागराश्च सरांसि च। एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म-कामार्थ-सिद्धये। ह्रीं आपो हिष्ठामयो भुवस्ता न ऊर्ज्जे दधातन महेरणाय चक्षसे। यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः। तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः।

इत्यभिषिच्य पूर्व-वद् वह्नि-स्थापनादि-धारा-होमान्तं कर्म कृत्वा पार्थिव-नामानमग्निं ध्यात्वा स्वल्पाक्षरं सुखोच्चार्यं नाम त्रिधा पिता श्राव-यित्वा ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्। ततः स्विष्टि-कृद् होमान्तं कर्म समापयेत्। एतत् कर्म कन्याया अप्यमन्त्रकं कर्तव्यमिति नामकरणम्।

निष्क्रमण-प्रयोगः

अथ निष्क्रमणम्—निष्क्रमणं तु चतुर्थे मासि षष्ठे वा कुर्यात्। तत्र पिता कृत-नित्य-क्रियो गणेशं सम्पूज्य शिशुं स्नापयित्वा वस्त्रालङ्कारैर्भूषयित्वा अग्रे संस्थाप्य 'ह्लीं ब्रह्मा विष्णुः' इत्यादि प्रमाण-प्रकरणोक्तं पठित्वा बालकमङ्के निधाय गीत-वाद्य-पुरःसरं सानन्दैः स्व-जनैर्वृतो बहिर्निष्क्रामयेत्। ततः कियद् दूरं गत्वा 'ह्लीं तच्चक्षुर्देव-हितं' इति मन्त्रेण बालकं सूर्यं दर्शयेत्। ततो गृहमागत्य सूर्यायार्घ्यं दत्वा स्व-जनान् भोजयेदिति निष्क्रमणम्।

अन्नप्राशन-प्रयोगः

अथान्नप्राशनम्—तत्र षष्ठे मासि अष्टमे वा पितृ-भ्राता पिता वा अन्न-प्राशन-क्रियां कुर्यात्। तत्र कृत-नित्य-क्रियः पूर्व-वत् स-गणाधिप-गौर्यादिकं सम्पूज्य शुचि-नामानमग्निं संस्कृत्य प्रागुक्त-धारा-होमान्तं कर्म समाप्य पञ्चाहुतीर्जुहुयात्। यथा—'ह्लीं अग्नये स्वाहा, ह्लीं इन्द्राय स्वाहा, ह्लीं प्रजापतये स्वाहा, ह्लीं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, ह्लीं ब्रह्मणे स्वाहा।' इति हुत्वा तत्रान्यस्मिन् गृहे वा बालकं क्रोडे कृत्वा पञ्च-प्राणाहुति-मन्त्रैः पायसं पञ्चधा भोजयित्वा शिशोर्मुखे किञ्चिदन्न-व्यञ्जनादि दत्वा आचामयेत्। ततो गीत-वाद्य-पुरःसरं प्रायश्चित्त-होमादि समापयेदित्यन्नप्राशनम्।

चूड़ाकरण-प्रयोगः

अथ चूड़ाकरणम्—तृतीये वर्षे पञ्चमे कुलाचार-प्राप्ते वा चूड़ाकरणं। तत्र कृत-नित्य-क्रियः स-गणाधिप-मातृकादि-पूजां विधाय सत्य-नामानमग्निं संस्कृत्य धाराहुत्यन्तं कर्म समाप्याग्नेरुत्तरे तिल-गोधूम-सहितं वृष-गोमय-पूर्णं नव-शरावं स्थापयेत् कवोष्णं जलं शाणितं क्षुरं च। ततः पिता स्व-वामे जननी-क्रोड़े बालकं निधाय 'वं' इति दशधा जप्त्वा तेन कवोष्ण-तोयेन केशान् सम्मार्ज्य 'ह्लीं' इति मन्त्रेण कुश-पत्र-द्वय-निर्मित-जुष्टिकामेकां तत्र बध्नीयात्। ततो माया-लक्ष्मी-बीज-द्वयं त्रिधा जप्त्वा लौहजं क्षुरं गृहीत्वा सजुष्टिक-केशमुपमूलं छिन्द्यात्। ततः कुमार-माता तं सजुष्टि-केशं हस्ताभ्यां गृहीत्वा तस्मिन् गोमयान्वित-नव-शरावे स्थापयेत्। ततः पिता नापिताय ब्रूयात्—'क्षुर-मुण्डे शिशोः क्षौरं सुखं साधय स्वाहा।' इति पठित्वा बालकं पश्यन् सत्य-नामाग्नौ 'ह्लीं प्रजापतये स्वाहा' इति त्रि-वारं जुहुयात्।

ततः कृत-क्षौरं स्नातं समलंकृतं स-माल्यं बालं वाम-भागे संस्थाप्य स्विष्टि-कृत-प्रायश्चित्त-होमं हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात्। ततो 'ह्रीं शिशो ! ते विश्वकर्मा कुशलं कुरुताम्' इति पठित्वा स्वर्ण-मय्या राजत्या शलाकया वा शिशोः कर्ण-द्वये वेधं कल्पयेत्। ततो आपो हिष्ठेत्यादि-मन्त्रेण तमभिषिच्य शान्त्यादिकं कृत्वा दक्षिणां कुर्यादिति चूड़ाकरणम्।

गर्भाधानादि-चूड़ान्तं कर्म सर्व-जातिषु समानं, केवलं शूद्राणामिदं सर्वममन्त्रकमिति।

उपनयन-प्रयोगः

गर्भाष्टमेऽष्टमेऽब्दे वा उपनयनं कर्तव्यमिति। षोडशाब्द-पर्यन्तमनुपनीतस्य बालस्य दैव-पैत्र्य-क्रियायां नाधिकारः। तत्र कृत-नित्य-क्रियः स-गणाधिप-मातृ-पूजादि-वृद्धि-श्राद्धान्तं कर्म कृत्वा कुशण्डिकोक्त-विधानेन समुद्भव-नामानमग्निं संस्थाप्य धारा-होमान्तं कर्म कृत्वा प्रातः कृताशनं शिखां विना मुण्डित-शिरसं सुस्नातं क्षौमाम्बर-धरं स्वलंकृतं बालं छाया-मण्डपमानीय वह्नि-समीपे स्व-वामे शुद्धासने उपवेशयेत्।

ततो 'ह्रीं ब्रह्मचर्यं कुरु' इति गुरुः। 'ह्रीं ब्रह्मचर्यं करोमी'ति शिष्यो ब्रूयात्। ततो गुरुस्तस्मै शिष्याय काषाये वाससी, कुश-मयीं मेखलां च दद्यात्। 'ह्रीं सुभगा मेखला शुभ-प्रदा स्याद्' इति पठित्वा शिष्यो मौनी तिष्ठेत्। 'ह्रीं यज्ञोपवीतं' इति मन्त्रं पठित्वा गुरुः शिष्याय कृष्णाजिन-युक्त-यज्ञोपवीतं दद्यात्। वेद-भेदे सूत्र-मानं तु प्रमाण-मध्ये अनुसन्धेयम्। पुनर्यज्ञोपवीत-मात्रं वंश-दण्डं च दद्यात् पालाशं च। ततो माया-पुटितापो-हिष्ठादि-मन्त्रेण त्रि-पत्र-कुशेन धृत-कायं वस्त्र-मेखलाजिन-यज्ञ-सूत्र-दण्डं शिष्यमभिषिच्य तोयेन तदञ्जलिं पूरयेत्। ततः सूर्यायाञ्जलिं दापयित्वा बालं 'ह्रीं तच्चक्षुः' इति मन्त्रेणादित्यं दर्शयेत्। ततो गुरुर्माणवक-हृदयं स्पृष्ट्वा 'ह्रीं मम व्रते ते' इति मन्त्रं पठित्वा 'किं नामासि ?' इति पृच्छेत्। ततः शिष्यः 'श्री अमुक-नामाहं त्वामभिवादये' इति वदेत्। ततः गुरुः 'कस्य त्वं ब्रह्मचारी ?' इति। शिष्यः 'भवतो ब्रह्मचार्यहम्।' ततो गुरुः 'इन्द्रस्य ब्रह्मचारी त्वमाचार्यस्ते हुताशनः।' इत्युक्त्वा 'ह्रीं प्रजापतये वत्स' इति मन्त्रेण माणवकं समर्प्य दक्षिणावर्त-योगेन वह्निं प्रदक्षिणी-कारयित्वा आसने उपवेशयेत्।

ततः शिष्येण स्पृष्टो गुरुः 'ह्लीं प्रजापतये स्वाहा, ह्लीं इन्द्राय स्वाहा, ह्लीं विष्णवे स्वाहा, ह्लीं ब्रह्मणे स्वाहा, ह्लीं शिवाय स्वाहा।' ततो मन्त्यादि-स्वाहान्तेन नाम्ना दुर्गा-लक्ष्मी-सुन्दरी-भुवनेश्वरीन्द्रादि-दश-दिक्पाल-भास्क-रादि-नव-ग्रहेभ्यः स्व-स्व-नाम्ना प्रत्येकं जुहुयात्। ततो माणवकं वाससा आच्छाद्य 'को वाश्रमस्ते तनय ! ब्रूहि किं ते मनोगतम् ?' ततो शिष्यो गुरु-पाद-द्वयं धृत्वा 'करोतु मामाश्रमिणं ब्रह्म-विद्योपदेशतः।' इति प्रार्थयमानस्य शिष्यस्य दक्ष-कर्णे त्रिधा प्रणवं संश्राव्य स-व्याहृतिकां सावित्रीं श्रावयेत्। अन्या ब्रह्म-विद्या। 'गायत्र्याः सदाशिव ऋषिरनुष्टुप् छन्दः, सावित्री देवता, मोक्षार्थे विनियोगः।' तदर्थं च ज्ञापयेत्।

ततो माणवको भिक्षां कुर्यात्। ततो गुरुः 'ह्लीं ब्रह्मचार्युक्त-वेशं' इति पठेत्। ततो माणवकः कषाय-वस्त्रं स-कृष्णाजिन-यज्ञ-सूत्रं मेखलां दण्डं भिक्षा-करण्डमर्जित-भिक्षां च गुरवे निवेद्य शुद्ध-यज्ञोपवीत-द्वयं शुक्ल-वस्त्र-द्वयं च परिधाय धृत-गन्ध-माल्य आचार्य-सन्निधौ तूष्णीं तिष्ठेत्। ततो गुरुः 'ह्लीं जितेन्द्रियः सत्यवादी' इत्यादि पठित्वा शिष्येण हावयेत्। यथा—'ह्लीं ॐ भूः स्वाहा, ह्लीं ॐ भुवः स्वाहा, ह्लीं ॐ स्वः स्वाहा' इत्यनेन। ततः स्विष्टिकृद्-होमादि-दक्षिणान्तं कर्म समापयेदित्युपनयनम्।

विवाह-प्रयोगः

अथ विवाहः—तत्र कृत-नित्य-क्रियः पञ्च-देवता-पूजादि-वृद्धि-श्राद्धान्तं कर्म कृत्वा रात्रौ गीत-वाद्य-पुरःसरं वरं छाया-मण्डपमानीय पूर्वाभिमुख-मासने समुपवेशयेत्। ततो ब्राह्मणैः पुण्याहं वाचयित्वा 'ह्लीं साधु भवाना-स्ताम्' इति वरं पृच्छेत्। ततो वरः 'ह्लीं साध्वहमासे' इति वदेत्। 'ह्लीं अर्चयिष्यामो भवन्तं' इति वरं पृच्छेत्। 'ह्लीं अर्चय' इति वरो वदेत्। 'ह्लीं पाद्यं समर्पयामि' इत्यादिना पाद्यार्घ्याचमनीय-गन्ध-पुष्प-वस्त्रालङ्कार-यज्ञ-सूत्रैर्वरमभ्यर्च्य 'ह्लीं मधुपर्कं समर्पयामि' इति वर-हस्ते मधुपर्कं समर्पयेत्। ततो वरो मधुपर्कं गृहीत्वा वाम-हस्ते निधाय दक्षिण-हस्तानामिका-ङ्गुष्ठाभ्यां 'ह्लीं प्राणाय स्वाहा, ह्लीं अपानाय स्वाहा, ह्लीं समानाय स्वाहा, ह्लीं उदानाय स्वाहा, ह्लीं व्यानाय स्वाहा' इति मन्त्रेण तन्मधुपर्क-द्रव्यं पञ्चधा आघ्राय तत् पात्रमुदीच्यां दिशि स्थापयेत्। ततो वराय पुनराचम-नीयं दत्वा दाता दूर्वाक्षताभ्यां वरस्य दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा 'विष्णुरोम्

तत्सदद्य अमुके मासि अमुक-राशिस्थे भास्करे अमुके पक्षे अमुक-तिथौ अमुक-गोत्रः श्रीअमुक-देव-शर्मा अमुक-गोत्रस्यामुक - प्रवरस्यामुक-देव - शर्मणः प्रपौत्रं पुनर्गोत्राद्युल्लिख्यामुक-देव-शर्मणः पौत्रं पुनर्गोत्राद्युल्लिख्यामुक-देव-शर्मणः पुत्रं पुनर्गोत्रादि-द्वितीयान्तमुल्लिख्य श्रीअमुक-देव-शर्माणमर्चितं वरम्।' एवं गोत्र-प्रवर-नाम-षष्ठयन्तं प्रपितामह-पितामह-पित्रीणामुक्त्वा यथा-क्रमं प्रपौत्रीं पौत्रीं पुत्रीं चोक्त्वा अमुक-गोत्राममुक-प्रवरां श्रीअमुकी-देवीं ब्राह्म-विवाहेन दातुं भवन्तमहं वृणे' इति वदेत्।

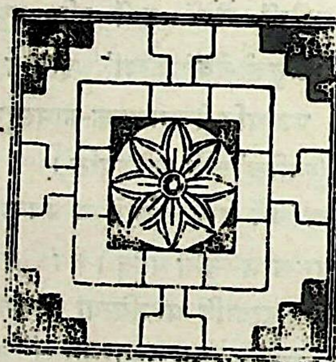
वरस्तु 'ह्लीं वृतोऽस्मि' इति वदेत्। तदा 'यथा-विहितं विवाह-कर्म कुरु।' वरः 'ह्लीं यथा-ज्ञानतः करवाणि' इति। ततः स-वस्त्रालङ्कारां कन्यां छाया-मण्डपमानीय वर-सम्मुखे स्थापयेत्। ततो वर-हस्ते कन्या-हस्तं नियोज्य फल-रत्नादिकं दत्वा प्राग्-वत् सौर-मासाद्युल्लेखानन्तरं प्रपितामह-पितामह-पित्रीणां गोत्र-प्रवर-नाम-षष्ठयन्तमुल्लिख्य यथा-क्रमं प्रपौत्राय पौत्राय पुत्राय इत्युक्त्वा अमुक-गोत्राय अमुक-प्रवराय श्रीअमुक-देव-शर्मणे वराय इत्युच्चार्य कन्यायाश्च प्रपितामह-पितामह-पित्रीणां षष्ठयन्तं गोत्र-प्रवर-नामोल्लिख्य प्रपौत्रीं पौत्रीं पुत्रीं इति यथा-सम्भवमुच्चार्य अमुक-गोत्राममुक-प्रवरां श्रीअमुकी-देवीं कन्यां' इत्यन्तं त्रिरुच्चार्य एनामर्चितां साच्छादनालङ्कारां प्रजापति-देवताममुक-कामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे।' इति वराय दद्यात्। वरः 'स्वस्ति' इति स्वीकुर्यात्।

ततः सम्प्रदाता 'धर्मे चार्थे च कामे च भवता भार्यया सह वर्तितव्यम्। वरो 'वाढ़म्' इत्युक्त्वा काम-स्तुतिं पठेत्। ततः सम्प्रदाता कन्या-जामातरौ 'ह्लीं प्रजापति-प्रसादेन' इत्यादि श्रावयित्वा वस्त्रेणाच्छाद्य सुमङ्गल-पुरःसरं वर-कन्ययोः परस्पर-मुखावलोकं कारयेत्। ततः काञ्चनादिकं वराय दक्षिणां दत्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्यात्।

ततो वरस्तद् रात्रौ पर-दिवसे वा कुशण्डिकोक्त-विधानेन योजक-नामाग्निं संस्थाप्य प्राजापत्यं चरुं श्रपयेत्। ततो धारा-होमान्तं कर्म कृत्वा 'ह्लीं शिवाय स्वाहा; ह्लीं दुर्गायै स्वाहा; ह्लीं विष्णवे स्वाहा; ह्लीं ब्रह्मणे स्वाहा; ह्लीं इन्द्राय स्वाहा' इति जुहुयात्। ततो 'ह्लीं पाणिं गृह्णामि' इति मन्त्रं पठित्वा भार्यायाः पाणिं गृह्णीयात्। ततः कन्या हस्तस्थेन स्वामि-दत्तेन घृतेन भ्रात्राद्याहृत-लाजैः प्रजापतिमुद्दिश्य 'ह्लीं प्रजापतये स्वाहा' इति चतुर्धा

जुहुयात्। ततो भार्यया सह उत्थाय वह्निं प्रदक्षिणीकृत्य 'ह्रीं दुर्गा-शिवा-भ्यां स्वाहा; ह्रीं ब्राह्मी-ब्रह्मभ्यां स्वाहा।' इति त्रिधा हुत्वा अश्मारोहण-सप्त-पदी-गमने अमन्त्रकं कारयेत्। रात्रौ चेद् होमस्तदा स्त्रीभिः सह चन्द्र-मरुन्धतीं च पश्येत्। ततः स्विष्टिकृद्-होमादि-दक्षिणान्तं कर्म समापयेत्। इति विवाहः।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां द्वितीये धर्म-काण्डे संस्कार-रूप-ग्रन्थि-कथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

गुरु-प्रकरणं तत्रादौ गुरु-लक्षणादिकम्

वक्ष्यमाण-वचनैर्दीक्षाया अपि संस्कार-रूपत्वात् संस्कार-मध्ये वक्तव्यत्वमुचितम् । तस्या गुरु-मूलतया त्वादौ गुरु-प्रकरणमुच्यते । तत्र गुरु-लक्षणं शारदायां द्वितीय-पटले—मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्ध-भावो जितेन्द्रियः । सर्वागमानां सारज्ञः सर्व-शास्त्रार्थ-तत्त्व-वित् । परोपकार-निरतो जप-पूजादि-तत्परः । अमोघ-वचनः शान्तो वेद-वेदाङ्ग-पारगः । योग-मार्गार्थ-सन्धायी देवता-हृदयङ्गमः । इत्यादि-गुण-सम्पन्नो गुरुरागम-सम्मतः । देवता-वत् हृदयङ्गमो मनोहर इत्यर्थः ।

विश्वसार-तन्त्रे द्वितीय-पटलेऽपि—सर्व-शास्त्र-परो दक्षः सर्व-शास्त्रार्थ-वित् सदा । सुवचाः सुन्दरः स्वाङ्गः कुलीनः शुभ-दर्शनः । जितेन्द्रियः सत्य-वादी ब्राह्मणः शान्त-मानसः । पितृ-मातृ-हिते युक्तः सर्व-कर्म-परायणः । आश्रमी देश-स्थायी च गुरुरेवं विधीयते । आश्रमी गृहस्थः ।

तथा च मत्स्य-सूक्ते महा-तन्त्रे त्रयोदश-पटले—मध्य-देश-समुद्भूतः शान्तः सर्व-गुणैर्युतः । पुत्र-दारैश्च सम्पन्नो गुरुरागम-सम्मतः । मध्य-देश-समुद्भूत इति श्रेष्ठत्व-दर्शनार्थम् । तत्-प्रमाणं तु तन्त्रसार-कारेणैव लिखित-मतोऽत्र न प्रयोजनमिति गुरु-लक्षणम् ।

रुद्र-यामले पूर्व-खण्डीय-पञ्चदश-पटलोत्तर-खण्डीय-द्वितीय-पटलयोः—आदौ साधक-देवश्च सदाचार-मतिः सदा । पशु-भावस्ततो वीरः सायाह्ने दिव्य-भाववान् । एतेषां भाव-वर्गाणां गुरुर्वेदान्त-पारगः । शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्ध-वेश-वान् । शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धि-मान् । आश्रमी ध्यान-निष्ठश्च मन्त्र-तन्त्र-विशारदः । निग्रहानुग्रहे शक्तो वशी मन्त्रार्थ-जापकः । शान्त इत्याद्येतत् सर्वं रामार्चन-चन्द्रिकायामपि केवलं शेष-चरणे वशीत्यादौ गुरुरित्यभिधीयत इति पाठः ।

शान्तो विषयोत्कटेच्छा-रहितः शमादि-गुण-संयुक्तः । शमस्तु श्रवणादिक-व्यतिरिक्त-विषयेभ्यो मनसो निग्रहः । यथा—तीव्रायां बुभुक्षायां जातायां भोजनादन्यो व्यापारो मनसि न रोचते । भोजन-विलम्बं च सहते

तथा स्र क्-चन्दनादि-विषयेष्वत्यन्तमभिरुचिस्तत्त्व-ज्ञान-साधनेषु श्रवण-मननादिष्वत्यन्तमभिरुचिश्च जायते इति । शान्त-रूपेण प्रसिद्धो वा । दान्तस्तपः क्लेश-सहः दम-युक्तो वा । दमस्तु बाह्येन्द्रियाणां तद्-व्यतिरिक्त-विषयेभ्यो निवर्त्तनम् । ज्ञान-साधन-श्रवणादि-साधनेभ्यो विलक्षणेषु शब्दादि-विषयेषु प्रवर्त्तमानानि श्रोत्रादीनि बाह्येन्द्रियाणि येन वृत्ति-विशेषेण निवर्त्तन्ते स दम इत्यभिप्रायः । अतएव शान्तोऽन्तरिन्द्रिय-निग्रह-कर्त्ता दान्तो बहिरिन्द्रिय-निग्रह-कर्त्ता इति वेदान्त-विद्भिरुक्तम् ।

वृहन्नील-तन्त्रे तृतीय-पटलेऽपि—बहिरिन्द्रिय-हर्ता च गुरुः सर्वत्र दुर्लभः । अन्तरिन्द्रिय-हर्ता च गुरुः सर्वत्र शोभनः । आचार-वान् महा-विद्याराध-निष्ठश्च तत्परः । तत्-कल्पाचार-संसक्तो गुरुरित्यभीधीयत इति ।

तत्र कुलीन-गुरु-प्रशंसादिकं च

कुलीनः कौलः । एतेषामित्यादि-वचनान्यदृष्ट्वा कुलीनः शुद्ध-जन्मा आचारादि-नव-गुणशाली वेति कश्चित् स्व-बुद्धया व्याचष्टे एतदतीव मन्दम् । वक्ष्यमाण-सार-संग्रह-वचने विशुद्ध-माता-पितृक-कुलीनेति द्वयोरुपादानात् । येनैवं व्याख्यायते तस्य सन्देहस्तु विष्णु-मन्त्रोपदेष्टरि कुलाचाराभाव इति । स तु सन्देहः कामाख्या-कुलार्णव-रुद्रयामलादीनामद्रष्टुरेव स्फुरति । तत्र तु सौर-गाणपत्य-शैव-वैष्णव-शाक्तानां सर्वेषां कुलाचारोपदेशस्य सुस्पष्टत्वादिति तत्-प्रमाणमग्रे लिखितव्यमिति ।

गुरु-करणे वर्जनीय-प्रकरणे श्यावदन्तं कुलाचार-रहितमित्यादि-पश्चाचार-विवर्जितमिति च वक्ष्यमाणं तेन न दृष्टमिति । अतएव कुलीनः सर्व-मन्त्राणामधिकारी गीयते । दीक्षा-प्रभुः स एवात्मा सर्व-मन्त्रस्य नापरः । इति तन्त्रसार-धृतं साधु सङ्गच्छते । कामाख्या-तन्त्रे तृतीय-पटलेऽपि —शान्तो दान्तः कुलीनश्च शुद्धान्तःकरणस्तथा । पञ्च-तत्त्वात्मको यस्तु सद्-गुरुः स प्रकीर्तितः । सिद्धोऽसाविति विख्यातो बन्धुभिः शिष्य-पालकः । चमत्कारो दैव-शक्त्या सद्-गुरुः कथितः प्रिये ! अश्रुतं सम्भृतं वक्ति वाक्यं साधु मनोहरम् । तन्त्र-मन्त्रं समावेत्ति य एव सद्-गुरुश्च सः । महा-निर्वाण-तन्त्रे दशमोल्लासे च—शाक्ते शाक्तो गुरुः शस्तः शैवे शैवो गुरुर्मतः । वैष्णवे वैष्णवः सौरे सौरो गुरुरुदाहृतः । गाणपे गाणपः ख्यातः कौलः सर्वत्र सद्-गुरुः । अतः

संर्व्रात्मना धीमान् कौलाद् दीक्षां समाचरेत्। नाना-विकल्प-विभ्रान्ति-नाश-मित्यादि-मद्-गुरु-लक्षणं वक्ष्यते। इति सद्-गुरु-लक्षणम्।

तथा—पशोर्वक्त्राल्लब्ध-मन्त्रः पशुरेव न संशयः। वीराल्लब्ध-मनुर्वीरः कौलाच्च ब्रह्म-विद् भवेत्। वृहन्नील-तन्त्रेऽपि—शैवोऽपि पर-विद्यानामुपदेष्टा न संशयः। वैष्णवः स्व-मतस्थानां सौरः सौर-विदां सताम्। गाणपत्यस्तु देवेशि! गण-दीक्षा-प्रवर्तकः। शैवे शाक्ते च सर्वत्र दीक्षा-स्वामी न संशयः। कौलस्तस्मात् प्रयत्नेन कुलीनं गुरुमाश्रयेत्। इति कुलीन-गुरु-प्रशंसा।

ननु रुद्र-यामलीयोत्तर-खण्डीय-षष्ठ-पटलोक्तेन—भावस्तु त्रिविधो देव! दिव्य-वीर-पशु-क्रमात्। गुरवस्त्रिस्त्रिधाश्चात्र तथैव मन्त्र-देवताः। इत्यनेन पशु-गुरु-विषयकमेतद् व्याख्यादीनां वाम-सिद्धान्त-कुल-मार्गानुसारिणां वचनै रामार्चन-चन्द्रिकादि-वचने पारिभाषिकं कुलीनमङ्गीकृत्य कथमेतादृग् व्याख्यानं कर्तव्यमिति चेन्न।

महा-निर्वाण-तन्त्रे कौलस्य सर्व-मन्त्रोपदेष्टृत्व-सद्गुरुत्वयोः स्पष्टमुक्तत्वात्। एतेन शान्त्यादि-गुणवत्त्वे सति अभिशस्तत्त्वादि-दोष-रहितत्वं सद्-गुरुत्वमिति सद्-गुरु-लक्षणमर्वाचीनैः कृतमप्यपास्तम्। कौलस्यैव सद्-गुरुत्वेनोक्तत्वात्। अथ कुलीनः शुद्ध-वंश-जन्मा आचारादि-नव-गुण-शालीव इतीतर-लोक-प्रसिद्ध-कुलीन-व्याख्यानेन को दोष इति चेन्न। तन्त्र-शास्त्रे कूटार्थ-कल्पनाया निन्दा-श्रुतेः। यथा महा-निर्वाण-तन्त्रे एकादशोल्लासे—एतस्मिन् शाम्भवे शास्त्रे व्यक्तार्थ-पद-वृंहिते। कूटेनार्थं कल्पयन्तः पतिता यान्त्यधोगतिम्।

रुद्रयामले उत्तर-खण्डे द्वितीय-पटले—नीरोगी निरहङ्कारो विकार-रहितो महान्। तपस्वी सत्य-वादी च सदा ध्यान-परायणः। आगमार्थ-विशिष्टज्ञो निज-धर्म-परायणः। अव्यक्त-लिङ्ग-चिह्नस्थो भावको भद्र-दानवान्। लक्ष्मी-मान् धृति-मान्नाथो गुरुरित्यभिधीयते।

गुरु-नाथाचार्य-शब्दानां व्युत्पत्ति-कथनादिकम्

गुरु-नाथाचार्य-शब्दानां व्युत्पत्तिस्तु कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे सप्तदशोल्लासे—गुह्यागमार्थ-तत्त्वानुसन्धानाद् बोधनादपि। रुद्रादि-देव-रूपत्वाद्

गुरुरित्यभिधीयते । श्री-मोक्ष-ज्ञान-दातृत्वाच्छ्राद्धं-ब्रह्मात्म-बोधनात् । स्थगित-ज्ञान-चिह्नत्वात् श्रीनाथः कथितः प्रिये ! स्वयमाचरते शिष्यानाचारे स्थापयत्यपि । आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचार्यस्तेन कथ्यते । चराचर-समासन्नमध्यापयति यः स्वयम् । यमादि-योग-सिद्धत्वादाचार्य इति कथ्यते ।

गुरु-विशेष-लक्षणादिकं च

शाक्तानन्द-तरङ्गिणी-धृत सार-संग्रहे—विशुद्ध-माता-पितृको जितेन्द्रियः सर्वागमज्ञः पर-दुःख-कातरः । यथार्थ-वाग्-वेद-विदङ्ग-पारगः शान्तः कुलीनो गुरुरीरितो द्विजः । द्विज इत्युपादानान्नान्येभ्यो मन्त्र-ग्रहणम् । अनाचारो द्विजो यस्तु वर्णानां गुरुरेव सः । इति वचनात् । स इत्यनेनैव कारः सम्बध्यते । स एव गुरुरित्यनेन जात्यन्तरं व्यवच्छिद्यते । गुरु-शब्देनैव कारः सम्बध्यते व्यावृत्तेरभावात् ।

कुल-मूलावतार-कल्प-सूत्र-टीका-धृत-नव-चक्रेश्वरे—शिव-रूपं समादाय भव-पाश-निवृत्तये । सिद्धान्त-सार-वेत्ताहं सिद्धान्त-सार-भेदकः । अविच्छिन्नाप्रमत्तश्च सदानुग्रह-निग्रहे । शिवो दिव्याकृतिर्देवि ! न च दृग्-गोचरोऽप्यहम् । तथा श्रीगुरु-रूपेण शिष्यान् शास्यामि पार्वति ! परं सम्वित्ति-जननं परानन्द-समुद्भवम् । तत् तत्त्वं विदितं येन स गुरुः कुल-नायिके ! भूत-भव्यौ मन्त्र-तन्त्रौ शाम्भवं वेत्ति यः सदा । वेधस्य षड्-विधं देवि ! स गुरुः कुल-नायिके ! वर्णं कलां पदं तत्त्वं मन्त्रं भुवनमेव च । बोधयेद् यः षडध्वानं स गुरुः कुल-नायिके ! षडाधारं नव-द्वारं षोडशाधार-निर्णयम् । यो जानाति विधानेन स गुरुः कुल-नायिके ! जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिं च रूपं च तदतीतकम् । यो वेत्ति पञ्चकं देवि ! स गुरुः कुल-नायिके !

सम्मोहन-तन्त्रे प्रथम-पटलेऽपि—षट्-चक्रं षोडशाधारं त्रि-लक्षं व्योम-पञ्चकम् । स्व-देहे यो विजानाति स गुरुः कथितो बुधैः ।

क्रमेणैतानि व्याख्यायन्ते—यः षडध्वानं शिष्यं बोधयेत् स गुरुरित्यन्वयः । अध्वानमाह वर्णमित्यादि । एतान् षडध्वनो दीक्षा-प्रकरणे स्पष्टीकरिष्ये । षडाधारं षट्-चक्राणि पृथिव्यादीनामाधार-रूपत्वात् । नव-द्वारं दृक्-श्रोत्रास्य-नासिका-गुह्य-लिङ्ग-च्छिद्र-रूपम् । उक्तं च सम्मोहन-तन्त्रे द्वितीय-पटलेऽपि—नव-द्वारं नवच्छिद्रं पुरं वपुः प्रकीर्त्तितम् । नव-पद्मानि

चक्राणि त्रि-सूत्रं नाड़िका-त्रयमिति। षोडशाधार-स्वरूमपि तत्रैव—मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम्। विशुद्धमाज्ञा-चक्रं च विन्दुर्भूयः कला-पदम्। निबोधिका तथार्द्धेन्दुर्नादो नादान्त एव च। उन्मनी विष्णु-वक्त्रं च ध्रुव-मण्डलिका ततः। इत्येत् षोडशाधारं कथितं योगि-दुर्लभमिति। विधानेन प्रयत्नेन प्राणायामादिनेति यावत्। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिमिति बुद्धेरावर्त्त-त्रय-रूपम्। विन्दुस्तदतीतं निरञ्जनमित्यग्रे स्पष्टी-भविष्यति। त्रि-लक्षादि-कमपि तत्रैव स्वयम्भूर्वाण इतरस्त्रिलक्षं परिकीर्तितम्। पृथिव्यादीनि भूतानि कथितं व्योम-पञ्चकमिति। तत्र स्वयम्भू-लिङ्गं मूलाधारे वाण-लिङ्गमनाहते। इतरमाज्ञा-चक्रे।

नव-चक्रेश्वरे—पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातीतं चतुष्टयम्। यो वा सम्यग् विजानाति स गुरुः परिकीर्तितः। पिण्डादि-चतुष्टयं स्पष्टीकृतं गुरु-गीतायाम्। पिण्डं कुण्डलिनी-शक्तिः पदं हंसः प्रकीर्तितः। रूपं विन्दुरिति ज्ञेयं रूपातीतं निरञ्जनम्। नव-चक्रेश्वरे—यो वा परां च पश्यन्तीं मध्य-मापि वैखरीम्। चतुष्टयं विजानाति स गुरुः प्रकीर्त्तितः। इति गुरु-विशेष-लक्षणम्।

गुरु-माहात्म्यं

रुद्रयामले उत्तर-खण्डे प्रथम-पटले—गुरु-मूलं जगत्-सर्वं गुरु-मूलं परं तपः। गुरोः प्रसाद-मात्रेण मोक्षमाप्नोति सद्-वशी। मुण्ड-माला-तन्त्रे प्रथम-पटले—गुरुरेकः शिवः साक्षात् गुरुः सर्वार्थ-साधकः। गुरुरेव परं तत्त्वं सर्वं गुरु-मयं जगत्। विना गुरु-प्रसादेन कोटि-पुरश्चरणेन किम्। पिच्छिला-तन्त्रे पूर्व-खण्डे प्रथम-पटलेऽपि—गुरु-मूलमिदं शास्त्रं नान्यः शिव-तमः प्रभुः। अतएव महेशानि ! यत्नतो गुरुमाश्रयेत्। इति गुरु-माहात्म्यम्।

शास्त्रे गुरोरावश्यकत्वम्

रुद्र-यामले पूर्व-खण्डे चतुर्दश-पटले—गुरुं विना यस्तु मूढ़ः पुस्तकादि-विलोकनात्। जप-बन्धं समाप्नोति किल्विषं परमेश्वरि ! न माता न पिता भ्राता तस्य को वा गतिः प्रिये ! गुरुरेको वरारोहे ! पापं नाशयति क्षणात्। गुरुं विना यतस्तन्त्रे नाधिकारः कथञ्चन। अतएव प्रयत्नेन गुरुः कर्त्तव्य उत्तमः। इति शास्त्रे गुरोरावश्यकत्वम्।

गुरु-मन्त्र-देवतानामैक्यम्

यामले—गुरुरेकः शिवः प्रोक्तः सोऽहं देवि ! न संशयः । गुरुस्त्वमपि देवेशि ! मन्त्रोऽपि गुरुरुच्यते । अतो मन्त्रे गुरौ देवे न हि भेदः प्रजायते । कदाचित् स सहस्रारे पद्मे ध्येयो गुरुः सदा । कदाचित् हृदयाम्भोजे कदाचिद् दृष्टि-गोचरे ।

मुण्डमाला-तन्त्रे—देवता-गुरु-मन्त्राणामैक्यं सम्भावयन् धिया । तदा सिद्धो भवेन्मन्त्रः प्रकटे हानिरेव च । पार्वत्युवाच—ऐक्य-ज्ञानं महादेव ! कथमुत्पद्यते प्रभो ! नराकृतिं गुरुं मन्ये देवता ध्यान-रूपिणी । मन्त्रश्चाक्षर-रूपो हि कथमैक्यं भवेच्छिव ! शिव उवाच—एक-जाति-स्वरूपेण स्वभावा-देक-जन्मतः । एतेषां भाव-योगे तु एक-साधनमेव हि । गुरोर्जातश्च मन्त्रश्च मन्त्राज्जाता तु देवता । अतएव वरारोहे ! देवतायाः पितामहः । पितुश्च भावनाद् देवि ! यथा चैव पितुः पितुः । तदुद्भवस्तोषमेति विपरीते विपर्ययः ।

अयमभिप्रायः—एक-जाति-स्वरूपेणेति निराकार-स्वरूपेणेति तात्पर्यम् । तथा हि महाकालस्यैव गुरुत्वेन वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रस्य ध्वनि-मयत्वाद् देवताया आकारस्य कल्पितत्वाच्च त्रयाणां निराकारत्वमवगन्तव्यम् । एक-प्रकार-साधनत्वेनेति वा । गुरोर्जातश्च मन्त्रश्चेत्यनेन यथा पुत्र-पौत्राभ्यां पितुरंशजत्वेनैक्यं तथा गुरु-मन्त्र-देवतानामिति मत-त्रयेणैक्यं दर्शितम् ।

यद्वा मातृका-भेद-तन्त्रे दशम-पटले—श्रीदेव्युवाच—नराकृतिं गुरुं नाथ ! मन्त्रं वर्णात्मकं सदा । ध्यानानुरूपिणं देवमेकत्वं वा कथं वद । श्रीशिव उवाच—गुरु-वक्त्रान्महा-मन्त्रो लभ्यते साधकोत्तमैः । यद्-देवाज्जायते वीजस्तस्य मुक्तिर्भवेद् ध्रुवम् । देवतायाः शरीरं हि वीजादुत्पद्यते प्रिये ! गुरोराज्ञानुसारेण चान्य-मूर्तिस्तु जायते । गुर्वादि-भावनाद् देवि ! भाव-सिद्धिः प्रजायते । अतएव महेशानि ! चैकत्वं परिकथ्यते ।

मुण्डमाला-तन्त्रे—मन्त्रे वा गुरु-देवे वा न भेदं यस्तु कल्पते । तस्य तुष्टा जगद्धात्री किन्न दद्याद् दिने दिने । इति गुरु-मन्त्र-देवतानामेकत्व-प्रकार-कथनम् ।

गुरु-तुष्टयादि-फलम्

गुरु-तन्त्रे—गुरुः कर्ता गुरुर्हर्ता गुरुः पाता मही-तले । गुरु-सन्तोष-मात्रेण तुष्टाः स्युः सर्व-देवताः ।

वामकेश्वर-तन्त्रे—एक-पञ्चाशत्-पटलेऽप्येतद् वचनम्—किन्तु पाते-त्यत्र गुरुर्दातेति पाठः। गुरौ तुष्टे शिवस्तुष्टो रुष्टे रुष्टस्त्रिलोचनः। गुरौ तुष्टे शिवा तुष्टा रुष्टे रुष्टा च सुन्दरी। अतो गुरोर्महेशानि! संसारार्णव-लङ्घने। कर्ता पाता च हर्ता च गुरुर्मोक्ष-प्रदायकः। इति गुरु-तुष्ट्यादि-फलम्।

गुरु-शब्दोच्चारण-फलम्

शाक्तानन्द-तरङ्गिणी-धृत-रुद्र-यामले—गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः। उकारः शम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः।

कङ्काल-मालिनी-तन्त्रे प्रथम-पटले—निर्गुणं च परंब्रह्म गुरुरित्यक्षर-द्वयम्। महा-मन्त्रं महा-देवि! गोपनीयं परात्परम्।

गुरु-तन्त्रे—गुरुरित्यक्षरं यस्य जिह्वाग्रे देवि! वर्तते। तस्य किं विद्यते मोहः पाठैर्वेदस्य किं वृथा। गकारोच्चारण-मात्रेण ब्रह्म-हत्या व्यपोहति। उकारो-च्चार-मात्रेण मुच्यते जन्म-पातकात्। रेफोच्चारण-मात्रेण उकारोच्चारणात् पुनः। विसर्गोच्चारणात् कोटि-जन्मजं पातकं हरेत्। गुरुरित्यक्षरं देवि! जपतो मम निश्चितम्। ब्रह्म-हत्या पुरा मुक्ता सत्यमेतन्न संशयः। परशुरामो मातृ-बधात् देवेन्द्रो ब्रह्म-हिंसनात्। पादकादपि मुक्तोऽभूत् गुरोरुच्चार-मात्रतः इति। गुरु-शब्दोच्चारण-फलम्।

गुरु-शरीरे ब्रह्मादीनां स्थितिः

तत्रैव—ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च पार्वती परमेश्वरी। इन्द्रादयस्तथा देवा यक्षाद्याः पितृ-देवताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्वा गन्धर्वाः सर्प-जातयः। स्थावरा जङ्गमाश्चान्ये पर्वताः सार्व-भौतिकाः। एते चान्ये च तिष्ठन्ति नित्यं गुरु-कलेवरे।

गुरु-तृप्तौ जगत्-तृप्ति-कथनम्

श्रीगुरोस्तृप्ति-मात्रेग तृप्तिरेषां च जायते। इति गुरौ तृप्ते जगत्-तृप्ति-कथनम्।

सर्वेभ्यो गुरोराधिक्यम्

तत्रैव—न गुरोरधिकं शास्त्रं न गुरोरधिकं तपः। न गुरोरधिको मन्त्रो न गुरोरधिको फलम्। गुरोरधिका देवो न गुरोरधिकः शिवः। न गुरोर-धिका मूर्तिर्न गुरोरधिका जपः।

विश्वसार-तन्त्रीय-गुरु-गीतायाम्—गुरोर्मूर्तेः सदा ध्यानं गुरोस्तत्त्वं सदा जपेत् । काशी-क्षेत्रं निवासोऽस्य जाह्नवी चरणोदकम् । गुरुर्विश्वेश्वरः साक्षात् तारकं ब्रह्म निश्चितम् । तथा—ध्यान-मूलं गुरोर्मूर्तिः पूजा-मूलं गुरोः पदम् । मन्त्र-मूलं गुरोर्वाक्यं सिद्धि-मूलं गुरोः कृपा । तथा—मुनिभिः पन्नगैर्वापि सुरैर्वा शापितो यदि । काल-मृत्यु-भयाद् वापि गुरु रक्षति पार्वति !

गुप्त-साधन-तन्त्रे द्वितीय-पटले गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरुस्तीर्थं गुरुर्यज्ञो गुरुर्दानं गुरुस्तपः । गुरुरग्निर्गुरुः सूर्यः सर्वं गुरु-मयं जगत् । इति सर्वेभ्यो गुरोराधिक्य-कथनम् ।

गुरु-पूजने जगत्-पूजन-कथनम्

किं दानेन किं तपसा किमन्यत्-तीर्थ-सेवया । श्रीगुरोरर्चितौ येन पादौ तेनार्चितं जगत् । ब्रह्माण्ड-भाण्ड-मध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । गुरोः पाद-तले तानि निवसन्ति हि सन्ततम् । इत्यनेन गुरु-पादार्चन-वशात् विश्व-पूजा-सिद्धिः स्पष्टमवगम्यते । इति गुरु-पूजने जगत्-पूजन-सिद्धि-कथनम् ।

दीक्षा-शिक्षादि-भेदेन द्विविध-गुरु-कथनम्

पिच्छिला-तन्त्रे—गुरुस्तु द्विविधः प्रोक्तो दीक्षा-शिक्षा-प्रभेदतः । आदौ दीक्षा-गुरुः प्रोक्तः शेषे शिक्षा-गुरुर्मतः । यन्मुखात्तु महा-मन्त्रः श्रूयतेऽभ्यस्यतेऽपि वा । स गुरुः परमो ज्ञेयस्तदाज्ञा सिद्धि-दायिनी ।

गुरु-भेद-कथनम्

कुल-मूलावतार-कल्पसूत्र-टीका-धृत-कुलागमे—प्रेरकः सूचकश्चैव वाचको दर्शकस्तथा । शिक्षको बोधकश्चैव षडेते गुरवः स्मृताः । पञ्चैते कार्य-भूता स्युः कारणं बोधको भवेत् । इति गुरु-भेद-कथनम् ।

तत्वज्ञ-गुरु-करण-वीजम्

तथा—तत्त्वज्ञैरुपदिष्टा ये तत्त्वज्ञास्ते न संशयः । पशुभिश्चोपदिष्टा ये देवि ! ते पशवः स्मृताः । अभिज्ञश्चोद्धरेन्मूर्खं न मूर्खो मूर्खमुद्धरेत् । शिलां सन्तारयेल्लौहो न शिला तारयेच्छिलाम् ।

अतएव गुरु-तन्त्रे—गुरवो बहवः सन्ति शिष्य-वित्तापहारकाः । तमेकं दुर्लभं मन्ये शिष्य-हृत्ताप-नाशकम् । एकः श्रेष्ठो भवेत् तेषां भुक्ति-मुक्ति-प्रदायकः । इति तत्त्वज्ञ-गुरु-करण-वीजम् ।

गुरु-विशेषादि-कथनम्

योगिनी-तन्त्रे पूर्व-खण्डे प्रथम-पटले—श्रीदेव्युवाच—गुरुः को वा महेशान ! वद मे करुणामय ! त्वत्तोऽप्यधिक एवायं गुरुस्त्वया प्रकीर्तितः। श्रीईश्वर उवाच—आदि-नाथो महादेवि ! महा-कालो हि यः स्मृतः। गुरुः स एव देवेशि ! सर्व-मन्त्रेषु नापरः। शैवे शाक्ते वैष्णवे च गाणपत्ये तथैन्दवे। महा-शैवे च सौरे च स गुरुर्नात्र संशयः। मन्त्र-वक्ता स एव स्यान्नापरः परमेश्वरि ! मन्त्र-प्रदान-काले हि मानुषे गिरि-नन्दिनि ! अधिष्ठानं भवेत् तस्य महा-कालस्य शङ्करि ! अतो न गुरुता देवि ! मानुषे नात्र संशयः। मन्त्र-दाता शिवः पद्मे यद्-ध्यानं कुरुते गुरोः। तद्-ध्यानं कुरुते देवि ! शिष्योऽपि शीर्ष-पङ्कजे। तद्-ध्यानं शिष्य-शिरसि चोपदिष्टं न चान्यथा। इति कामाख्या-तन्त्रे तृतीय-पटले शेषार्द्धम्। अतएव महेशानि ! एक एव गुरुः स्मृतः । अधिष्ठान-वशात् तस्य मानुषस्य महेश्वरि ! माहात्म्यं कीर्तितं तस्य सर्व-शास्त्रेषु शङ्करि !

कामाख्या-तन्त्रे तृतीय-पटलेऽपि—अतएव महेशानि ! कुतो हि मानुषो गुरुः। मानुषे गुरुता देवि ! कल्पना न तु मुख्यतः। मोक्षो न जायते देवि ! मानुषे गुरु-भावनादिति । तथा—अतएव गुरुर्नैव मनुजः किन्तु कल्पना। दीक्षादौ साधकानां च वृक्षादौ पूजनं यथा । ननु यदि मानुषश्चेन्न गुरुस्तदा। अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुः परम-दैवतम्। इत्यादि तन्त्रसार-धृत-वचनस्य का गतिरिति चेत् सत्यं प्रागुक्त-वृक्षादि-वन्माननीयत्वेनोक्तम्। न तु वस्तुतस्तथात्वे वक्ष्यमाण-गुरौ मनुष्य-बुद्धीत्यादि-वचनं गुरौ मनुष्यता-बुद्धिमित्यादि-तन्त्रसार-कार-धृतं च न सङ्गच्छते। घटस्य छिद्र-व्रणादि-दोष-वन्महा-पातकादि-दोषो मनुष्यस्य इति सुधीभिर्ध्येयम्।

गुरु-तन्त्रेऽपि—एक एव गुरुर्देवि ! सर्वत्र परिगीयते। भेदस्तस्य न कर्त्तव्यः सर्वं गुरु-मयं जगत्। इति वचनाद् गुरोर्नित्यत्वेन गुरु-मरणे त्रिरा-त्राशौचमिति वदन्तो मूर्खा एव। अशौचादेः स्मृत्युक्तत्वेन गुरु-मरणाशौचं स्मृत्युक्त-गुरु-परं वैदिक-गुरु-परं वा। यदि च मत्स्य-सूक्तादि-वचनानुसारेण तान्त्रिक-गुरु-परमप्यङ्गीकुर्वते। तदपि कुलागम-प्रोक्त-प्रेरकादि-गुरु-परम्। पश्वाचार-युक्त-शिष्यस्य कर्तव्यत्वेनोक्तं वेति केचित्। न तु बोधक-गुरु-पर-मिति सुधीभिर्ध्येयम्।

विशेषं शृणु वक्ष्यामि माहात्म्यं गुरु-गोचरम् । पशु-मन्त्र-प्रदाने तु मर्यादा दश-पौरुषी । वीर-मन्त्र-प्रदाने तु पञ्च-विंशति-पौरुषी । महा-विद्यासु सर्वासु पञ्चाशत्-पौरुषी मता । ब्रह्म-योग-प्रदाने तु मर्यादा शत-पौरुषी । अयमभिप्रायः—पश्वाचारादि-मत-प्रदेय-मन्त्रो यदि शिष्येण गुरुतो गृहीतस्तदनन्तरं शिष्य-सन्तत्या गुर्वन्तराद् यदि मन्त्रो गृहीतस्तथापि पैतृक-गुरु-त्याग-जन्य-दुरदृष्ट-शालिना पैतृक-गुरु-दशमादि-वंश-पर्यन्तं स्वीय-दशमादि-वंशावधिकेन गुरु-वन्मर्यादा कार्या । अन्यथा प्रत्येकेन प्रत्येकतो यदि मन्त्रो गृह्यते तदा तेषां सर्वेषां गुरुतया वंश-मर्यादा-कल्पनमनर्थकं स्यादिति त्यक्त-गुरु-वंश-मर्यादा-कथनम् । यद्वा वक्ष्यमाण-कामाख्या-तन्त्रोक्त-वचनेन लुब्ध-दुष्टादि-गुरु-त्यागस्य वैधत्वेन यदि शिष्येण स गुरुस्त्यज्यते तथापि तद्-वंश-मर्यादार्थमेतदुक्तम् । दिव्य-वीर-गुर्वोरपि दोष-दुष्टत्वे त्याज्यत्वं वक्ष्यते । एवं च गुरु-त्यागाद् भवेन्मृत्युरित्यादि-तन्त्रसार-कार-धृत-वचनमदुष्टादि-गुरु-त्यागे बोध्यम् ।

शाक्तानन्द-तरङ्गिण्णी-धृत-महिष-मर्दिनी-तन्त्रे—मानवस्य महेशानि ! संक्षेपान्निगदामि ते । गुरुः परम-गुरुश्चैव परापर-गुरुस्तथा । स्व-गुरुः परमेशानि ! साक्षाद् ब्रह्म न संशयः । तत्-पिता परम-गुरुः स्वयं विष्णुः क्षितौ सदा । तत्-पिता परापर-गुरुर्महेश्वर-समः सदा ।

बृहन्नील-तन्त्रे द्वितीय-पटले तु—परापर-गुरूणां च निर्णयं शृणु पार्वति ! आदौ सर्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः । परापर-गुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ।

कुलार्णव-तन्त्रे—पारम्पर्यागमाम्नायं मन्त्राचारादिकं प्रिये ! सर्वं गुरु-मुखाल्लब्धं सफलं स्यान्न चान्यथा । पारम्पर्य-शब्द-व्युत्पत्तिस्तु सप्तदशोल्लासे—पाशच्छेद-कराद् देवि ! रञ्जनात् पर-तेजसः । जातिभिश्छिद्यमानाच्च पारम्पर्यमितीरितम् ।

अथ स्त्री-गुरु-लक्षणम्

रुद्र-यामले उत्तर-खण्ड-द्वितीय-पटल-पूर्व-खण्ड-पञ्चदश-पटलयोः—साध्वी चैव सदाचारा गुरु-भक्ता जितेन्द्रिया । सर्व-मन्त्रार्थ-तत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता । सर्व-लक्षण-सम्पन्ना रूपिका पद्म-लोचना । रत्नालङ्कार-संयुक्ता स्वर्णाभरण-भूषिता । शान्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या सर्व-बुद्धिगा ।

अनन्त-गुण-सम्पन्ना रुद्रत्व-दायिनो प्रिया। गुरु-रूपा शक्ति-दात्री शिव-ज्ञान-विरूपिणी। गुरु-योग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्जिता। स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्ट-गुणा स्मृता। पुत्रिणी विधवा ग्राह्या केवलानन्द-कारिणी। सिद्ध-मन्त्रं यदि तदा गृह्णीयाद् विधवा-मुखे। केवलं सुफलं तत्र मातुरष्ट-गुणं स्मृतम्। स्वयं वा स्वप्न-विलये ददाति यदि मन्मनुम्। तत्राष्ट-गुणमाप्नोति यदि सा पुत्रिणी सती। यदि माता स्वीय-मन्त्रं ददाति तनुजाय च। तदाष्ट-सिद्धिमाप्नोति भक्ति-मार्गे न संशयः। तदेव दुर्लभं देव! यदि मात्रा प्रदीयते। आदौ भक्ति ततो मुक्ति सम्प्राप्य काम-रूप-धृक्। सहस्र-कोटि-विद्यार्थं जानाति नात्र संशयः। स्वप्ने वा यदि वा माता ददाति च स्व-मन्त्रकम्। पुनर्दीक्षां सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात्। यदि भाग्य-वशेनैव जननीच्छानुवर्तिनो। तदा सिद्धिमवाप्नोति तत्र मन्त्रं विचारयेत्। स्वीय-मन्त्रोपदेशेन न कुर्याद् गुरु-चिन्तनम्। इति स्त्री-गुरु-कथनम्।

गुरौ कर्त्तव्ये वर्जनीय-कथनम्

गुरौ कर्त्तव्ये वर्जनीयमाह रुद्र-यामलीयोत्तर-खण्डीय-द्वितीय-पटल-पूर्व-खण्डीय-पञ्चदश-पटलयोः—वर्जयेच्च परानन्द-रहितं रूप-वर्जितम्। निन्दितं रोगिणं क्रूरं महा-पातकिनं गुरुम्। अष्ट-प्रकार-कुष्ठे च गलित्-कुष्ठिनमेव च। श्वित्रिणं जन-हिंसार्थं सदार्थ-ग्राहिणं तथा। स्वर्ण-विक्रयिणं चौरं बुद्धि-हीनं सुखर्वरम्। श्याव-दन्तं कुलाचार-रहितं शान्ति-वर्जितम्। सकलङ्कं नेत्र-रोग-पीड़ितं पर-दारगम्। असंस्कार-प्रवक्तारं स्त्री-ज़ितं चाधि-काङ्क्षकम्। कपटात्मानमेवं च विशिष्टं बहु-जल्पकम्। बह्वाशिनं हि कृपणं मिथ्या-वादिनमेव च। अशान्तं भाव-हीनं च पञ्चाचार-विवर्जितम्। दोष-जालैः पूजिताङ्गं पूजयेन्न गुरुं विना। गुरुं विना न पूजयेदित्यभिधानात् गुरौ कृते यः कुष्ठादि-दोष-दुष्टो भवति तं पूजयेत्। गुरु-करण-समये तु यः कुष्ठा-दिस्तं वर्जयेदिति वचनस्य तात्पर्यम्। तच्चोक्तं महा-पातकिनं गुरुं वर्जयेदिति तदपि भाविनि भूत-वदुपचार इति कर्त्तव्य-गुरु-परमन्यथा पूर्वापर-लिखितैक-ग्रन्थयोर्वैषम्यं स्यात्।

निरुत्तर-तन्त्रे द्वादश-पटले—पशुं शठं च धूर्तं च चुम्बकं च विशेषतः। धर्मार्थ-काम-मोक्षार्थी गुरुत्वेन न चार्चयेत्। यामले पूर्व-खण्डे पञ्चदश-पटले तु—गुरोर्विचारः सर्वत्र तात-मातामहं विना। प्रमादाच्च यदा ताभ्यां दीक्षा-

विधिमुपाचरेत्। प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् । सावित्री-मन्त्र-जापं च लक्ष-संख्यं जगत्-पतेः। विष्णोर्वा प्रणवं लक्षं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् । अशक्तश्चेन्महा-देवि ! चायुतं प्रजपेन्मनुम् । दश-साहस्रच-जप्येन सर्व-किल्विष-नाशिनी । गायत्री छन्दसां माता पाप-राशि-तुलानलः । कठिनं च रिपुं चैव सोदरं वैरि-पक्षिणम् । मातामहं च पितरं यतिनं वन-वासिनम् । वर्जयित्वा च शिष्येन्द्रो दीक्षा-विधिमुदाचरेत् । अन्यथा तद्-विरोधेन काय-नाशो भवेद् ध्रुवम् । सिद्ध-मन्त्रं च गृह्णीयाद् दुष्कुलादपि भैरवि ! स्वप्ने तु नियमो नास्ति दीक्षासु गुरु-शिष्ययोः । स्वप्न-लब्धे स्त्रिया दत्ते संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।

राघव-भट्ट-धृत-महा-कपिल-पञ्चरात्रे—नाति-बालो न वृद्धश्च न खञ्जो न कृशस्तथा । नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गो न खल्वाटो न दन्तुरः । वीर-मित्रोदय-धृत-कल्प-चिन्तामणौ—क्षय-रोगी च दुश्चर्मा कुनखी श्याव-दन्तकः । कर्णान्धः कुसुमाक्षश्च खल्वाटः खञ्जरीटकः । कर्णान्धो वधिरः । खञ्जरीटः खञ्जः । अङ्ग-हीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पूति-नासिकः । वृद्धाण्डो वामनः कुब्जः श्वित्री चैव नपुंसकः । पूति-नासिको दुर्गन्धि-नासिकः । इत्याद्यैर्देहजैर्दोषैः संयुक्तो निन्दितो गुरुः । संस्कार-रहितो मूर्खो वेद-शास्त्र-विवर्जितः । श्रौत-स्मार्त्त-क्रिया-शून्यः शुष्क-भाषः सुकुत्सितः । पुरयाजन-जीवी च नरो वैद्यश्च कामुकः । क्रूरो दम्भो मत्सरी च व्यसनो कृपणः खलः । कुसङ्गी नास्तिको भीतो महा-पातक-चिह्नितः । देवाग्नि-गुरु-विद्यादि-पूजा-विधि-पराङ्-मुखः । सन्ध्या-तर्पण-पूजादि-मन्त्र-ज्ञान-विवर्जितः । आलस्यो-पहतो भोगी धर्म-हीन उप-श्रुतः । इत्याद्यैर्बहुभिर्दोषैरागमोक्तैश्च यत्नतः । वर्जनीयो गुरुः प्राज्ञैर्दीक्षासु स्थापनादिषु ।

मत्स्य-सूक्ते त्रयोदश-पटले—अपुत्रश्चासुत-पत्नीकः शक्ति-हीनोऽथ वामनः । कुब्जः कुष्ठः श्याव-दन्तो वृषली-पतिरेव च । मातामहस्यानुजस्य सोदरस्य तथैव च । पित्रोर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा चैवाश्रितस्य च । कदाचिद् यदि गृह्णाति पुनः संस्कारमर्हति ।

त्याज्य-गुरु-कथनम्

कामाख्यायां तृतीय पटले—मानुषे गुरुत्वस्य कल्पना-मात्रमुक्त्वा । यथा भोक्ते तु भोज्यं हि स्वर्णादि-पात्रके न च । दीयते च यथा देवि ! तस्मै

सर्व-समर्पणम् । यदि निन्द्यं च तत्-पात्रं स्वर्णं वापि कुलेश्वरि ! तदा त्यजेत् तु तत्-पात्रमन्य-पात्रेण भोजयेत् । अतो हि मनुजं लुब्धं दुष्टं शिष्यो हि सन्त्यजेत् । सर्वेषां भुवने सत्यं ज्ञानाय गुरुरेव हि । ज्ञानान्मोक्षमवाप्नोति तस्मात् ज्ञानं परात्परम् । अतो यो ज्ञान-दानं हि न क्षमेत् तं त्यजेद् गुरुम् । अन्नाकांक्षी निरन्नं हि यथा सन्त्यजति प्रिये ! ज्ञानं तत्र समाभाति स गुरुः शिव एव हि । अज्ञानिनं वर्जयित्वा शरणं ज्ञानिनां व्रजेत् । मधु-लुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत् । ज्ञान-लुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ।

तथा—पूर्वोक्त-दोष-युक्तश्चेद् दिव्यो वा वीर एव वा । तयोरपि न कर्तव्या शिष्येण गुरु-भावना । किन्तु कार्यं हितैषित्वं गुरुता-कल्पनं त्यजेत् । कौलानां तु तत्रैव—महा-विद्यां सम्प्रदाय वीराचारं ददाति न । स याति नरकं घोरं शिष्योऽपि पतितो भवेत् । पशु-भावे स्थितो यो हि कालिका-तारिणी-मनुम् । दत्वाचारं वदेन्नैव नरकान्न निवर्तते । तस्मात् पशु-गुरुस्त्याज्यः साधकैः सर्वदा प्रिये ! यदि दैवात् पशोर्दीक्षां लभते शाक्त एव च । कौलात् तु कौलिकीं कृत्वा तन्मनुं पुनरालभेत् । इत्युक्त-वचनादभिषेकादिना पुनर्गुरुः करणीय इत्यग्रेऽपि वक्ष्यते ।

शिष्य-प्रकरणं शिष्य-शब्द-व्युत्पत्तिश्च

गुरुता शिष्यत्वापेक्षणीत्यतो गुरु-प्रकरणानन्तरं शिष्य-प्रकरणमुच्यते । तत्र शिष्य-शब्द-व्युत्पत्तिस्तु कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे सप्तदशोल्लासे—शरीरमर्थं प्राणांश्च सद्गुरुभ्यो निवेद्य यः । गुरुभ्यः शिष्यतो योगं शिष्य इत्यभिधीयते ।

शिष्य-लक्षणम्

अथ शिष्य-लक्षणम्—रुद्र-यामले उत्तर-खण्डे द्वितीय-पटले—गुरु-लक्षणमुक्त्वा । शिष्यस्तु तादृशो भूत्वा सद्गुरुं पर्युपाश्रयेत् ।

कुल-मूलावतार-कल्पसूत्र-टीकायाम्—चतुर्भिराद्यैः संयुक्तः श्रद्धावान् सुस्थिराशयः । अलुब्धः स्थिर-गात्रश्च प्रेक्षाकारी जितेन्द्रियः । आस्तिको दृढ-भक्तिश्च गुरौ मन्त्रे च दैवते । एवं विधो भवेत् शिष्यस्त्वितरो दुःख-कृद् गुरोः । चतुर्भिराद्यैः संयुक्तः शमादि-चतुष्क-युक्त इत्यर्थः ।

शारदा-तिलके द्वितीय-पटले—शिष्यः कुलीनः शुद्धात्मा पुरुषार्थ-परायणः। अधीत-वेदः कुशलो दूर-मुक्त-मनोभवः। हितैषी प्राणिनां नित्य-मास्तिकस्त्यक्त-नास्तिकः। स्वधर्म-निरतो भक्त्या पितृ-मातृ-हितोद्यतः। वाङ्-मनः-काय-वसुभिर्गुरु-शुश्रूषणे रतः। एतादृश-गुणोपेतः शिष्यो भवति नापरः।

समयाचार-तन्त्रे द्वितीय-पटले—शिष्योऽपि स्वगुणैर्युक्तो गुरु-भक्ति-रतः सदा। धर्म-कामादि-संयुक्तो गुरु-मन्त्र-परायणः। सत्य-बुद्धिर्गुरोर्मन्त्रे देव-पूजन-तत्परः। गुरूपदिष्ट-मार्गे च सत्य-बुद्धिरुदार-धीः। एवं लक्षण-संयुक्तः शिष्यश्चापि परीक्षितः।

रुद्र-यामलीय-गुरु-माननादि-प्रकार-विधायकानि। गुरुः पितेत्यादि-जन्म-हेतुरित्यादि। सद्गुरुः स्वाश्रितमित्यादि-वचनान्यस्मदति-वृद्ध-प्रपिता-मह-कृष्णानन्दागम-वागीशेन स्व-कृत-तन्त्रसारे लिखितान्यतो नैवात्र प्रयोज-नमिति। इति शिष्य-लक्षणम्।

वर्जनीय शिष्य-लक्षणम्

वर्ज्यं-शिष्यमाह रुद्र-यामल-पूर्व-खण्ड-पञ्चदश-पटलोत्तर-खण्ड-द्वितीय-पटलयोः—कामुकं कुटिलं लोक-निन्दितं सत्य-वर्जितम्। अविनीतमसमर्थं प्रजा-हीनं रिपु-प्रियम्। सदा पाप-क्रिया-युक्तं विद्या-शून्यं जड़ात्मकम्। कलि-दोष-समूहाङ्गं वेद-क्रिया-विवर्जितम्। आश्रमाचार-हीनं चाशुद्धान्तः-करणोद्यतम्। सदा श्रद्धा-विरहितमधमं क्रोधिनं भ्रमम्। असच्चरित्रं विगुणं पर-दारातुरं तथा। सम्बद्धाङ्गं समूहोग्रमभक्तं द्वैत-चेतसम्। नाना-निन्दावृताङ्गं च तं शिष्यं वर्जयेद् गुरुः। इति निन्द्य-शिष्य-लक्षणम्।

वर्ज्य-शिष्य-करण-निन्दा

यामले—यदि न त्यज्यते वीरो धनादि-दान-हेतुना। नारकी शिष्य-वत् पापी तद्-विशिष्टमवाप्नुयात्। क्षणादसिद्धः भवेच्छिष्यासादित-पातकैः। अकस्मान्नरकं प्राप्य कार्य-नाशाय केवलं। विचार्य यत्नाद् विधिवच्छिष्य-संग्रहमाचरेत्। अन्यथा शिष्य-दोषेण नरकस्थो भवेद् गुरुः। इति वर्ज्य-शिष्य-करण-निन्दा।

शिष्य-कर्तव्याकर्तव्यादि-कथनम्—गुर्वाज्ञा-पालन-विधिः

शिष्य-कर्तव्याकर्तव्ये उक्ते रुद्र-यामले उत्तर-खण्डे प्रथम-पटले—यथा-न लङ्घयेद् गुरोराज्ञामुत्तरं न वदेत् तथा। दिवा रात्रौ गुरोराज्ञां दास-वत्

प्रतिपालयेत् । इति गुर्वाज्ञा-पालन-विधिः ।

गुरोराज्ञा-लङ्घने दोषः

न शृणुयाद् गुरोर्वाक्यं शृणुयाद् वा पराङ्मुखः । अहितं वा हितं वापि रौरवं नरकं व्रजेत् । आज्ञा-भङ्गं गुरोर्देवि ! यः करोति स मूढ़-धीः । प्रयाति नरकं घोरं शूकरत्वमवाप्नुयात् । तथा एकविंशति-पटले—वृथा धर्मं वृथा चर्यं वृथा दीक्षा वृथा तपः । वृथा सुकृतिमाख्याति गुर्वाज्ञा-लङ्घने नृणाम् । इति गुर्वाज्ञा-लङ्घन-दोषः ।

गुर्वनिष्ट-करणे दोषः

द्वितीय-पटले—आज्ञा-भङ्गं तथा निन्दां गुरोरप्रिय-वर्णनम् । गुरु-द्रोहं च यः कुर्यात् तत्-संसर्गं न कारयेत् । कारयेत् इत्यत्र स्वार्थे णिच् न कुर्यादित्यर्थः । कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे एकादशोल्लासे—गुरु-द्रव्याभिलाषी यो गुरु-स्त्री-गमनोत्सुकः । स तिर्यग्-योनिमाप्नोति क्रव्याद्यैर्भक्ष्यते प्रिये ! रुद्र-यामले—गुरु-द्रव्याभिलाषी च गुरु-स्त्री-गो भवेद् यदि । पातकं च भवेत् तस्य प्रायश्चित्तं न कारयेत् । प्रायश्चित्तं न कारयेदित्यनेनात्यन्त-निषिद्धमिति ध्वनितम् । यथा—कामतो ब्राह्मण-बधे निष्कृतिर्न विधीयते । इति मनु-वचन-तात्पर्यमुक्तम् । भविष्य-पुराणे—कामतो ब्राह्मण-बधे यदेतन्मनुनोदितम् । एकान्ततो विप्र-बध-वर्जनार्थमुदीरितम् । यामले—गुरुं दुष्कृत्य रिपु-वन्निर्गत्य परिवादतः । अरण्ये निर्जने देशे स भवेद् ब्रह्म-राक्षसः । इति गुर्वनिष्ट-करण-दोषः ।

गुरु-शाप-जन्य दोषः

गुरु-गीतायाम्—अशक्ता हि सुराः सर्वे अशक्ता मुनयस्तथा । गुरु-शाप-मृताः क्षीणाः क्षयं यान्ति न संशयः । इति गुरु-शाप-जन्य-दोषः ।

गुरु-निन्दा-श्रवणे दोषः

रुद्र-यामले पूर्व-खण्डे चतुर्दश-पटले—गुरोर्निन्दां च पैशुन्यं यः शृणोति दिनान्तरे । तस्य तद्-दिनजां पूजां न तु गृह्णाति सुन्दरी । इति गुरु-निन्दा-श्रवण-दोषः ।

अस्य प्रतीकारः

कुलार्णवे द्वादशोल्लासे—यत्र श्रीगुरु-निन्दा स्यात्पिधाय श्रवणे स्वके । सद्यस्तस्माद् विनिष्क्रमेद् दूरं न श्रवणं यथा । गुरोर्नाम स्मरेत् पश्चात् श्रवणे

सा प्रतिक्रिया । इति गुरु-निन्दा-श्रवण-प्रतीकारः ।

गुरु-निन्दा-करणे दोषः

यामले—गत-श्रीश्च गतायुश्च गुरोर्निन्दा-करो नरः । कल्प-कोटि-शतं देवि ! नरके पतति ध्रुवम् । तथा—एवं श्रुत्वा महा-देवि ! गुरु-निन्दां करोति यः । स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्र-दिवाकरौ । इति गुरु-निन्दा-करणे दोषः ।

गुरौ मनुष्य-ज्ञाने दोषः

गुरु-तन्त्रे—गुरौ मनुष्यता-बुद्धि : शिष्याणां यदि जायते । न हि तस्य भवेत् सिद्धिः कल्प-कोटि-शतैरपि । इति गुरौ मनुष्य-ज्ञान-जन्य-दोष-कथनम् ।

गुर्वपराधादि-दोष-कथनम्

कुलार्णवे—आज्ञा-भङ्गोऽर्थ-हरणं गुरोरप्रिय-वर्णनम् । गुरु-द्रोहमिदं प्राहुर्यः कुर्यात् स तु पातकी । गुरु-कोपात् तु नाशः स्याद् गुरु-द्रोहात् तु पातकम् । विमृत्युर्गुरु-निन्दायां गुर्वनिष्टान् महापदः । जीवेदग्निं प्रविष्टो वा नरः पीत-विषोऽपि वा । मृत्यु-हस्त-गतो वापि नापराध-करो गुरोः । इति गुर्वपराधादि-दोषः ।

गुरु-सन्तति-त्यागादि निषेधः

रुद्र-यामले पूर्व-खण्डे—गुरोस्तु सन्तति त्यक्त्वा न गुर्वन्तरमाश्रयेत् । गुरु-निन्दा न कर्तव्या न श्रोतव्या कदाचन । इति गुरु-सन्तति-त्याग-निषेधः ।

गुर्वादि-मानन-प्रकारः

गुर्वादि-मानन-प्रकारश्च पुरश्चरण-रसोल्लासे दशम-पटले—गुरुं च भावयेन्नित्यं सदाशिव-मयं सदा । गुरोः सुतं च चार्वङ्गि ! गणेश-सदृशं सदा । गुरोः स्नुषा वरारोहे ! वाणी लक्ष्मीरिव प्रिये ! गुरोः कुलं महेशानि! भैरवाणां गणं यथा ।

गुरु-कुल-पूजा-क्रमः

कल्पसूत्र-टीका-धृत-कुलागमे शाक्तानन्द-तरङ्गिण्याम् च—गन्धैर्माल्यैश्च चार्वङ्गि ! पूजयेत् सर्वदा गुरुम् । गुरोः पत्नीं तथा देवि ! पूजयेद् विधिनामुना । गुरु-पत्नी-पदं गुरु-योषिदुपलक्षणम् । न तु पत्युर्नो यज्ञ-सम्बन्धे इति पाणिनि-सूत्रानुसारेण विवाह-संस्कृता-परम् । सूत्रार्थस्तु पति-

शब्दस्यान्ते नकारादेशो भवति यज्ञ-सम्बन्धे गम्यमाने । यज्ञ-शब्देनात्र विवाहाङ्ग-यज्ञ उच्यते । तथात्वे पञ्च-विध-गुरु-योषित्पूजा-विधानं कुलार्णवो-क्तमसङ्गतं स्यात् तथा च । कुलार्णव-तन्त्रे पञ्चम-खण्डे प्रथमोल्लासे—ऊढ़ा धृता तथा क्रीता मूल्येन च समाहृता । सकृत् काम-गता चापि पञ्चधा गुरु-योषितः । अलंघ्याः पूजनीयाश्चागम्याश्च गुरु-योषितः ।

बृहन्नील-तन्त्रे तृतीय-पटले—गुरु-पत्नी च युवती न संवाह्येत पादयोः । पुनर्विंशति-वर्षेण गुण-दोषौ विजानता । अतएव महेशानि ! न कुर्यात् पाद-सेवनम् ।

कुलागमे—गुरु-वद् गुरु-पुत्रेषु गुरु-वत् तत्सुतादिषु । पूजयेत् प्रत्यहं भक्त्या अमुना विधिना प्रिये !

पूजा-क्रमस्तु तत्रैव—गुरोरभावे चार्वङ्गि ! गुरु-पत्नीं प्रपूजयेत् । अभावे अलाभे । तदभावे च चार्वङ्गि ! गुरु-पुत्रं समर्चयेत् तदभावे वरारोहे ! गुरु-कन्यां च पूजयेत् । तदभावे च चार्वङ्गि! गुरु-स्नुषां प्रपूजयेत् । एषामभावे चार्वङ्गि ! गुरु-गोत्रं प्रपूजयेत् । तदभावे वरारोहे ! तथा मातामहस्य च । मातुलं मातुलानीं वा पूजयेद् विधिनामुना । इति गुरु-कुल-पूजा-क्रम-कथनम् ।

गुरु-दर्शन-दिन-प्रशंसा

तथा—पूजा-काले च चार्वङ्गि ! आगच्छेच्छिष्य-मन्दिरे । गुरुर्वा गुरु-पत्नी वा पुत्रो वापि समागतः । ज्येष्ठो वाप्यर्चना-मध्ये शिष्यः सर्वार्चनां त्यजेत् । तमेव पूजयेच्छिष्य इति शास्त्रस्य निर्णयः । इति पूजा-काले गुर्वादा-वागते सति शिष्य-कर्तव्यम् । तत्रैव—शिष्यस्य तद्-दिनं देवि ! कोटि-सूर्य-ग्रहैः समम् । चन्द्र-ग्रहण-कालं हि तद्-दिनं वर-वर्णिनि ! गुरोर्दर्शन-मात्रेण सर्व-पापैः प्रमुच्यते । तत्क्षणाच्चञ्चलापाङ्गि ! दानं कुर्याद् विचक्षणः । इति गुरु-दर्शन-दिन-प्रशंसा ।

गुरु-प्रीतौ फलम्

गुरौ प्रीति-समापन्ने देवता प्रीतिमाप्नुयात् । देवे च प्रीतिमापन्ने मन्त्र-सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् । इति गुरु-प्रीति-फलम् ।

गुरु-पूजां विना इष्ट-पूजायां दोषः

मुण्डमाला-तन्त्रे—गुरु-पूजां विना देवि ! इष्ट-पूजां करोति यः । मन्त्रस्य तस्य तेजांसि हरते भैरवः स्वयम् । रुद्रयामले—गुरु-पूजां विना

नाथ ! कोटि-पुण्यं वृथावहम् । अतः सर्व-जने ख्यातं गुरुणा सिद्धिमाप्नुयात् ।

गुर्वनुक्त-क्रिया-वैफल्यादिकम्

राघव-भट्ट-धृतम्—गुर्वनुक्ताः क्रियाः सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम् । जपो होमार्चन-विधिः कार्यो दीक्षान्वितैस्ततः ।

गुरु-प्रणामादि-फलम्

तथा—प्रणम्य गुरु-पादाब्जं ध्यात्वा च गुरु-पादुकाम् । ज्ञात्वा परम-तत्त्वं वै यो जपेत् कुल-चण्डिकाम् । स कृतार्थः स धन्यश्च स कुलज्ञः स पण्डितः । स भावज्ञो महा-देवि ! जायते नात्र संशयः ।

गुरु-गीतायाम्—संसार-सागर-समुद्धरणैक-मन्त्रं ब्रह्मादि-देव-मुनि-सेवित-सिद्धि-मन्त्रम् । दारिद्र्य-दुःख-भय-शोक-विनाश-मन्त्रं वन्दे महा-भय-हरं गुरु-देव-मन्त्रम् ।

गुरु-तन्त्रे—गुरोः सेवा गुरोर्ध्यानं गुरोः स्तोत्रं गुरोर्जपः । गुरोः पूजा गुरोस्तृप्तिर्गुरोर्भक्तिर्नृणां यदि । जन्म-भाग्य-वशाद् देवि ! येषां सञ्जायते क्वचित् । तेषां मन्त्रो भवेत् सिद्धो जीवन्मुक्ताश्च ते नराः ।

गुरु-गृहे कृत-पुण्य-कर्म-फलम्

गुरोर्गेहे स्थितः शिष्यो यत् पुण्यं समुपाचरेत् । तत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं पुण्य-तीर्थे शताधिकम् । इति गुरु-गृह-निष्पादित-पुण्य-कर्म-फलम् ।

गुरु-पाद-रजो मस्तके धारण-फलम्

तत्रैव—गुरोः पाद-रजो यस्तु सुधीर्मूर्द्धनि धारयेत् । स तीर्थ-कोटिज-फलात् फलं दश-गुणं लभेत् ।

गुरु-पादोदकादि-भक्षण-फलम्

गुरोः पादोदकं यस्तु नित्यं पिबति भक्तितः । सार्द्ध-त्रिकोटि-तीर्थानां फलं स लभते ध्रुवम् ।

गुप्त-साधन-तन्त्रे—त्रि-सन्ध्यं पिबते यस्तु गुरु-पादोदकं सुधीः । तस्य नास्ति पुनर्जन्म संसारे मोह-वर्त्मनि । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वाश्च पितृ-देवताः । तिष्ठन्ति श्रीगुरोः पाद-पद्मार्चित-जले शुभे । गुरोः पादोदकं यस्तु नित्यं पिबति मानुषः । धर्मार्थ-काम-मोक्षाणामधिपो जायते च सः ।

योगिनी-तन्त्रे—सुभक्त्या विगलत् पाद-प्रक्षालन-जलं यदि। पिबेदमृत-भावेन यः स देवी-पुरं व्रजेत्।

मस्तके गुरु-पादोदक-धारण-फलम्

गुप्त-साधन-तन्त्रे—गुरोः पादोदकं यस्तु शिरसा धारयेन्नरः। स सर्वं-तीर्थजं पुण्यं लभते नात्र संशयः।

गुरु-पूजा तदन्न-भक्षणादि-फलं च

गुरु-तन्त्रे—त्रि-सन्ध्यं पूजयेद् यस्तु गन्ध-पुष्पैर्जगद्-गुरुम्। तस्य किं मन्त्र-पूजादि-विधानैर्न्यास-जापकैः। गुरोरन्नं महा-देवि! यस्तु भक्षणमाचरेत्। कोटि-जन्मार्जितं पापं तत्क्षणात् तस्य नश्यति। न स्नानं पाद-शौचं च न चैवाचमनं चरेत्। प्राप्ति-मात्रेण भोक्तव्यं नैव स्थानं विचारयेत्। न ब्राह्मण्यं न कौलीन्यं न जातीनां विचारणम्। न ज्ञाति-सुत-बन्धूनां सम्भानां तत्र चिन्तनम्। एक-स्थान-स्थितं ह्यन्नं तत्तीर्थं-मण्डली-कृतम्। भोक्तव्यं मोक्षवं देवि! शूद्र-स्पृष्टं न चिन्तयेत्। गुरोरन्नं सुधा-बुद्धया यस्त्वद्यान्मति-मान्नरः। शिवोऽपि तस्य देवेशि! तुष्टो भवति नान्यथा। गुरोरुच्छिष्टकं देवि! भुक्ति-मुक्ति-प्रदं भवेत्। अवश्यं वैष्णवैः शिष्यैर्भोक्तव्यं तद्-दिने दिने।

गुरु-पुत्राद्युच्छिष्टादि-माहात्म्यम्

योगिन्यां प्रथम-पटले—गुरूच्छिष्टं च देवेशि! तत्सुतोच्छिष्टमेव च। भोजनीयं न सन्देहो विकारश्चेदधोगतिः। तवोच्छिष्टं महा-देवि! ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम्। गुरूच्छिष्टं तथा प्रोक्तं महा-पूतं परात्परम्। नन्वेतावता गुरु-पत्न्युच्छिष्टं न भक्षणीयमिति चेन्न। गुरु-पत्नी महेशानि! गुरुरेव न संशय इत्येतद् वचनेन तस्या गुरुत्वेन गुरूच्छिष्ट-भोजन-विधेः सिद्धत्वात्। गुरुणा गुरु-पत्न्या वा गुरु-पुत्रेण वा प्रिये! स्पृष्टान्नं मुष्टि-मात्रं वा योऽश्नीयाद् वर्ष-विंशतिम्। चिर-जीवी जरा-रोग-विमुक्तोऽसौ शिवो भवेत्।

गुरु-तन्त्रे–गुरोरुच्छिष्टकैर्यस्तु सर्वाङ्गमनुलेपयेत्। वज्रोऽपि तस्य गात्राणि न भिनत्ति कदाचन। गुरोरुच्छिष्टमन्नं यो भक्षयेद् भक्ति-भावतः। अन्नपूर्णा जगद्धात्री तस्यैश्वर्यं प्रयच्छति। इति गुरूच्छिष्ट-भोजन-फलं।

गुरूच्छिष्टाभक्षणे दोषः

तत्रैव—कदाचित् परमेशानि! यदि तत्र भ्रमो भवेत्। न तस्य निष्कृति-र्दृष्टा कल्प-कोटि-शतैरपि। न भक्षयेद् यस्तु मोहाद् गुरोरुच्छिष्टकं प्रिये!

तस्य क्रुद्धा भवेस्त्वं हि विपत्तिश्च पदे पदे। इति गुरूच्छिष्टाभक्षण-जन्य-दोष-कथनम्।

गुरु-समीपे महा-पीठादौ च पाद-प्रक्षालनादि-निषेधः

तत्रैव—पादुकां वसनं छत्रं शयनं भूषणादिकम्। दृष्ट्वा गुरोर्नमस्कुर्यादात्म-भोगं न कारयेत्। कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे द्वादशोल्लासे—पादुकासनं छत्रं वाहनं वस्त्र-चामरे। दृष्ट्वा गुरोर्नमस्कुर्यात् नात्म-भोगाय कल्पयेत्। पाद-प्रक्षालनं स्नानमभ्यङ्गं दन्त-धावनम्। मूत्र-निष्ठीवनं क्षौरं शयनं स्त्री-निषेवणम्। वीरासनं च दुर्वाक्यमासनं हास्य-रोदनम्। केश-मोचनमुष्णीषं कञ्चुकं लग्नतां तथा। पाद-प्रसारणं वादं कलहं दूषणं प्रिये! अङ्ग-भङ्गाङ्ग-वाद्यादि-करास्फाल-विधूननम्। द्यूत-कुक्कुट-मल्लादि-युद्धमित्यादि चाम्बिके! गुरु-सिद्ध-महा-सिद्ध-पीठ-क्षेत्राश्रयेषु च। नाचरेदाचरेन्मोहात् देवता-शापमाप्नुयात्। उपचारं विना तिष्ठेद् गुर्वग्रे नेच्छया विशेत्। इति गुरु-समीपे महा-पीठादौ पाद-प्रक्षालनादि-निषेधः।

गुर्वाज्ञया निषिद्धाचरणे दोषाभावादि-कथनम्

योगिनी-तन्त्रे पूर्व-खण्डे प्रथम-पटले—सुरां यद्यप्यसंस्कारां गुरोराज्ञा-वशात् पिबेत्। प्रायश्चित्तं न तत्रास्ति वेदेऽपि स्थितमेव हि। अपि तन्त्र-विरुद्धं वा गुरुणा कथ्यते यदि। तत्-सम्मतं भवेद् वेदैर्महा-रुद्र-वचो यथा। इति गुर्वाज्ञया निषिद्धाचरणे दोषाभावः।

गुर्वग्रे मानादि-निषेधः

निर्गतं यद् गुरोर्वक्त्रात् सर्वं शास्त्रं तदुच्यते। गुरु-कार्ये स्वयं शक्तो नापरं प्रेरयेत् प्रिये। रुद्रयामले—बन्धु-भृत्य-पुरैर्भृत्यैः सहितोऽप्यति-भक्ति-मान्। गच्छन् तिष्ठन् जाग्रत् जपन् जुह्वत् प्रपूजयेत्। गुर्वाज्ञामेव कुर्वीत तद्-गतेनान्तरात्मना। अभिमानो न कर्तव्यो जाति-विद्या-धनादिभिः। सर्वदा सेवयेन्नित्यं शिष्यः श्रीगुरु-सन्निधौ। इति गुर्वग्रे मान-निषेधः।

गुरु-भक्ति-फलम्

तत्रैव—सदा च पादुका-मन्त्रं जिह्वाग्रे यस्य वर्त्तते। अनायासेन धर्मार्थ-काम-मोक्षं लभेन्नरः। श्रीगुरोश्चरणाम्भोजं ध्यायेद् यश्च स-दैवतम्। भुक्तये मुक्तये वीरो नान्यो भक्तस्ततोऽधिकः। विद्याङ्गमासनं मन्त्रं मुद्रां

तन्त्रादिकं प्रभो ! सर्वं गुरु-मुखाल्लब्धं सफलं नान्यथा भवेत् । वाक्य-भेदेनान्वयः । कम्बले कमले वापि प्रासादे संस्थिते तथा । दीर्घ-काष्ठे तथा पृष्ठे गुरोरेकासनं त्यजेत् । श्रीगुरोः पादुका-मन्त्रं मूल-मन्त्रं स्व-पादुकाम् । शिष्याय नैत्र देवेश ! प्रवदेद् यस्य कस्यचित् । यद् यदात्म-हितं वस्तु तद्-द्रव्यं नैव वञ्चयेत् । गुरोर्लब्धैक-वर्णो यस्तस्य तुष्यामि सुव्रत ! भक्त्या वित्तानुसारेण गुरुमुद्दिश्य यत् कृतम् । तयोरेव फलं देव ! तुल्यमाढ्य-दरिद्रयोः । स्वल्पे महति वा पुण्यमिति तृतीय-चरणे कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे द्वादशोल्लासे पाठः । सर्वस्वमपि यो दद्याद् गुरु-भक्ति-विवर्जितः । नरकं तदवाप्नोति भक्तिरेव हि कारणम् । कुलार्णवे तु—शिष्यो न फलमाप्नोति इति तृतीयु-चरणे पाठः । गुरु-भक्त्या च शक्रत्वं मद्-भक्त्या शूकरो भवेत् । गुरुं विना मय्येव या भक्तिस्तयेति तात्पर्यम् । गुरु-भक्ति-परं नास्ति सर्व-शास्त्रेषु तत्वतः । इति गुरु-भक्ति-फलम् ।

गुरु-भक्त्यनुत्पत्तौ दोषः

धिग् धनं धिग् बलं तेषां धिक् कुलं धिग् विचेष्टितम् । येषां नोत्पद्यते भक्तिर्गुरु-देवे महेश्वरि ! इति भक्त्यनुत्पत्तौ दोषः ।

गुरु-स्त्री-पुत्र-बन्धूनां दोष-प्रकाश तद्-द्रव्य-भक्षण-निषेधादिकम्

गुरु-स्त्री-पुत्र-बन्धूनां दोषं नैव प्रकाशयेत् । भक्षयेन्नं च तद्-द्रव्यं दत्तं नैव परित्यजेत् ।

गुरु-गीतायाम्—गुरुणा दर्शिते मार्गे मनः-शुद्धिं च कारयेत् । गुरुणा सदसद्वापि यदुक्तं तन्न लङ्घयेत् । गुरोरग्रे न वक्तव्यमसत्यं च कदाचन ।

पिच्छिला-तन्त्रे—पैत्रं गुरु-कुलं यस्तु त्यजेद् वै धर्म-मोहितः । स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रार्क-तारकम् ।

कुलार्णवे पञ्चम-खण्डे एकादशोल्लासे—ब्रह्मादि-स्तम्ब-पर्यन्तं यस्य या गुरु-सन्ततिः । तस्य मे सर्व-शिष्यस्य कौलः पूज्यो महीं-तले । इति निश्चित-बुद्धिर्यः स भवेदावयोः प्रियः । श्रीगुरुं कुल-शास्त्राणि पूजा-स्थानानि यानि च । भक्त्या श्री-पूर्वकं देवि ! प्रणम्य च प्रकीर्तयेत् । गुरुं नाम्ना न भाषेत जप-कालाद् ऋते प्रिये ! श्रीनाथ-देव-स्वामीति विवादे साधने वदेत् ।

गुरु-शुश्रूषादिकम्

अथ गुरु-शुश्रूषा—तथा द्वादशोल्लासे—आत्मार्थ-मान्द्य-सद्भावैः शुश्रूषा स्याच्चतुर्विधाः। शुश्रूषया धिया देवि ! शिष्यः सन्तोषयेद् गुरुम्। पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। केवलं गुरु-शुश्रूषा त्वत्-कृपा-कारिणी प्रिये ! मद्-भक्ति-सहिता चेत् सा सर्व-काम-फल-प्रदा। क्षीयन्ते सर्व-पापानि वर्द्धन्ते पुण्य-राशयः। सिद्ध्यन्ति सर्व-कार्याणि गुरु-शुश्रूषया प्रिये ! यद् यदात्म-हितं वस्तु तत्तद्-वित्तमवञ्चयन्। गुरु-देवार्चको यस्तु तस्य पुण्यं न गण्यते।

गुरु-मित्र-सुहृदादीनां अवमानादि-निषेधः

गुरु-मित्र-सुहृद्-दासी-दासाद्यान्नावमानयेत्। न निन्देदस्य समयान् वेद-शास्त्रागमादिकान्। तथा—विविक्षुर्देशिकावासं शान्त-चित्तोऽति-भक्तिमान्। वाहनं पादुकां छत्रं चामरं व्यजनादिकम्। ताम्बूलं वेशमुत्सृज्य प्रविशेच्च शनैः शनैः।

देशिक-व्युत्पत्तिस्तु सप्तदशोल्लासे—देवता-रूप-धारित्वाच्छिष्यानुग्रह-कारणात्। करुणामय-मूर्तित्वाद् देशिकः कथ्यते प्रिये ! देशिकावासं गुर्वावासमित्यर्थः। तथा—रिक्त-हस्तश्च नोपेयाद् राजानं दैवतं गुरुम्। फल-पुष्पाम्बरादीनि यथा-शक्त्या समर्पयेत।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां द्वितीये धर्म-काण्डे गुरु-शिष्य-प्रकरण-रूप शाखा-द्वय-कथनं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

तृतीयः परिच्छेदः

गुरु-शिष्य-विचाराद्यंकुरारोपणान्त-कर्म-कथन-रूप-पल्लव-कथनम्

दीक्षादौ गुरु-शिष्य-मन्त्राणां नाड़ी-नक्षत्र-विचार-कथनम्

नरपति-जय-चर्या-स्वरोदय-धृत-ब्रह्म-यामले—अश्विन्यादि लिखेच्चक्रे सर्पाकारं त्रि-नाड़िकम्। तत्र वेध-वशाज् ज्ञेयं विवाहादि-शुभाशुभम्। त्रि-नाड़ी-वेध-नक्षत्रमश्विन्यार्द्रा युगोत्तरा। हस्तेन्द्र-मूल-वारुण्यः पूर्वा-भाद्रपदास्तथा। याम्यः सौम्यो गुरुर्योनिश्चित्रा-मित्र-जलाह्वयम्। धनिष्ठा चोत्तरा-भाद्र-मध्य-नाड़ी व्यवस्थिता। कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्वाती-विशाखके। उत्तरा श्रवणा पौष्ण-क्रोड़-नाड़ी व्यवस्थिता। अश्विन्यादि-नाड़ी-वेधर्क्षे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात्। याम्यादि-तुर्यं तुर्यं च कृत्तिकादौ द्वि-षट्ककम्। एवं निरीक्षयेद् वेधं कन्या-मन्त्रे गुरौ सुरे। पुण्य-स्त्री-स्वामि-मित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे। एक-नाड़ीस्थ-धिष्ण्यानि यदि स्युर्वर-कन्ययोः। तदा वेधं विजानीयाद् गुर्वादिषु तथैव च। प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतो व्यधः। प्रशस्तं जन्मभं यस्य तस्य नामार्क्षतो वदेत्। द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन। एक-नाड़ी-स्थिता चेत् स्याद् भर्तृ-नाशाय चाङ्गना। एक-नाड़ी-स्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता। तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत्। प्रभुः पुण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम्। एक-नाड़ी-गता त्याज्या भव्या वेध-विवर्जिता। इत्यादि-वचनाद् गुरु-शिष्य-मन्त्राणां नाड़ी-नक्षत्र-विचारोऽवश्य-करणीय इति।

दीक्षायां चक्रादि-विचारः

दीक्षायां कर्तव्यायां चक्रादि-विचारस्यावश्यकत्वम्। तत्तु अस्मद्-गोष्ठी-गरिष्ठ-कृष्णानन्दागम-वागीशेन स्व-कृत-तन्त्रसारे सर्वं लिखितमतो नात्र प्रयोजनम्। यत्तु नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्तीत्यादि-वचन-मात्र-प्रदर्शिभिरिदं प्रशंसा-परं सर्वत्र विचारस्यावश्यकत्वमिति तन्त्रसार-कारस्य स्व-कपोल-कल्पितमित्युपहसितम्। तैः रुद्रयामलोत्तर-खण्डीय-चतुर्थ-पटलाद्युक्तं न दृष्टं न श्रुतं च तद्-यथा—काली-तारादि-मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्।

तथापि शोधयेन्मन्त्रं प्रशंसा-परमेव तत् । विचाराभाव-प्रतिपादक-वचन-मात्रं यत्यादि-परं न गृहस्थ-परमित्यग्रे वक्ष्यते ।

चक्र-विचार-प्रति-प्रसवस्त्वन्नदा-कल्पे द्वितीय-पटले उक्तो यथा—हर-चक्रादि-चक्र-नरकमुक्त्वा । नव-चक्र-विशुद्धात्मा मन्त्रोऽभीष्टाय कल्प्यते । उपासिता यदि भवेत् पैतृकी पुरुषाः क्रमात् ।तदा तद्-ग्रहणे धीरो विचारं नैव कारयेत् । तत्तु मन्त्रं च वनिता श्रयेद् भाग्य-वशाद् यदि । तदा भर्त्तुर्विचारेण विचारोऽस्या न तु स्वतः । कुल-चक्रे समुत्पन्ने वीरान् माहेश्वरी-मुखात् । कृपया दीयमानस्य विचारो नास्ति भैरव ! स्वान्तःकरण-वृत्तैर्वा यत्र श्रद्धा गरीयसी । सैवोपास्या प्रयत्नेन विचारस्तत्र निष्फलः ।

तत्र मण्डपार्थं भूमि-परीक्षा

दीक्षा-कर्मणि मण्डप-करणस्यावश्यम्भावेन भूमि-परीक्षां विना मण्ड-पादि-करण-निषेध-दर्शनेन चादौ भूमि-परीक्षोच्यते । तत्तु राघव-भट्ट-धृत-महा-कपिल-पञ्चरात्रे—तत्र भूमीं परीक्षेत् वास्तु-तत्त्व-विशारदः ।

दीक्षायां वर्जनीय-भूमि-कथनम्

स्फुटिता च सशल्या च वल्मीकारोहिणी तथा । दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्त्तुरायुर्धनापहा । स्फुटिता चेति चकारेणोषरेति न लभ्यते । स्फुटिता मरणं कुर्यादूषरा धन-नाशिनी । सशल्या क्लेशदा नित्यं विषमा शत्रुतो भयम् । इति वर्जनीय-भूमि-कथनम् ।

तत्र दिक्-प्लव-भूमि-शुभाशुभम्

तत्रैव—ईश-कोण-प्लवासा च कर्त्तुः श्रीदा सुनिश्चितम् । पूर्व-प्लवा वृद्धिकरी धनदा तूत्तर-प्लवा । विद्वेषं मरणं व्याधिं कुर्यादग्नि-प्लवा मही । धर्मराज-प्लवा भूमिर्नित्यं मृत्यु-भय-प्रदा । गृह-क्षय-करी सा च भूमिर्या नैर्ऋत-प्लवा । धन-हानि-करी पृथ्वी कीर्तिता वरुण-प्लवा । वात-प्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्वेग-कारिणी । इति दिक्-प्लव-भूमि-शुभाशुभे ।

ब्राह्मण्यादि-भूमि-ज्ञान-करणम्

तत्रैव—श्वेता तु ब्राह्मणी भूमि रक्ता वै क्षत्रिया स्मृता । वैश्या पीता तु विज्ञेया शूद्रा कृष्णा प्रकीर्तिता । ब्राह्मणी घृत-गन्धा स्यात् क्षत्रिया रक्त-गन्धिका । क्षीर-गन्धा भवेद् वैश्या शूद्रा विड्-गन्धिनी क्षितिः । मधुरा ब्राह्मणी

भूमिः कषाया क्षत्रिया स्मृता। वैश्या तिक्ता च विज्ञेया शूद्रा स्यात् कटुका मही। ब्राह्मणी भूः कुशोपेता क्षत्रिया स्याच्छ्वाकुला। कुश-काशाकुला वैश्या शूद्रा सर्व-तृणाकुला। इति ब्राह्मणादि-भूमि-ज्ञान-करण-कथनम्।

तत्र शुभ-भूमि - कथनम्

तत्रैव—सिता पीता तथा रक्ता कृष्ण-वर्ण-समन्विता। स्थिरोदका दृढ़ा स्निग्धा भूमिः सर्व-सुखावहा। शीत-स्पर्शोष्ण-काले च वह्नि-स्पर्शा हिमागमे। वर्षासु चोभय-स्पर्शा सा शुभा परिकीर्तिता।

तद्-धृत-हयशीर्ष-पञ्चरात्रेऽपि—सुरभीणां रतिर्यत्र स-वत्सानां वृषैः सह। सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम! काश्मीर-चन्दनामोदा कर्पूरागुरु-गन्धिनी। कमलोत्पल-गन्धा च जाति-चम्पक-गन्धिनी। पाटला मल्लिका-गन्धा नाग-केशर-गन्धिनी। दधि-क्षीराज्य-गन्धाढ्या मदिरासव-गन्धिनी। सुगन्धि-व्रीहि-गन्धाढ्या शुभ-गन्ध-युता च सा। सर्वेषामेव वर्णानां भूमिः साधारणी मता। इति शुभ-भूमि-कथनम्।

महग्रज-रामलोचन-विद्याभूषण-कृत-वास्तु-याग- प्रदीपिका - धृत -हय-शीर्ष-पञ्चरात्रे—ज्ञात्वा भूमिं परीक्षेत पूर्वोदक्-प्लवनां शुभाम्। असङ्कुलां तथाच्छन्नां कुर्यात्तोय-परिप्लुताम्। सम्पूर्य गर्त्ते खाते तु तथाधिक-मृदं शुभाम्। कुसुम-प्रकरस्तद्-वद् यस्यां न म्लानिमृच्छति। न निर्वाति तथा दीपः शीघ्रं पुष्पं न शीर्यते। श्वेतारुणा पीत-कृष्णा विप्रादीनां विशिष्यते। प्रशस्यते इत्यर्थः।

तत्र मध्यमाधम - भूमि - कथनम्

त्याज्या भूमिः क्षार-गन्धा पूति-गन्धा च या भवेत्। मधुरा च कषाया च अम्ला च कटुका च या। कुशैः शरैस्तथा काशैर्द्र्वाभिर्या च सम्भृता। सम्भृता अत्यन्त-सङ्कीर्णा। तथाधिक-मृदमित्याद्युक्त-विवरणमुक्तं प्रयोग-सारे—वितस्ति-मात्र-विस्तारं निर्माय विवरं भुवि। निक्षिपेत् तां मृदं तस्मिन् तासु शिष्टासु शोभनम्। समासु मध्यमं विद्यान्नूनास्वधममुच्यते। परीक्ष्यैवं प्रयत्नेन त्यक्त्वा भूमिं कनीयसीं। अङ्गार-तुष-केशास्थि-हीनं कृत्वाऽथ भू-तलम्। अङ्गारेत्यादि-निषिद्ध-द्रव्य-मात्रोपलक्षणम्। हीनं कृत्वेत्यनेन शल्योद्धार-क्रमः सूचितः।

तत्र शल्योद्धारं विना दोष - कथनम्

अकरणे दोषोऽपि। अतएव कुण्ड-करणे दुष्टा। खन्यमाने यदा कुण्डे पाशो न प्राप्यते भुवि। तदाप-मृत्यवे चास्थि-केशाङ्गारैर्धन-क्षयः। भस्म-नाग्नि-भयं प्रोक्तं तुषैः प्रोक्ता दरिद्रता। इति दुष्ट-फलमुपदर्शितवान्।

तत्र शुभ - फल - कथनं च

शुभ-फलमपि स एव। गो-शृङ्गं पीत-मण्डूकः शङ्खः शुक्तिश्च कच्छपः। शम्बूकश्च प्रशस्ताः स्युर्ये चान्ये रत्न-जातयः।

शल्योद्धार - धनोद्धारौ

स्वरोदय-धृत-ब्रह्म-यामले—अहि-चक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वज्ञ - भाषितम्। द्रव्यं शल्यं तथा शून्यं ये न जानन्ति साधकाः। निर्धिनिर्वर्त्तनैकस्थः सम्भ्रान्तो यत्र भू-तले। तत चक्रमिदं स्थाप्यं स्थान-द्वारमुपस्थितम्। ऊर्ध्व-रेखाष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च। अहि-चक्रं भवत्येवमष्टा-विंशति-कोष्ठकम्। तत्र पौष्णाश्वि-यास्यर्क्षं कृत्तिका-मघ-भाग्यभम्। उत्तरा-फाल्गुनी लेख्यं पूर्व-पंक्त्यां भ-सप्तकम्। अहिब्रध्नाजपा दक्षं पतभं ब्रह्म-सर्पभम्। पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पंक्तिमास्थितम्। अभिजिद्-विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्र-पुनर्वसू। चित्रभं च तृतीयायां पंक्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्। विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठा मैत्रं विशाखभम्। स्वातीं पंक्त्यां चतुर्थ्यां तु कृत्वा चक्रं विलोकयेत्। एवं सञ्जायते चक्रं संस्थाने पन्नगाकृति। द्वार-देशे मघा-याम्यौ द्वारस्था कृत्तिका मता। अश्वीश-पूर्वाषाढ़ादि-त्रिक-पञ्च-चतुष्टयम्। पौष्ण-प्रोष्ठ-पदा चेन्दोर्भानि शेषाणि भास्वतः।

१।२।३।६।७।८।६।१०।२०।२१।२२।२७।२५ इति चन्द्रस्य। ४।५।११ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१६।२३।२४।२६ इति सूर्यस्य।

उदयादि-गता नाड्यो भघ्नाः षष्ट्याप्त-शेषके। दिनेन्दु-भुक्त-युक्तोऽसौ भवेत् तत्काल चन्द्रमाः। चन्द्र-वत् साधयेत् सूर्यमृक्षस्थं चेष्ट-कालिकम्। पश्चाद् विलोकयेत् तौ च स्व-स्वर्क्षे वाऽन्यतः स्थितौ। चन्द्र-ऋक्षे यदाऽर्केन्दू तदास्ते नियतं निधिः। भानु-ऋक्ष-स्थिते तौ तु तदा शल्यं विनिर्दिशेत्। स्व-स्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद् विपर्यये। स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूर-ग्रहान्विते। पुष्टे चन्द्रे भवेत् पुष्टः क्षीण-चन्द्रेऽल्पको निधिः। ग्रह-दृष्टि-वशात् सोऽपि विज्ञेयो नवधा बुधैः। हेम ताम्रं च तारारं रत्न-कांस्यायसं

त्रपु। नागं चन्द्रे विजानीयाद् भास्करादि-ग्रहेक्षिते। मिश्रे मिश्रं भवेद् द्रव्यं शून्यं दुष्ट-विवर्जिते। सर्व-ग्रहेक्षिते चन्द्रे विज्ञेयोऽसौ महा-निधिः। हेम तारं च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम्। सूर्यादि-ग्रहगे चन्द्रे द्रव्य-भाण्डं प्रजायते। शुभ-क्षेत्र-गते चन्द्रे द्रव्य-लाभो न संशयः। पाप-क्षेत्रे न लाभः स्याज् ज्ञातव्यं ज्योतिषां बुधैः। भुक्त-राश्यंश-मानेन भू-मानं कार्मिकैः करैः। नीचे विघ्नं परे नीचे जलस्थोऽसौ भवेन्निधिः। उच्चस्थे ऊर्ध्वगं द्रव्यं नवांशक-क्रमेण च। परमोच्चे परे तुङ्गे भित्तिस्थवृक्ष-संक्रमे। चन्द्रांश-भुक्त-मानेन द्रव्य-संख्या विधीयते। तस्माच्चेज्जायते वृद्धिः षड्-वर्गेषु बल-क्रमात्। अधिष्ठितं भवेद् द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः। तदधिष्ठायको ज्ञेयो भास्करादि-ग्रहैः क्रमात्। ग्रहाद्युप-ग्रहाश्चैव क्षेत्रपालश्च मातृका। दीपेशो भीषणो रुद्रो यक्षो नागः क्रमान्मतः। ग्रह-होमश्च कर्तव्यो मुखे नारायणे बलिः। क्षेत्रपाले सुरा मांसं मातृकायां महा-बलिः। दीपे प्रदीपजा पूजा भीषणे भीषणार्चनम्। रुद्रे रुद्र-जपो जप्यो यक्षे यक्षादि-शान्तिकम्। नागे नाग-गणाः पूज्या गण-नाथेन संयुताः। लक्ष्मीं धरादि-रत्नानि सर्व-कार्येषु पूजयेत्। एवं कृते विधानेन दुःसाध्यः साध्यते निधिः। निधि-प्राप्त्या नरो लोके पूज्यते सर्वदा बुधैः।

अस्यार्थः—सर्वज्ञ-भाषितं श्रीसदाशिव-भाषितम्। अहि-चक्रं अहं प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण कथयिष्यामीत्यन्वयः। येन चक्रेण द्रव्यं शल्यं तदुभयं शून्यं द्रव्य-शल्य-हीनं स्थानं पण्डिता जानन्ति भविष्यत् सामीप्ये वर्तमान-निर्देशात् ज्ञास्यन्तीति तात्पर्यम्। निधिरिति निवर्तनैकस्थो दीर्घ-प्रहस्ततः द्वि-शत-हस्त-माने भू-तले दशाधिक-द्वि-शत-हस्त-परिमिते वा यत्र सम्भ्रान्तो भ्रम-विषयो निधिस्तत्र इदं चक्रं स्थाप्यम्। निवर्तन-प्रमाणं तु सिद्धान्त-शिरोमणौ लीलावत्यभिधे पाटी-गणिते तथा करणाद् दशकेन विंशः निवर्तनं विंशति-वंश-सर्गाख्यः क्षेत्रं चतुर्भिश्च भुजैर्निबद्धमिति।

स्वरोदय-टीकाकारस्तु—सप्त-हस्तेन त्रिंशद्-दण्डो निवर्तनमित्याह। तदुभय-मतं प्रामाण्यम्। अस्य दीर्घतः प्रहस्ततश्च एकादश-वार्षिक-नवांगुलैश्चतुर्दश-हस्तैश्च परिमिति-द्वयमनर्थार्थम्। स्वरोदय-टीका-कृन्मते दीर्घ-प्रहस्तादिकमेतदनुसारेण पण्डितैर्विविच्य कर्तव्यम्। चक्रं कोदृशं स्थान-द्वार-मुख-स्थितं क्षेत्रादौ द्वारज्ञाने एवं प्रजायते। चक्रे प्रस्तारं पन्नगाकृतिरित्यु-

पसंहार-वचनार्थंतो भाद्रादि-त्रिषु मासेषु पूर्वादि-चतुर्दिक्षु शिरः कृत्वा नागः शेते तेन तत्तन्मासि प्रश्ने सति तस्यां तस्यां दिशि अहि - बल - चक्र - मुखं कृत्तिका-नक्षत्र-व्यवस्थितं कृत्वा व्यवहरणीयमित्युपदेशः।

ऊर्ध्वेति—ऊर्ध्व-रेखाष्टकं ऊर्ध्वा च क्रमेण रेखाष्टकं लेख्यम्। तथैव पञ्च - रेखास्तिर्यक् - क्रमेण लिखेत्। एवमष्टाविंशति - कोष्ठम्। तत्र कोष्ठेषु पौष्णो रेवती अश्विनी याम्यर्क्षं भरणी कृत्तिका मघा भाग्यभं पूर्व-फल्गुनी उत्तर-फल्गुनी चेति नक्षत्र-सप्तकं प्रथम-पंक्त्यां लेखनीयम्।

अहिब्रध्नेति—अहि- ब्रध्नः उत्तर - भाद्रपदः अज- पादः पूर्व- भाद्रपदः शतभिषा ब्राह्मं रोहिणी सर्पभमश्लेषा पुष्या हस्ताश्चेति नक्षत्र - सप्तकं द्वितीय - पंक्तिमास्थितं लेख्यं विधिरिति। विधिः अभिजित् विष्णुः श्रवणा सौम्यं मृगशिरा रौद्र आर्द्रा पुनर्वसु चित्रा चेति नक्षत्र-सप्तकं तृतीय-पंक्तौ। विश्वर्क्षमुत्तराषाढ़ा मूलं ज्येष्ठा अनुराधा विशाखा स्वाती चेति नक्षत्र-सप्तकं चतुर्थ - पंक्तौ। एवं कृत्वा अर्थादालोक्य चक्रं विलोकयेदिति। एवं अनेन प्रकारेण कृत्तिकानिक्षत्रानुक्रम-स्थित्या पन्नगाकृतिः सर्पाकृतिः।

द्वार - शाखेति मघा- भरण्यौ। द्वार-शाखे द्वारोभय - पार्श्व- स्थिते। कृत्तिका-द्वारस्थ-नाग-मुखम्। अश्वीशेति। अश्विनी ईश आर्द्रा पूर्वाषाढ़ा एतानि आदि - भूतानि कृत्वानुक्रमेण त्रि - पञ्च - चतुष्टयं नक्षत्रं यथा अश्विनी भरणी कृत्तिका इति त्रीणि। आर्द्रा पुनर्वसु पुष्या अश्लेषा मघा चेति पञ्च। पूर्वाषाढ़ोत्तराषाढ़ा अभिजित् श्रवणेति चत्वारि नक्षत्राणि। अश्विनी भरणी कृत्तिकार्द्रा पुनर्वसु पुष्या अश्लेषा मघा पूर्वाषाढ़ा उत्तराषाढ़ा अभिजित् श्रवणा रेवती पूर्व-भाद्रपदा एतानि नक्षत्राणि। इन्दोश्चन्द्रस्य। शेषाणि भानि रोहिणी मृगशिराः पूर्व-फल्गुन्युत्तर-फल्गुनी हस्ता चित्रा स्वाती विशाखा अनुराधा ज्येष्ठा मूला धनिष्ठा शतभिषा उत्तर-भाद्रपद-संज्ञकानि। भास्वतः सूर्यस्य ज्ञातव्यानि।

उदयादीति। उदयो नक्षत्र- प्रवृत्ति - समयस्तदादिः। इष्ट- समयेन च यावन्तो दण्डाश्चन्द्रेण भुक्तास्तदवधि-गता नाड्यो भग्नाः सप्त-विंशत्या पूरिताः षष्ट्या हृताः कार्याः। गृहीत-भागेनाप्त-शेषके आप्ते लब्धे शेषे चासौ तत्काल-चन्द्रमा भवति। स किम्भूतः दिनेन्दु-भुक्त-युक्तः। दिने दिने

इन्दुना चन्द्रेण भुक्तेन नक्षत्रेण युक्तः। सप्त-विंशत्यधिके सप्त-विंशतिमपास्य अधिकमश्विनीतो भुक्त-नक्षत्र-संख्या भवति। एवं सूर्योऽपि स्व-भुक्ताश्विन्यादि-नक्षत्र-योगेन तात्कालिको भवति। एवमेव स्वरोदय-टीकायां नरहरिणा व्याख्यातम्। सूर्य-भुज्यमान-नक्षत्र-ज्ञानं तु मानस-पञ्जिका-गणन-नवम-श्लोकेनोक्तम्।

संक्षेपतः प्रवक्ष्यामि तत्कालेन्दुं परिस्फुटम्। येन विज्ञान-मात्रेण बुध्यते च शुभाशुभम्। अहोरात्रस्य मध्ये तौ विश्रान्तौ धिष्ण्य-मण्डले। स चैव प्रश्न-काले च यात्रा-काले विशेषतः। दण्डश्च पञ्चमी-राशिरेवं स्युर्द्वादश क्रमात्। लग्न-नव-भुक्त-भागस्य त्यागाच्छेषः क्रमोत्क्रमः। प्रवासः सुस्थता मृत्युर्हास्यो जयो ज्वरो रतिः। शून्यता ह्लासिता क्रीड़ा सुप्तिर्भुक्तिश्च सेवलः। एताश्च द्वादशावस्थाः शशाङ्कस्य दिने दिने। शुभाऽशुभेषु कार्येषु फलं नामा-नुरूपतः।

नक्षत्रमेकं प्रति-पञ्च-दण्ड-क्रमेण द्वादश-चन्द्रास्तात्कालिका भवन्ति चेन्न। यस्य नक्षत्रस्य उदयादि-गता नाड़ी ग्राह्या तस्यादौ पञ्च दण्डान् व्याप्य तस्य नक्षत्रस्य चन्द्रो भवति। तत्पर-पञ्च-दण्डान् व्याप्य तत्पर-चन्द्रमा भवति। एवं क्रमेण द्वादश चन्द्रमसो भवन्ति। कस्यचिन्मते सूर्योदया-वधि-षष्टि-दण्डात्मक-काले द्वादश चन्द्रमसो भवन्ति। तन्मते सूर्योदयावधि-पञ्च-दण्डे यन्नक्षत्रं तस्य चन्द्रमा भवति। तत्पर-पञ्च-पञ्च-दण्डे क्रमेण चन्द्रमा दिवा-रात्रौ द्वादश-चन्द्रास्तात्कालिका भवन्ति। यात्रायामेवेति। उदयादि-गता इत्यस्यार्थः। षष्टयाप्तश्च शेषः षष्टयाप्त-शेषकं तस्मिन् षष्टयाप्त-शेषके। एतेन षष्टया दण्ड-षष्टया हृत-शेषके चेति यावत्। तस्मिन् षष्टया हृत-लब्धाङ्को दिनेन्दु-भुक्त-युक्तस्तत्काल-चन्द्रमा भवति। तत्-षष्टया हृत-भाग-शेषांके उदयादि- गत-नाड़ी- युक्तेन यः संख्याङ्को भवति स तस्य चन्द्रमसो भोग्य-दण्डो भवतीति भावः। शेषक इति स्वार्थे कः। अत्र यदि शेषो न लब्धस्तदा उदयादि-गता नाड़ी-मात्र-संख्याङ्कस्तस्य भोग्य-दण्ड इति भावः। एतेन खण्ड-नक्षत्रस्यैवं भोग - वशात् तात्कालिक - चन्द्रस्य स्थान - निश्चयो बोद्धव्यः। षष्टयाप्त-शेषकैरिति पाठे तु षष्टयाप्तेन षष्टया हृत-लब्धांकेन दिनेन्दु-भुक्त-युक्तश्चेत् तत्काल-चन्द्रमा भवति। शेषकैः षष्टया हृत-भाग-शेषांकैरुदयादि-गता-नाड़ी-संख्याङ्क-युक्तेन यः संख्याङ्कः, स तस्य चन्द्रमसो

भोग्य-दण्डो भवति ।

चन्द्र-वदिति । ऋक्षस्थं नक्षत्रस्थं चेष्ट-नाड़ीकं प्रश्न-समय इष्ट-दण्डस्थं कृत्वा एक-द्वि-त्रि-दिन-क्रमेण प्रत्येकं दितं दण्डानां सार्द्ध-चतुष्कं सङ्कलय्य ग्राह्यम् । एवं क्रमेण नक्षत्रस्य प्रश्न-काले सूर्येण यावन्तो दण्डा भुक्तास्तानेव सप्त-विंशति-संख्याय संगुण्य षष्टचा हरणाल्लब्धं शेषं च भवति लब्धं च सूर्य-भुक्त-नक्षत्र-संख्यया संयोज्य सप्त-विंशत्यधिके सति सप्त-विंशतिसमा-स्यावशिष्टं भुक्त-नक्षत्रं तत्-संख्या अश्विनीतो भवति । षष्टि-हरण-शेषं भुज्यमान-नक्षत्रम् । तत्र कोष्ठे तन्नक्षत्रस्थ-तात्कालिकः सूर्यो वेधनीयः पश्चात् स्व-नक्षत्र-चन्द्र-नक्षत्रयोर्व्यवस्थितश्चिन्तनीयः । नक्षत्रे सूर्य- भुक्त-षष्टि दण्ड-पूर्णता तु चत्वारिंशद्-दण्ड-न्यून- चतुर्दश- दिनेन सकल- नक्षत्र- भोगः प्रत्यहं सप्त-दश-पलाधिकाश्चत्वारो दण्डा भवन्ति, न्यून-भोग्येन किञ्चित् पले ह्रसति । तेन नक्षत्र- भोग-प्रवृत्ति- समयादारभ्य प्रश्न- समय- पर्यन्तं यावन्तो दण्डास्तेषु प्रति - षष्टि चत्वारो दण्डाः सप्त- त्रिशत्- पलानि षष्टि- मानेन तदनुमानेन न्यूनता सूक्ष्म- कालस्थ- सूर्य-मण्डलादि- ग्रह- नक्षत्र- तात्कालिकी-करणे पैतामह-श्लोकौ लिख्येते ।

ऋक्ष-प्रवेशा दिष्टान्त-नाड्यः षष्टचा भ-ताड़िताः । ऋक्ष-प्रदेशादा-त्याग-घटिकाभिर्विभाजिताः । लब्धं दण्डादि यत्र तु तद्-भघ्नं षष्टिभिर्हृतम् अश्व्यादि-सूर्य-भुक्तेन युक्तस्तात्कालिको रविः । पश्चात् तात्कालिकी-करणा-नन्तरं सूर्या-चन्द्रमसौ स्व-स्वर्क्ष-व्यवस्थितौ स्व-नक्षत्रे वापर-नक्षत्रे स्थितौ विलोकयेत् । चन्द्र इति चन्द्र-ऋक्षे अश्वोशेत्यादि-कथित-नक्षत्रे यदि अर्केन्दू तात्कालिकौ स्तस्तदा निधिर्नियतं निश्चितमस्ति । चेद् भानु-नक्षत्रे सूर्य-नक्षत्रे तौ सूर्य-चन्द्रमसौ स्थितौ तदा शल्यं भवति । स्व-स्व-भ इति स्व-स्व-भे चन्द्रे रवौ च स्व-स्व-नक्षत्रे स्थितौ द्वितीयं निधिः । शल्यं च चन्द्र-स्थाने निधि सूर्य-स्थाने शल्यं वदेत् । विपर्यये चन्द्र-नक्षत्रे सूर्ये सूर्य - नक्षत्रे चन्द्रे स्थिते सति न किञ्चित् निधिः शल्यं च नास्तीत्यर्थः । क्रूरान्विते तात्कालिक-चन्द्रे स्थिते द्रव्यं न लभ्यते पारिशेष्यात् शुभ-ग्रह-योगे लभ्यते इति ।

पुष्ट इति । चन्द्र-पुष्टे शुक्ल-पक्षैकादशी-पर्यन्तं पुष्टस्तत्र पुष्टोऽतिश-यितो निधिर्भवेत् । क्षीण-चन्द्रे तु निधिरल्पक इति । क्षीणेन्दुश्च कृष्णैकाद-शीतः शुक्ल-पञ्चमीं यावदिति । उभय-पक्ष-षष्ठी-दशमी-पर्यन्तं न तु मध्य-

बलत्वम् । तेन मध्यत्वं द्रव्यस्य ग्राह्यम् । एवं व्यवस्थितौ किं द्रव्यमित्याकांक्षायामाह ।

हेमेति । सूर्यादिना वीक्षिते तात्कालिके चन्द्रे हेमादि-द्रव्यं विजानीयादित्यर्थः । तत्र सूर्य-वीक्षिते हेम सुवर्णं स्थूल-चन्द्रेक्षिते तारं रजतं कुजेक्षिते ताम्रं बुधेक्षिते आरं पित्तलं जीवेक्षिते रत्नं शुक्रेक्षिते कांस्यं शनैश्चरेक्षितं आयसं लौह-विकारः राहु-वीक्षिते वङ्ग इति केतु-वीक्षते नागं सीसकमिति प्रसिद्धं द्रव्यं । मिश्रेति । मिश्रैर्नाना-ग्रहैर्दृष्टे मिश्रं नाना-प्रकारं वदेत् । ये ये ग्रहाः पश्यन्ति तस्य तस्य द्रव्याणि भवन्तीति तात्पर्यम् । दृष्टि-वर्जिते चन्द्रे शून्यं न किमपीत्यर्थः । सर्व-ग्रहेक्षिते चन्द्रे असौ महा-निधिर्विज्ञेय इति । असौ निधिः ग्रहाणां सूर्यादि-ग्रहाणां दृष्टि-वशान्नवधा नव-प्रकारो बुधैर्ज्ञातव्य इति ।

द्रव्याधारमाह हेमेति । चन्द्रे सूर्यादि-राशिस्थे द्रव्य-भाण्डमाधारो भाजनं प्रजायते इत्यर्थः । यथा सूर्य-गृहे सिंहे हेम । चन्द्र-गृहे कर्कटे रजतम् । कुज-गृहे मेषे वृश्चिके वा ताम्रम् । बुध-गृहे कन्यायां मिथुने वा आरम् । गुरु-गृहे धनुषि मीने वा पाषाणः । शुक्र-गृहे वृषे तुलायां वा मृण्मयम् । शनि-गृहे मकरे कुम्भे वा आयसं लौहम् । एवं राहु-गृहे कन्या तत्र बुध-दृष्टि-विहीने वङ्गम् । केतु-गृहे मीने जीवानलोकिते सीसकमित्यपि ज्ञेयम् ।

शुभ-क्षेत्र इति । शुभाश्चन्द्र-बुध-गुरु-शुक्रास्तेषां क्षेत्रे राशौ चन्द्रे सति द्रव्यस्य लाभो न संशय एव । एवं पाप-क्षेत्रे पाप-ग्रह-राशिगे सति तदा न लाभः । इति स्वर-विद्भिर्ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

भुक्तेति । भुक्त-राश्यंश-मानेन तात्कालिक-चन्द्रेण यावन्तो राश्यंशा भुक्तास्तन्मानेन तत्संख्यया कार्मिकैर्बद्ध-मुष्टिभिः करैर्हस्तैर्भू-मानं धृत-द्रव्य-गत-भू-मानं भुक्तांशक-संख्यक-हस्त-प्रमाणं कर्तव्यं खाते द्रव्यमस्तीति वक्तव्यम् । नीचे नीच-राशि-वृश्चिकस्थे चन्द्रे तदेव खातं द्विघ्नं द्विगुणितं परे नीचे वृश्चिक-तृतीयांशस्थे च चन्द्रे असौ निधिर्जलस्थो वक्तव्यः । तावत् खातं तु यावज्जलस्थं द्रव्यं लभ्यते । उच्चस्थे इति । वृष-राशि-द्वितीयांशस्थे चन्द्रे नवांशक-क्रमेण यावन्तो नवांशा भुक्तास्तावन्तः पूर्व-वद् ऊर्ध्वगं परमोच्चे वृष-तृतीयांशस्थे चन्द्रे अत्युच्च-प्रदेशे द्रव्यमस्तीति । ऋक्ष-संक्रमे तात्कालिक-नक्षत्र-शेष-पल-गते भित्तिस्थं भवति ।

चन्द्रांशेति । चन्द्रांश-भुक्त-कालेन तात्कालिक-चन्द्रेण राशेर्यावन्तोंऽशा भुक्तास्तन्मानेन द्रव्य-संख्या विधीयते । प्रत्येकं भुक्तांशे दश-संख्या च षड्-वर्गेषु गृहे होराद्रेक्काण-नवांश-द्वादशांश-त्रिंशांशेषु बल-क्रमाद् दश-गुणे वृद्धिः यदि स्वकीय-षड्-वर्ग-भागे तिष्ठति तदा अंशाद्युदित-द्रव्यं दश-गुणं स्यात् । अधिष्ठितमिति वर्ण-प्रश्ने चन्द्रो ग्रहान्वितो भवति तत्र द्रव्यमधिष्ठितं भास्करादि-ग्रहैः प्रत्येकं सहिते क्रमात् तदधिष्ठायको द्रव्याधिष्ठितो ज्ञेयः । यथा चन्द्रे सूर्यान्विते ग्रह-स्थूल-चन्द्र-सहिते उप-ग्रहः कुज-सहिते क्षेत्रपालः, बुध-सहिते मातृका, गुरु-सहिते दीपेशः, शुक्र-सहिते भीषणः, शनि-सहिते रुद्रः, राहु-सहिते यक्षः, केतु-सहिते नाग इति क्रमात् ।

ग्रह इति । ग्रहे अधिष्ठिते हेम-ग्रहस्थैव मुखे मुख-ग्रहः नारायणो नारायण-सम्बन्धी बलिः पूजोपहारादिति । क्षेत्रपाले अधिष्ठिते तस्मै सुरा मद्यं मांस च देयमिति । मातृकायामधिष्ठितायां महा-बलिः । मानुष-बलि-स्तदभावे छागादयोऽपि अविरुद्धा बलित्वेनोपकल्प्याः । दीपेशे अधिष्ठिते दीपजा दीप-प्रधाना पूजा । भीषणे भीषणार्चनं भय-जनकार्चनम् । लोहित-पुष्पादि-कृत रुद्रेऽधिष्ठिते रुद्र-जापो रुद्र-मन्त्रस्य जपः जाप्यो रुद्राध्यायः । यक्षेऽधिष्ठिते यक्षादि-शाकं यक्षादि-पूजनम् । नागेऽधिष्ठिते नाग-गणाः पूज्याः । गण-नाथेन गणेशेन संयुताः प्रति-शान्तिके गणेश-पूजा । लक्ष्मीश्वरादि-मूर्त्यादि पञ्च-विंशति-सख्यकानि सर्व-कार्येषु पूजयेत् ।

एवमिति । विमाने यथा-विधि क्रमेण एवं कृते पूजा-होमादौ दुःसाध्यो निधिः साध्यते । एतन्निरूपकस्य दृष्ट-प्रयोजनमाह एवं प्रकारेण नरो मनुष्यो निधि-प्राप्त्या वन्दनीयः नमस्करणीयः स्तुत्यो वा भवत्यत्र न संशय इति ।

अथवा महा-कपिल-पञ्चरात्रोक्त-क्रमेण शल्योद्धारः कर्तव्यः । स क्रमो यथा—प्रासादारम्भ-काले च गृहादौ च विशेषतः । शल्योद्धारस्तु कर्तव्यो यदीच्छेच्छुभमात्मनः । प्रासादारम्भ-काले च यदङ्गं स्पृशते पुमान् । वास्तु-देहे दृढं तत्र शल्यं दद्याद् विचक्षणः । कण्डूयति शिरः पुंसि शिरः शल्यं समुद्धरेत् । शल्यं तत्रास्ति विज्ञेयं खन्यमाने कर-त्रये । अग्नि-दाहश्च रोगश्च धन-हानिश्च जायते । यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः । बाहौ कण्डूयमाने तु निर्दिशेल्लौह-शृङ्खलम् । हस्त-द्वयेन मानं तल्लक्षणं कथितं

तव। स्वामिनो मरणं विद्याद् विदेश-गमनं तथा। यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः। ऊरौ कण्डूयमाने तु कांस्य-शल्यं विनिर्दिशेत्। हस्तैकेन च सन्तिष्ठेल्लक्षणं कथितं तव। असती च भवेद् भार्या यशोहानिः प्रजायते। यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः। हस्ते कण्डूयमाने कङ्कालं च विनिर्दिशेत्। त्रि-हस्तेन तु सन्तिष्ठेत् खन्यमाने न चान्यथा। अग्नि-दाहश्च रोगश्च पीड़ा च मरणं भवेत्। यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः। पृष्ठे कण्डूयमाने तु बाहु-शल्यं विनिर्दिशेत्। हस्तैनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा। स्वामि-नाशो भवत् तत्र भार्या वा जायतेऽसती। पदे कण्डूयमाने तु हस्त-शल्यं विनिर्दिशेत्। सार्द्ध-हस्तेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव। अङ्ग-नाशो राज-दण्डः शस्य-हानिश्च जायते। यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः। कुक्षौ कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत्। हस्त-द्वितय-मानेन लक्षणं गदितं तव। भुजङ्ग-दंशस्तत्र स्यात् तस्माच्छल्यं समुद्धरेत्। जानौ कण्डूयमाने तु भस्म तत्र विनिर्दिशेत्। हस्त-द्वयेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव। अग्नि-दाहो, मनस्तापं क्लेश-दुःख-भयानि च। करोत्येवं विधं कर्म तस्मात् तं वै समुद्धरेत्।

ज्योतिष—सुनिश्चितां मन्दिर-भूमिमादौ निखाय तोयावधि-यत्नतस्ताम्। कुर्याद् विशल्यामथवा न मानं स्याद् वाथवा प्रश्न-वशाद् विधिज्ञः। दूर्वा-प्रवालाक्षत-पुष्प-पाणिः शुचिः शुचिं दैव-विदं समेत्य। पृच्छेद् विनीतो मधुर-स्वरेण शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः। तत् प्रश्नस्यादिमो वर्णः सन्धार्यो यत्नतोऽथ वा। क्रमात् पुष्पापरादेव फलानां ब्राह्मणादितः। क्रमादित्यनेन ब्राह्मणः पुष्प-नाम वदेत्, क्षत्रियो नदी-नाम, वैश्यो देव-नाम, शूद्रः फल-नाम इत्यायातम्। प्रणवो धरणी धारिणी करौ न तदनन्तरम्। भूत्यै नमश्च इत्येष मन्त्रो वह्नि-प्रियान्तकः। वह्नि-प्रिया स्वाहा। मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत्। नवधा सदन-क्षेत्रं तया पश्चाद् विलेखयेत्। वकचतएहाः शपया नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते प्रागादि-कोष्ठ-नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति।

प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि ब्रवीति शल्यं मरक-प्रदायि ॥१॥ क्षौणीश-दण्डोरग-हेतु-मृत्यु-प्रदं ककारः खर-शल्यमग्नौ ॥२॥ याम्यां चकारः प्लवगास्थि-वेश्म प्रभोर्विनाशावहमाह शल्यम् ॥३॥ रक्षो-दिशि श्वास्थि-गृह-स्थितानां महद्-भयं वक्ति सुनिश्चितं तः ॥४॥ एः पाशि-दिश्यस्थि-

शिशोर्ब्रवीति मृत्यु - प्रवासाहवमाह शल्यम् ॥५॥ हो वायु-कोणे नर-रूप-माह दारिद्रयमिष्ट-क्षय-कृद् विधत्ते ॥६॥ धनप-दिशि शकारः प्राह विप्रा-स्थि-वित्त-क्षय-कृत् ॥७॥ अथ पकारो वक्ति ऋक्षास्थि-शम्भौ ॥८॥ तदिह कुल-विनाशं गो-धनानां च हानिं वितरति गृह-नाथस्यापि गुप्तस्य देवैः। यो मध्य-भागे भसितं कपालं कालायसं चाह कुल-क्षयाय ॥९॥ यत्नादपास्या-न्यधुना प्रमाणं सर्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये। इन्द्र-रक्षो-जलेशाने शल्यं सार्द्धं-करे कटौ। वह्न्यन्तक-कुबेरेषु पुरुषे मध्य-वातयोः। देवी-पुराणे—पुरुषाधः-स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत्। प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद् यावज्जलान्ति-कम्। इति शल्योद्धारः।

मण्डपादि - पूर्वादि - ज्ञान - निर्णयः

पूर्वादि-ज्ञान-निश्चयमेव मण्डपादिं कुर्यादन्यथा दोष उक्तो राघव-भट्ट-धृत-वचनेन यथा—यदि कुर्याद् यथा दृष्टं विपन्नो निरयं व्रजेत्। भानोर्गत्वा दिशो ज्ञात्वा कुर्यात् कर्माणि देशिकः। वास्तु-वैषम्यतो यत्र सम्यङ् न ज्ञायते किल। तत्र शंकुं प्रतिष्ठाप्य जानीयात् शुद्ध-दिक्-स्थितिम्।

शंकु-प्रमाणं तु ज्योतिस्तत्त्वे—अर्कांगुलाथ सूच्यग्रा काष्ठी द्व्यंगुल-मूलिका। शंकु-संज्ञा भवेत् तस्यास्तच्छायां परिकल्पयेत्। राघव-भट्ट-धृतम्—तद्-गत्या दिक्-परिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथा-विधि। सु-समे भू-तले कृत्वा वृत्तं भ्रमण-रूपतः। तन्मध्य-विन्दौ शंकुं तु स्थापयेद् द्वादशांगुलम्। अग्रच्छाया-न्वय-वशाद्-वृत्ते। पूर्वापराह्णयोः कृत्वा चिह्नने तमभितस्तथा। सु-समान-परिभ्रान्त्या कार्यं वृत्त-द्वयं पुनः। तयोः संश्लेष-सञ्जात-मध्य-दक्षोत्तरे स्थिते। सन्धि-द्वये तु प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये च विन्यसेत्। सूत्र-दक्षोत्तरं तेषामग्रैः प्रागादि कल्पयेत्।

क्रिया-सारेऽपि—कृत्वा भूमिं समां तत्र वृत्तं हस्त-मितं समम्। द्वाद-शांगुल-मानोच्चं शंकुं खादिर-निर्मितम्। अलाभे यज्ञ-काष्ठस्य तत्र संस्थाप-येद् सुधीः। तच्छाया संस्पृशेद् यत्र तन्मध्ये मध्यमं स्मृतम्। तिर्यक् प्रसार-येत् सूत्रं मध्ये याम्योत्तरे स्मृते। कोणाः स्युरन्ये चत्वारश्चतुः-सूत्र-प्रसार-णात्। एवमाशा-परिज्ञानं समाख्यातं मया स्फुटम्। ज्ञात्वैवं मण्डपादीनि कुर्यात् सम्यग् विचारतः।

महा-कपिल-पञ्चरात्रे तु विशेषः—विषुवेऽनुगते सूर्ये शंकु-मानं समाचरेत्। खादिरं विन्यसेच्छंकुं द्वादशांगुल-विस्तृतम्। इति पूर्वादि-दिग्-ज्ञान-निर्णयः।

तत्र शंकु - निखनन - प्रकारः

शंकु-निखनन-प्रकारोऽपि तत्रैव—निश्चलीकृत्य हन्तव्यं गृहीत्वा लौह-मुद्गरम्। अष्टधा च समाहन्यात् प्रशस्तं क्रमतो लघु। हन्यमाने यदा शङ्कौ हस्तात् पतति मुद्गरः। तदा ताड़यितुः शोको जायते दुस्तरो महान्। इति शंकु-निखनन-प्रकारः।

तत्र शंकु - सूत्र - करणं तत्र शुभाशुभ - कथनं च

मौञ्ज-कौशेय-कार्पासं प्राणि-बालजमेव वा। चतुर्यव-परीणाहं सूत्रं शङ्कौ तु वेष्टयेत्। वेष्ट्यमानं यदा सूत्रं शंकुं मुञ्चति लक्षणम्। पुत्रस्य मरणं विद्यात् छिन्ने वैश्य-विनाशनम्। तत्रापि नारसिंहेन होमेनाशुभ-नाशनमिति। तथा—शंकुं सारं भूमेः प्रोक्तं तस्याग्रं चित्र-वृत्तकम्। तस्य वृत्तादि-नादौ तु स्थापयेत् सम-भू-तले। शंकु-द्विगुण-मानेन तन्मध्ये वर्तुलं लिखेत्। पूर्वापराह्णयोश्छाया यदा तन्मण्डलान्तगा। तद्-विन्दु-द्वयगं सूत्रं पूर्व-परा दिगिष्यते। विन्दु-द्वयान्तर-भ्रान्त-शरफ-द्वय-पुच्छगम। दक्षिणोत्तरगं सूत्रमेवं सूत्र-द्वयं न्यसेत्। तदग्राण्यपरान्तानि सूत्राणि च विनिक्षिपेत्। सूत्राणि स्थापयेत् प्राज्ञः प्रागुत्तर-मुखानि चेत्।

हयशीर्ष-पञ्चरात्रेऽपि—भूमिं तोय-समां कृत्वा दर्पणोदर-सन्निभाम्। द्वादशांगुल-मानेन तत्र वृत्तं च भ्रामयेत्। मध्ये तु निश्चलं शंकुं स्थाप्य छायां निरीक्षयेत्। वृत्त-रेखा या बाह्यस्था शंकुच्छाया प्रकल्पिता। प्रवेश-निर्गमे तस्यां शंकुच्छायां निरूपयेत्। शंकुच्छायाग्र-चिह्नाभ्यां प्राक्-प्रतीच्यौ प्रसाधयेत्। रात्रौ तु प्राची-साधनं यथा—कृत्तिका श्रवणा पुष्या चित्रा-स्वात्योर्यदन्तरम्। एतत् प्राच्या दिशो रूपं युग-मात्रोदिते पुर इति।

त्रि-काण्ड-मण्डलेऽपि—श्रवणस्योदये प्राची कृत्तिकायास्तथोदये। चित्रा-स्वात्यन्तरे चन्द्र-सूर्ययोः। इति शंकु-प्रकरणम्।

मण्डप - करणम्

अथ मण्डप-करणम्। विश्वसारे द्वितीय-पटले—दीक्षार्थं मण्डपं कुर्यात् सुन्दरं सु-मनोहरम्। नाना-वर्णैश्चित्र-वर्णैश्चित्रितं सु-मनोहरम्।

नाना-वर्णैश्चित्र-वर्णैश्चित्रितम् सु-मनोहरम् । भित्ति-स्तम्भादि-सर्वेषु स्वर्ण-रत्न-विभूषितम् । नाना-वर्णैश्चित्र-वर्णैश्चित्रितं मणि-मण्डपम् । वितान-पत्र-शालभ्यैरलंकुर्याद् विधानतः । पताका-भिर्ध्वजं कुर्याच्चतुर्दिक्षु मनोहरम् । अष्टौ कुम्भानष्ट-दिक्षु मण्डपं रचयेत् सुधीः ।

अत्रेति कर्तव्यता उक्ता शारदातिलके द्वितीय-पटले—पुण्याहं वाच-यित्वा तु मण्डपं रचयेच्छुभम् । पुण्याहमिति यजमानस्य । पुण्याहं भवन्तो-ऽधि-ब्रुवन्तु एवं स्वस्ति भवन्त इति ऋद्धि भवन्त इति त्रिभिः पुण्याह-वाचनम् ।

तदुक्तं राघव-भट्ट-धृत-बौधायनेन—पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमित्योङ्कार-पूर्वं त्रिस्त्रिरेकैकमाशिषं वाचयित्वेति । आशिषं वाचयित्वेति निर्देशात् सुतरां यजमान-नामोल्लेख आयाति । तेन नामोल्लेखमकृत्वा केवलं पुण्याह-मित्यादि-वचनमनुभव-विरुद्धमिति ।

शारदायाम्—पञ्चभिः सप्तभिर्हस्तैर्नवभिर्वा मितान्तरम् । षोडश-स्तम्भ-संयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः । अष्ट-हस्त-समुच्छ्रायाः संस्थाप्य द्वाद-शाभितः । पञ्च-हस्त-प्रमाणास्ते निश्छिद्रा ऋजवः शुभाः । मध्य-स्तम्भ-स्याष्ट-हस्त-परिमाणमितरेषां द्वादशानां पञ्च - हस्त - परिमाणमिति । तत्-पञ्चमांशं निखनेन्मेदिन्यां मन्त्र-वित्तमः । नारिकेल-दलैर्वंशैश्छादयेत् तत्-समन्ततः । वंशैर्वंश-दलैरुभयत्र बहु-वचन-निर्देशेनेत्यादि-बहु-वचनान्ता गणस्य संसूचका भवन्तीति न्यायाच्छादनोपयुक्तमन्यदपि लभ्यते । द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् क्षीरि-महीरुहाम् । स्तम्भोच्छ्रायः स्मृतस्तेषां सप्त-हस्तैः पृथक् पृथक् । दशांगुल-प्रमाणेन तत्-परीणाह ईरितः । तिर्यक् फलक-मानं स्यात् स्तम्भानामूर्द्ध-मानतः । मूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्त-मानतः । दिक्षु ध्वजानि बध्नीयात् लोक-पाल-सम-प्रभान् । वितान-दर्भ-माना-द्यैरलंकुर्वीत मण्डपम् । क्षीरि-महीरुहामिति अश्वत्थोडुम्बर-प्लक्ष-वटानां ।

तदुक्तं राघव-भट्ट-धृतेन—न्यग्रोध-तोरणं पूर्वे याम्ये तूडुम्बरं मतम् । पश्चिमेऽश्वत्थ-सम्भूतमुत्तरे प्लक्ष-तोरणम् । पूर्वे वा प्लक्ष-सम्भूतं न्यग्रोधं चोत्तरे मतमिति । तोरण-करण-कारणं तु महा-कपिल-पञ्चरात्रे—देवास्तोरण-रूपेण संहिता यज्ञ-मण्डपे । विघ्न-विध्वंसनार्थं च रक्षार्थं त्वध्वर-स्य च । अध्वरस्य यज्ञस्य । इति मण्डपादि-करणम् ।

तत्राङ्कुरार्पणादिकम्

अथांकुरार्पणम् । प्रपञ्चसारे पञ्चम-पटले—सप्ताहतो वा नवमाहतो वा प्रागेव दीक्षादि-वशाद् यथा-वत् । सपालिका-पञ्च-मुखी-शराव-चतुष्टये बीज-निवाप-युक्तम् । अन्यस्मिन् भवने च भूतल-तले शुद्धे स्थले मण्डलं कुर्यात् प्राग्-वरुणायतं पद-चतुष्कोणे तु भानूदयम् । पीता-रक्त-सितासितं प्रति-पदं वह्न्यादि-सप्तान्तिकं याम्योदीच्य-समायतं प्रणिगदन्त्यन्येऽपि तन्मन्त्रिणः । वैष्णव्यस्त्वथ पालिका अपि चतुर्विशांगुलि-व्यापका वैरिञ्च्यो घटिकास्तु पञ्च-वदनाश्चाष्टांगुलोच्छ्रायकाः । शैवाः स्युर्द्वि-षडंगुला अपि शरावास्ता जल-क्षालिताः सूत्रैश्च प्रकलय्य पंक्तिषु च ताः प्रोक्त-क्रमाद् विन्यसेत् । पृथगपि शाली-तण्डुल-पूर्णासु सदर्भ-बद्ध-कूर्चासु । मृद्-वालुका-करीषैः क्रमेण पूर्णानि पात्राणि । शाली-कंकु-श्यामाक-तिल-सर्षप-मुद्ग-माष-निष्पावाः । खल्वाढ़की-समेता बीजानि विदुः प्ररोह-योग्यानि । प्रक्षाल्य तानि निवपेदभिमन्त्र्य मूल-बीजेन साधक-वरस्त्वपि पात्रकेषु । विप्राशिषा च विधिवत् प्रतिपाद्य-मान-शङ्खादि-मुख्यतम-पञ्चक-निस्वनैश्च । हारिद्राद्भिः सम्यगभ्युक्ष्य वस्त्रै-राच्छाद्याद्भिः सिच्यतां पञ्च-घोषैः । सायं प्रातः शर्वरीषु प्रदद्यादुक्तैर्द्रव्यैस्तद्-बलिं साधकेन्द्रः । भूत-पितृ-यक्ष-नाग-ब्रह्म-शिवा देवताश्च विष्णवन्ताः । ताभ्यः क्रमेण रात्रिषु सप्त सुरान् वसु वा तद्-बलिर्देयः ।

लाज-तैल-रक्त-रजनी-दधि-शक्त्वन्नानि भूत-क्रूराख्यम् । पैत्र्यं तिल-तण्डुलकं सान्नपूपं करम्भ-लाजकं याक्षम् । नारिकेलोदक-शक्तु-पिष्टं नागं पद्माक्षतं च वैरिञ्च्यम् । क्षत्रापूपं शैवं दुग्धान्नं च वैष्णवेयम् । यदि नवरात्रं क्रमेण बलिरुक्तः । तारादिकैर्नमोऽन्तैः स्वैः स्वैरपि नामभिर्बलि-मन्त्रः । पात्राणि त्रि-विधान्यपि परितः पुनरष्ट-दिक्षु बलि-क्लृप्तिः । बीजारोपण-कर्म प्रथितमिदं सार्व-कामिकं भवति । सार्व-कामिकमित्युपादानाद् वक्ष्यमाण-दीक्षायामित्यादि-वचनाच्चास्यावश्यकत्वम् । एतेषामर्थस्तु विश्वसार-शारदा-वक्ष्यमाण-प्रमाणैः स्पष्टीभविष्यत्यतोऽत्र व्याख्या न कृता ।

विश्वसार-तन्त्रे तृतीय-पटले च—जातांकुराः प्रकुर्वीत चतुर्दिक्षु च पालिकाः । पालिकाः पञ्च मुख्यश्च शरावाश्च ततः क्रमात् । षोडश-द्वादशा-ष्टाभिरंगुलीभिः क्रमादिमाः । सुगन्धि - तोय - पूर्णेन जातांकुरमुदाहृतम् । सुधा-बीजेन बीजानि निक्षिपेत् तत्र सर्वतः । आचार्यो विधिना कुर्यात् सर्व-

शास्त्रार्थ-पारगः। श्यामाक-माष-कंग्वश्च व्रीहयः सर्वतः स्मृताः। दीक्षायाः सप्तमे पूर्वं दिवसे संयतः सदा। सप्त-रात्रेषु कुर्वीत पूजनं सर्व-देवताः। नानोपहार-बलिभिः पूजयेत् परमेश्वरि ! प्रणवाद्या नमोऽन्ताश्च पूजयेत् सर्वतः सुधीः। भूतानि पितरो यक्षा नागा ब्रह्मा शिवो हरिः। क्रमेण पूजयेत् सर्वान् सप्त-रात्रिषु देशिकः। सप्तानामपि रात्रीणां देवताः सर्व-सम्मताः। उपहारः पूजयेत् तान् तानि वक्ष्यामि पार्वति !

लाजैश्च पूजयेद् भूतान् गन्ध-पुष्पादि-चन्दनैः। भूताधिपं भूत-गणं भूतेशं च क्रमेण तान्। तैल-हरिद्रा-दधि-शक्तुभिः पूजोपहारकैः। तण्डुलान् तिल-सम्मिश्रान् सान्न-पूपैः प्रपूजयेत्। पित्रीणां पूजयेन्नित्यं कथितां पद्म-योनिना। करम्भ-लाजौ यक्षेभ्यो नारिकेलोदकान्वितम्। शक्तुं पिष्टं च नागेभ्यः पूजयेद् विधिनामुना। पङ्कजातप-तण्डुल-दूर्वा-शालिभिरुत्तमा। पूजयेत् कथिता देवि ! ब्रह्मणः सर्व-सम्मतः। सापूपमन्नं सर्वाथ सर्व-तन्त्रस्य सम्मतम्। गुड़ोदकं गुड़ान्नं च नाना-रस-समन्वितम्। दधि दुग्धं पायसान्नं दद्यात् प्रियतमं महत्। विष्णवे च निवेद्याथ सर्व-सिद्धिं लभेन्नरः।

अत्र बलि-द्रव्याधिक्य-दर्शनात् प्रागुक्त-प्रपञ्चसारोदित-बलि-द्रव्यमुप-लक्षण-मात्रं शक्ताशक्त-परं वा। शारदातिलके तृतीय-पटलेऽपि—प्रागेव दीक्षादि-वशात् सप्तभिर्विधि-वद्-दिनैः। सर्व-मङ्गल-सम्पत्त्यै विदध्यादंकुरा-र्पणम्। मण्डलस्योत्तरे भागे शालां पूर्व-परायताम्। गूढ़ां कुर्यात् ततस्तस्यां मण्डलं रचयेत् सुधीः। पञ्च-हस्त-प्रमाणानि पञ्च-सूत्राणि पातयेत्। पूर्वा-परायतान्येषामन्तरं द्वादशांगुलम्। दक्षिणोत्तर-सूत्राणि तद्-वदेकादशार्पयेत्। पदानि तत्र जायन्ते चत्वारिंशत् प्रमार्जयेत्। पंक्त्या वीथीश्वतस्रोऽन्तश्चतु-ष्कोभय-पार्श्वयोः। वीथ्यौ द्वे च चतुष्कोष्ठमेकमत्रावशिष्यते। पदानि रञ्ज-येत् तानि श्वेत-पीतारुणासितैः। रजोभिः श्यामलेनाथ वीथीरापूरयेत् सुधीः। पात्राणि त्रिविधान्याहुरंकुरार्पण-कर्मणि। पालिकाः पञ्च-मुख्यश्च शरावाश्च ततः क्रमात्। प्रोक्ताः स्युः सर्व-तन्त्रेषु हरि-ब्रह्म-शिवात्मिकाः। एषामुत्सेधतोऽन्वेयैः षोडश-द्वादशाष्टभिः। अंगुलैः क्रमशस्तानि शुभान्या-वेष्ट्य तन्तुना। प्रक्षाल्य देशिकस्तेषु पादेष्वाहित-शालिषु। सगन्ध-दर्भ-कूर्चेषु पश्चिमादि निवेशयेत्। करीष-वालुका-मृद्भिस्तानि पात्राणि पूरयेत्। सुधा-वीजेन वीजानि दुग्धैः प्रक्षाल्य तत्त्व-वित्। मूल-मन्त्र-त्रि-जप्तानि पञ्च-घोष-

पुरः-सरम् । आशीर्वाग्भिर्द्विजातीनां मङ्गलाचार-पूर्वकम् । निर्वपेत् तेषु पात्रेषु देशिको यत-मानसः । शालि-श्यामाढ़की-मुद्ग-तिल-निष्पाव-सर्षपाः । कुलत्थ-कंगु-माषाश्च बीजान्यंकुर-कर्मणि । हरिद्राद्भिः समभ्युक्ष्य वस्त्रैराच्छाद्य देशिकः । बलिं विविध-पात्राणां दिक्षु पूर्वादितः क्षिपेत् ।

प्रणवाद्यैर्नमोऽन्तैश्च रात्रौ रात्रीश-नामभिः । भूतानि पितरो यक्षा नागा ब्रह्मा शिवो हरिः । सप्तानामपि रात्रीणां देवताः समुदीरिताः । भूतेभ्यः स्युर्लाज-तिल-हरिद्रा-दधि-शक्तवः । शाल्यः पितृभ्यः सतिलास्तण्डुलाः परि-कीर्तिताः । करम्भ-लाजौ यक्षेभ्यो नारिकेलोदकान्वितम् । शक्तुं पिष्टं च नागेभ्यो ब्रह्मणे पङ्कजाक्षतम् । सपूपमन्नं सर्वाय विष्णवे स्याद् गुड़ौदनम् । ततो लोकेश्वरेभ्योऽपि विधिवद् वितरेद् बलिम् । दीक्षायामभिषेकेषु नव-वेश्म-प्रवेशने । उत्सवेषु च सम्पत्त्यै विदध्यादंकुरार्पणम् । एतेषामर्थः— दीक्षादि-वशात् पाक-सप्तभिर्दिनैरित्यनेन दीक्षा-दिनमष्टमं यथा भवति तथा कर्त्तव्यमित्युक्तम् । विधिवदित्यनेन नवभिः पञ्चभिस्त्रिभिर्वा इत्यायातम् ।

तदुक्तं सिद्धान्त-शेखरे—प्रतिष्ठायां च दीक्षायां स्थापने चोत्सवे तथा । सम्प्रोक्षणे च शान्त्यर्थं विवाहे मौञ्जि-बन्धने । सर्व-मङ्गल-कार्येषु कारयेदंकुरार्पणम्

महा-कपिल-पञ्चरात्रेऽपि—पुण्याह-घोषणं कृत्वा ब्राह्मणैः सह देशिकः । मङ्गलांकुर-यज्ञं च कुर्यात् तत्रैव वाहनि । प्रशस्त-याग-दिवसात् पुरस्तात् सप्तमेऽहनि शुभे नवमे वा । पञ्चमेऽथ सुदिने सुमुहूर्ते मङ्गलांकुर-विधिं विद-धीत । गुरुर्विशुद्धः प्रागेव शुद्धाहात् सप्तमेऽहनि । सङ्कल्प्योपोष्य कर्तव्यमं-कुरारोपणं शुभम् । कुर्यान्नान्दीमुख-श्राद्धं पूर्वेद्युः स्वस्ति-वाचनम् । स्व-गृह्योक्त-प्रकारेण तदेतद् विदधीत वै ।

संहितायामपि—सर्वत्राभ्युदय-श्राद्धमंकुरोत्पादनं तथा । आदावेव प्रकुर्वीत कर्मणोऽभ्युदयात्मनः । शालामिति विंशत्या तु करैर्मानं दशायामेन विस्तृतेति शालाया उत्तम-मानम् । अत्रैतावत्याः प्रयोजनाभावादर्द्धेन मध्यम-मानेन शाला कार्या । तेन दश-हस्त-दीर्घा पञ्च-हस्तायामा अत्र शाला कर्तव्या तामेव पूर्वापरायातामिति । दीर्घ-प्रहस्त-चतुरस्र-रूपां गूढ़ां कपाटादि-परिवृतां दक्षिणैक-द्वार-वर्तीं निवातां च कुर्यात् ।

तदुक्तं प्रयोग-सारे—अर्वादुदक्-स्थितां कृत्वा निवातां तां कुटीं दृढा-मिति ।

मण्डल - करण - प्रकारः

तत्र मण्डल-करण-प्रकारमाह—पञ्च-हस्तेति पूर्व-पश्चिम-क्रमेण पञ्च-सूत्राणि पातयित्वा द्वादशांगुलान्येकैकान्तरितान्येकादश-सूत्राणि दक्षिणोत्तर-क्रमेण पातयेत् तेन चत्वारिंशत्कोष्ठा भवन्ति । मार्जयेदिति पश्चादन्वेति । पंक्त्यावाह्य चतस्रो वीथीर्मार्जयेत् ।

अस्य मार्जन - प्रकारादिकम्

मार्जन-प्रकारस्तु—प्रथमं पूर्वस्यां चतुष्कोष्ठात्मिकामेकां वीथीं ततो दक्षिणस्यामष्ट-कोष्ठात्मिकामपरां पश्चिमायां चतुष्कोष्ठात्मिकामन्यां उत्तर-स्यामष्ट-कोष्ठात्मिकामितरां च मार्जयेत् । ततः अन्तश्चतुष्कस्य उभय-पार्श्वयोर्द्वे वीथ्यौ द्वि-द्वि-कोष्ठ-रूपे पुनर्मार्जयेत् । तेनात्र मण्डले चतुष्कोष्ठ-त्रयमवशिष्यते । तानि शिष्टानि चतुष्कोष्ठ-त्रयस्थानि द्वादश-पदानि प्रत्येकं चतुष्कोष्ठं श्वेतादिभी रजोभी रञ्जयेत् । तत्र वायु-पदे श्वेतं, आग्नेये पीतं, नैर्ऋते अरुणं, ईशाने कृष्णं । ततः श्यामलेन वीथीरापूरयेत् । पात्राणीति स्थूलान्युच्चानि शरावाण्येव पालिका-शब्देनोच्यन्ते । पालिका एव नीचाः पञ्च-मुख-स्थिताः पञ्च-मुख्य उच्यन्ते । शरावाः प्रसिद्धा एव । पालिका हरि-रूपाः पञ्च-मुख्यो ब्रह्म-रूपाः शरावाः शिव-रूपाः । एतेन हरि-ब्रह्मेशा एषु पात्रेषु पूज्या इत्युक्तं भवति ।

तदुक्तं सारस्वत-तन्त्रे—प्रोक्तेषु तेषु पात्रेषु ब्रह्म-विष्णु-शिवान् यजेत् ।

सिद्धान्त-शेखरेऽपि—सम्पूजयेत् शरावेषु रुद्रं चन्दन-पुष्पकैः । पालि-कासु तथा विष्णुं ब्रह्माणं घटिकासु चेति । उत्सेधत औन्नत्येन ।

महा-कपिल-पञ्चरात्रे—पालिका वक्त्र-विस्तारा षोडशांगुल उच्यते । भवेत् कण्ठ-विलं चास्या गुदेऽष्टांगुल-विस्तृतम् । पाद-पीठस्य विस्तारः षडंगुल उदाहृतः । चतुरंगुल उत्सेधस्तत्-सन्धिश्चांगुल-द्वयम् । तत्-सन्धेश्च भवेन्नाहः पाद-पीठार्द्धमेव च । भवेत् पञ्च-मुखी चैवं घटिका सर्व-कामदा । चतुरंगुल-विस्ताराण्याहुर्वक्त्राणि पञ्च वै । चत्वारि च चतुर्दिक्षु ऊर्ध्वमेकं यथा-विधि । घटिकायाम-विस्तारो द्वादशांगुल उच्यते । आचार्याः कथय-न्त्येके षोडशांगुलमेव वा । द्वादशांगुल-विस्तारं शरावस्य मुखं स्मृतम् । चतुरंगुल-विस्तारमधस्तान्मूलमुच्यते ।

राघव-भट्ट-धृतम्—ताल-मात्रमपि पञ्च-मुखो स्याद् व्यासतोच्छ्रय-मिता घटिका स्यात्। दिक्षु तन्मुख-चतुष्टयमेकं मध्यमं तु समवर्तित-भागम्। अल-विस्तृत-मुखे तु शरावं व्यासतोच्छ्रय-गतार्द्धमितांघ्रिः। दण्डमस्य चतुरंगुल-नाहं कण्ठ-मध्य-विल-वर्जमुदग्रम्। सम्भवे कनक-रूप्य-ताम्रतो मार्त्तिकान्य-भिनवान्यथवा स्युः।

सिद्धान्त-शेखरे तु—यथा-सम्भव-मानं तु पालिकादि समाचरेदित्युक्तम्। शुभानीति कृष्ण-वर्ण-व्रणादि-रहितानीति राघव-भट्टः। तन्तुनेति त्रिगुणेन पूर्वं प्रक्षालनं पश्चात् त्रिगुण-तन्तुना वेष्टनम्। दर्भ-कूर्चमग्रे वक्ष्यमाणम्। पश्चिमादीति पश्चिम-चतुष्के पालिका-चतुष्टयं, मध्यम-चतुष्के पञ्चमुखीऽचतु-ष्टयं, पूर्व-चतुष्के शराव-चतुष्टयं निवेशयेत्। तन्मध्ये आग्नेयादि-स्थापनम्। देशिक इत्यनेनोक्तम्।

तदुक्तं प्रयोग-सारे—एवं कृत्वा साधकस्तु तत्र पात्राणि विन्यसेत्। वह्न्यादीशान-पर्यन्तं चतुष्केषु पृथक् पृथक्। करीषेत्यादि। करीषं शुद्ध-गोमय-चूर्णम्। एतैरुत्तरोत्तरं सर्वाण्यपि पात्राणि पूरयेत्।

तदुक्तं हयशीर्ष-पञ्चरात्रे—पूरयेदुत्तरोत्तर इति।

प्रयोग-सारेऽपि—मृद्-बालुका-करीषैश्चोर्ध्वतः पात्राणि पूरयेदिति।

अत्र विशेषः सिद्धान्त-शेखरे—गन्धादिभिश्च कुद्दालं पूजयित्वा दिना-न्तरे। गीत-नृत्य-समायुक्त गज-वाजि-समन्वितम्। गुर्वादयो रथारूढ़ा गजा-रूढ़ास्तथापरे। गत्वा तीरं तड़ागस्य नद्याः पुष्प-वनस्य वा। तत्र शुद्धं भुवो भागं दर्भैः सम्मार्ज्य वास्त्रतः। अभ्युक्ष्य चार्घ्य-तोयेन तत्तन्मन्त्रमनुस्मरन्। हृदा भूमिं समावाह्य गन्ध-पुष्पैः समर्चयेत्। कुद्दाली-मन्त्र-मन्त्रेण खात्वा भूमिमथो मृदम्। गृहीत्वा वाम-देशेन पूरयेत् कांस्य-पात्रके। हृदा मृदं तु सम्मृज्य वस्त्रेणाच्छाद्य धारयेत्। पुरं वा निलयं वापि सर्व-मङ्गल-निस्वनैः। गुरुः प्रदक्षिणं कृत्वा मण्डपं वानयेत् ततः। तत्तत् कर्म दिवा-काले कुर्याद् रात्रौ न बुद्धिमान्। तेषु बीजारोपणमाह सुधेति। सुधा-बीजेन वमिति मन्त्रेण। दुग्धैः प्रक्षाल्येति।

महा-कपिल-पञ्चरात्रे तु विशेषः—द्वादशाक्षर-मन्त्रेण क्षालयित्वा तु वारिणेति।

सारस्वत-मतेऽपि—वीजानि तानि प्रक्षाल्य जल-क्षीरेण च क्रमादिति। एतत् सर्वं तन्त्र-विदित्यनेन सूचितम्। मूलेति मूल-मन्त्रेण अभिजप्तानि अष्टोत्तर-शतमित्यर्थः।

तदुक्तं महा-कपिल-पञ्चरात्रे—संख्यानुक्तौ शतं साष्टं सहस्रम् वा जपादिष्विति। पञ्च-घोषस्तु—पटह-कांस्य-मृदङ्ग-मुख-वाद्य-शङ्खाः। मङ्गलाचारेति। चतुरङ्गैः सुप्रसिद्ध-हुलहुल-ध्वन्यादिभिः। ततस्तानि वीजान्येकीकृत्य रात्रौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा मूल-मन्त्रेण पालिकादिषु निर्वपेदित्युक्तम्।

तदुक्तं सिद्धान्त-शेखरे—वीज-मुख्येन मूलेन प्राङ्-मुखो वाप्युदङ्-मुखः। वापयेत् सर्व-वीजानि पालिकादिष्वनुक्रमात्। वीजानामधिपः सोमस्तस्माद् रात्रौ तु निर्वपेत्।

सारस्वत-मतेऽपि—वीजेभ्यो दैवतेभ्यश्च स रात्रौ कान्ति-मान् यतः। तस्माद् गुरुस्तु वीजानि निशायामेव वापयेदिति। वीजान्याह शालीति। शालयो हैमन्तिकाः श्यामाः श्यामाकाः। कान्यकुब्ज-भाषायां साम्बा इति। गौड़-भाषायां शामा इति प्रसिद्धिः। आढ़की तुवरी अरहर इति। गौड़-भाषा-प्रसिद्धिः। निष्पावा वोरा इति गौड़-भाषा-प्रसिद्धिः। सारस्वत-मते प्रत्येकं वीजेषु देवता-पूजोक्ता यथा—स्कन्दं प्रियङ्गौ निष्पावे वायुमग्निं कुलत्थके। आढ़क्यां निर्ऋतिं सोमं मुग्धे! वैवस्वतं तिले। प्रजापतिं शालि-वीजे त्वनन्तं सर्षपेऽर्चयेत्। इमं श्यामे च माषे च वरुणं तु नगात्मजे! इति।

सिद्धान्त-शेखरे तु—प्रत्यहं सोम-पूजाप्युक्ता यथा—सोमं सम्पूजयेन्नित्यमधिवास-दिनावधि। अधिवास-दिने प्राप्ते सोममुल्लासयेद् गुरुरिति। हरिरिन्द्रेति तत्तन्मन्त्रे उक्तः।

प्रयोग-सारे—त्रि-पञ्चकाय सर्वाय शङ्कराय शिवाय च। सर्व-लोक-प्रधानाय शाश्वताय नमो नमः। विकीर्यानेन मन्त्रेण हरिद्रा-चूर्ण-मिश्रितम्। तोयं प्रवर्षयेत् तेषु सिञ्चेत् तोयैर्दिनं प्रति। प्रतिदिनमित्यर्थः। वस्त्रैर्नूतन-वस्त्रैः। बहु-वचनं कपिञ्जलाधिकरण-न्यायेन त्रित्वे पर्यवस्यति। आच्छाद्येति पात्र-चतुष्टयमेकैकेन रात्रौ बलिं क्षिपेदित्यन्वयः। प्रातः पुनः स्थल-मार्जनादि कृत्वा द्वितीय-रात्रादौ बलि-दानं प्रणवाद्यैरिति तत्र मन्त्रः। ॐ भूतेभ्यो नम एवमन्यत्रापि मन्त्रः।

महा-कपिल-पञ्चरात्रे तु विशेषः—ततो गन्ध-विमिश्रेण सिञ्चेद् वै शुद्ध-वारिणा। त्रि-रात्रं तु यथा-न्यायं पञ्च-रात्रमथापि वा।

सारस्वत-मते तु—प्ररूढान्यकुराण्यन्यो न वीक्षेत कदाचन। आचार्य एव प्रविशेत् शिष्यो वापि तदाज्ञयेति।

सिद्धान्त-शेखरेऽपि—वस्त्रैराच्छाद्य यत्नेन सुगुप्तानि च कारयेत्। सप्तसु रात्रिषु पृथग्-बलि-द्रव्याण्याह भूतेभ्य इति। करम्भो दधि-शक्तवः। अक्षता अखण्ड-तण्डुला इति राघव-भट्टः।

श्राद्ध-तत्त्व-धृत-वचने अक्षता यवा इति। यदा नवसु रात्रिषु बलिदानं तदा रात्रि-द्वये बलिदानम्। द्रव्यं देवता च पुरैवोक्तम्। तत्तद्-दिशि पायसादिना बलिर्विधेयः। तत्रेशान-पूर्वयोर्मध्ये ब्रह्मणे, नैर्ऋत-पश्चिमयोर्मध्येऽनन्ताय बलिर्देयः।

अथांकुर - परीक्षा—सिद्धान्त - शेखरे—यजमानाभि-वृद्ध्यर्थमंकुराणि परीक्षयेत्। सम्यगर्द्धं प्ररूढानि कोमलानि सितानि च। धूम्र-वर्णान्यपूर्वाणि तथा तिर्यग्-गतानि च। श्यामलानि च कुब्जानि वर्जयेदशुभानि तु। अवृष्टिं कुरुते कृष्णं धूम्राभं कलहं तथा। अपूर्वं जन-नाशं च कुभिक्षं श्यामलांकुरम्। तिर्यग्-गते भवेद् व्याधिः कुब्जे शत्रु-भयं तथा।

सारस्वत-मतेऽपि—प्ररूढैरंकुरैः कर्तुर्निर्दिशेच्च शुभाशुभम्। श्यामैः कृष्णैरंकुरैरर्थ-हानिस्तिर्यग्-रूढैर्व्याधिरान्दोलितैस्तैः। कुब्जैर्दुःखं दुष्प्ररूढैर्मृतिश्च रोगं भुग्ने स्थान-देशेष्ट-हानिरिति। अशुभे चांकुरे जाते शान्ति-होमं समाचरेत्। मूल-मन्त्रेण जुहुयाद् गुरुश्च ब्राह्मणैः सह। अघोरास्त्रेण चास्त्रेण शतं वाथ सहस्रकमित्यकुरारोपणम्।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां द्वितीये धर्म-काण्डे गुरु-शिष्य-विचाराद्यंकुरारोपणान्त-कर्म-कथन-रूप पल्लव-कथन नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

चतुर्थः परिच्छेदः

अधिवास-रूप पुष्प-कथनम्

दीक्षा-शब्द-व्युत्पत्तिः

दीक्षा-व्युत्पत्तिस्तु रुद्रयामले—ददाति शिव-तादात्म्यं क्षिणोति च मल-त्रयम्। अतो दीक्षेति सम्प्रोक्ता दीक्षा-तन्त्रार्थ-वेदिभिः।

लघु-कल्प-सूत्रे च—दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पाप-पद्धतिः। तेन दीक्षोच्यते मन्त्रे स्वागमार्थ-बलाबलात्।

योगिनी-तन्त्रे तृतीय-भागे षष्ठ-पटलेऽपि—दीयते ज्ञानमत्यर्थं क्षीयते पाश-बन्धनम्। अतो दीक्षेति देवेशि! कथिता तत्त्व-चिन्तकैः। मनसा कर्मणा वाचा यत् पापं समुपार्जितम्। तेषां विशेष-करणी परम-ज्ञानदा यतः। तस्माद् दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्र-वेदकैः। विज्ञान-फलदा सैव द्वितीया लय-कारिणी। तृतीया मुक्तिदा चैव तस्माद् दीक्षेति धीयते।

विश्वसार-तन्त्रे द्वितीय-पटले च—अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने! यस्य विज्ञान-मात्रेण देवत्वं लभते नरः। दिव्य-ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पाप-क्षयं ततः। तस्माद् दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्व-तन्त्रस्य सम्मता।

दीक्षा-माहात्म्यम्

अथ दीक्षा-माहात्म्यम्—रुद्रयामल-पूर्व - खण्डे तृतीय-पटले—देवि! दीक्षा-विहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्-गतिः। तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्। विचारं चक्र-सारस्य करणीयमवश्यकम्। अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्। तस्माद् दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकीम्।

पञ्च-दश-पटले—अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जप-पूजादिकाः क्रियाः। न भवन्ति प्रिये! तेषां शिलायामुप्त-जीव-वत्।

कल्पसूत्र-टीका-धृत-कुलार्णव-तन्त्रे—रसेन्द्रेण यथा विद्धमयः सुवर्णतां व्रजेत्। दीक्षा-विद्धस्तथैवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये! दीक्षाग्नि-दग्ध-कर्मासौ यायाद् विच्छिन्न-बन्धनः। गतस्तस्य कर्म-बन्धो निर्जीवश्च शिवो भवेत्। गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता। दीक्षा-संस्कार-सम्भिन्ने जाति-भेदो

त्वं विद्यते। शिव-लिङ्गे शिला-बुद्धिं कुर्वन् यत्-पापमाप्नुयात्। दीक्षितस्यापि पूर्वत्वं संस्मरन् तत्-पापमाप्नुयात्। दार्वश्म-लौह-मृद्-रत्न-जाति-लिङ्गं प्रतिष्ठितम्। यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्णाश्च दीक्षिताः। येन पूजित-मात्रेण चाब्रह्म-भुवनान्तिकम्। पूजितं तेन सर्वं स्याद् दीक्षितेन न संशयः। दीक्षितस्य न कार्यं स्यात् तपोभिर्नियम-व्रतैः। न तीर्थ-गमनेनापि न च शारीर-यन्त्रणैः।

पञ्चम-खण्डे षष्ठोल्लासेऽपि—गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यात्म-पोषणम्। स्व-कर्म-चरितं दण्डं पुनस्तामेव पोषयेत्। एवं सर्व-शरीरस्थ-सर्पिर्वत् परमेश्वरि! विना चोपासनाद् देवि! न ददाति फलं नृणाम्।

दीक्षा-प्रशंसा

पुरश्चरण-रसोल्लासे प्रथम-पटले—न च दीक्षा-परं ज्ञानं न च दीक्षा-परं तपः। न च दीक्षा-परं कालं तस्माद् दीक्षा गरीयसी। इति दीक्षा-प्रशंसा।

दीक्षायां विशेषः

दीक्षायां वार-तिथि-नक्षत्र-मासादि-भद्राभद्रे अस्मदत्यति-वृद्ध-प्रपितामह-कृष्णानन्दागम-वागीशेन तन्त्रसारे लिखिते, ते तत्र द्रष्टव्ये। विशेषस्तु पुरश्चरणोल्लासे—दीक्षायां चञ्चलापाङ्गि! न काल-नियमः क्वचित्। सद्-गुरोर्दर्शनादेव सूर्य-पर्व च सर्वदा। शिष्यमाहूय गुरुणा कृपया यदि दीयते। तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्यं कदाचन। एतत् सर्वं दिव्य-वीर-विषयम्। तथा च इतः पूर्वं—दिव्य-वीर-गुरुं लब्ध्वा दीक्षां कृत्वा विचक्षणः। ततः समाहितो भूत्वा पुरश्चर्यां करिष्यति। इत्युक्तं एतेन पशु-गुरुतो दीक्षायां सर्वं विचार्यमित्यायातम्।

दीक्षा-ज्येष्ठत्वादि कथनम्

कल्पसूत्र-टीका-धृत-कुलार्णवे—द्विजोऽपि दीक्षितः पश्चादन्त्यजः पूर्व-दीक्षितः। द्विजः कनिष्ठः स ज्येष्ठ इति शास्त्रस्य निर्णयः। ज्येष्ठेन च ते पूज्या नावमान्याः कथञ्चन। इति दीक्षा-ज्येष्ठत्वादि-कथनम्।

कुलार्णवेऽपि—दीक्षां विना न मोक्षः स्यात् प्राणिनां शिव-शासनात्। सा च न स्याद् विनाचार्यमित्याचार्य-परम्परा। उपासना-शतेनापि यां विना नैव सिद्ध्यति। तां दीक्षामाश्रयेद् यत्नात् श्रीगुरोर्मन्त्र-सिद्धये।

तत्रैक-मन्त्र-साधन-फलम्

महा-कपिल-पञ्चरात्र-नारायणीययोः—मन्त्री यः साधयेदेकं जप-होमार्चनादिभिः । क्रियाभिर्भूरिभिर्यस्य सिद्ध्यन्त्यन्येऽल्प-साधनात् । सम्यक्-सिद्धैक-मन्त्रस्य नासाध्यमिह किञ्चन । बहु-मन्त्र-वतः पुंसः का कथा हानिरेव सः । इत्येक-मन्त्र-साधन-फलम् ।

दीक्षाया अकरणे दोषः

राघव-भट्ट-धृतम्—पुस्तके लिखितो मन्त्रो येन सुन्दरि ! जप्यते । न तस्य ज़ायते सिद्धिर्हानिरेव पदे पदे ।

षट्-कर्म-दीपिका-धृतमपि—पुस्तके लिखिता विद्या येन सुन्दरि ! जप्यते । सिद्धिर्न जायते तस्य कल्प-कोटि-शतैरपि ।

राघव-भट्ट-धृतम्—द्विजानामनुपेतानां षट्-कर्माध्ययनादिषु । यथाधिकारो नास्तीह स्याच्चोपनयनादनु । तथा चादीक्षितानां च मन्त्र-देवार्चनादिषु । नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्यादात्मानं शिव-संस्कृतमिति ।

निन्द्य-दीक्षा-कथनम्

दीक्षाया अकरणे दोष-कथनम् । नारायणीये—यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छन्नेनापि छलेन वा । पत्रेक्षितं वा यथा-त्वत् तज्जघन्यमनर्थ-कृत् । इति निन्द्य-दीक्षा-कथनम् ।

दीक्षा-विधि-कथनम्

राघव-भट्टेऽपि—विप्रस्य विधिवद्-दीक्षामभिषेकावसानिकाम् । श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेद् दीक्षितं मनुम् । गुरु-मुख्याः क्रियाः सर्वा भुक्ति-मुक्ति-फल-प्रदाः । तस्मात् सेव्यो गुरुर्नित्यं मुक्त्यर्थं सुसमाहितैः । गुर्वनुक्ताः क्रियाः सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम् । जपो होमार्चन-विधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । इति दीक्षा-विधि-कथनम् ।

नाम-क्रिया-भेदेन दीक्षा-भेदाः

मूल-सूत्रम्—दीक्षास्तिस्रः शाक्ती शाम्भवी मान्त्री चेति । तत्र शाक्ती शक्ति-प्रवेशनात्, शाम्भवी चरण-विन्यासात्, मान्त्री मन्त्रोपदिष्टा—सर्वाश्च कुर्यादेकैकामित्येके । एतद् व्याचक्षते श्रीशङ्कराचार्याः । शाक्तीति शक्तिः कुण्ड-

लिनी पर-चिद्-रूपा तस्याः क्रिया-समभि-व्याहारेण कुलाकुल-भेदाद् ब्रह्म-नाड्यां पर-शम्भु-मेलनं शक्ति-प्रवेशः। शाम्भवी चरण-विन्यास्यादिति ते चरणाश्चत्वारः शुक्ल-रक्त-मिश्र-पर-स्वरूपाः। मान्त्री मन्त्रोपदिष्टेति।

तदुक्तं रुद्रयामले—शाक्ती शक्ति-भवा दीक्षा शक्तिः श्रीपर-कुण्डली। तस्याः प्राण-विलोमेन प्रवेशः पर-शाम्भवे। चरण-द्वय-सम्भूता शाम्भवी शीघ्र-सिद्धिदा। मान्त्री मन्त्रोद्भवा दीक्षा तच्छक्तिः स्वात्म-सम्भवा। मन्त्र-यन्त्रा-र्चनादुक्त क्रियाभिर्भोग-मोक्षदा। चरण-द्वयं शिव-शक्ति-रूपम्। तत्र सत्व-प्रधानः शुक्लः रजः-प्रधानो रक्तः तमः-प्रधानो मिश्रः। गुणातीतो निर्वाणः। साक्षात् परमानन्द-निर्भरः सदाशिव-स्वरूपः। सहस्र-दल-कमल-कर्णिका-मध्य-वर्ति-चन्द्र-मण्डल-गत-पीयूष-धारा-प्लाव्यमानाश्चिन्तनीयाः।

उक्तं च भगवता दत्तात्रेयेण—भ्रू-मध्यगौ विधि-हरौ तव शुक्ल-रक्तौ पादौ रजो-मल-गुणौ खलु सेव्यमानौ। सृष्टि-स्थिती वितनुतो हृदये तृतीय-माद्यं भजन् हरति विश्वमुदग्रसुग्रः। तुर्यं तवार्य-चरणं निरुपाधि-बोध्यम् सान्द्रामृतं शिव-पदे सततं नतोऽस्मि।

रुद्र-यामले—त्रिविधा सा भवेद् दीक्षा प्रथमा आणवी परा। शाक्ती च शाम्भवी चान्या सद्यो मुक्ति-विधायिनी। मन्त्रार्चनासन-न्यास-ध्यानोप-चारकादिभिः। दीक्षा सा आणवी प्रोक्ता यथा-शास्त्रोक्त-रूपिणी। सिद्ध्यै च शक्तिमालोक्य तया केवलया शिशोः। निरुपायं कृता दीक्षा शाक्तेयी परिकीर्तिता। अभिसन्धि विनाचार्य-शिष्ययोरुभयोरपि। देशिकानुग्रहेणैव शिष्यता व्याप्ति-कारिणी।

षडन्वय-महारत्नेऽपि—त्रिविधा सा भवेद् दीक्षा प्रथमा आणवी परा। शाक्तेयी शाम्भवी चान्या सद्यो मुक्ति-विधायिनी। मन्त्रार्चनासन-ध्यान-स्था-पनोपासनादिभिः। कृता दीक्षा सा त्वाणवी प्रोक्ता यथा-शास्त्रोक्त-रूपिणी। सिद्ध्यै स्व-शक्तिमालोक्य तया केवलया शिशोः। निरुपायं कृता दीक्षा शाक्तेयी परिकीर्तिता। अभि-सन्धि विनाचार्य-शिष्ययोरुभयोरपि। देशिकानु-ग्रहेणैव शिवता-व्यक्ति-कारिणी। सेयं तु शाम्भवी दीक्षा शिवादेशन-कारिणी।

वायवीय-संहितायामपि—शाम्भवी चैव शाक्ती च मान्त्री चैव शिवा-गमे। दीक्षोपदिश्यते त्रेधा शिवेन परमात्मना। गुरोरालोक-मात्रेण स्पर्शात् सम्भाषणादपि। सद्यः संज्ञा भवेज्जन्तोर्दीक्षा सा शाम्भवी मता। शाक्ती

ज्ञानवती दीक्षा शिष्य-देहं प्रविश्य तु । गुरुणा ज्ञान-मार्गेण क्रियते ज्ञान-चक्षुषा । मान्त्री क्रियावती दीक्षा कुम्भ-मण्डल-पूर्विका । इति नाम-क्रिया-भेदाद् दीक्षा-भेद-कथनम् ।

दीक्षा-भेदान्तरं तु शारदायां चतुर्थ-पटले—चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादि-भेदतः । क्रियावती वर्ण-मयी कलात्मा वेध-मय्यपि ।

प्रयोग-सारे—मन्त्र-मार्गानुसारेण साक्षात् कृत्वेष्ट-देवताम् । गुरुश्चोद्-बोधयेच्छिष्यं मन्त्र-दीक्षेति सोच्यते । सूत्रान्तरमाह सर्वाश्च कुर्यादेकैकां वेत्येके ।

दीक्षा-फल-कथनम्

रुद्र-यामले—आणवी बहुधा दीक्षा शाम्भवी च तथा पुनः । एकैका वापि विद्वद्भिः पठ्यते शास्त्र-कोविदैः । शिव-शक्ति-समायोगाज्जन्मान्तर-कृतात् शुभात् । शिव-पूजानुसन्धानात् कर्म-साम्यं यदा भवेत् । शिव एव तदा साक्षादाणव्या दीक्षया भवेत् । इति दीक्षा-फल-कथनम् ।

विश्वसार-तन्त्रे—चतुर्विधा तु सा दीक्षा ब्रह्मणा भाषिता पुरा । क्रिया-वती कलावती वर्ण-वेध-मयी पुनः । ताः क्रमेणापि कथ्यन्ते सर्व-सम्पत्-प्रदाः शुभाः । एवं सर्वासां दीक्षाणां मानसादि-कैवल्यान्तं समानमेव फलम् ।

तदुक्तं रुद्र-यामले—सर्वासामेव दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डितम् । अविरोधाद् भवत्येषा प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तयः ।

तत्राधिवास-विधिः

अथाधिवास-विधिः—तत्रादौ गृह-प्रवेशानन्तरं विघ्न-निवारण-पूर्वकं सूर्यः सोमादि पठित्वा भूरसीत्यादि मन्त्रैर्घट-स्थापनं कुर्यात् ।

तदुक्तं विश्वसार-तन्त्रे तृतीय-पटले—गुरुणा वात्मना शिष्यः सर्वं कुर्याद् विधानतः । गुरुणा कारयेत् कर्म शिष्यः सर्वं हरेत् सुधीः । चन्दनागरु-कर्पूरैर्धूपयेद् याग-मण्डपम् । गृहं प्रविश्य विधिना तत्र विघ्नान् नाशयेत् । कृताञ्जलि-पुटो भूत्वा मन्त्रमेनं समुच्चरेत्—ॐ सूर्यः सोमो यमः कालो महा-भूतानि पञ्च च । एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः । घटस्यारोपणं कुर्यान्मन्त्रेणानेन देशिकः । घटारोपण-मन्त्रोऽयं सर्व-तन्त्रेषु सम्मतः—ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधा या विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं इदं पृथिवीं मा हिंसीः । भूमि-शोधनमित्युक्तं सर्व-तन्त्र-समन्वितम् । मन्त्रेणा-

नेन्न देवेशि! शुक्ल-धान्यं विनिक्षिपेत्—ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञ-पतिं धिनुहि मां यज्ञनम्। ॐ प्राणो मन्त्रो दा नाम त्वा कामाय मत्वा दीर्घा ननु प्रमिति-दशानुमेषां देवो वः सविता हिरण्य-पाणिः। प्रति-गृह्णात्यच्छिद्रेण शिला-चक्षुषे त्वा मही मां पयोऽसि। हस्त-मानं घटं कृत्वा नव-रत्नोदरेण च। घटं संस्थापयेत् तत्र मन्त्रेणानेन देशिकः—ॐ आजिघ्र कलशं मह्यात्मा विशन्तुन्दवम्। पुनरूर्जानि वर्त्तस्व सा नः। सहस्रम् धुक्षोरु-धारा पयस्वती पुनर्माविशताद् रयिः।

मन्त्रेणानेन देवेशि! घटं संस्थापयेत् ततः। मुक्ता-माणिक्य-वैदूर्य-गोमेद-वज्र-विद्रुमान्। पद्मरागं मरकतं नीलं चैव क्रमान्नव। नव-रत्नानि तत्रैव निक्षिपेद् विभवावधि। मेरु-तन्त्रेऽपि—पुष्पं नीलं च वैदूर्यं विद्रुमं मौक्तिकं तथा। ततो मरकतं वज्रं गोमेदं पद्मरागकम्। प्रोक्तानि नव-रत्नानि देशिकैर्मन्त्र-वित्तमैः।

ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम-वृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे। —मन्त्रेणानेन देवेशि! जलं दद्याद् घटोपरि।

ॐ धन्नना गा धन्नना जिञ्जयेम धन्नना तीव्राः समदो जयेम। धनुः शत्रोरप-कामं कुणोतु धन्ननाः सर्वाः प्रदिशो जयेम।—मन्त्रेणानेन देवेशि! शाखां दद्याद् घटोपरि। ताम्बूलं श्रीफलं दद्यात् कदलीं वा विशेषतः।

ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनो। व्याप्तमिष्टुमीशानमुं स ईशानः सर्व-लोक-महेशानः।—मन्त्रेणानेन देवेशि! घटे पुष्पं विनिक्षिपेत्। सफलं शालि-चूर्णं च शरावं च घटोपरि। विनिक्षिप्याथ विधिना क्षीर-शाखि-समन्वितम्। सुवस्त्राच्छादनं कुर्यान्मत्रेणानेन साधकः—

ॐ वस्त्रं च पावनं श्वेतं बहु-तन्तु-विनिर्मितम्। मया निवेदितं भक्त्या वस्त्रं च प्रति-गृह्यताम्।

क्वाथितो जम्बु-चूर्णेन इन्द्र-वल्ली-दलेन च। घटं सम्वेष्टय विधिना सिन्दूरादि-विभूषितम्। स्थापयेत् तं घटं मन्त्रमुच्चार्य यत्नतः सुधीः। क्वाथितो जम्बु-चूर्णेनेति प्रदर्शनार्थमुक्तमन्येनापि तद्-विशेषो मेरु-तन्त्रे तृतीय-प्रकाशे—पञ्चाशदोषधीः क्वाथैः पूरयेत् तदनन्तरम्। एकेन सहितास्ताश्च

वर्णौषधयः क्रमादिमाः। चन्दनं चापि रक्ताख्य-चन्दनं चागुरुस्तथा। कर्पूरो-शीर-कुष्ठानि बालकं चापि केशरं। कक्कोलकं जाति-फलं जटामांसीं मुरां तथा। ग्रन्थिकं रोचना जातीपत्रं पिप्पल-विल्वकौ। पृश्नि-पर्णी चित्रकं च करञ्जं कत्तृणं तथा। कट्-फलं चापि गुञ्जा च दद्रुहं वक-काश्मरी। पद्म-कोषं शङ्ख-पुष्पी मयूरस्य शिखा तथा। प्लक्षोऽग्नि-मन्थश्च तथा मुद्ग-पर्णी कुशाः पुनः। पाषाण-भेदकः कृष्ण-शङ्ख-पुष्पी च रोहिणी। श्योणाको वृहती चैव पाटली मुख-कर्णिका। तुलसी शिखरा इन्द्र-वल्ली भृङ्गाभिधा पुनः। ततोऽपराजिता ताल-मूली चापि कृताञ्जली। दूर्वा श्रीदेव-कन्याख्या मार्ग्याख्या भद्र-मुस्तकम्। लवङ्ग-रहिताश्चैताः पञ्चाशत्-संख्यका इति।

यद्यपि प्रथम-काण्डे पञ्चाशदोषधयो निरूपितास्तथाप्येक-पञ्चाशत्व-प्राप्त्यर्थमुक्तस्य दुरूहत्व-निवृत्तये क्रम-भेद-ज्ञापनाय च पुनर्दर्शिताः। दुग्ध-वृक्ष-त्वचः क्वाथैर्ब्रह्म-वृक्षोद्भवैस्तथा। गन्ध-पङ्क-प्रसूनादि-वासितैर्वाभृतै-र्जलैरिति।

ततो घटं स्थिरी-कुर्यात् यावद् दीक्षा-विधिर्भवेत्—ॐ स्थिरो भव विडङ्ग आशुर्भव वाय्वर्वन् पृथुर्भव सुषदस्थमग्ने पुरीशराहनः। मन्त्रेणानेन देवेशि! स्थिरीकरणमुत्तमम्। ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा मन्त्रमेनं पठेत् ततः—

ॐ गुरुभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो विरूपेभ्यो विश्व-रूपेभ्यश्च वो नमः। व्रातेभ्यो व्रात-पतिभ्यश्च नमः। नमो गृह्येभ्यो गृह्य-पतिभ्यश्च वो नमः।

पुण्याहं वाचयेदादौ स्वस्ति-वाचन-पूर्वकम्—ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध-श्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्व-वेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-नेमिः। स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु।

अस्त्राय फडिति मन्त्रेण भौमान् विघ्नान् विदारयेत्। दिव्य-दृष्ट्या दिव्य-विघ्नान् दूरयेच्च चतुर्दिशि। दिव्य-दृष्टि-लक्षणं तत्रैव—अनिमेषाक्षि-दृष्टिश्च दिव्य-दृष्टिः प्रकीर्तिता।

माष-भक्तेन चान्नेन यावकेन च संयुतम्। अजा-कर्णस्य रक्तेन दुग्धेन मधुरेण च। माष-भक्त-बलिं दद्याद् भूत-प्रेत-पिशाचके—

ॐ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च पाताल-भूतले स्थिताः। पर्वताग्रे तथा वृक्षे गृह-क्षेत्रादिषु स्थिताः। तुष्टा भवन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्।

यजेच्च रक्त-कुसुमै रक्त-माहिष-शोणितैः। मत्स्य-मांसादिभिर्भृष्टै-र्दुग्धैश्च विधिनामुना। बलिं दद्याच्च तत्रापि तदा मङ्गलमारभेत्। दीक्षाया

धर्म-कर्म-रूपत्वेन तत्र विघ्न-निरास उक्तो योगिनी-तन्त्रे उत्तर-खण्डेऽष्टम-पटले—तीर्थे प्रासाद-करणे धर्मारम्भे विशेषतः। व्रत-यज्ञ-समारम्भे विघ्नानि निवसन्ति वै। तानि सम्पूजयेदादौ बलिभिर्मोदकादिभिः। अन्यथा जायते विघ्नमिति जानीहि मे प्रिये !

अथापराणि विघ्नानि शरीरे निवसन्ति वै। मानसाज्ञान-निर्हारास्तानि शृणु मम प्रिये ! कश्चिन्निवर्तको देवि ! कश्चित् प्रवर्तकस्तथा। सन्निकर्षं विदूरं वा सहस्रम् फलमेव वा। पापानुसरणं चैव आलस्येनापि दूषणम्। शोक-मोह-ज्वराव्याधि-तारुण्यं धन-लालसा। कलहं भार्यया सार्द्धं दुर्भिक्षं गृह-सङ्कटम्। नाना-व्रत-समाकीर्णं धार्मिकोऽस्मीति मानसः। प्राप्त-शोकस्तु धर्मस्य कारणे हीन-पत्निकम्। वृक्ष-पत्रं च तुलसी धात्री वृक्ष-फलं तथा। शालग्रामं शिला-खण्डं प्रतिमां दारुजां तथा। मानुषं ब्राह्मणं चैव स्वयम्भू-वर्तुलां शिलाम्। शंखं शम्बूक-भेदं च खड्गस्य मांस-सम्भवम्। दृष्टचा दावा-भवेदेवं तीर्थ-जातं जलं तथा। गङ्गायां वा नदी-रूपं पुण्य-क्षेत्रं च भूमिकाम्। इत्येतानि च विघ्नानि संयान्ति च पुनः पुनः। पूजयित्वा विधानेन द्वार-देशे न साधयेत्। कवचेनैव वीजेन सप्त-कृत्वो जपेन च। निःसार्य विघ्नान् तान् सर्वान् तदा रक्षां दिशेत् पुनः।

विश्वसार-तन्त्रे—आत्मानं रक्षयेत् तत्र वह्नि-प्राचीर-योगतः। वह्नि-वीजे चतुर्दिक्षु प्राचीरं भावयेद् धिया। तदा ताल-त्रयं दद्याद् वह्नि-वीजेन देशिकः। ऊर्ध्वोर्ध्व-क्रम-योगेन गुरूंश्च प्रणमेत् ततः—

ॐ गुरुभ्यो नमो नित्यं तदा च गुरु-पादुकाम्। परं परापरं देवि ! परात्परमतः परम्।

क्रमेण प्रणमेद् धीमान् ॐकारादि उदीरितान्। गणेशं दक्षिणे नत्वा सम्मुखे चेष्ट-देवताम्। गणेशं स्थापयेत् तस्य पूर्वोक्ते तु घटे सुधीः—

आवाहयाम्यहं देवं गणेशं शिव-नन्दनम्। व्याघ्र-चर्माम्बर-धरं व्याल-यज्ञोपवीतिनम्। गण-कोटचा परिवृतं देवं मोदक-भोजनम्। अविघ्नेशं महा-कायं सर्व-लोकैक-पूजितम्। बलिनं सर्व-शान्त्यर्थं रौद्रमावाहयाम्यहम्। एह्येहि भगवन् ! देव ! सर्व-विघ्न-विनाशक ! इमां पूजां गृहाण त्वं सर्वं मे सफलं कुरु।

सिन्दूर-रक्त-पुष्पाद्यैः पूजयेच्छिव-नन्दनम्। अञ्जल्यावाहयेदादौ सर्वत्रायं विधिः स्मृतः। स्वागतादि ततः प्रश्नं प्रत्युत्तर-समन्वितम्। आसनं

तु ततो दत्वा पाद्यमर्घ्यं निवेदयेत्—

ॐ पाद्यं सुवासितं देव ! सर्व-भूत-सुखावहम् । दूर-यात्राश्रम-हरं पाद्यं तत् प्रति-गृह्यताम् । पाद्यं नमः पाद-युगे स्वाहार्घ्यं शिरसि स्थितम् । मधुपर्कं स्वधान्ते तु पुनराचमनीयकम् । स्नानीयं च नमो ब्रूयात् पुनर्गन्धादिकं ततः । वस्त्रं यज्ञोपवीतं च नमोऽन्ते परिकल्पयेत् । अन्नं भक्ष्यं स्वधान्ते तु धूपं दीपं विधानतः । क्रमेण निक्षिपेत् तत्र देवाय विधिनामुना । अर्घ्य-पात्रे प्रदायार्घ्यं ततः शृणु वरानने ! अर्घ्योदकं भवेच्छंखे श्यामाक-यव-दूर्वके । नाना-गन्ध-समायुक्तं कुशांश्च तिल-सर्षपम् । विष्णु-क्रान्तां च यवकं षडर्घ्योऽयं प्रकीर्तितः । ॐ काण्डाच्चैव मन्त्रेण अर्घ्यं दद्याच्च साधकः । पाद्य-मन्त्रेण कुर्वीत तथा चाचमनीयकम् । ॐ नमः स्वाहा-समायुक्तं ब्रह्मत्व-फल-हेतवे । मया निवेदितं भक्त्या मधुपर्कं गृहाण मे । मूल-मन्त्रेण सर्वत्र ॐकारादि-नमोऽन्विते । छान्दसत्वान्न वर्ण-नाशः । ॐकारादि-नमोऽन्वितेन मूल-मन्त्रे-णेत्यर्थः ।

दध्ना च मधु-सर्पिभ्यां मधुपर्कः प्रकीर्तितः । यज्ञोपवीत-मन्त्रेण दद्याद् यज्ञोपवीतकम् । यज्ञोपवीत-मन्त्रस्तु—ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं बृहस्पते-र्यत् सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्रं प्रति-मुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । ॐ नाना-रत्नैश्च घटितं विश्व-कर्मादि-निर्मितम् । सर्वाङ्ग-शोभाभरणं गृहाण फल-हेतवे । ॐ वनस्पति-रसोत्पन्नो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आघ्रेयः सर्व-देवानां धूपोऽयं प्रति-गृह्यताम् । ॐ सुप्रकाशो महा-दीपः सर्वतस्तिमिरापहः । सबाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रति-गृह्यताम् ।

प्रदीपावलिभिः कुर्यान्निकटे धूप-दीपकौ । प्रक्षालनाय हस्तस्य पश्चात् पात्रं क्षिपेत् सुधीः । शातकुम्भ-प्रपूर्णेन मण्डपं रचयेत् सुधीः । गणेशं पूज-यित्वा च अर्कं विष्णुं शिवं शिवाम् । पूजयेद् विधिना तत्र घटे सर्व-समृद्धये । कूर्चमुष्टिं क्षिपेदादौ फड्-मन्त्रेण तु साधकः । तिलान् कुशान् सर्षपांश्च कूर्च-मुष्टिः प्रकीर्तिता । विकिरान् प्रक्षिपेत् तत्र सप्त सप्त शराणुना । विकिरा दीक्षायां वक्ष्यन्ते । शराणुना अस्त्र-मन्त्रेण । ततो गुरुः स वेद्यां तु गत्वा स्वस्यासने विशेत् ।

मेरु-तन्त्रे तृतीय-प्रकाशे—सञ्चिन्त्य मन्त्रेण मूर्तिमेवं तस्मिन् गुरूत्तमः । तस्यां मूर्तौ समावाह्य पूजयेदिष्ट-देवताम् । स्मृत्वा मूल-मनुं मन्त्री सम्यङ्

नाड़ी-मुखात् ततः। निर्गमस्य च चैतन्यं नासिकाग्र-विनिर्गतम्। अञ्जलौ मातृका-पद्मे महः पुष्पान्विते गुरुः। मस्तकान्तं समुत्थाप्य तस्यामावाहयेत् ततः। संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधं ततश्चरेत्। सम्मुखीकरणं चापि सकलीकरणं ततः। ततोऽवगुण्ठनं कार्यममृतीकरणं ततः। परमीकरणं कुर्यात् क्रमशः स्व-स्व-मुद्रया। क्रमाद् विदध्याच्च तत उपचारान् प्रकल्पयेत्। आसनादि प्रभूतानां उपचारान् प्रकल्प्य च। ततो मन्त्र-विधानेषु प्रोक्ताङ्गावरणान्यपि। पुनः पूर्वादि-काष्ठासु क्रमादस्त्रादिकान् यजेत्। लोक-पालान् मण्डलेषु कुम्भोपरि च तत्र वा। ऐरावतं पुण्डरीकं वामनं कुमुदाञ्जनौ। पुष्प-दन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकं तदग्रतः। सर्वान्ते लोक-पालानां तदस्त्राणां प्रपूजनम्। इन्द्रादि-पूजनात् पूर्वं ब्राह्म्यादि-पूजनमपि।

तथा च विश्वसारे—अष्ट-दिक्षु चाष्ट-कुम्भान् क्वाथ-तोय-प्रपूरितान्। ब्राह्म्यादि-मातृकाः पूज्याः सर्व-तन्त्र-समन्विताः। ज्ञात्वा ज्ञान-विधानेन गन्ध-पुष्पान्नवारिभिः। दण्डं कमण्डलु-करमक्ष-सूत्राभयं तथा। बिभ्रती कनकच्छायां ब्राह्मी कृष्णाजिनोज्ज्वला ॥१॥ शूलं कपालं परशुं नृणां पोतं मनोहरम्। वहन्ती हेम-सङ्काशा ध्येया माहेश्वरी शुभा ॥२॥ अंकुशं दण्ड-खट्वाङ्गं पाशं च दधती करैः। ध्येया बन्धूक-सङ्काशा कौमारी शर्म-दायिनी ॥३॥ चक्रं घण्टां गदां खड्गं बिभ्रती सुमनोहरा। तमाल-श्यामला ध्येया वैष्णवी शर्म-दायिनी ॥४॥ मुषलं कर-वालं च खेटकं दधती हलम्। करैश्चतुर्भिर्वाराही ध्येया काल-घनच्छविः ॥ ५ ॥ अंकुशं तोमरं विद्युत् कुलिशं बिभ्रती करैः। इन्द्रनील-निभेन्द्राणी ध्येया सर्व-समृद्धिदा ॥६॥ शूलं कपालं नृ-शिरः कपालं दधती करैः। मुण्ड-स्रङ्-मण्डिता ध्येया चामुण्डा रक्त-विग्रहा ॥७॥ अक्ष-स्रजं बीजपूरं कपालं पङ्कजं करैः। वहन्ती हेम-सङ्काशा महा-लक्ष्मी हरि-प्रिया ॥८॥

मेरु-तन्त्रे—विधाय पूजामेवं हि धूप-दीप-निवेद्यकैः। कृते निवेद्ये च ततो मण्डलं परितः क्रमात्। प्रवालांकुर-पत्राणि स्थापनीयानि मन्त्रिणा। वेदिकाया दक्ष-भागे कृत्वा स्थण्डिलमुत्तमम्। संस्थाप्य वह्निं संस्कृत्य वैश्वदेवं समारभेत्। यथा-विधि ततस्तत्र गन्धाद्यैर्देवतां यजेत्। ततः प्रणव-पूर्वाभिर्हुत्वा व्याहृतिभिः पुरा। जुहुयान्मूल-मन्त्रेण पायसेन घृतेन च। पञ्च-विंशतिभिः पश्चाद् हुत्वा व्याहृतिभिः पुरा। सम्पूज्य तां चन्दनाद्यैः पीठ-मूर्तौ नियोजयेत्।

अग्निं विसृज्य शिष्टेन पायसेन बलिं हरेत् । पार्श्वदेभ्यश्चन्दनादि-पुष्पाक्षत-समन्वितम् । तत उत्थाप्य नैवेद्यं तत्-स्थलं शोधयेत् सुधीः । पुनर्यजेच्चोपचारैः पञ्चभिर्दर्शयेत् ततः । दर्पणं व्यजनं छत्रं चामरं मुख-वासकम् । सहस्रम् च जपेन्मन्त्री मूल-मन्त्रं समाहितः ।

विश्वसारे—जलं समर्घ्य विधिना तदा कुर्वीत मङ्गलम् । द्विज-स्त्रीणां ब्राह्मणानामाशीर्वादं प्रगृह्य च । जय-शब्दैर्ब्रह्म-शब्दैर्ब्राह्मणान् परितोष्य च । बन्धु-वर्गं प्रतोष्याथ अधिवासं ततो दिशेत् । मन्त्रेणानेन द्रव्येण क्रमेण देशिकोत्तमः । अधिवासं प्रकुर्वीत शिष्यस्य सावधानतः । ॐकारं पूर्वमुच्चार्य नमोऽन्तेन समर्पयेत् । ॐ भूरसीति च मन्त्रेण मृत्तिकां प्रक्षिपेत् ततः । ॐ गन्ध-द्वारां दुराधर्षां नित्य-पुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्व-भूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम् । गन्धं दद्याच्च विधिना मन्त्रेणानेन साधकः ।

ॐ प्रपर्वतस्य वृषभस्य पृष्टां वावश्चरन्तो शशि च इयानाता आववृत्तमदधागुदक्ता । अहिं व्रध्नमनुरीषमणा विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि वैष्णवे त्वा ।

मन्त्रेणानेन विधिना शिलां दद्याद् विचक्षणः । धान्य-मन्त्रेण धान्यस्य दानं तन्त्रेषु सम्मतम्—ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तो पुरुषं पुरुषः पवि । एतान् दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च । मन्त्रेणानेन देवेशि ! दूर्वां दद्याद् विधानतः ।

ॐ श्रीश्च तेति च मन्त्रेण पुष्पं दद्याद् विधानतः । ॐ या फलिनीति च मन्त्रेण फलं दद्याद् विचक्षणः । ॐ दधिक्राव्णोऽत्यकार्षं जिष्णोरश्वस्य वाजि वः । सुरभीनो मुखाकरत् प्रणतानंसितायत् । मन्त्रेणानेन तं ध्यात्वा अधिवासं समादिशेत् । ॐ घृतवती भुवना-नामभि श्रियोर्वी पृथ्वी-मधु-दुघे सुपेशसा । द्यावा-पृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभीते अजरे भूरि-रेतसा ।

मन्त्रेणानेन देवेशि ! दद्याच्छिष्यस्य मस्तके । ॐ स्वस्ति न इति मन्त्रेण स्वस्तिकं विनिवेदयेत् । ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने सुघनासो वात-प्रमीयपतन्ती जिह्वा घृतस्य धारा अरुषो न वाजी-काष्ठाभिन्दर्न्नूर्मिभिः पिन्नमानः । इति मन्त्रेण सिन्दूरं दद्याच्च शिष्य-मस्तके ।

ॐ शङ्ख ! त्वं शङ्ख-पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् । विष्णुना

विधृता नित्यं मम शान्ति-प्रदो भव ।—शङ्ख-स्पर्शन-मन्त्रोऽयं सर्व-तन्त्रस्य सम्मतः ।

ॐ समिधोऽञ्जनं कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधु-मतं पिन्नमानः । वाजी-वहन् वाजिनं जात-वेदा देवानां वाक्षि-प्रियमादधन्त ।—मन्त्रेणानेन देवशि ! कज्जलं विनिसज्जयेत् ।

ॐ युञ्जन्ति ब्रध्न-मरुषं चरन्तं परि-तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि । रोचनां परितो दद्यान्मन्त्रेणानेन सुन्दरि !

ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यन्नमीरस्य शुष्मिणः । प्रदातारं तार्ष ऊर्जं नो धेहि द्विपदेशं चतुष्पदे । विश्व-कर्मणे स्वाहा ।—मन्त्रेणानेन देवेशि ! स्पर्शनं परि-कीर्तितम् ।

ॐ हिरण्य-गर्भः समवर्ततताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम वा ।—मन्त्रेणानेन देवेशि! काञ्चनं परितो न्यसेत् ।

ॐ रूपेण वै रूप-मर्त्यानां पृथोमा विश्व-वेदा विभजतुमुत्तमस्य पथा वेदश्चन्द्र-दक्षिणा-पश्यन्त्यन्तरीक्षं यत् सुषदुच्चैः ।—मन्त्रेणानेन देवेशि ! रूप्यं दद्याद् विधानतः ।

ॐ असौ यस्ताम्रोऽरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः । सहस्रशो वै यां हेलषीमहे ।—मन्त्रेणानेन देवेशि ! ताम्रं दद्याद् विधानतः ।

ॐ रक्षोहनो बल्-गहनः प्रोक्षयामि वैष्णवान् रक्षोहनो बल्-गहनो बल-यामि वैष्णवान् रक्षोहनो बल्-गहनो वस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहनो बल्-गहन उप-दधामि वैष्णवं रक्षोहनो बल्-गहनः पर्यसामि वैष्णवीन् वैष्णवमसि वैष्णवाः स्थ ।—मन्त्रेणानेन सिद्धार्थं दत्वा बालस्य मूर्द्धनि ।

ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानौ निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्मयेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ।—मन्त्रेणानेन देवेशि ! दर्पणं प्रतिपादयेत् ।

ॐ मनो-ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञमिमं दधातु विश्वे देवाः स इह मादयन्तामोम्प्रतिष्ठ ।—मन्त्रेणानेन देवेशि ! दीपं दद्याद् विधानतः ।

ॐ प्रतिपदसि प्रति-पदे त्वा अनु-पदसि अनु-पदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वा तेजोमयि धेहि। ॐ प्रशस्त-मात्रमसि भूत-पात्रे शिरसार्थं मम कुरु सर्वं देवी-चरण-युगलं वन्दनीयम्।

शारदा-तिलके चतुर्थ-पटले—अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्र-मयादिके। तण्डुलान् शालि-सम्भूतान् मूल-मन्त्राभिमन्त्रितान्। प्रसृतीनां च दशभिः क्षिप्त्वा चास्त्र-मनुं जपेत्। प्रक्षाल्य पात्र-वदनं विधाय कवचामुना। प्राङ्-मुखो मूल-मन्त्रेण देशिकेन्द्रश्चरुं पचेत्। श्रुवेणाज्येन संस्विन्ने दद्यात् तप्ताभि-मारणम्। मूलेन पश्चात् तत्पात्रं कवचेनावतारयेत्। अस्त्र-जप्ते कुशास्तीर्णे मण्डले विधि-वद् गुरुः। तं विभज्य त्रिधा भागमेकं देवाय कल्पयेत्। अन्यदग्नौ च जुहुयादपरं देशिकः स्वयम्। शिष्येण सार्द्धं भुञ्जीत विहिताचमनं ततः। आचान्तं शिष्यमादाय सकलीकृत्य देशिकः। ताल-प्रमाणं हृज्जप्तं क्षीरि-वृक्षादि-सम्भवम्। दन्त-काष्ठं तदा दद्याच्छिष्याय नियतात्मने। दन्तान् विशोध्य स पुनस्तत् प्रक्षाल्य विसर्जने। यथा-विधि तमाचान्तं शिखा-बन्धाभिरक्षितम्। विधाय सार्द्धममुना वेद्यां दर्भान्तरे गुरुः। शयीत तस्यां तां रात्रिमधिवासः समीरितः। विशेषस्तु मेरु-तन्त्रे तृतीय-प्रकाशे अनुसन्धेयः। इति अधिवास-विधिः।

अंकुरारोपण-प्रयोगः

अथांकुरारोपण-प्रयोगः—तत्र दीक्षा-दिवसात् प्राक् नवमे सप्तमे पञ्चमे शुभे तस्मिन् वह्नि-मण्डप-प्रान्तरे पञ्च-हस्त-मितानि पञ्च-सूत्राणि पूर्व-पश्चिम-क्रमेण पातयित्वा दक्षिणोत्तर-क्रमेण द्वादशांगुलान्तरितान्येकादश-सूत्राणि पातयेत्, तेन चत्वारिंशत् कोष्ठा भवन्ति। तेषां बहिश्चतुरो वीथीर्मार्जयेत्। मार्जन-प्रकारश्च प्रथमं पूर्वस्य चतुष्कोष्ठात्मिकामेकां वीथीं, ततो दक्षिणस्यामष्ट-कोष्ठात्मिकामपरां, पश्चिमायां चतुष्कोष्ठात्मिकामन्यामुत्तरस्यामष्ट-कोष्ठात्मिकामितरां च मार्जयेत्। ततोऽन्तश्चतुष्कस्य पूर्व-पश्चिम-पार्श्वयोर्द्वे वीथ्यौ द्वि-कोष्ठात्मिके पुनर्मार्जयेत्। तेन मण्डले चतुष्कोष्ठात्मकं कोष्ठ-त्रयमवशिष्यते। ततश्चतुष्कोष्ठ-त्रयस्थानि द्वादश-पदानि प्रत्येकं चतुष्कोष्ठं श्वेतादिभी रजोभी रञ्जयेत्।

तत्र वायु-पदे श्वेतमाग्नेये पीतं, नैऋते अरुणमीशाने कृष्णम्। ततः श्यामलेन मार्जित-वीथीरापूरयेत्। तेषु पदेषु पालिका-पञ्च-मुखी-शरावाणां

सुप्रक्षालितं त्रिगुण-सूत्र-वेष्टितं शुष्क-गोमय-चूर्ण-वालुका-मृद्भिरुत्तरोत्तर-परिपूरितम्। हरि-ब्रह्म-रुद्र-स्वरूपं कृष्ण-वर्ण-व्रणादि-रहितं पश्चिमादि-क्रमेणाग्नि-कोणमारभ्येशान-कोण-पर्यन्तं प्रत्येकं चतुष्कोष्ठेषु स्थापयेत्। ततः पश्चिम-दिशि पालिका-चतुष्के विष्णुं, मध्ये पालिका-चतुष्के ब्रह्माणं, पूर्वस्यां शराव-चतुष्के रुद्रं ध्यात्वावाह्य पूजयेत्।

ततो वमिति मन्त्रेण विष्णु-विषये ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रेण दुग्धेनाम्भसा च बीजानि प्रक्षाल्य बीजोपरि दातव्य-मन्त्रमष्टोत्तर-शतं जपेत्। ततः कङ्गौ स्कन्दं, निष्पावे वायुं, कुलत्थे वह्निमाढक्यां निर्ऋतिं, मुद्गे सोमं, तिले वैवस्वतं, शालौ प्रजापतिं, सर्षपेऽनन्तं, श्यामाके सूर्यं, माषे च वरुणं सम्पूज्य बीजानि मिश्रयित्वा तत्र सोमं पूजयित्वा प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा—

ॐ त्रि-पञ्चकाय सर्वाय शङ्कराय शिवाय च। सर्व-लोक-प्रधानाय शाश्वताय नमो नमः।

इति मन्त्रेण तेषु पात्रेषु बीजानि निर्वपेत्। ततो हरिद्रा-चूर्ण-मिश्रित-जलेन गन्ध-मिश्रित-जलेन च तानि सिञ्चेत्। उक्त-प्रकार-जल-सेचनं सोम-पूजनं चाधिवास-दिन-पर्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात्। ततो नूतन-वस्त्र-त्रयेण तानि पात्राण्याच्छाद्य प्रत्येक-रात्रिषु देवताभ्यो बलिं दद्यात्।

तत्र प्रथम-रात्रौ ॐ भूतेभ्यो नमः इति मन्त्रेण गन्ध-पुष्पे दत्वा लाज-तिल-दधि-शक्तुभिर्बलिं दद्यात्। ततः स्थान-मार्जनादि कुर्यात्। द्वितीय-रात्रौ ॐ पितृभ्यो नम इति गन्ध-पुष्पे दत्वा स-तिलान्न-तण्डुलैर्बलिं दद्यात्। तृतीय-रात्रौ ॐ यक्षेभ्यो नम इति गन्ध-पुष्पे दत्वा दधि-शक्तुर्बलिं दद्यात्। चतुर्थ-रात्रौ ॐ नागेभ्यो नम इति गन्ध-पुष्पे दत्वा नारिकेलोदक-शक्तु-पिष्टकैर्बलिं दद्यात्। पञ्चम-रात्रौ ॐ ब्रह्मणे नम इति गन्ध-पुष्पे दत्वा स-पङ्कजाक्षत-तण्डुलेन बलिं दद्यात्। षष्ठ-रात्रौ ॐ शिवाय नम इति गन्ध-पुष्पे दत्वा स-यूपान्न-बलिं दद्यात्। सप्तम-रात्रौ ॐ विष्णवे नम इति गन्ध-पुष्पे दत्वा गुडौदनेन बलिं दद्यात्। ततः पायसादिना लोक-पालेभ्यो बलि-दानम्। तत्र ईशान-पूर्वयोर्मध्ये ब्रह्मणे। नैर्ऋत-वरुणयोर्मध्ये अनन्ताय बलि-र्देयः। प्ररूढानंकुरानन्यो न पश्येत्। अशुभेषु अंकुरेषु शान्त्यादिकं कुर्यादित्यं-कुरारोपणम्।

अधिवास-प्रयोगः

अथ अधिवास-प्रयोगः—तत्रादौ गुरुर्गृहं प्रविश्य चन्दनागुरु-धूपाद्यै-र्गृहं सुवासितं कृत्वा विघ्नान् विनाश्य ॐ सूर्यः सोम इत्यादि पठित्वा घट-स्थापनं कुर्यात्। तत् क्रमस्तु—ॐ भूरसीति भूमि-शोधनम् ॥१॥ ॐ धान्यम-सीति मन्त्रेण तत्र शुक्ल-धान्य-निक्षेपः ॥२॥ ॐ प्राण इति मन्त्रेण हस्त-प्रमाणस्य घटस्योदरे नव-रत्न-दानम् ॥३॥ ॐ आजिघ्र इत्यादि-मन्त्रेण तत्र तस्य स्थापनम् ॥४॥ ॐ आप्यायस्वेति मन्त्रेण घटोपरि जल-दानम् ॥५॥ ॐ धन्न नेति तदुपरि शाखा-दानम् ॥६॥ तदुपरि ताम्बूलस्य श्रीफलस्य च दानं कदली-फलस्य वा ॥७॥ ॐ श्रीश्च तेति तदुपरि पुष्प-दानम् ॥८॥ ततः स-फलं शालि-चूर्ण-युक्तं शरावस्य घटोपरि-निधानम् ॥९॥ ॐ वस्त्रं चेति क्षीर-शाखि-शाखा-सहित - वस्त्रार्पणम् ॥१०॥ जम्बू-पञ्चाशदोषधि-क्वाथेन घट-पूरणम् ॥११॥ इन्द्र-वल्ल्या घट-वेष्टनम् ॥१२॥ घटे सिन्दूर-दानम् ॥१३॥ ॐ स्थिरो भवेति दीक्षा-पर्यन्तं घटस्य स्थिरीकरणम् ॥१४॥

एवं घटं संस्थाप्य ॐ गुरुभ्यो नमः इति पठित्वा ॐ यजमानस्य पुण्याहमित्यादिना पुण्याहं वाचयित्वा ॐ स्वस्ति न इति स्वस्ति-वाचनं कृत्वा ॐ अस्त्राय फडिति भौमान् विघ्नाननिमेषाक्षि-दृष्टि-रूप-दिव्य-दृष्ट्या चतुर्दिशि दिव्यान् विघ्नानपसार्य ॐ भूताः प्रेता इति मन्त्रेण माष-भक्तेना-न्न यावकेनाजा-कर्ण-रक्तेन दुग्धेन मधुर-द्रव्येण वा बलिं रक्त-पुष्पेण तान् पूजयेत्। ततो हुमिति सप्त-कृत्वो जप्तेन विकिरेण सर्वान् विघ्नान् निःसार्य रमिति जल-धारया चतुर्दिक्षु वह्नि-प्राकारं कल्पयेत्।

ततो वामत्यूर्ध्वोर्ध्व-क्रमेण ताल-त्रयं दत्वा ॐ गुरुभ्यो नम एवं गुरु-पादुकाभ्यः परम-गुरुभ्यः परापर-गुरुभ्यश्च ऊर्ध्वोर्ध्व-क्रमेण वामे नत्वा दक्षिणे ॐ गणेशाय नमः, मध्ये इष्ट-देव्यै नमः इति प्रणमेत्। ॐ आवाहया-म्यहमित्यादिना गणेशं ध्यात्वा एह्येहीत्यादिना घटे आवाह्य सिन्दूर-रक्त-कुसुमादिना तं पूजयेत्। तत-क्रमस्तु—स्वागत-प्रश्नोत्तरानन्तरमासन-दानम्। ॐ पाद्यमिति पादयोर्नम इति पाद्य-दानम्। शङ्खोदक-श्यामाक-दूर्वा-कुश-तिल-सर्षपापराजिता-यव-रूप-षडङ्गार्घ्यं गन्ध-युक्तं शंखे निधाय। ॐ काण्डादिभिः स्वाहेति शिरस्यर्घ्य-दानम्। पाद्य-मन्त्रेणाचमनीय-दानम्।

ॐ नम इति दधि-मधु-घृत-रूप मधुपर्कस्य स्वधेति दानम् । मूल-मन्त्रेण स्वधेति पुनराचमनीय-दानम् । मूल-मन्त्रेण नम इति स्नानीय-दानम् । ॐ यज्ञोपवीतमिति यज्ञ-सूत्र-दानम् । ॐ नाना-रत्नैश्चेत्याद्याभरण-दानम् । मूलेन नम इति गन्ध-दानम् । मूलेन वौषडिति पुष्प-दानम् । वनस्पतीति धूप-दानम् । ॐ सुप्रकाश इति दीप-दानम् । मूलेन दीपावलिभिर्नम इति नीराजनम् । मूलेन निवेदयामीति नैवेद्य-दानम् । ततो प्रागुक्त-नमो गुरुभ्य इति वन्दनम् । इति गणेशं सम्पूज्य । एवं क्रमेणार्क-विष्णु-शिव-दुर्गा घटे पूजयेत् ।

तत ॐ फडिति मन्त्रेण तिल-कुश-सर्षप-रूप-कूर्च-मुष्टिं प्रक्षिपेत् । तत ॐ अस्त्राय फडिति सप्त-कृत्वः सञ्जप्य लाज-चन्दन-श्वेत-सर्षप-भस्म-दूर्वा-रूप-विघ्न-विनाशक-विकिर-प्रक्षेपं कुर्यात् । ततो गुरुर्वेदिकोपरि स्वीयासने उपविश्य मूलेन मूर्ति कल्पयित्वावाह्य आवाहन्यादि-मुद्राः प्रदर्श्यासनादि पुष्पान्तेनेष्ट-देवतां सम्पूजयेत् । ततोऽङ्गावरणादि सम्पूजयेत् । तत्-क्रमस्तु तन्त्रसारेऽनुसन्धेयः ।

ततोऽष्टसु दिक्षु अष्ट-कुम्भान् क्वाथ-तोय-प्रपूरितान् पूर्वोक्त-मन्त्रैः संस्थाप्य तेष्वष्ट-मातृका-ध्यानावाहन-पूर्वकं पूजयेत् । ततो दश-दिक्षु इन्द्रादि-लोकपालानैरावतादीनष्टौ गजान् वज्राद्यस्त्राणि सम्पूज्य धूप-दीपौ नैवेद्यं चेष्ट-देवतायै निवेद्य वेदिकाया दक्ष-भागे मण्डलं कृत्वांकुर-पात्राणि स्थापयेत। ततो दक्षिणे स्थण्डिलं कृत्वांकुरं संस्कृत्य तत्र देवतां सम्पूज्य ॐ भूः स्वाहा, ॐ भुवः स्वाहा, ॐ स्वः स्वाहा इति व्याहृतिभिर्घृतेन हुत्वा पायसेन मूल-मन्त्रेण पञ्च-विंशति-वारं जुहुयात् । पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा गन्ध-पुष्पादिभिः सम्पूज्याग्निं विसृजेत् । ततोऽवशिष्ट-पायसेन पार्श्व-देवेभ्यो बलिं दद्यात् । ततो नैवेद्यमुत्थाप्य स्थान-मार्जनं कृत्वा पुनर्दशोपचारैरिष्ट-देवतां घटे सम्पूज्य दर्पणं चामरं व्यजनं छत्रं मुख-वासक-ताम्बूलं च दर्शयेत् । ततो मूल-मन्त्रं सहस्रधा जप्त्वा जपं समाप्य प्रणम्य ब्राह्मणान् परितोष्य मङ्गल-ध्वनि-नृत्य-गीत-पुरःसरमधिवासं कुर्यात् । यथा—

ॐ भूरसीति शिष्य-मस्तके मृत्तिका-स्पर्शनम् ॥१॥ ॐ गन्ध-द्वारा-मिति गन्धः ॥२॥ ॐ प्रपर्वतस्येति शिला ॥३॥ ॐ धान्यमसीति धान्यम् ॥४॥ ॐ काण्डादिति दूर्वा ॥५॥ ॐ श्रीश्च तेति पुष्पम् ॥६॥ ॐ याः फलिनीति

फलम् ॥७॥ ॐ दधीति दधि ॥८॥ ॐ घृतवतीति घृतम् ॥९॥ ॐ स्वस्ति न इति स्वस्तिकम् ॥१०॥ ॐ सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् ॥११॥ ॐ शङ्खं त्वमिति शङ्खः ॥१२॥ ॐ समिध इति कज्जलम् ॥१३॥ ॐ यञ्जन्तीति रोचना ॥१४॥ ॐ अन्नेति सिद्धान्नम् ॥१५॥ ॐ हिरण्येति काञ्चनम् ॥१६॥ ॐ रूपेणेति रूप्यम् ॥१७॥ ॐ असौ य इति ताम्रम् ॥१८॥ ॐ रक्षोहन इति सिद्धार्थः ॥१९॥ ॐ आकृष्णेनेति दर्पणम् ॥२०॥ ॐ मनो ज्योतिरिति दीपः ॥२१॥ ॐ प्रतिपदेति प्रशस्त-पात्रम् ॥२२॥

सर्वाण्येतानि शिष्य-मस्तके दद्यात्। ततः फडिति मन्त्रेण प्रक्षालिते नवे पात्रे मूल-मन्त्राभिमन्त्रित-दश-प्रसृति-मित-शालि-तण्डुलान् कृत्वा हुमिति मन्त्रेण पात्र-वदनं प्रक्षाल्य चरुं पचेत्। सुस्विन्ने चरौ मूलेनाभिधारणं कुर्यात्। ततो हुमिति तत्-पात्रमवतार्य कुशास्तीर्णे मण्डले फडिति मन्त्रेण स्थापयेत्। तं चरुं त्रिधा विभज्य एकं देवाय दद्यात् अपरं वह्नौ जुहुयात्। अपरं भागं शिष्येण सार्द्धं गुरुर्भुञ्जीत। तत आचान्ताय शिष्यायाङ्ग-न्यासं कृत्वा स्थिताय द्वादशांगुलं दन्त-काष्ठं गुरुर्दद्यात्। शिष्यस्तु तेन दन्त-काष्ठेन दन्तान् संशोध्य तत् काष्ठं प्रक्षाल्य विसृजेत्। तत आचान्त-शिष्येन सार्द्धं वेद्यां दर्भ-संस्तरे तां रात्रिं गुरुः शयीतेत्यधिवास-विधिः।

॥ इति श्रीप्राण-तोषिण्यां द्वितीये धर्म-काण्डे अधिवास-रूप-पुष्प-कथनं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

पञ्चमः परिच्छेदः

दीक्षा-रूप फल-कथनम्

दीक्षा-प्रकरणम्

अथ दीक्षा। विश्वसार-तन्त्रे—गुरोर्निमन्त्रणं कृत्वा परेद्युः साधकस्तदा। वस्त्रालङ्कार-वर्णाद्यैर्गोभिश्चैव विधानतः। ततः स्नात्वा विधानेन नद्यादौ साधकोत्तमः। विधानेन सङ्कल्पादिना तान्त्रिक-कर्मणि सङ्कल्पादौ सौर-मासोल्लेख उक्तः। पिच्छिला-तन्त्रे पञ्चम-पटले—सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। प्रयोगादीनि सर्वाणि सौरेणैव समाचरेत्।

विश्वसारे द्वितीय-पटले—अंकुरारोपणानन्तरम्। मातृकाः पूजयेत् तत्र गौर्याद्याः सर्व-सम्मताः। गणेशाद्याः पूजयेत् ताः क्षमस्वेति क्षमां वदेत्। मातृकाः पूर्वमुक्ताः। वसोर्धारा तदा देया सर्व-विघ्न-विनाशिनी। पूजयेत् परया भक्त्या राजोपरिचरं बुधः।

तत्र वृद्धि-श्राद्धादिकम्

तथा नान्दीमुख-श्राद्धं कुर्याच्च विधिनामुना। पितरं पितामहं चैव तथैव प्रपितामहम्। जीवे पितरि तत् श्राद्धं कुर्यात् तत् पितृ-पूर्वकम्। मातामहं प्रमातामहं वृद्ध-प्रमातामहं ततः। षट्-पिण्डान् प्रक्षिपेद् देवि! तानुपास्य सुसाधकः। नाम-गोत्रानुरूपेण श्राद्धं कुर्याद् विधानतः। देवता-पूर्वकं श्राद्धं कुर्यान्नान्दीमुखं ततः। पुरोरवा साद्रवाश्च सर्व-कार्येषु देवता। नान्दीमुख-वसुः सत्या देवता परिकीर्तिता। सर्वं दैव-क्रमेणैव श्राद्धे दद्याज्जलादि च। यत्तु महानिर्वाण-तन्त्रे दशमोल्लासे—नान्दीमुखाश्च पितरो नान्दीमुख्यश्च च मातरः। पितामहादयोऽप्येवं मातामहादयोऽपि च। श्राद्धे नान्द्याभ्युदयिके समुल्लेख्या तथा—तत्रादौ देव-पक्षे तु वाक्यं शृणु शुचि-स्मिते! कालादीनि निमित्तानि वरानने! समुल्लिख्य ततः परम्। तत्तत्-कर्माभ्युदयार्थमुक्त्वा साधक-सत्तमः। पित्रादीनां त्रयाणां तु मात्रादीनां तथैव च। मातामहानां च मातामह्यादीनामपि प्रिये! षष्ठ्यन्तं कीर्तयेन्नाम गोत्रोच्चारण-पूर्वकम्। विश्वेषां चैव देवानां श्राद्धं पदमुदीरयेत्। कुश-निर्मितयोः पश्चाद् विप्रयोरहमित्यपि। करिष्ये परमेशानीत्यनुज्ञा-वाक्यमीरितम्। विश्वान् देवान् परित्यज्य पितृ-पक्षे तु पार्वति!

तथा मातामहस्यापि पक्षेऽनुज्ञा प्रकीर्तिता। इति मात्रादीनां मातामह्या-दीनां च श्राद्धमुक्तं तद् द्वादश-दैविक-श्राद्ध-परम्।

विश्वसारोक्त-वचनं तु आभ्युदयिक-श्राद्ध-परं। तदपि सामगानामेव। ऋग्वेद-यजुर्वेदयोस्तु नव-दैवत-श्राद्धमिति। एवं च द्वादश-दैवताभ्युदयिक-श्राद्धयोरुक्त-प्रमाण-दर्शनादिच्छा-विकल्पयति। विश्वसारे तथा—पुण्याहं वाचयित्वा तु सर्व-कार्यं समुद्दिशेत्। इति वृद्धि-श्राद्धम्।

तत्र पञ्च-देव-पूजा

पञ्च-देव-पूजापि तत्रैव—सर्वत्र सर्व-कार्येषु गणेश-घट-पूर्वकम्। गणेशं सवितारं च शिवां शिवमतः परम्। विष्णुं च पूजयेद् यत्नात् सर्व-कार्यार्थ-सिद्धये। लक्ष्मीं सरस्वतीं गङ्गां यमुनां च तथैव च। दिक्-पालान् दिग्गजान् देवानृषीन् विघ्न-वासिनीं ग्रहांस्ततः परम्। मास-राशि-तिथी-योगान् करणानि च पार्वति! पूजयेत् परमा भक्त्या सर्व-तन्त्र-समन्वितान्। दिक्-पालादि-पूजा पूर्वमुक्ता तद्-विशेषस्त्वग्रतोऽनुसन्धेयः। सम्प्रति ग्रह-पूजा-र्थमादौ ग्रह-मन्त्रा उच्यन्ते।

तत्र ग्रह-पूजा ग्रह-मन्त्रोद्धारः

ग्रह-यामले चतुर्थ-पटले—प्रणवो वह्निमारूढः शिव आस्येन्दु-संयुतः। मायायाः सप्तमः सर्गश्चतुर्वर्णो रवेर्मनुः। मन्त्रस्तु—ॐ ह्रां ह्रीं सः॥ १॥ प्रणवः क-चतुर्थस्तु स मनुः स्वर-विन्दुकः। हादि-वह्नि-समारूढश्चतुर्दश-स्वरान्वितः। विन्दू र-षष्ठः सर्गश्च इन्दोर्वेदार्णको मनुः। मन्त्रस्तु—ॐ घ्रौं श्रौं सः॥ २॥ तारः शिखि-समारूढः शिवो मुख-समन्वितः। विन्द्वाढ्यः पुटि-तानेन माषाहादिः ससर्गकः। पञ्च-वर्णात्मको देवि! भौमस्य कथितो मनुः। मन्त्रस्तु—ॐ ह्रां ह्रीं ह्रां सः॥३॥ तारो नाद-समारूढः सतुर्यः स-मनु-स्वरः। विन्दुरेतद् द्वयं भानोर्द्वि-चतुर्थार्णकस्तथा। पञ्च-वर्णात्मको देवि! बुध-मन्त्रः समीरितः। मन्त्रस्तु—ॐ ह्रौं ह्रौं ह्रां सः॥ ४॥ तारः क-दशमार्णश्च स-मनु-स्वर-विन्दुकः। एतत् त्रयं सूर्य-तुर्यो गुरोः पञ्चार्णको मनुः। मन्त्रस्तु—ॐ ज्रौं ज्रौं ज्रौं सः॥ ५॥ चन्द्रजादि-द्वितीयश्च दिन-नाथ-त्रितुर्यकः। चतुर्वर्णात्मको मन्त्रः शुक्रस्य कथितः प्रिये! मन्त्रस्तु—ॐ ह्रौं ह्रीं सः॥ ६॥ प्रणवो र-चतुर्थस्तु स-मनु-स्वर-विन्दुकः। एतद् द्वयं सूर्य-तुर्यश्चतुर्वर्णः शनेर्मनुः। मन्त्र-स्तु—ॐ शौं शौं सः॥ ७॥ मनु-स्वराढ्यो घ-तुर्यः सविन्दुस्तेन सम्पुटः। ख-

षष्ठो मुख-विन्द्वाढ्यो भानु-तुर्यास्तकः प्रिये ! चतुर्वर्णात्मको मन्त्रः श्रीराहोः समुदीरितः। मन्त्रस्तु—ॐ छौं छां छौं सः ॥ ८ ॥ तारो द-पञ्चमो वर्णो मनु-स्वर-नभोऽन्वितः। साम्य-विन्दुः ख-षष्ठार्णः सोष्ठावो विन्दुनाष्टमः। सूर्य-तुर्यो महेशानि ! केतोः पञ्चार्णको मनुः। मन्त्रस्तु—ॐ फौं फां फौं सः ॥९॥

ग्रह-पूजा-क्रमः

पूजा-क्रमस्तु—आदौ मन्त्रं समुच्चार्य पश्चात् द्रव्यमुदीरयेत। सम्प्र-दान-पदं पश्चात् त्यागात्मकं पदं ततः। इति रुद्रयामलीय-वचनानुसारेण मूल-मुच्चार्य एतत् पाद्यं ॐ सूर्याय ग्रहाय नम इत्यादिना पूजयेत्। सर्वेषामेव क्रमो ज्ञेयः।

ग्रह-पुरश्चरणादिकम्

प्रसङ्गात् तेषां पुरश्चरणादिकं लिख्यते। यथा ब्रह्म-यामले शिव-वाक्यम्—विगुणे तु ग्रहे देवि ! व्याधि-शत्रु-नृपार्दने। राष्ट्रोपप्लवने घोरे आयुषो नाश आगते। जाति-ध्वंसे कुलोच्छेदे सर्वनाश उपस्थिते। धन-पुत्रादि-कामे च कुर्याद् ग्रह-पुरस्क्रियाम्। दशोक्त-वर्ष-संख्येन सहस्रेण जपेन तु। पुर-श्चरणमुद्दिष्टं सर्वेषां व्योम-चारिणां। दशांशं जुहुयाद् वह्नौ त्रि-मध्वाक्त-समिद्-वरैः। कल्पोक्तैर्गन्ध-कर्पूर-मिश्रितेनोदकेन च। तर्पयेद् देवतां देवि ! तद्-दशांश-क्रमेण तु। अभिषिञ्चेत् तद्-दशांशं कर्पूर-वासितैर्जलैः। तद्-दशांश-क्रमेणैव कुर्याद् ब्राह्मण-भोजनम्। आद्यन्ते महती पूजा दक्षिणा विभ-वावधि। इति ग्रह-पुरश्चरणम्।

ग्रह-दानादिकम्

अतस्तत् साधकेनापि कर्तव्यं ग्रह-पूजनम्। अन्यथा ग्रह-दोषेण न कदाचित् फलं भवेत्। सर्वाणि साधनानीह कृत्वा भक्त्या विधानतः। ऐहिके फल-भाङ् न स्याद् विना हि ग्रह-पूजनम्। कथयामि समासेन ग्रह-साधनमुत्त-मम्। चन्द्र-तारानुकूलं हि दिनं ग्राह्यं विचक्षणैः। ये ग्रहाश्चाभवन् दुष्टा-स्तान् प्रयत्नेन पूजयेत्। वस्त्र-पुष्पाणि सर्वाणि तत्तद् वर्णानि दापयेत्। जुहु-यात् तु यथा-शक्ति ग्रहेष्विष्ट-प्रसिद्धये। तत्तद्-ग्रहोक्त-द्रव्याणि तेभ्यो दत्त्वा द्विजे दिशेत्।

ग्रह-दानं तु ग्रह-यामले षष्ठ-पटले। श्रीदेव्युवाच—दीन-बन्धो ! दया-सिन्धो ! यदि तुष्टोऽसि मां प्रति। आपद्-विनाशनं कर्म कृपया कथय

प्रभो ! ईश्वरोवाच—तैल-वर्ति-प्रपन्नस्य दीपस्य पवनात् प्रिये ! विनाशः स्याद् यथा तद्-वदकाले प्राण-संक्षयः । अत आपद्-विनाशाय दीर्घायुष्कत्व-हेतवे । सारमेकं प्रवक्ष्यामि यत्नाद् दानं समाचरेत् । तुला-दानं च यो दद्याद् ग्रह-विप्राय सुन्दरि! आपन्मुक्तो भवेत् सोऽपि भुवि सम्मोदते सुखम् ॥१॥ सुवर्णस्य तुलां दद्याद् ग्रह विप्राय यः प्रिये ! तस्य तुष्टः सुर-गुरुरायु-र्वृद्धि करोति सः । यस्तु रौप्य-तुला-दानं दद्याद् ग्रह-द्विजाय च । सन्तुष्टस्तस्य शुक्रः सन् संसृजेत् दीर्घ-जीवितम् ॥२॥ ग्रह-द्विजाय यो दद्यात् तुलां ताम्रस्य पार्वति ! संतुष्टो मङ्गलस्तस्य दीर्घायुष्ट्वं करोति हि ॥३॥ यो दद्याद् ग्रह-विप्राय पित्तलस्य तुलां प्रिये ! तस्य तुष्टो बुधः कुर्यादायुः पुष्टिं स-गौरवम् ॥४॥ ग्रह-विप्राय लौहस्य तुलां यस्तु प्रयच्छति । प्रीतः शनैश्चरस्तस्य विपुलायुः प्रयच्छति ॥५॥ सीसकस्य तुलां दद्यात् ग्रह-विप्राय यः प्रिये ! तस्याशु राहुः सुप्रीतः सौभाग्यायुः प्रयच्छति ॥६॥ यः खर्पर-तुलां दद्याद् ग्रह-विप्राय सुन्दरि ! सन्तुष्टो भगवान् केतुस्तस्यायुर्वर्द्धयेत् सुखम् ॥७॥ तुलां ताम्रस्य यो दद्याद् ग्रह-विप्राय सुन्दरि ! आदित्यस्तस्य सुप्रीतो दीर्घायुः परियच्छति ॥८॥ ग्रह-विप्राय यो दद्यात् तुलां कांस्यस्य सुन्दरि ! सन्तुष्टस्तस्य रात्रीशो विभूत्यायुः प्रयच्छति ॥ ९ ॥

वैदूर्यं नील-माणिक्ये पद्म-रागं च मौक्तिकम् । वज्रं परेशं गोमेदं तथा मरकतं प्रिये ! दद्यादुत्सृज्य विप्राय स्वयं च विभृयात् करे । इति ग्रह-दानम् ।

ग्रह-कवचादिकम्

अथ ग्रह-कवचम् । अष्टादश-पटले—पार्वत्युवाच—श्रीशान ! सर्व-शास्त्रज्ञ देवताधीश्वर ! प्रभो ! अक्षयं कवचं दिव्यं ग्रहादि-दैवतं विभो ! पुरा संसूचितं गुह्यं सुभक्ताक्षय-कारकम् । कृपा मयि तवास्ते चेत् कथय श्री-महेश्वर ! श्रीशिव उवाच—शृणु देवि ! प्रियतमे ! कवचं देव-दुर्लभम् । यद् धृत्वा देवताः सर्वे अमराः स्युर्वरानने ! तव प्रीति-वशाद् वच्मि न देयं यस्य कस्यचित् ।

ॐ ह्रां ह्रीं सोः मे शिरः पातु श्रीसूर्य-ग्रह-भू-पतिः । ॐ घौं ग्लौं सोः मे मुखं पातु श्रीचन्द्रो ग्रह-राजकः । ॐ ह्रां ह्रीं ह्रां सः करौ पातु ग्रह-सेनापतिः कुजः । पायादथ ॐ ह्रौं ह्रौं ह्रां सः पादौ ज्ञो नृप-बालकः । ॐ ग्रौं ग्लौं ग्रौं सः कटिं पातु पायादमर-पूजितः । ॐ ह्रौं ह्रीं सः दैत्य-पूज्यो हृदयं

परिरक्षतु । ॐ शौं शौं सः पातु नाभिं मे ग्रह-प्रेष्यं शनैश्चरः । ॐ छौं छां छौं सः कण्ठ-देशं श्रीराहुर्देव-मर्दकः । ॐ फौं फां फौं सः शिखी पातु सर्वाङ्ग-मभितोऽवतु । ग्रहाश्चैते भोग-देहा नित्यास्तु स्फुटित-ग्रहाः । एतदंशांश-सम्भूताः पान्तु नित्यं तु दुर्जनात् । अक्षयं कवचं पुण्यं सूर्यादि-ग्रह-दैवतम् । पठेद् वा पाठयेद् वापि धारयेद् यो जनः शुचिः । स सिद्धिं प्राप्नुयादिष्टां दुर्लभां त्रिदशैस्तु याम् । तव स्नेह-वशादुक्तं जगन्मङ्गल-कारकम् । ऋषिः प्रोक्तो भैरवोऽस्य छन्दोऽनुष्टुप् प्रकीर्तितम् । श्रीसूर्यादि-ग्रहास्तत्र देवताः परिकीर्तिताः । सर्व-कामार्थ-संसिद्ध्यै विनियोगो मयोदितः । ग्रह-यन्त्रान्वितं कृत्वाऽभीष्टमक्षयमाप्नुयात् । इति ग्रह-यामले पार्वतीश्वर-सम्वादे जगद्-दुर्लभाक्षय-नाम-कवचम् समाप्तम् ।

दीक्षादौ तिथि-पूजा

अथ तिथि-पूजा । गायत्री-तन्त्रे । श्रीमहादेव उवाच—तिथेर्ध्यानं विना देवि ! तिथेर्मन्त्रं तथैव च । अज्ञात्वा परमेशानि ! दिन-कृत्यं करोति यः । तस्य सर्वं भवेद् व्यर्थं दिन-कृत्यं वरानने ! या तिथिः सा महा-माया आद्या-मूर्तिर्जगन्मयी । कृष्ण-पक्षे कृष्ण-वर्णा शुक्ले चन्द्र-सम-प्रभा ।

तिथि-ध्यान-मन्त्र-पूजादिकम्

द्वि-भुजां शुक्ल-रूपां च खेलत्खञ्जन-गामिनीं । द्वि-लोचनां शशि-कलां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां । तप्त-हाटक-निर्माण-नानालङ्कार-भूषितां । दाड़िमी-वीज - सदृश - दशन - द्युति - शोभनां । ध्यायेत् प्रतिपदं देवीं जप - पूजा-विशुद्धये । मन्त्रो यथा…ग्रीं प्रतिपद्भ्यः स्वाहा ॥१॥

एवं द्वि-लोचनां शशि-कलां शुद्ध-स्फटिक-शोभनां । शुद्धाभरण-शोभा-ढ्यां शुक्ल-वस्त्र-परिच्छदां । नाना-कटाक्ष-संयुक्त-भ्रू-लता-परिशोभितां । सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तां खञ्जनाञ्चित-लोचनां । द्वि-भुजां सुन्दराङ्गीं च किशोरीं नव-यौवनां । ध्यात्वा द्वितीयां चार्वङ्गि ! जपेन्मन्त्रं यथा शृणु । ऐं द्वितीयायै स्वाहा ॥२॥

शुक्ल-पद्म-प्रतीकाशां शुक्ल-वस्त्र-परिच्छदां । शुक्लाभरण-शोभाढ्यां पुण्डरीकोपरि-स्थितां । द्वि-लोचनां शशि-कलां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां । कटाक्ष-विशिखोपेतां द्वि-भुजां तृतीयां भजेत् । ॐ ऐं तृतीयायै स्वाहा ॥३॥

चतुर्थीं शुक्ल-चार्वङ्गीं यज् ज्ञात्वा सिद्धितां व्रजेत् । कुन्द-पुष्प-समा-भासां द्वि-भुजां लोल-लोचनां । शुक्ल-वस्त्र-परीधानां शुक्लाभरण-भूषितां । सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तां खञ्जनाञ्चित-लोचनां । ऐं हुं चतुर्थ्यै स्वाहा ॥४॥

पञ्चमीं शृणु चार्वङ्गि ! सर्व-सिद्धि-प्रदायिनीम् । यज् ज्ञात्वा परमेशानि ! तिथेः फलमवाप्नुयात् । शुद्ध-स्फटिक-सङ्काशां श्वेत-पद्मोपरिस्थितां । हास्य-युक्तां प्रसन्नास्यां कटाक्ष-विशिखोज्ज्वलां । कन्दर्प-धनुराकार-भ्रू-लता-परिशोभितां । द्वि-भुजां श्वेत-वर्णां च श्वेतालंकार-भूषितां । लोचन-द्वय-संयुक्तां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां । मृणाल-सदृशाकार-बाहु-वल्ली-विराजितां । खेलत्-खञ्जन-गामीं च चारु-चूड़ा-विराजितां । ह्रीं ऐं ह्रीं पञ्चम्यै स्वाहा ।। ह्रीं ऐं ह्रीं विशेषः । श्रीपञ्चमी-दिने कर्तव्यं पूजनं महत् । निरीक्ष्य दक्षिण-नाथे यद्-ध्यान-पूजादिकं चरेत् । ध्यायेत् परम-यत्नेन पञ्चमी-तिथि-रूपिणीम् । ध्यात्वा पाद्यादिकं दत्वा प्रजपेद् दशधा मनुम् । ततस्तु पूजयेद् देवीं शारदां वाग्-विलासिनीम् ।।५।।

कुन्द-पुष्प-समाभासां द्वि-भुजां लोल-लोचनां । कटाक्ष-विशिखोद्दीप्तां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां । दाड़िमी-वीज-सदश-दशन-द्युतिमुज्ज्वलां । शुक्लालङ्कार-सुभगां शुक्लासन-निवासिनीम् । शुक्ल-वस्त्र-परिच्छिन्नां शुक्ल-हार-विनोदिनीं । द्वि-भुजां चन्द्र-वदनां ध्यायेदात्म-विभूतये । ॐ ह्रीं षष्ठ्यै स्वाहा ।।६।।

शरच्चन्द्र-प्रतीकाशां द्वि-भुजां शशि-शेखरां । लोचन-द्वय-संयुक्तां खेलत्-खंजन-गामिनीं । सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तामञ्जनाञ्चित-लोचनां । कटाक्ष-विशिखोपेतां भ्रू-लता-परिशोभितां । शुक्लासन-समासीनां शुक्लाभरण-भूषितां । शुक्ल - वस्त्र - परीधानां ध्यायेदात्म - विभूतये । ह्रीं ॐ सप्तम्यै स्वाहा ॐ ह्रीं ।।७।।

राका-चन्द्र-प्रतीकाशां द्वि-भुजां चन्द्र-शेखरां । पूर्ण-चन्द्र-मुख-श्रेणीं कुटिलालक-शोभितां । हास्य-युक्तां प्रसन्नास्यां श्वेत-वस्त्र-परिच्छदां । श्वेताभरण-शोभाढ्यां किशोरीं नव-यौवनां । माला-कटाक्ष-संयुक्तां भ्रू-लता-परिशोभितां । सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तामञ्जनाञ्चित-लोचनां । क्रीं हुं ऐं अष्टम्यै स्वाहा ऐं हुं क्रीं ।।८।।

श्वेत-पद्म-प्रतीकाशां द्वि-भुजां लोल-लोचनां । दाड़िमी-वीज-सदृश-दन्त-पंक्ति-परिच्छदां । शुक्ल-पट्टाम्बर-धरां शुक्ल-वस्त्रोत्तरीयणीं । ललाटे पट्टिकां शुद्धां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां । नानाभरण-दीप्ताङ्गीं पीत-गन्ध-प्रलेपितां ।

मुक्ता-वर्तुल-हारेण कम्बु-कण्ठ-सुशोभितां । नाना-माल्य-परिच्छिन्नां चित्र-राज-विराजितां । ॐ हुं नवम्यै स्वाहा हुं ॐ ॥९॥

मल्लिका-पुष्प-सङ्काशां द्वि-भुजां लोल-लोचनां । श्वेतासनोपविष्टां च श्वेतांशुक-परिच्छदां । श्वेताभरण-संयुक्तां श्वेत-गन्ध-विलेपनीं । सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तामञ्जनाञ्चित-लोचनां । ऐं ॐ दशम्यै स्वाहा ॐ ऐं ॥ १०॥

केतकी-पुष्प-सङ्काशां भ्रू-लता-परिभूषितां । नाना-कटाक्ष-संयुक्तां मत्त-द्विरद-गामिनीम् । नानालङ्कार-सुभगां पीत-वस्त्र-परिच्छदां । पीत-गन्ध-प्रलिप्ताङ्गीं सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां । दाड़िमी-वीज-सदृश-दन्त-पंक्तिमनुत्तमां । द्वि-भुजां सुन्दरीं देवीं नमाम्यात्म-विभूतये । ॐ क्रीं ॐ एकादश्यै स्वाहा ॐ क्रीं ॐ ॥११॥

पीत-पद्म-समाभासां शुक्ल-वस्त्र-परिच्छदां । शुक्ल-चन्दन-सिक्ताङ्गीं द्वि-भुजां लोल-लोचनां । शुक्लाभरण-शोभाढ्यां शुक्लासन-समाश्रयां । दाड़िमी-वीज-सदृश-दशन-द्युति-शोभनां । सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तां ललाट-पट्टिकां शुभां । ह्रीं ॐ ह्रीं द्वादश्यै स्वाहा ह्रीं ॐ ह्रीं ॥१२॥

रक्त-चन्द्र-प्रतीकाशां किशोरीं नव-यौवनां । रक्त-वस्त्र-परीधानां कुटिलालक-मण्डितां । द्वि-भुजां सुन्दरीं शुद्धां पूर्ण-चन्द्रमुख-प्रभां । द्वि-लोचनां चन्द्र-रेखां विष्णु-पूज्यां वृहत्-कटीं । सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तामञ्जना-ञ्चित-लोचनां । नाना-कटाक्ष-संयुक्तां नाना-श्रृंगार-शोभनां । ध्यात्वा त्रयोदशीं देवीं प्रजपेन्मन्त्रमुत्तमम् । ॐ ऐं त्रयोदश्यै स्वाहा ऐं ॐ ॥१३॥

शुद्ध-स्फटिक-सङ्काशां हरिद्-वस्त्र-विनोदिनीं, नानालङ्कार-सुभगां पीत-माल्य-परिच्छदां । श्वेत-पद्म-समासीनां द्वि-भुजां लोल-लोचनां, कटाक्ष-विशिखोद्दीप्तां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां । दाड़िमी - वीज -सदृश-दशन-द्युति-मुज्ज्वलां, कदम्ब-कोरकाकार-स्तन-द्वय-मनोहरां । हास्य-युक्तां प्रसन्नास्यां किशोरीं नव-यौवनां । क्रीं ॐ ह्रीं चतुर्दश्यै स्वाहा ह्रीं ॐ क्रीं ॥१४॥

सप्तम-पटले । श्रीमहादेव उवाच—पूर्णिमां श्रृणु चार्वङ्गि ! यया सिद्धि-मयो भवेत् । कोटि-विद्युल्लताकारां चतुर्बाहु-समन्वितां, पीतांशुक-परीधानां रत्न-हार-विराजितां । शङ्ख-कङ्कण-केयूर-नाना-श्रृङ्गार-भूषितां, रत्न-कुण्डल-संयुक्त-स्फुरद्-गण्ड-मनोहरां । त्रि-भङ्ग-ललिताकारां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां, कटाक्ष-लक्ष-संयुक्तां भ्रू-लता-परिशोभितां । ह्लीं ॐ क्रीं ॐ पूर्णिमायै स्वाहा ॐ क्रीं ॐ ह्लीं ॥१५॥

एतत् ते कथितं देवि ! पूर्ण-मन्त्रं परात्परम् । एतास्तु तिथयो देवि ! शुक्ल-पक्षे वरानने ! कृष्ण-पक्षे महेशानि ! तिथयस्तु सुशोभनाः । नीलाञ्जन-चय-प्रख्याः किशोर्यो नव-यौवनाः । तासां ध्यानं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय । दलिताञ्जन-सङ्काशां पीतांशुक-परिच्छदां, पीत-गन्ध-प्रलिप्ताङ्गीं पीताभरण-भूषितां । पीत-पद्म-समासीनां किशोरीं नव-यौवनां, द्वि-लोचनां चन्द्र-रेखां द्वि-भुजां कोरक-स्तनीं । ललाट-पट्टिका-शुद्धां सिन्दूर-तिलकोज्ज्वलां, खेलत्-खञ्जन-गामीं च त्रिभङ्गि-ललिताकृतिम् । दाड़िम-बीज-सदृश-दशन-ज्योतिरुज्ज्वलां । कृष्ण-पक्षे महेशानि ! एतद् ध्यानं प्रशस्यते । सर्वासां परमेशानि! एकेन भवति प्रिये ! सर्वासां पूर्व-वन्मन्त्रममावास्यां बिना शिवे !

अमावास्या-मनुं देवि! शृणुष्व वर-वर्णिनि ! ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ अमावास्यायै स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ ।

पक्ष-ध्यानादिकम्

अथ वक्ष्यामि सफलं पक्ष-ध्यानं वरानने ! शङ्ख-कुन्द-समाभासां नव-यौवन-संयुतां, चतुर्भुजां त्रि-नयनां मत्त-द्विरद-गामिनीं । ललाट-पट्टिका-मध्ये सिन्दूर - तिलक - स्थिति, भ्रमद्-भ्रमर-नीलाभामञ्जनाञ्चित-लोचनां । पीतांशुक-परीधानां कृष्ण-वस्त्रोत्तरीयिणीं, नानालङ्कार-सुभगां नील-पद्मोपरि-स्थितां । घूर्णायमान-नयनां नील-पद्म-विधारिणीं, सदा-षोडश-वर्षीयां कदम्ब-कोरक-स्तनीं । हीरक-द्युति-सङ्काश-दशन-ज्योतिरुज्ज्वलां, नाना-पुष्प-मयैर्हारैर्नाना-गन्ध-मयीं परां, प्रत्यहं भावयेद् देवीं शुक्ल-पक्ष-स्वरूपिणीं । ऐं ऐं क्लीं क्लीं शुक्ल-पक्षाय स्वाहा ऐं ऐं क्लीं क्लीं ।

कृष्ण-पक्षे महेशानि ! अधुना निगदामि ते । महा-मरकत-श्यामां चतुर्बाहु-समन्वितां, पीनोत्तुङ्ग - कुचां रम्यां चित्र-वस्त्र-विलासिनीं । नाना-शृङ्गार-वेशाढ्यां स्फुरच्चकित - लोचनां, सिन्दूर-तिलकोद्दीप्तामंजनाञ्चित-लोचनां । कन्दर्प-धनुराकार-भ्रू-लता-परिशोभितां, रत्न-हारेण सहितां नाग-हार-विराजितां । पीत-पद्म-समासीनां चित्र-चूड़ा-विराजितां, पीत-विद्युत्-समा-कान्त्युत्तरीय-वसनच्छविं । पूर्ण-चन्द्र-मुखीं देवीं कृष्ण-पक्ष-स्वरूपिणीं । ॐ ॐ कृष्ण-पक्षाय स्वाहा ॐ ॐ ।

तिथि-पक्ष-मन्त्र-ध्यानादिकम्

श्रीशिव उवाच—तिथेर्ध्यानं तिथेर्मन्त्रं पक्ष-ध्यानं तथैव च । पक्ष-मन्त्रं तथा देवि ! दिवसे दिवसे सुधीः । प्रत्यहं कुरुते यस्तु तस्य सिद्धिरदूरतः ।

एतास्तु तिथयो देवि ! सूर्य-मण्डल-संस्थिताः। पक्ष-ध्यानं प्रथमतस्तिथि-ध्यानं ततः प्रिये ! पक्ष-मन्त्रं ततो जप्त्वा तिथि-मन्त्रं ततो जपेत्। ततः सिद्धिमवाप्नोति जप-पूजादिका च या। दिन-कृत्यं महेशानि ! यः करोति दिने दिने। पक्ष-पूजां प्रथमतः कृत्वा सिद्धिमवाप्नुयात्।

तिथि-पूजाद्यकरणे दोषः

तिथि-पूजां विना देवि ! जप-यज्ञादिका क्रियाः। सर्व निष्फलतां याति आम-पात्रमिवाम्भसि। दिवसे-दिवसे देवि ! तिथिमासाद्य यत्नतः। प्रातः-काले ततो धीमान् तिथि-ध्यानं समाचरेत्। दशधा जपेन्मन्त्रं सूर्यं दृष्ट्वा प्रयत्नतः। तदा तिथि-फलं प्राप्य सर्वं पूजा-फलं लभेत्। एतत् तत्त्वमविज्ञाय आयुर्याति दिने दिने। तिथि-रूपा महा-देवी महा-माया जगन्मयी। ध्यान-मन्त्रं विना देवि ! सर्वेषां सिद्धि-नाशिनी। प्रत्यहं कुरुते यस्तु जप-ध्यानं तिथेः प्रिये ! गङ्गा-स्नान-फलं सोऽपि लभते नात्र संशयः। अश्वमेध-महा-यज्ञे व्यासो होता यदि प्रिये ! विफलमश्वमेधं हि तिथि-ध्यानं विना भवेत्। अमृतेनामृतं कृष्णे प्रीयन्ते देवताः क्रमात्। प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां तपनः कलाम्। विश्वदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं तु प्रजा-पतिः। पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम्। नवमीं कृष्ण-पक्षस्य पिबतीन्दुः कलामपि। दशमीं मरुतश्चापि रुद्र एकादशीं कलाम्। द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीं। चतुर्दशीं पशु-पतिः कलां पिबति नित्यशः। ततः पञ्चदशीं चापि पिबन्ति पितरः कलाम्।

तिथि-कवचादिकम्

अथ तिथि-कवचम्—अस्य तिथीनां कवचस्य श्रीअश्वत्थामा-बलि-व्यास-हनुमद्-विभीषण-कृप-परशुरामाः ऋषयो, गायत्री छन्दः, श्रीमृत्यु-ञ्जय-शिवः देवता, धर्मार्थ-काम-मोक्षेषु विनियोगः।

पूर्वे पातु सदा नित्या क्रोङ्कारी प्रतिपत्-तिथिः, क्लीङ्कारी पातु मे नित्यं द्वितीया ब्रह्म-पूजिता। ऐङ्कारी पातु मे नित्यं तृतीया पश्चिमे परा, ब्लुङ्कारी पातु मे नित्यं चतुर्थी विष्णु-पूजिता। ब्लुङ्कारी पातु मे नित्यमूर्ध्वं-देहमहर्निशं, ह्लींकारीं पातु मे नित्यं पञ्चमी मुख-मण्डलं। श्रीङ्कारी पातु मे नित्यं षष्ठी-रूपा च पार्वती, स्त्रीङ्कारी सप्तमी पातु नित्यं मे नाभि-मण्डलं। हुङ्कारी चाष्टमी नित्यं कण्ठं मे पातु सर्वदा, श्रीङ्कारी नवमी नित्यं

स्वाधिष्ठानं सदाऽवतु । दशमी पातु मे नित्यं हस्त-युग्मं यथा तथा, एकादशी सदा पातु चाक्षि-युग्ममहर्निशम् । द्वादशी पातु मे नित्यं हस्त-युग्मं यथा तथा, त्रयोदशी महा-लक्ष्मीः क्षेत्र-स्थान-निवासिनी । त्रयोदशी पातु नित्यं हंस इत्यक्षरात्मिका, हङ्कारः पातु मे नित्यं पाद-युग्ममहर्निशं । सःकारः पातु मे नित्यं पादाग्रात् केश-मण्डलं, चतुर्दशी महा-माया सर्वत्र परिरक्षतु । स्वाकारश्चतुर्दशी नित्यानित्यं मे धन-सम्पदं । हाकारः पूर्णिमा नित्यं देहि मे आयु-वर्धनं । श्रीं हुँ ह्लीं स्वाहा सर्व-रूपा देवी तिथि-रूपा च मां परिरक्षतु सर्वदा । हूं ह्लीं अमावास्या सदा पातु दारान् पुत्र-परिच्छदं । ह्लीं हुं ह्लीं स्वाहा । कथितं कवचं देवि ! त्रैलोक्येषु च दुर्लभम्, इदं कवचमज्ञात्वा कवचान्यं पठेत् तु यः । अन्येषां कवचानां च तेजांसि हरते तिथिः, तस्माद् यत्नेन हे देवि ! तिथीनां कवचं पठेत् । ध्यानं मन्त्रं तथा स्तोत्रं कवचं च तथा प्रिये ! कलि-काल-मतं देवि ! पर-तत्वं विनिर्गतं । इति ते कथितं देवि ! सारात् सारं परात्परम् । इति श्रीवर्ण-विलास-तन्त्रे गणेश-जतुकर्ण-सुभगा-सम्वादे तिथि-कवचं समाप्तम् ।

मासादीनां ध्यानं तु कामधेनु-तन्त्रादावनुसन्धेयमत्र ग्रन्थ-गौरव-भिया न लिखितम् ।

अकारादि-वर्णानां ध्यानादिकम्

अथ वर्णानां ध्यानादिकं वर्णोद्धार-तन्त्रोक्तम् । प्रणाम-मन्त्रस्तु सर्वत्र कामधेनु-तन्त्रोक्त इति । तद्-यथा—

केतकी-पुष्प-गर्भाभां द्वि-भुजां हंस-लोचनां, शुक्ल-पट्टाम्बर-धरां पद्म-माल्य-विभूषिताम् । चतुर्वर्ग-प्रदां नित्यं नित्यानन्द-मयीं परां, वराभय-करां देवीं नाग-पाश-समन्विताम् । एवं ध्यात्वा अकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ अ ॥

ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि षड्-भुजां रक्त-लोचनां । रत्न-कङ्कण-केयूर-हारोज्ज्वल-कलेवरां । सिद्धां सिद्धि - प्रदां सौम्यां सिद्ध - गन्धर्व - सेवितां । एवं ध्यात्वा सुर-श्रेष्ठां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ आ ॥

धूम्र-वर्णां महा-रौद्रीं पीताम्बर-युतां परां । कामदां सिद्धिदां सौम्यां नित्योत्साह-विवर्द्धिनीं । चतुर्भुजां तु वरदां हरि-चन्दन-भूषिताम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ इ ॥

चतुर्भुजां रक्त-वर्णां रक्त-पुष्पोप-शोभितां। चारु-चन्दन-दिग्धाङ्गीं रक्त-पङ्कज-लोचनाम्। रक्त-चीर-परीधानां धर्म-कामार्थ-मोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा सुर-श्रेष्ठां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ ई॥

पीत-वर्णां त्रि-नयनां पीताम्बर-धरां परां। द्वि-भुजां जटिलां भीमां सर्व-सिद्धि-प्रदायिनीं। एवं ध्यात्वा सुर-श्रेष्ठां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ उ॥

द्वि-भुजां शुक्ल-वर्णां च जटा-मुकुट-शोभितां। शुक्ल-माल्याम्बर-धरां चारु-चन्दन-भूषिताम्। चतुर्वर्ग-प्रदां नित्यां रक्त-पङ्कज-लोचनां। एवं ध्यात्वा तु तन्मन्त्रं दशधा जपमाचरेत्॥ ऊ॥

षड्-भुजां नील-वर्णां च नीलाम्बर-धरां परां। नानालङ्कार-भूषाढ्यां सर्वालंकृत-मस्तकां। भक्ति-प्रदां भगवतीं भोग-मोक्ष-प्रदायिनीं। एवं ध्यात्वा सुर-श्रेष्ठां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। पञ्च-प्राण-मयं वर्णं चतुर्ज्ञान-मयं तथा। रक्त-विद्युल्लताकारं ऋकारं प्रणमाम्यहं॥ ऋ॥

ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्वि-भुजां पद्म-लोचनां। सन्तप्त-स्वर्ण-वर्णाभां सर्वालङ्कार-भूषितां। रक्त-पद्मेक्षणां देवीं रत्न-हार-विभूषिताम्। एवं ध्यात्वा सुर-श्रेष्ठां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। चतुर्ज्ञान-मयं वर्णं पञ्च-प्राण-मयं सदा। त्रिशक्ति-सहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये॥ ॠ॥

स्वर्ण-चम्पक-वर्णां च स्वर्णालङ्कार-विग्रहां। चतुर्भुजां त्रि-नयनां रक्त-चन्दन-चर्चिताम्। प्रणमामि सदा देवीं धर्म-कामार्थ-मोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ ऌ॥

ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि पीत-वर्णां चतुर्भुजां। पीताम्बर-परीधानां नानालङ्कार-मस्तकां। विचित्र- माल्याभरणां देव -दानव- सेवितां। चतुर्वर्ग-प्रदां नित्यां नित्योत्साह - विवर्द्धिनीं। एवं ध्यात्वा ब्रह्म - रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ ॡ॥

रक्ताम्बर-परीधानां षड्-भुजां रक्त-लोचनां। विचित्राभरणां नित्यां चतुर्वर्ग-प्रदायिनीं। ईषद्-हास्य-मुखीं सौम्यां देव-गन्धर्व-सेविताम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ ए॥

विचित्र-रूपिणीं देवीं विचित्राम्बर-धारिणीं। विचित्र-माल्याभरणां चतुर्बाहु-समन्वितां। नानालङ्कार-संयुक्तां चतुर्वर्ग-फल-प्रदाम्। देव-दानव-

गन्धर्वैः सेवितां मोक्ष-कांक्षिभिः । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।। ऐ ।।

रत्नालङ्कार-संयुक्तां पद्म-राग-प्रभां शुभाम् । शरत्-पूर्णेन्दु-वदनां विचित्र-वसनान्वितां । चतुर्भुजां त्रि-नयनां स्मेरास्यां नील-कुन्तलां । विद्युद्-दाम-समानाङ्गीं मुक्ता-पंक्ति-स्रजं भजे । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।। ओ ।।

चतुर्भुजां त्रि - नयनां जटा - मुकुट - मण्डितां । श्वेत-रोहित-पीतादि-पुष्प-हारोपशोभितां । सदा स्मेर-मुखीं सौम्यां चतुर्वर्ग-प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।। औ ।।

जवा-दाड़िम-पुष्पाभां द्वि-भुजां रक्त-लोचनां । रक्ताम्बर-परीधानां रक्तालङ्कार-भूषितां । चतुर्वर्ग-प्रदां सौम्यां वरदां नाग-शेखरां । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।। अं ।।

सन्तप्त-हेम-वर्णाभां सर्वालङ्कार-भूषितां । रत्न-यज्ञोपवीतां च रत्न-कङ्कण-राजितां । पूर्णेन्दु-वदनां सौम्यां तुरीय-कर-संयुतां । चन्द्र-सूर्याग्नि-रूपेण नयन-त्रितयान्वितां । साधकाभीष्टदां नित्यां धर्म-कामार्थ-मोक्षदां । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।। अः ।।

जवा-यावक-सिन्दूर-सदृशीं कामिनीं परां । चतुर्भुजां त्रि-नेत्रां च बाहु-वल्ली-विराजिताम् । कदम्ब - कोरकाकार - स्तन-युग्म-विराजिताम् । रत्न-कङ्कण- केयूर-हार- नूपुर-भूषिताम् । एवं ककारं ध्यात्वा तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।। क ।।

बन्धूक-पुष्प-सङ्काशां रत्नालंकार-भूषिताम् । वराभय-करां नित्या-मीषद्-हास्य-मुखीं पराम् । एवं ध्यात्वा खकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । गुण-त्रय-युतं देवि ! पञ्च-देव-मयं सदा । त्रिशक्ति-संयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ।। ख ।।

दाड़िमी-पुष्प-संकाशां चतुर्बाहु-समन्विताम् । रक्ताम्बर-धरां नित्यां रक्तालंकार-भूषिताम् । एवं ध्यात्वा गकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । पञ्च-प्राण-मयं वर्णं सर्व - शक्त्यात्मकं प्रिये ! तरुणादित्य-संकाशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ।। ग ।।

मालती-पुष्प-वर्णाभां षड्-भुजां रक्त-लोचनां । शुक्लाम्बर-परीधानां शुक्ल-माल्य-विभूषितां । सदा स्मेर-मुखीं रम्यां लोचन-त्रय-राजितां । एवं ध्यात्वा घकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रि-गोल-संयुतम् । सर्वगं सर्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥ घ ॥

धूम्र-वर्णां महा-घोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजां । पीताम्बर-परीधानां साधकाभीष्ट-सिद्धिदां । एवं ध्यात्वा महा-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । सर्व-देव-मयं वर्णं त्रिगुणं लोल-लोचने! पञ्च-प्राण-मयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहं ॥ङ॥

तुषार - कुन्द- पुष्पाभां नानालंकार-भूषिताम् । सदा षोडश-वर्षीयां वराभय-करां पराम् । शुक्ल-वस्त्रावृत-कटिं शुक्ल-वस्त्रोत्तरीयिणीं । वरदां शोभनां रम्यामष्ट-बाहु-समन्विताम् । एवं ध्यात्वा चकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ च ॥

ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्वि-भुजां तु त्रि-लोचनां । पीताम्बर-धरां नित्यां वरदां भक्त-वत्सलां । एवं ध्यात्वा छकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिबिन्दु-सहितं वर्णं सर्वेश्वर-संयुतम् । पीत-विद्युल्लताकारं छकारं प्रणमा-म्यहम् ॥ छ ॥

नानालंकार - संयुक्तैर्भुजैर्द्वादशभिर्वृताम् । रक्त - चन्दन - दिग्धाङ्गीं चित्राम्बर - विधारिणीं । त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्त-वत्सलाम् । एवं ध्यात्वा जकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ ज ॥

सन्तप्त-हेम-वर्णाभां रक्ताम्बर-विभूषिताम् । रक्त-चन्दन-लिप्ताङ्गीं रक्त-माल्य-विभूषिताम् । चतुर्दश-भुजां देवीं रत्न-हारोज्ज्वलां पराम् । एवं ध्यात्वा झकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ झ ॥

चतुर्भुजां धूम्र-वर्णां कृष्णाम्बर-विभूषिताम् । नानालङ्कार-संयुक्तां जटा-मुकुट-राजिताम् । ईषद्-हास्य-मुखीं नित्यां वरदां भक्त-वत्सलां । एवं ध्यात्वा ञकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ ञ ॥

मालती - कुन्द - पुष्पाभां पूर्ण-चन्द्र-निभेक्षणाम् । दश-बाहु-समायुक्तां सर्वालंकार-भूषिताम् । पर-मोक्ष-प्रदां नित्यां सदा स्मेर-मुखीं पराम् । एवं ध्यात्वा टकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ ट ॥

पूर्ण-चन्द्र-निभां देवीं विकसत्-पंकजेक्षणाम् । सुन्दरीं षोडश-भुजां धर्म-कामार्थ-मोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा ठकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ ठ ॥

जवा-सिन्दूर-संकाशां वराभय-करां पराम्। त्रि-नेत्रां वरदां नित्यां पर-मोक्ष-प्रदायिनीं। एवं ध्यात्वा डकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। चतुर्ज्ञान-मयं वर्णमात्मादि-तत्व-संयुताम्। पीत-विद्युल्लताकारां डकारं प्रणमाम्यहम्॥ ड॥

रक्तोत्पल-निभां रम्यां रक्त-पंकज-लोचनाम्। अष्टादश-भुजां भीमां महा-मोक्ष-प्रदायिनीं। एवं ध्यात्वा ढकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। सदा त्रिगुण-संयुक्तमादि-तत्व-मयं सदा। रक्त-विद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्॥ ढ॥

द्वि-भुजां वरदां वन्द्यां भक्ताभीष्ट-प्रदायिनीं। राजीव-लोचनां नित्यां धर्म-कामार्थ-मोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा णकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ ण॥

चतुर्भुजां महा-शान्तां महा-मोक्ष-प्रदायिनीं। सदा षोडश-वर्षीयां रक्ताम्बर-धरां पराम्। नानालंकार-भूषाम् वा सर्व-सिद्धि-प्रदायिनीं। एवं ध्यात्वा तकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ त॥

नील-वर्णां त्रि-नयनां षड्-भुजां वरदां पराम्। पीत-वस्त्र-परीधानां सदा सिद्धि-प्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा थकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। पञ्च-देव-मयं वर्णं पञ्च-प्राण-मयं सदा। तरुणादित्य-सङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥ थ॥

चतुर्भुजां पीत-वस्त्रां नव-यौवन-संस्थिताम्। अनेक-रत्न-घटित-हार-नूपुर-शोभिताम्। एवं ध्यात्वा दकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। त्रिशक्ति-सहितं देवि! त्रिबिन्दु-सहितं सदा। आत्मादि-तत्व-संयुक्तं दकारं प्रणमाम्यहम्॥ द॥

षड्-भुजां मेघ-वर्णां च रक्ताम्बर-धराम् परां। वरदां शुभदां रम्यां चतुर्वर्ग-प्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा धकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ ध॥

दलिताञ्जन-वर्णाभां ललज्जिह्वां सुलोचनाम्। चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारु-चन्दन-चर्चिताम्। कृष्णाम्बर-परीधानामीषद्-हास्य-मुखीं सदा। एवं ध्यात्वा नकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥ न॥

विचित्र-वसनां देवीं द्वि-भुजां पंकजेक्षणाम्। रक्त-चन्दन-लिप्ताङ्गीं पद्म-माला-विभूषिताम्। मणि-रत्नादि - केयूर- हार- विग्रहाम्। चतुर्वर्ग-

प्रदां नित्यां नित्यानन्द-मयीं पराम् । एवं ध्यात्वा पकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ प ॥

प्रलयाम्बुद-वर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् । भक्ताभय-प्रदां नित्यां नानालंकार-भूषिताम् । एवं ध्यात्वा फकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ फ ॥

नील-वर्णां त्रि-नयनां नीलाम्बर-धरां परां । नाग-हारोज्ज्वलां देवीं द्वि-भुजां पद्म-लोचनाम् । एवं ध्यात्वा बकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्ति-सहितं वर्णं विविधामृत-लेपिताम् । स्वयं कुण्डलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥ ब ॥

तड़ित्-प्रभां महा-देवीं नाग-कंकण-शोभिताम् । चतुर्वर्ग-प्रदां देवीं साधकाभीष्ट-सिद्धिदाम् । एवं ध्यात्वा भकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्ति-सहितं वर्णं त्रिविन्दु-सहितं प्रिये ! आत्मादि-तत्त्व-संयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम् ॥ भ ॥

कृष्णां दश-भुजां भीमां पीत-लोहित-लोचनां । कृष्णाम्बर-धरां नित्यां धर्म-कामार्थ-मोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा मकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्ति-सहितं वर्णं त्रिविन्दु-सहितं सदा । आत्मादि-तत्त्व-संयुक्तं हृदिस्थं प्रणमाम्यहम् ॥ म ॥

धूम्र-वर्णां महा-रौद्रीं षड्-भुजां रक्त-लोचनां । रक्ताम्बर-परीधानां नानालंकार-भूषिताम् । महा-मोक्ष-प्रदां नित्यामष्ट-सिद्धि-प्रदायिनीं । एवं ध्यात्वा यकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्ति-सहितं वर्णं त्रिविन्दु-सहितं सदा । प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमव्ययम् ॥ य ॥

ललज्जिह्वां महा-रौद्रीं रक्तास्यां रक्त-लोचनां । रक्त-वर्णामष्ट-भुजां रक्त-पुष्पोप-शोभिताम् । रक्त-माल्याम्बर-धरां रक्तालंकार-भूषिताम् । महा-मोक्ष-प्रदां नित्यामष्ट-सिद्धि-प्रदायिकाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्ति-सहितं देवि ! आत्मादि-तत्त्व-संयुतम् । सर्व-तेजोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम् ॥ र ॥

चतुर्भुजां पीत-वस्त्रां रक्त-पंकज-लोचनाम् । सर्वदा वरदां भीमां सर्वालंकार-भूषिताम् । योगीन्द्र-सेवितां नित्यां योगिनीं योग-रूपिणीं । चतुर्वर्ग-प्रदां देवीं नाग-हारोप-शोभिताम् । एवं ध्यात्वा लकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ ल ॥

कुन्द-पुष्प-प्रभां देवीं द्वि-भुजां पंकजेक्षणाम् शुक्ल-माल्याम्बर-धरां रत्न-हारोज्ज्वलां पराम्। साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्ध-सेविताम्। एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ व ॥

चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारु-चन्दन-चर्चिताम् । शुक्ल-वर्णां त्रि-नयनां वरदां च शुचि-स्मिताम्। रत्नालंकार-भूषाढ्य श्वेत-माल्योप-शोभिताम्। देव-वृन्दैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्ष-कांक्षिभिः। एवं ध्यात्वा शकारं तु तन्मन्त्र दशधा जपेत् ॥ श ॥

शुक्लाम्बरां शुक्ल-वर्णां द्वि-भुजां रक्त-लोचनां । श्वेत-चन्दन-लिप्ताङ्गीं मुक्ता-हारोप-शोभितां । गन्धर्व-गीयमानां च सदानन्द-मयीं परां। अष्ट-सिद्धि-प्रदां नित्यां भक्तानन्द - विवर्द्धिनीम्। एवं ध्यात्वा षकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। त्रिशक्ति-सहितं वर्णमात्मादि-तत्त्व-संयुतम्। प्रणम्य सततं देवि ! हृदि भावय सुन्दरि ॥ ष ॥

करीष-भूषिताङ्गीं च साट्टहासां दिगम्बरीं। अस्थि-माल्याष्ट-भुजां वरदाम्बुजेक्षणाम् । नागेन्द्र-हार-भूषाढ्यां जटा-मुकुट-मण्डितां । सर्व-सिद्धि-प्रदां नित्यां धर्म-कामार्थ-मोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा सकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ स ॥

चतुर्भुजां रक्त-वर्णां शुक्लाम्बर-विभूषितां । रत्नालङ्कार-संयुक्तां वरदां पद्म-लोचनाम्। ईषद्-हास्य-मुखीं लोलां रक्त-चन्दन-चर्चितां। स्याद् दात्रीं च चतुर्वर्ग-प्रदां सौम्यां मनोहराम् । गन्धर्व-सिद्ध-देवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीं। एवं ध्यात्वा हकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥ ह ॥

तन्मन्त्र-पुटितं कृत्वा मूल-मन्त्रं ततो जपेत्। इति सर्व-वर्णेषु ज्ञेयम्। अन्यथा निष्फलं ज्ञेयं जप-पूजादि-साधनम्। दीक्षा च निष्फला ज्ञेया तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नतः। कृत्वा जपं प्रकुर्वीत यथोक्त-फलमाप्नुयात्। शैवे शाक्ते वैष्णवे च सर्व-तन्त्रेष्वयं विधिः। तन्मन्त्र-पुटितं मन्त्रं दशधा दशधा जपेत्।

वर्ण-ध्यानाकरणे दोषः

दीक्षादौ गुरुणा सार्द्धं कर्तव्यं मन्त्र-शोधनम्। अन्यथा निष्फला दीक्षा जप-पूजादिकं च यत्। सद्-गुरुः संयतो नित्यं ध्यात्वाभ्यर्च्य जपादिकम्। गुरु-चैतन्य-मात्रेण चैतन्यं जनयेत् ततः। संस्कारं च शोधनं च सागमेन विशेषतः। तन्मन्त्र-पुटितं कृत्वा शतमष्टोत्तरं जपेत्।

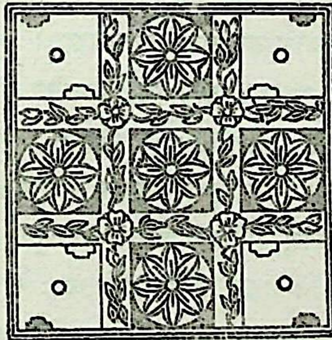
दीक्षादौ गुरुणा पूर्वं कर्तव्योऽयं क्रमः सदा। पञ्चाशद्-वर्ण-मनुना पुटिता मनवः प्रिये ! चतुर्वर्ग-प्रदाः शान्ता यथोक्त-फलदाः सदा। अन्यथा निष्फला दीक्षा जप-पूजादि-साधनम् । विधिनानेन हीना या सा दीक्षा निष्फला भवेत् । इह दारिद्र्यमतुलमन्ते च निरयं व्रजेत् ।

दीक्षादौ गुरु-कर्तव्य-क्रम एव प्रयत्नतः । आद्यावसाने वर्णेन पुटितं प्रजपेन्मनुम् । शिष्यः प्रयत्नतो नित्यं कुर्यादेतं क्रमं प्रिये ! पूजादौ वा जपादौ वा अन्यथा विफलं भवेत् ।। इति वर्णानां ध्यानम् ।

अकारादि-वर्णानां पूजा-मन्त्र-कथनम्

एतेषां मन्त्रस्तु 'ॐ अकाराय नमः' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

।। इति श्रीप्राण-तोषिण्यां द्वितीये धर्म-काण्डे दीक्षा-रूप-फल-कथनं नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।।

षष्ठः परिच्छेदः

नाना-विधा दीक्षा-कथनम्

दीक्षादौ पूजा-क्रमं च

पञ्च-देवादि-वर्णान्त-पूजानां सर्वत्रोपयोगित्वेनादौ लिखितं सामान्यार्घ्य-स्थापनमन्तरमेव कर्तव्यम् ।

शारदायां चतुर्थ-पटले—आचम्य विधिना तत्र सामान्यार्घ्यं विधाय च। द्वारमन्त्राम्बुभिः प्रोक्ष्य द्वार-पूजां समाचरेत् । सामान्यार्घ्य-स्थापनं तु मण्डप-द्वार्येव । द्वार-पूजा तु अर्थ-काण्डेऽनुसन्धेया ।

रुद्र-यामले पूर्व-खण्डे द्वितीय-पटले—मेरुपृष्ठ ऋषिः प्रोक्तः सुतलं छन्द उच्यते । कूर्मो देवतासन-योगे विनियोगः प्रकीर्तितः । माया-वीजं समुच्चार्य कूर्मासनाय ते नमः । पार्ष्णि-घात-त्रयेणैव वारयेद् भूमि-विघ्नकान् । ताल-त्रयेणान्तरीक्षान् तथा विघ्नान् निवारयेत् ।

पिच्छिला-तन्त्रे पञ्चम-पटले—सौरे मासीत्यादि प्रागुक्तम् । विश्वसारे—क्षेत्राधिपं क्षेत्रपालं गृह-देवीं ततः परम् । गन्ध-पुष्पौ धूप-दीपौ नैवेद्यं च निवेदयेत् । एषां पूजां विलंघ्याथ नार्चयेद् देवतान्तरम् ।

शारदायां—पञ्च-गव्यार्घ्य-तोयाभ्यां प्रोक्षयेद् याग-मण्डपम् । चतुष्पथान्तां तच्छुद्धिं विदध्याद् वीक्षणादिभिः । वीक्षणं मूल-मन्त्रेण शरेण प्रोक्षणं मतम् । तेनैव ताड़नं दर्भैर्वर्मणाभ्युक्षणं मतम् । चन्दनागुरु-कर्पूरैर्धूपयेदन्तरं सुधीः । विकिरान् विकिरेत् तत्र सप्त-जप्ताच्छराणुना । लाज-चन्दन-सिद्धार्थ-भस्म-दूर्वा-कुशाक्षताः । विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वे विघ्नौघ-नाशनाः । सोम-शम्भोस्तु विशेषो राघव-भट्ट-धृतो यथा—विकिरान् शुद्ध-लाजान् वा सप्त-मन्त्राभि-मन्त्रितान् । अस्त्राद्भिः प्रोक्षितानेतान् कवचेनावगुण्ठितान् । नाना-प्रहरणाकारान् विघ्नौघ-विनिवारकान् । अस्त्र-जप्तेन दर्भाणां मुष्टिमामार्जयेच्च तत् । ईशस्य दिशि वर्धन्या आसनाय प्रकल्पयेत् । पुण्याहं वाचयित्वा तु ब्राह्मणानुपवेश्य च । उक्तेषु मण्डलेष्वेकं वेदिकायां समालि-

खेत् । विशेन्मृद्वासने मन्त्री प्राङ्-मुखो वाप्युदङ्-मुखः । बद्ध-पद्मासनो मौनी समाहितो जितेन्द्रियः । ऋजु-कायो जितेन्द्रिय इति मेरु-तन्त्रे पाठः ।

मङ्गलांकुर-पात्राणि स्थापयेद् दिक्षु देशिकः । मङ्गल-रूपाणि यान्यंकुर-पात्राणि उक्त-रीत्या उक्तानि तानि दिक्षु स्थापयेदित्यर्थः । कृताञ्जलि-पुटो भूत्वा वाम-दक्षिण-पार्श्वयोः । नत्वा गुरुं गणेशानं भूत-शुद्धिं समाचरेत् । कर-शुद्धिं समापाद्य कुर्यात् ताल-त्रयं ततः । ऊर्ध्वोर्ध्व-मन्त्र-मन्त्रेण दिग्-बन्ध-मपि देशिकः । तेन सोऽञ्जलितस्तेजो-रक्षां कुर्यात् समन्ततः । ऋषिश्छन्दो दैवतानि न्यसेन्मन्त्रस्य मन्त्र-वित् । आत्मनो मूर्ध्नि वदने हृदये च यथा-क्रमम् ।

प्रपञ्च-सारेऽष्टम-पटले—ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसैव धार्यश्छन्दोऽक्षरत्वाद् रसना-गतं स्यात् । धियावगन्तव्य-तया सदैव हृदि प्रविष्टा मनु-देवता च । विधाय मूल-मन्त्रेण प्राणायामं यथा-विधि । विदध्यान्मातृका-न्यासं मन्त्र-न्यासमतः परम् । अंगुष्ठादिष्वंगुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः । अस्त्रं तत् ताल-योर्न्यस्य कुर्यात् ताल-त्रयादिकम् । दिशस्तेनैव बध्नीयाच्छोटिकाभिः समा-हितः । हृदादिषु च विन्यस्येदङ्ग-मन्त्रैस्ततः सुधीः । हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वह्नि-वल्लभा । शिखायै वषडित्युक्त्वा कवचाय हुमीरितम् । नेत्र-त्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडिति क्रमात् । षडङ्ग-मन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोज-येत् ।

अंसोरु-युग्मयोर्विद्वान् प्रादक्षिण्येन देशिकः । धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमै-श्वर्यं न्यस्य तु क्रमात् । मुख-पार्श्व-नाभि-पार्श्वेष्वधर्मादीन् प्रकल्पयेत् । धर्मा-दयः स्मृताः पादाः पीठ-गात्राणि चापरे । अनन्तं हृदये पद्मसस्मिन् सूर्येन्दु-पावकान् । एषु स्व-स्व-कला न्यस्येन्नामाद्याक्षर-पूर्वकान् । सत्वादींस्त्रीन् गुणान् न्यस्येत् तथैवात्र गुरूत्तमः । आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमत्र तु । ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठ-मनुं ततः । एवं देह-मये पीठे चिन्तयेदिष्ट-देवताम् ।

मुद्रां प्रदर्श्य विधिवदर्घ्य-स्थापनमाचरेत् । शङ्ख-मन्त्राम्बुना प्रोक्ष्य वामतो वह्नि-मण्डले । साधारं स्थापयेद् विद्वान् विन्दु-स्रुत-सुधा-मयैः । तोयैः सुगन्धि-पुष्पाद्यैः पूजयेत् तं यथा-विधि । आधारं पावकं शङ्खं सूर्यं तोयं निशाकरम् । स्मरेद् वह्न्यर्क-चन्द्राणां कलास्तास्तेष्वनु-क्रमात् । कलास्तु

प्रथम-काण्डे निरूपिताः। मूल-मन्त्रं जपेत् स्पृष्ट्वा न्यासे तस्याङ्ग-मन्त्र-वित्। हृन्मन्त्रेणाभि-सम्पूर्य हस्ताभ्यां छादयन्नपः। जपेद् विद्वान् यथा-न्यायं देशिको देवता-धिया। अस्त्र-मन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठ्य च। धेनु-मुद्रां समापाद्य बोधयेत् स्व-स्व-मुद्रया। दक्षिणे प्रोक्षणी-पात्रमाधायाद्भिः प्रपूरयेत्। किञ्चिदर्घ्याम्बु संगृह्य प्रोक्षण्यम्भसि योजयेत्। अर्घ्यस्योत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम्। आत्मानं याग-वस्तूनि मण्डलं प्रोक्षयेद् गुरुः। प्रोक्षणी-पात्र-तोयेन मनुनान्यदपि क्रमात्। न्यास-क्रमेण देहे स्वे धर्मादीन् पूजयेत् ततः। पुष्पाद्यैः पीठ-मन्त्रान्तं तस्मिंश्च पर-देवताम्। पञ्च-कृत्वः पुनः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्य-धीः। उत्तमाङ्ग-हृदाधार-पाद-सर्वाङ्गके क्रमात्। विना नैवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत्। गुरूपदिष्ट-विधिना शेषमन्यत् समापयेत्। सर्वमेतत् प्रयुञ्जीत प्रोक्षणीस्थेन वारिणा। विसृज्य तोयं प्रोक्षण्याः पूरयेत् तत् यथा-पुरा। ततस्तन्मण्डलं मन्त्री गन्धाद्यैः साधु पूजयेत्। शालिभिः कर्णिका-मध्यमापूर्योपरि तण्डुलैः। अलंकृत्य पुनस्तेषु दर्भानास्तीर्य मन्त्र-वित्। कूर्चमक्षत-संयुक्तं न्यसेत् तेषामथोपरि।

मेरु-तन्त्रे चतुर्थ-प्रकाशेऽपि—पूरयेत् कर्णिकां पूर्वं शालिभिस्तण्डुलैस्ततः। दर्भान् न्यसेत्तदुपर्येषां साक्षतं कूर्चकं ततः। छिन्न-मूलाः कुशा दीर्घाः सप्त-विंशति-संख्यकाः। ब्रह्म-ग्रन्थि-युतास्त्वग्र-देशे कूर्च इहोच्यते। आधार-शक्तिमारभ्य पीठ-मन्त्र-मयं यजेत्। अधः कूर्च-शिलारूढां शरच्चन्द्र-निभ-प्रभाम्। आधार-शक्तिं प्रयजेत् पङ्कज-द्वय-धारिणीम्। मूर्ध्नि तस्याः समासीनं कूर्मं नीलाभमर्चयेत्। ऊर्ध्व-ब्रह्म शिलासीनमनन्तं कुन्द-सन्निभम्। यजेच्चक्र-धरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धराम्। तमाल-श्यामलां तत्र नीलेन्दीवर-धारिणीम्। समर्चयेद् वसुमतीं स्फुरत्-सागर-मेखलाम्। तस्यां रत्न-मयं द्वीपं तस्मिंश्च मणि-मण्डपम्। यजेत् कल्पतरुं तस्मिन् साधकाभीष्ट-सिद्धिदम्। अधस्तात् पूजयेत् तस्य वेदिकां मण्डलोज्ज्वलाम्। पश्चादभ्यर्चयेत् तस्यां पीठं धर्मादिभिः पुनः। रक्त-श्याम-हरिद्रेन्द्र-नीलाभान् पाद-रूपिणः। वृषकेश-विभूतेन्द्र-रूपान् धर्मादिकान् यजेत्। गात्रेषु पूजयेत् तांस्तु नञ-पूर्वानुक्त-लक्षणान्।

आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु मध्येऽम्बुजं यजेत्। आनन्द-कन्दं प्रथमं सम्विन्नालमनन्तरम्। सर्व-तत्त्वात्मकं पद्ममभ्यर्च्य तदनन्तरम्। मन्त्री प्रकृति-पत्राणि विकार-मय-केशरान्। पञ्चाशद्-वर्ण-बीजाढ्य-कर्णिकां पूजयेत् ततः।

क्लाभिः पूजयेत् सार्द्धं तस्यां सूर्येन्दु-पावकान् । प्रणवस्य त्रिभिर्भागैरथ सात्वादिकान् गुणान् । आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्चयेत् । ज्ञानात्मानं च विधि-वत् पीठ-मन्त्रावसानकम् । पीठ-शक्तीः केशरेषु मध्ये च स-वरा-भयाः । हेमादि-रचितं कुम्भं मन्त्राद्भिः क्षालितान्तरम् । चन्दनागुरु-कर्पूर-धूपितं शोभनाकृतिम् । आवेष्टिताङ्गं नीरन्ध्रं तन्तुना त्रिगुणात्मना । अर्चितं गन्ध-पुष्पाद्यैः कूर्चाक्षत-समन्वितम् । नव-रत्नोदरं मन्त्री स्थापयेत् तार-मुच्चरन् । ऐक्यं सङ्कल्प्य कुम्भस्य पीठस्य च विधान-वित् । क्षीर-द्रुम-कषा-येण पलाश-त्वग्भवेन वा । तीर्थोदकैर्वा कर्पूर-गन्ध-पुष्प-सुवासितैः । आत्म-भेदेन विधि-वत् मातृकां प्रतिलोमतः । जपेन्मूल-मनुं तद्-वत् पूजयेद् देवता-धिया ।

शङ्खे यथाथाम्बु-सम्पूर्णे गन्धाष्टकमभीष्टदम् । विलोड्य पूरयेत् तस्मिन्नावाह्य सकलाः कलाः । दश वह्नेः कलाः पूर्वं द्वादश द्वादशात्मनः । षोडशापि च सोमस्य पश्चात् पञ्च-शतं कलाः । जपित्वा प्रतिलोमेन मूल-मन्त्रं च मन्त्र-वित् । समाहितेन मनसा ध्यायन् मन्त्रस्य देवताम् । प्राण-प्रतिष्ठां कुर्वीत तत्र तत्र विचक्षणः । कलात्मकं शङ्ख-संस्थं यथाथं कुम्भे विनिक्षिपेत् । पाशादि-त्र्यक्षरास्यान्ते स्यादमुष्य पदं पुनः । क्रमात् प्राणा इह प्राणास्तथा जीव इह स्थितः । अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि भूयोऽमुष्य पदं वदेत् । वाङ्-मनो-नयन-श्रोत्र-घ्राण-प्राण-पदान्यथ । पश्चादिहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु ठ-द्वयम् । अयं प्राण-मनुः प्रोक्तः सर्व-जीव-प्रदायकः ।

पश्चादश्वत्थ-पनस-चूत-कोमल-पल्लवैः । इन्द्र-वल्ली-समाबद्धैः सुर-द्रुम-धिया गुरुः । कुम्भ-वक्त्रं पिधायास्मिंश्चषकं सकलीकृतम् । संस्थापयेत् फल-धिया विधि-वत् कल्प-शाखिनाम् । ततः कुम्भं निर्मलेन क्षौम-युग्मेन वेष्टयेत् । मूल-मन्त्रं समुच्चार्य सुषुम्ना-वर्त्मना सुधीः । संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधमनन्तरम् । सकलीकरणं पश्चाद् विदध्यादवगुण्ठनम् । अमृती-करणं कृत्वा कुर्वीत परमीकृतिम् । क्रमादेतानि कुर्वीत स्व-मुद्राभिः समाहितः । अथोपचारान् कुर्वीत मन्त्र-वित् स्वागतादिकान् । स्वागतं कुशल-प्रश्नं निगदे-दग्रतो गुरुः । पाद्यं पादाम्बुजे दद्याद् देवस्य हृदयात्मना । हृदयात्मना नम इति मन्त्रेण । अर्घ्यं दिशेत् ततो मूर्ध्नि शिरो-मन्त्रेण देशिकः । स्वधा-मन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् । स्वधात्मना ततः कुर्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे । तेनैव मनुना

दद्याददि्भराचमनीयकम् । गन्धाद्भिः कारयेत् स्नानं वाससी परि-धापयेत् । दद्याद् यज्ञोपवीतं च हाराद्याभरणैः सह । न्यास-क्रमेण मनुना पुटितैर्मातृका-क्षरैः । अभ्यर्च्य देवं गन्धाद्यैरङ्गादीन् पूजयेत् ततः । तत्र तत्र जलं दद्यादुपचा-रान्तरा । अङ्गानि लोक-पालान्तं यजेदावरणान्यपि । केशरेष्वग्नि-कोणादि हृदयादीनि पूजयेत् ।

षडङ्ग-पूजादि-क्रमस्तु गन्धर्व-तन्त्रे चतुर्थ-पटले—अग्नीशासुर-वायव्य-मध्ये दिक्षु च पार्वति! षडङ्ग-युवतीः पश्चात् पूजयित्वा विधानतः । नेत्रमग्रे दिशां वस्त्रं ध्यातव्यान्यङ्ग-देवताः । तुषार-स्फटिक-श्याम-नील-कृष्णारुणा-र्चिषः । वरदाभय-धारिण्यः प्रधानतो वर-स्त्रियः । पश्चादभ्यर्चनीयाः स्युः कल्पोक्तावृषयः क्रमात् । अन्ते यजेल्लोक-पालान् मूल-पारिषदान्वितान् । हेतिजात्यधिपोपेतान् दिक्षु पूर्वादितः क्रमात् । एवं सम्पूज्य विधि-वन्नैवेद्यान्तं ततो गुरुः । दक्षिणे स्थण्डिलं कृत्वा तत्राधाय हुताशनं ।

तत्र होमादि-विधिः

संस्कृत्य विधि-वद् विद्वान् वैश्वदेव-मखं चरेत् । तत्र सम्पूज्य गन्धा-द्यैर्देवतामुक्त-विग्रहाम् । तारस्य व्याहृतिं हुत्वा मूल-मन्त्रेण मन्त्र-वित् । सर्पिष्मता पायसेन पञ्च-विंशति-संख्यया । हुत्वा व्याहृतिभिर्भूयो गन्धाद्यैः पुनरर्चयेत् । संयोजयित्वा पीठस्थ-मूर्तौ वह्निं विसर्जयेत् । अवशिष्टेन हविषा विकिरेत् परितो बलिम् । देवतायाः पार्षदेभ्यो गन्ध-पुष्पाक्षतान्वि-तम् । ततो निवेद्यमुद्धृत्य शोधयित्वा स्थलं पुनः । पञ्चोपचारैः सम्पूज्य दर्शयेच्छत्र-चामरे । कर्पूर-शकलोन्मिश्रं तांबूलं च निवेदयेत् । सहस्रावृत्य संजप्य मूल-मन्त्रमनन्य-धीः । तज्जप्तं सर्व-सम्पत्त्यै देवतायै निवेदयेत् । ततः शम्भोर्दिशि गुरुर्विकिरेत् पूर्व-सञ्चिते । हेम-वस्त्रादि-संयुक्तां घर्घरीं तोय-पूरिताम् । संस्थाप्य तस्यां सिंहस्थां खड्ग-खेटक-धारिणीम् । घोर-रूपां पश्चिमास्यां पूजयेदस्त्र-देवताम् । चलासनेन सम्पूज्य तामादाय गुरुः पुनः । रक्षेति लोकपालानां नाल-मुक्तेन वारिणा । देवाज्ञां श्रावयन्नन्तः परिवृत्ते प्रदक्षिणम् । अस्त्र-मन्त्रं समुच्चार्य यथा पूर्वं निवेशयेत् ।

तत्राध्वादि-शोधन-विधिः

विलोक्य दिव्य-दृष्ट्या तं तच्चैतन्यं हृदम्बुजात् । गुरुरात्मनि संयोज्य कुर्यादध्व-विशोधनम् । तं शिष्यम् । उक्तं कलाध्वा तत्त्वाध्वा भुवना।ध्वेति

च त्रयम्। वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेति पर-त्रयम्। निवृत्याद्याः कलाः पञ्च कलाध्वेति प्रकीर्तितम्। तत्त्वाध्वा बहुधा भिन्नः शैवाद्यागम-भेदतः। षट्-त्रिंशच्छैव-तत्त्वानि द्वा-त्रिंशद्-वैष्णवानि तु। चतुर्विंशति-तत्त्वानि मैत्राणि प्रकृतेः पुनः। उक्तानि दश तत्त्वानि सप्त च त्रिपदात्मनः। तत्त्वानि शैवान्युच्यन्ते—शिवः शक्तिः सदा-शिवः। ईश्वरो विद्यया सार्द्धं पञ्च शुद्धान्यमूनि तु। माया कालश्च नियतिः काल-विद्या पुनः स्मृता। रागः पुरुष एतानि शुद्धाशुद्धानि सप्त च। प्रकृतिर्बुद्ध्यहङ्कारौ मनो ज्ञानेन्द्रिया-ण्यथ। कर्मेन्द्रियाणि तन्मात्राः पञ्च भूतानि देशिकाः। एतान्याहुरशुद्धानि चतुर्विंशतिमागमे। शैवानामिति तत्त्वानां विभागोऽत्र प्रदर्शितः। जीवः प्राणो धियश्चित्तं ज्ञान-कर्मेन्द्रियाण्यथ। तन्मात्राः पञ्च भूतानि हृत्पद्मं तेजसां त्रयं। वासुदेवादयश्चेति तत्त्वान्येतानि शार्ङ्गिणः। पञ्च-भूतानि तन्मात्रा इन्द्रियाणि मनस्तथा। गर्वो बुद्धिः प्रधानं च मैत्राणीति विदुर्बुधाः। निवृत्ताद्याः कलाः पञ्च ततो विन्दुः कला पुनः। नादः शक्तिः सदा-पूर्वः शिवश्च प्रकृतिर्विदुः। आत्म-विद्या शिवः पश्चाच्छिवो विद्यात्मना पुनः। सर्व-तत्वं च तत्वानि प्रोक्तानि त्रिपदात्मनः। तत्त्वाध्वा कथितो ह्येवं तत्तदागम-वेदिभिः।

ईरितो भुवनाध्वेति भुवनानि मनीषिभिः। वर्णाध्वेति वदन्त्यर्णाना-दीक्षान्तान् मनीषिणः। वर्ण-सङ्घः पदाध्वा स्यान्मन्त्राध्वा मन्त्र-राशयः। क्रमादेतानध्वनः षट् शोधयेद् गुरु-सत्तमः। पदान्धुनान्धु-हृद्-भाल-मूर्द्धस्वपि शिशोः स्मरेत्। अन्धुर्गुद-स्थानम्। तत्र कृच्छ्रेण विधि-वत् तत स्पृशन् जुहुयाद् गुरुः। आचार्य कुण्डे संशुद्धैस्तिलैराज्य-परिप्लुतैः। शोधयाम्यमुम-ध्वानं स्वाहेति पृथगध्वनाम्। ताराद्यामाहुतीरष्टौ क्रमात् तान् विलयं नयेत्। शिवे शिवात् तान् संलीनान् जनयेत् सृष्टि-मार्गतः। विलोकयन् दिव्य-दृष्टया। तत् स्थितं तच्च चैतन्यं पुनः शिष्ये नियोजयेत्। स्रुचा पूर्णाहुतिं दत्वा मूल-मन्त्रेण देशिकः। नेत्रे शिष्यस्य बध्नीयान्नेत्र-मन्त्रेण वाससा। करे गृहीत्वा तत् शिष्यं कुण्डतो मण्डलं नयेत्। तस्यांजलिं पुनः पुष्पैः पूरयित्वा यथा-विधि।

कलसे देवता-प्रीत्यै क्षेपयेन्मूलमुच्चरन्। व्यपोह्य तं नेत्र-बन्धमासीनं दर्भ-संस्तरे। आत्म-याग-क्रमाद् भूयः संहृत्योत्पाद्य देशिकः। तत्तन्म-

न्त्रोदितान् न्यासान् कुर्याद् देहे शिशोस्तदा। पञ्चोपचारैः कुम्भस्थां पूजयित्वेष्ट-देवताम्। तस्य तन्त्रोक्त-मार्गेण विदध्यात् सकलीकृतिम्। मण्डलेऽलंकृते शिष्यमन्यस्मिन्नुप-वेशयेत्। नदत्सु पञ्च-वाद्येषु सार्द्धं विप्राशिषा गुरुः। विधि-वत् कुम्भमुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुर-द्रुमान्। शिशोः शिरसि विन्यस्य मातृकां मनसा जपन्। मूलेन साधितैस्तोयैः सिञ्चेद् रक्षार्थमञ्जसा।

अभिषेक-विधिः

अथाभिषेक-विधिः। वामकेश्वर-तन्त्रे पञ्चाशत्-पटले—अभिषेकस्तु द्विविधः शाक्तश्च पूर्ण एव च। अवधूतेन गुरुणा शाक्ताभिषेकमाचरेत्। किञ्चिज्जलं च कुम्भानां ब्रह्म-कुम्भे निवेशयेत्। आनीय ब्रह्म-कलसं सम्मुखे स्थापयेद् बुधः।

अभिषेक-फलं च

निरुत्तर-तन्त्रे सप्तम-पटले—श्रीशिव उवाच—अभिषेकश्च द्विविधो राज्ञो वा ज्ञानिनामपि। राजाभिषेके देवेशि! वैदिकीं च क्रियां चरेत्। ज्ञानिनामभिषेकं तु सर्वतन्त्रेषु गोपितम्। सर्व-शान्ति-करं पुण्यं सर्व-रोग-निवारणम्। धनदं कीर्तिदं च आयुर्वृद्धि-करं नृणाम्। सर्व-सौभाग्य-जननं महा-पातक-नाशनम्। सर्वाशा-पूरकं सर्व-मन्त्र-दोष-निवारणम्। सर्वार्थ-साधकं देवि! सर्व-तीर्थ-फल-प्रदम्। अभिचार-हरं सर्व-ग्रह-दोष-विनाशकम्। भूतावेशादि-शमनं डाकिनीनां भयापहम्। तेजोवृद्धि-करं देवि! बल-वृद्धि-करं परम्। तक्षकेणापि दंष्ट्रस्य विष-पीड़ा-विनाशकम्। तेजो - ह्रासे बल-ह्रासे बुद्धि-ह्रासे धन-क्षये। स्त्री-कृतेऽप्यपि दोषेषु शारीरे मानसे तथा। विकारे देशिकः कुर्यादभिषेकं विचक्षणः। असौभाग्ये च नारीणामभिषेकः प्रवर्तते। गुरुत्वं च लभेद् देवि! कर्मणाभिषेक-वर्त्मना। वैष्णवो ज्ञान-सम्पन्नः शैवश्चैव कुलेश्वरि! अभिषेकं प्रकुर्वीत शाक्तश्च कुल-भूषणः। मन्त्र-तन्त्रं च सर्वेषामभिषेकेण सिद्धयति। अभिषेकेण सर्वेषामधिकारो भवेद् ध्रुवम्।

अभिषेक-कृतो विप्रो ब्रह्मत्वं लभते ध्रुवम्। अभिषेक-कृतः क्षत्रो विप्र-धर्मत्वमागतः। वैश्यः क्षत्रियतां याति शूद्रो वैश्यत्वमागतः। अभिषेकेण सर्वेषां चतुर्णां वर्णतां त्यजेत्। ब्राह्मणस्य सुरा-पाने ब्राह्मण्यं त्यजते क्षणात्। अभिषेक-कृते विप्रे सुरा-पानं विधीयते। आगमः पञ्चमो वेदः कौलश्च पञ्चमाश्रमः।

शिवोऽपि पञ्चमो वर्णो महा-विद्यां जपेद् यतः। स्व-स्व-वर्णं परित्यज्य शिवत्वं च प्रजायते। अभिषेकं विना नैव ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम्। प्रगृह्य सिद्ध-विद्यां च सङ्केतज्ञस्ततो भवेत्। सङ्केतज्ञः कुलाचारे त्वभिषेकं समाचरेत्। अभिषेक-कृतो मन्त्री कुल-पूजां समाचरेत्। कुल-पूजा-कृतो मन्त्री पितृ-भूमिं ततो व्रजेत्। पितृ-भूमि-कृतं स्थानमेकाकी विहरेत् तदा। एकाकी विहरेद् वीरः प्रान्तरे रात्रिपान्तरे। तत्र सिद्धिं लभेद् देवि! देवानामपि दुर्लभाम्। कुलाचारं विना देवि! मन्त्र-तन्त्रं न सिद्धयति। सिद्ध-विद्या कुलाचारे द्रव्यं सिद्धयति निश्चितम्। अभिषेक-सुरां दद्याद् कुल-कर्म युगे युगे। सुरां पीत्वा जपेद् विद्यां कालाधिप-विशेषतः।

विजयां चानुकल्पं च सुराभावे निवेदयेत्। आनन्देन विना भ्रंशो न च तृप्यन्ति देवताः। पञ्चमेनार्चयेत् कालीं कामाख्यायां विशेषतः। कामाख्यायां विशेषेण कालिका सिद्धिदा भवेत्। कुलाचारं विना नैव काली-मन्त्रश्च सिद्धयति। अभिषेकं विना देवि! कुल-कर्म करोति यः। तस्य पूजादिकं कर्म अभिचाराय कल्पते। अभिषेकं विना देवि! सिद्ध-विद्यां ददाति यः। तावत् कालं वसेद् घोरे यावच्चन्द्र-दिवाकरौ। ब्रह्मत्वं च हरित्वं च शिवत्वं च कुलेश्वरि! सर्व-सिद्धीश्वरत्वं च अभिषेकेण जायते। दिव्यो वीरश्च देवेशि! कुल-शक्ति-परायणः।

अभिषेकं चरेद् देवि! अधिवास-पुरःसरम्। वृद्धि-श्राद्धं ततः कृत्वा शिव-शक्तीः प्रपूजयेत्। गुरुं सम्पूज्य विधि-वत् स्वर्णालङ्कार-भूषणैः। ततः सङ्कल्प्य विधिना गुरूणां वरणं चरेत्। ततः पूजां चरेद् देव्याः पञ्चभैश्च पृथक् पृथक्। प्रणम्य सद्-गुरुं देवं देवीं च साधकेश्वरः। गुरु-पूजां विधायाथ देव्या ध्यान-परायणः। अभिषेकं विधायाथ शुचौ देशे च साधकः। शून्यागारे नदी-तीरे बिल्व-मूले त्रिपान्तरे। महा-त्रिपान्तरे वापि निर्जने पितृ-कानने। ग्रामे पलातके वापि पर्वते तटिनी-तटे। देवतायतने वापि स्थानं च परि-चिन्तयेत्। अष्टम-पटले—शिव-शक्ति पूजयित्वा स्थापयेद् घटमुत्तमम्। नातिह्रस्वं नाति-दीर्घं स्वर्ण-रौप्य-विनिर्मितम्। विशेषार्घ्यं स्व-यन्त्रे वा त्रिकोणे वापि विन्यसेत्।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च। सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि जलदा नदाः। ह्रदाः प्रस्रवणाःपुण्याः स्वः-पाताल-मही-गताः।

सर्व-तीर्थानि पुण्यानि घटे कुर्वन्ति सन्निधिम् । श्री-वीजेन प्रजप्तेन पल्लवं प्रति-पादयेत् । कूर्चेन फल-दानं स्यात् स्त्री-वीजेन स्थिराकृतिः । सिन्दूरं वह्नि-वीजेन पुष्पं प्रेतेन विन्यसेत् । मूलेन दूर्वां प्रणवैः कुर्यादभ्युक्षणं ततः । हुं-फट् स्वाहेति मन्त्रेण कुर्याद् दर्भेण ताडनम् । विचिन्त्य देवि ! पीठं तु तत्रावाह्य प्रपूजयेत् ।

अनेनैव विधानेन सर्व-कर्मसु सुन्दरि ! घटं संस्थापयेद् देवि ! षट्-कर्मसु विशेषतः । महा-पूजां चरेद् देवि ! षोडशैरुपचारकैः । गुरूणां च महा-पूजां शक्तीनां च ततः परम् । तत्-पश्चात् साधकानां च कुमारीणां चपूजनम् । कुमारीभ्यो बलिं दत्वा कुलजाभ्यो विशेषतः । अभिषेकं ततो देवि ! कुर्यात् स्व-गुरु-मार्गतः । स्व-तन्त्रोक्त-विधानेन मन्त्र-प्रोच्चारणेन च । चालयेत् तं घटं मन्त्री मन्त्रेणानेन देशिकः—ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्म-कलश ! देवताभीष्ट-सिद्धिद ! सर्व-तीर्थाम्बु-पूर्णेन पूरयास्य मनोरथम् । ईशानेन्दु-स्मर-क्षौणी तदन्ते भुवनेश्वरी । मन्त्रेणानेन वादित्र-निर्घोषैश्चालयेद् घटम् । अभिषिञ्चेद् गुरुः शिष्यं यजमानं पुरोहितः । सिञ्चेदश्वत्थ-वृक्षोत्थैः पल्लवैर्भूत-सङ्गमे । सिञ्चेदौडुम्बरैर्मन्त्र - दोषे च करवीरजैः । यशोधनायुस्तेजः श्रीफल-कामेन चूतजैः । तुलसी-मंजरीभिश्च सर्व-पाप-क्षयार्थिभिः । सर्व-तीर्थ-फलावाप्त्यै शाक्तानां विल्व-पल्लवैः । अभिचारे नारसिंहैरभिषेकः प्रवर्तते । नारसिंह चुनियाहागड़ा इति यस्य प्रसिद्धिः । कुर्याद् दर्भैरगर्भैश्च दोषेषु स्त्री-कृतेष्वपि । असौभाग्ये च नारीणां दूर्वाभिरभिषेचनम् । सर्व-कार्येषु मन्त्राणां सिद्ध्यर्थं चूत-पल्लवैः । तस्याभिषेक-मन्त्रस्य दक्षिणामूर्तिः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, शक्तिर्देवता, सङ्कल्प-सिद्धि-प्राप्तये विनियोगः ।

अभिषेक-मन्त्राः

ॐ राज-राजेश्वरी देवी भैरवी काल-भैरवी । श्मशान-भैरवी देवी त्रिपुरानन्द-भैरवी । त्रिकूटा त्रिपुरा देवी तथा त्रिपुर-सुन्दरी । त्रिपुरेशी महा-देवी तथा त्रिपुर-कारिका । त्रिपुरा-नन्दिनी देवी तथैव त्रिपुरातनी । एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु मन्त्र-पूतेन वारिणा ॥ १ ॥ छिन्नमस्ता महा-देवी तथा चैक-जटेश्वरी । तारा च जय-दुर्गा च शूलिनी भुवनेश्वरी । त्वरिताख्या महादेवी तथैव च त्रि-खण्डिका । नित्या च नित्य-रूपा च वज्र-प्रस्तारिणी तथा । एता० ॥२॥ अश्वारूढ़ा महेशानी तथा महिष-मर्दिनी । दुर्गा च वन-

दुर्गा च श्रीदुर्गा भग-मालिनी । तथा भगन्दरी देवी भग-क्लिन्ना तथा परा । सर्व-चक्रेश्वरी देवी तथा नील-सरस्वती । सर्व-सिद्धिकरी देवी सर्व-गन्धर्व-सेविता । उग्रतारा महा-देवी तथा दक्षिण-कालिका ।। एता०।। ३ ।। क्षेमंकरी महा-काली चानिरुद्ध-सरस्वती । मातङ्गिनी चान्नपूर्णा राज-राजेश्वरी तथा ।। एता० ।। ४।। उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्ड-नायिका । चण्डा चण्डवती चैव चण्ड-रूपाति-चण्डिका ।। एता० ५ ।। उग्र-दंष्ट्रा महा-दंष्ट्रा शुभ-दंष्ट्रा कपालिनी । भीम-नेत्रा विशालाक्षी मङ्गला विजया जया ।। एता० ६ ।। मङ्गला नन्दिनी भद्रा कीर्तिर्लक्ष्मीर्यशस्विनी । पुष्टिर्मेधा शिवा साध्वी यशः शोभा जया धृतिः । श्रीनन्दा च सुनन्दा च नन्दिन्यानन्द-पूजिता । एता०।। ७ ।। विजया नन्दिनी भद्रा स्मृतिः शान्तिर्धृतिः क्षमा । सिद्धिस्तुष्टी रमा पुष्टिः श्रीवृद्धिश्चरतिस्तथा । दीप्तिः कान्तिर्यशो-लक्ष्मीरीश्वरी बुद्धिरेव च । शाक्री मायावती ब्राह्मी जयन्ती चापराजिता । अजिता मानवी श्वेता दितिश्चादितिरेव च । माया चैव महा-माया मोहिनी क्षोभिणी तथा । कमला विमला गौरी शरण्याम्बुधि-सुन्दरी । दुर्गा क्रियारुन्धती च घण्टाकर्णा कपालिनी । रौद्री काली च मायूरी त्रिनेत्रा चापराजिता । स्वरूपा बहु-रूपा च तथैव विग्रहात्मिका । चर्चिका चापरा ज्येष्ठा तथैव सुर-पूजिता । वैवस्वती च कौमारी तारा माहेश्वरी परा । वैष्णवी च महा-लक्ष्मीः कार्तिकी कौषिकी तथा । शिव-दूती च चामुण्डा मुण्ड-माला-विभूषिता । एता० ।। ८ ।। इन्द्रो वह्निर्यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणस्तथा । पवनो धनदेशानौ ब्रह्मानन्तौ दिगीश्वराः ।। एते त्वाम० ९ ।। सम्वत्सरश्चायनौ च मासाः पक्षौ दिनानि च । तिथयश्चाभिषिञ्चन्तु मन्त्र-पूतेन वारिणा ।। १० ।। रविः सोमः कुजः सौम्यो गुरुः शुक्रः शनैश्चरः । राहुः केतुश्च सततमभिषिञ्चन्तु ते ग्रहाः ।। ११ ।। नक्षत्रं करणं योगः अमृतं सिद्धिरेव च । दग्धं पापं तथा भद्रा योगा वाराः क्षणास्तथा । वार-वेला काल-वेला दण्डा वृद्धादयस्तथा । अभिषिञ्चन्तु सततं मन्त्र-पूतेन वारिणा ।। १२ ।। असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त-संज्ञकः । कपाली भीषणश्चैव संहारोऽष्टौ च भैरवाः । ।। अभि० १३ ।। डाकिनी-पुत्रकाश्चैव राकिणी-पुत्रकास्तथा । लाकिनी-पुत्र-

काश्चान्ये काकिनी-पुत्रकाः परे । शाकिनी-पुत्रका भूयो हाकिनी-पुत्रका-स्तथा । ततश्च यक्षिणी-पुत्रा देवी-पुत्रास्ततः परम् । मातॄणां च तथा पुत्रा ऊर्ध्व-मुख्याः सुताश्च ये। अधोमुख्याः सुता ये च उन्मुख्याश्च सुताः परे ॥ एते० ॥१४॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥ एते० ॥१५॥ पुरुषः प्रकृतिश्चैव विकाराश्चैव षोडश । आत्मान्तरात्म-परम-ज्ञानात्मानः प्रकीर्तिताः । आत्मनश्च गुणा ये तु स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापरे । एते० ॥ १६ ॥ वेदादि-वीजं हुं-वीजं स्त्री-वीजं मीन-केतनम् । शक्ति-वीजं रमा-वीजं माया-वीजं सुधाकरम् । चिन्ता-रत्नं मह्रा-वीजं नारसिंहं च शांकरम् । मार्तण्ड-भैरवं दौर्गं वीजं श्रीपुरुषोत्तमम् । गाणपत्यं च वाराहं काली-वीजं भयापहम् । एते त्वाम० ॥१७॥ गङ्गा गोदावरी रेवा यमुना च सरस्वती । आत्रेयी भारती चैव सरयूर्गण्डकी तथा । कर-तोया चन्द्र-भागा श्वेत-गङ्गा च कौशिकी । भोगवती च पाताले स्वर्गे मन्दाकिनी तथा । एता० ॥१८॥ भैरवी भीम-रूपश्च शोणो घर्घर एव च । सिन्धु-तोय-ह्लदाः पान्तु तथा पाताल-सम्भवाः । यानि कानि च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । तानि त्वाम० ॥ १९ ॥ जम्बु-द्वीपादयो द्वीपाः सागरा लवणादयः । अनन्ताद्यास्तथा नागाः सर्पा ये तक्षकादयः । एते० ॥२०॥ रतिश्च वल्लभा वह्नेर्वषट्-कूर्चमतः परम् । वौषट्-कारस्तु फट्कारमभिषिञ्चन्तु सर्वदा ॥२१॥ नश्यन्तु प्रेत-कूष्माण्डा राक्षसा दानवाश्च ये । पिशाचा गुह्यका भूता अभिषेकेण ताडिताः ॥२२॥ अलक्ष्मीः काल-कर्णी च पापानि सुमहान्ति च । नश्यन्तु चाभिषेकेण तारा-बीजेन ताड़िताः ॥२३॥ रोगाः शोकाश्च दौर्बल्यं दारिद्र्यं चित्त-विक्रिया । नश्यन्तु चाभिषेकेण वाग्बीजेनैव ताड़िताः ॥ २४॥ लोका-नुराग - त्यागश्च दौर्भाग्यमपि दुर्यशः । नश्यन्तु चाभिषेकेण मन्मथेनैव ताड़िताः ॥२५॥ तेजोह्रासो बल-ह्रासो बुद्धि-ह्रासस्तथैव च । नश्यन्तु चाभि-षेकेण शक्ति-बीजेन ताड़िताः ॥ २६॥ विषापमृत्यु-रोगश्च डाकिन्यादि-भयं तथा । घोराभिचाराः क्रूराश्च ग्रहा नागास्तथाऽपरे । नश्यन्तु चाभिषेकेण काली-बीजेन ताड़िताः ॥२७॥ नश्यन्तु चापदः सर्वाः सम्पदः सन्तु सुस्थिराः । अभिषेकेण शाक्तेन पूर्णाः सन्तु मनोरथाः ॥ २८ ॥

शारदायाम्—अवशिष्टेन तोयेन शिष्यमाचामयेद् गुरुः । ततस्तत् सकली-कुर्याद् देवतात्मानमात्म-वित् । आचम्य वाग्-यतो भूत्वा निषीदेत्

सन्निधौ गुरोः । देवतामात्मनः शिष्ये संक्रान्तां देशिकोत्तमः । पूजयेद् गन्ध-पुष्पाद्यैरैक्यं सम्भावयंस्तयोः ।

निरुत्तर-तन्त्रे—एवं संसिच्य शिष्यं तु पुनः पूजां समाचरेत् ।

मेरु-तन्त्रे तृतीय-प्रकाशेऽपि—अथ शिष्यं चाभिषिञ्चेदाशु सम्पदवाप्तये । कुम्भास्यस्थ-सुरद्रुम्र मूर्द्धन्यस्य शिशोर्गुरुः । अथ पञ्च-निनादैश्च विप्राशीर्वचनैः सहः । गृहीत्वाभ्यर्चितं पूर्वं करकं ह्यस-रूपिणम् । तत्तोयैरभिषिञ्चेत् तं रक्षायै देशिकोत्तमः । शिष्योऽपि तत्र सम्पूज्य गुरवे दक्षिणां ददेत् । गो-भूमि-शिष्य-सत्वं च रौप्य-रत्नानि पार्वति ! सर्वस्वं वा तदर्द्धं वा तदर्द्धं वापि दक्षिणाम् । दक्षिणैषा तु मन्त्र-ग्रहणानन्तरं यदि अभिषेकः क्रियते तदा कर्तव्या । अभिषेकानन्तरं चेन्मन्त्र-ग्रहणं तदा तद्-दक्षिणायै वा अङ्गीभूताभिषेकादि-दक्षिणा सिद्धेति ।

वामकेश्वर-तन्त्रे त्रि-पञ्चाशत्-पटले—अभिषिक्तः साधकेन्द्रः क्रियादक्षो भवेत् प्रिये ! शरीर-शोधनं देवि ! न प्रलिप्येत् क्रियां विना ।

शारदायाम्—दद्याद् विद्यान्तरं तस्मै विनीतायाम्बु-पूर्वकम् । गुरोर्लब्ध्वा पुनर्विद्यानष्ट-कृत्वो जपेत् सुधीः । गुरु-विद्या-देवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया । प्रणमेद् दण्ड-वद् भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम् । तस्य पादाम्बुज-द्वन्द्वं निजमूर्द्धनि योजयेत् । शरीरमर्थं प्राणं च सर्वं तस्मै निवेदयेत् । ततः प्रभृति कुर्वीत गुरोः प्रियमनन्य-धीः । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यात् समग्रां प्रीत-मानसः । ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् भक्ष्य-भोज्य-सदक्षिणान् । एषा क्रियावती दीक्षा प्रोक्ता सर्व-समृद्धिदा ।

बृहन्नील-तन्त्रे तृतीय-पटले—तस्य छायानुसारी स्यान्निकटे त्रि-दिनं वसेत् । नोचेत् सञ्चारिणी शक्तिर्गुरुमेति न संशयः । इति क्रियावती दीक्षा ।

आणवी-दीक्षा-विधिः—अस्या भेद-कथनम्

आणवी दीक्षा तु दश-विधा । तद्-यथा—आणवी बहुधा दीक्षा नादेयी शाम्भवी पुनः । एकधैवेति विद्वद्भिः पठ्यते शास्त्र-कोविदैः ।

राघव-भट्ट-धृतं वचनं—आणवी बहुधेत्युक्ता तद्-भेदमधुनोच्यते । स्मार्त्ती मानसिकी यौगी चाक्षुषी स्पार्शिकी तथा । वाचिकी मान्त्रिकी हौत्री शास्त्री चेत्यभिषेचिका । विदेशस्थं गुरुं स्मृत्वा शिष्यं पाप-त्रयं क्रमात् । विश्लेष्य लय-सागाङ्ग-विधानेन परे शिवे । सम्यग्-योजन-रूपेर्वा स्वञ्चान्तौ

दीक्षेति कथ्यते ॥१॥ स्व-सन्निधौ समासीनमालोक्य मनसा शुचिः । मल-त्रयादुपायैर्या विज्ञेया सा तु मानसी ॥२॥ योगोक्त-क्रमतो योगी शिष्य-देहं प्रविश्य तु । गृहीत्वा तस्य चात्मानं स्व-देह-योजनात्मिका । योगा-दीक्षेति सा प्रोक्ता मल-त्रय-विनाशिनी ॥३॥ शिवोऽहमिति निश्चित्य वीक्षणं करुणार्द्रया । दृशा सा चाक्षुषी दीक्षा सर्व-पाप-प्रणाशिनी ॥४॥ स्वयं पर-शिवो भूत्वा निःसन्दिग्ध-मना गुरुः । शिव-हस्तेन शिष्यस्य स्व-मन्त्रं मूर्ध्नि संस्पृशेत् । स्पर्श-दीक्षेति सा प्रोक्ता शिवाभिव्यक्ति-कारिणी ॥५॥ शिव-हस्त-लक्षणम् यथा सोम-शम्भौ—गन्धैर्मण्डलकम् स्वीयै-विदध्याद् दक्षिणे करे । विधिना त्वर्चयेद् देवमित्थं स्याच्छिव-हस्तकमिति । स्वीयैगन्धैः स्व-स्व-गन्धाष्टकैरित्यर्थः ॥ गुरु-वक्त्रं निजं वक्त्रं विभाव्य-गुरुरा-दरात् । गुरु-वक्त्र-प्रयोगेण दिव्य-मन्त्रादिकम् शिशोः । मन्त्र-न्यासादिभिः सार्द्धं दद्यात् सेयं च वाचकी ॥६॥ दीप-वातो यथा मन्त्र-न्यास-संयुक्त-विग्रहः । स्वयं मन्त्र-तनुर्भूत्वा संक्रमं मन्त्रमादरात् । दद्यात् शिष्याय सा दीक्षा मान्त्री मल-विघातिनी ॥७॥ कुण्डे वा स्थण्डिले वापि निक्षिप्याग्निं विधानतः । लय-भाग-क्रमेणैव प्रत्यध्वानं यथा-क्रमम् । मन्त्र-वर्ण-कला तत्र पदविष्टपमेव च । संशोध्य होम-रूपैर्या हौत्री दीक्षा समीरिता ॥८॥ योग्य-शिष्याय भक्ताय शुश्रूषार्चा-पराय च । सार्द्धं शास्त्र-पदा दद्या शास्त्री दीक्षेति सोच्यते ॥९॥ शिवं च शिव-पत्नीं च कुम्भे सम्पूज्य सादरम् । शिव-कुम्भाभिषेकात्मा दीक्षा स्याद् अभिषेचिका ॥१०॥

तत्र वर्ण-मयी दीक्षा

शारदायाम्—अथ वर्णात्मिकां वक्ष्ये दीक्षामागम-वेदिताम् । पुं-प्रकृत्यात्मका वर्णाः शरीरमपि तादृशम् । यतस्तस्मात् तनौ न्यस्येद् वर्णान् शिष्यस्य देशिकः । तत्तत्-स्थान-युतान् वर्णान् प्रतिलोमेन संहरेत् । स्वाज्ञया देवता-भावाद् विधिना देशिकोत्तमः । तदा विलीन-तत्त्वोऽयं शिष्यो दिव्य-तनुर्भवेत् । परमात्मनि संयोज्य तच्चैतन्यम् गुरूत्तमः तस्मादुत्पादितान् वर्णान् न्यस्येच्छिष्य-तनौ पुनः । सृष्टि-क्रमेण विधि-वच्चैतन्यम् च नियो-जयेत् । जायते देवता-भावः परानन्द-मयः शिशोः । एषा वर्ण-मयी दीक्षा प्रोक्ता ज्ञान-प्रदायिनी ।

कलावती दीक्षा

कलावती दीक्षा तु अस्मद्-गोष्ठी-गरिष्ठ-कृष्णानन्दागम-वागीशेन स्व-कृत-तन्त्रसारे ग्रन्थे लिखिता। संक्षेप-दीक्षापीत्यतो नैतयोरत्र प्रयोजनम्।

वेधमयी दीक्षा

वेधमयी दीक्षाप्यप्रचरद्-रूपतया न लिखिता। अन्वेषकैः शारदायां पञ्चम-पटले अन्वेष्यति।

क्रम-दीक्षा-विधिः

अथ क्रम-दीक्षा—कामाख्या-तन्त्रे द्वा-त्रिंशत्-पटले—देव्युवाच—क्रम-दीक्षां ब्रूहि नाथ ! यदि तेऽस्ति कृपा मयि। कथम् वा कुरुते दीक्षां क्रमेण जगदीश्वर ! शिव-उवाच—श्रुता दीक्षा बहु-विधा देवानां प्रीति-दायिका। इदानीं कथयिष्यामि यदि कस्मै न वक्ष्यसि। प्रकाशाद् बहवो दोषाः सर्वत्र गोपिता मया। कलौ पाप-समाचारे सिद्धिर्न स्यात् कदाचन। सिद्धिर्न स्यात् सिद्धिर्न स्यात् कलौ नान्य-विधानतः। क्रम-दीक्षा-विहीनस्य कलौ न स्यात् कथञ्चन। इति ज्ञात्वा महेशानि ! क्रम-दीक्षां समाचरेत्। रसैर्मन्त्रैर्यथा विद्धमयः सौवर्णतां व्रजेत्। क्रम-दीक्षा-प्रभावेण तथात्मा शिवतां लभेत्। जपो देवार्चन-विधिः कार्यो दीक्षा-क्रमेण वै। उपचार-सहस्रैस्तु योजिता भक्ति-संयुताम्। क्रम-दीक्षां विना देवि ! न गृह्णन्ति कदाचन। आदौ काली ततस्तारा सुन्दरी तदनन्तरम्। क्रम-दीक्षेति विख्याता सर्वदा सिद्धि-कामतः। राज्यं देयं शिरो देयं न देयं क्रम-योगतः। विधानं क्रमतः सिद्धिरभिषेकाच्च पार्वति ! विशुद्ध-माता-पितृको जितेन्द्रियः सर्वागमज्ञः पर-दुःख-कातरः। एवम् विधानो गुरुरेव शान्तः कुलीन-शिष्यः क्रमतो विधानम्। नात्र शुद्धा-द्यपेक्षास्ति न वा सिद्धादि-चिन्तनम्। न चाधिकारि-चिन्ता च ग्रहणे क्रम-योगतः। एकाहे वा वत्सरे वा वत्सरान्तेऽपि पार्वति ! तस्मात् शिष्यः प्रयत्नेन गृह्णीयात् क्रम-योगतः। गृहीत्वा गुरु-वक्त्राच्च क्रमेण पूजयेच्च ताः। क्रमेण च यजेद् देवि ! पुरश्चर्या-क्रमेण च। प्रथमे दिवसे शिष्यः संयतात्मा जितेन्द्रियः। द्वितीये चोपवासश्च त्रि-दिने दीक्षयेद् गुरुः। कुलीनत्वस्य स्वीकारं कारयित्वा मनून् वदेत्। एकाक्षरं त्र्यक्षरं वा द्वा-विंशत्यक्षरं तथा। द्वितीया-यास्तथा प्रोक्तं तृतीयायास्त्रि-कूटतः। क्रमेण दिवसे वापि क्रमेण वत्सरेण

च। वत्सरान्ते तथा देवि ! क्रमेण दीक्षयेद् गुरुः। ग्रामान् दासांश्च दासीश्च सुवर्णं च यथा-क्रमम्। गुरवे दक्षिणां दद्याद् विभवस्यानुसारतः। यदि भाग्य-वशाद् देवि ! क्रम-दीक्षा च जायते। तदा सिद्धिर्भवेत् तस्य नात्र कार्या विचारणा। क्रम-दीक्षा-विहीनस्य कथं सिद्धिः कलौ भवेत्। सर्वाश्रमेषु भूतेषु सर्व-देवेषु सुव्रते ! क्रमम् विना महेशानि ! सर्वं तेषां वृथा भवेत्। तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्। क्रम-मूलं जगत् सर्वं क्रम-मूलम् परम् तपः। अदीक्षिता यदि ज्ञाता किञ्चिदादाय भोजयेत्। वृथा दानं भवेत् तस्य तस्मात् सर्वं विवर्जयेत्। सद्-गुरोराहिता दीक्षा सर्व-कर्माणि कारयेत्। इति क्रम-दीक्षा।

कलौ तान्त्रिक-संस्कार-पत्र-रत्न-दीक्षादिकम्

शाक्तानन्द-तरङ्गिणी-धृत-गुप्त-दीक्षा-तन्त्रे—मृतमप्यनुगच्छेत विद्या-मन्त्रो विशेषतः। मन एव मनुष्यस्य पूर्व-कर्माणि शंसति। यदि न स्यान्महे-शानि ! मनुष्यस्य कथं भवेत्। दीक्षायां च कथं तस्य मनो भवति पार्वति ! तस्मात् तु यत्नतो देवि ! पूर्व-विद्यां समुद्धरेत्।

देवता-भेदे मन्त्र-लिखन-प्रकारादिकम्

वकुलाश्वत्थ-वटकं पत्र-रत्नं शृणु प्रिये ! वट-पत्रे महेशानि ! शक्ति-मन्त्रं लिखेत् प्रिये ! अश्वत्थे विष्णु-मन्त्रं च वकुले शिव-मन्त्रकम्।

देवता-विशेषे मन्त्र-लिखन-द्रव्य-कथनं

रक्त-चन्दनेन देवेशि ! काश्मीरेण महेश्वरि ! शक्ति-मन्त्रं लिखेद् देवि ! चन्दने विष्णु-मन्त्रकम्। भस्मना शिव-मन्त्रं च विलिखेत् परमेश्वरि! सप्त-सप्तक-पत्रेषु तत्तद्-देवताया मन्त्रं लिखेदित्यर्थः।

तत्तद्-देवता-प्राण-प्रतिष्ठादि-कथनं च

प्राण-प्रतिष्ठां तन्मन्त्रे कारयेद् यत्नतः सुधीः। तत्तद्-देवतायाः प्राण-प्रतिष्ठां कारयेत्। यथा-शक्त्युपचारेण सम्पूज्य परमेश्वरि !

तत्र सूर्यार्घ्य-दानं अर्घ्य-द्रव्य-कथनं च

ततः शिष्योऽर्घ्य-पात्रं च हस्ते कृत्वा महेश्वरि ! अनेन मनुना मन्त्री भास्कराय निवेदयेत्। अर्घ्य-द्रव्यमाह—आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं दधि

तथा मधु । रत्नानि करवीराणि तथैव रक्त-चन्दनम् । अष्टाङ्ग एषोऽर्घ्यो वै भानवे परिकीर्तितः । ॐ भो देव ! पृथिवी-पाल ! सर्व-शक्ति-समन्वित ! ममार्घ्यं च गृहाण त्वम् पूर्व-विद्यां प्रकाशय । अर्घ्यं दत्वा नमस्कृत्य कृतांजलिः पठेत् ततः ।

गान्धर्वे—न दद्याद् भास्करायार्घ्यं शङ्ख-तोयैर्महेश्वरि ! ॐ सूर्यः सोमो यमः कालो महा-भूतानि पञ्च वै । एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः । सर्व-देवाः शरीरस्थाः मम मन्त्रस्य साक्षिणः । पूर्व-जन्मार्जितां विद्यां मम हस्ते प्रदापय । पठित्वेदम् महेशानि ! सत्वरम् पत्रमुद्धरेत् । उद्धृत्य पत्रमेकं तु गुरोर्हस्ते प्रदापयेत् । गुरुस्तु अक्षर-श्रेणीमुद्धृत्य परमेश्वरि ! सेतुं दत्वा महेशानि ! तत्राष्ट-शतकम् जपेत् । शिष्यस्य मस्तके हस्तं दत्वा चाष्ट-शतं जपेत् । गुरुस्तु प्राङ्-मुखो भूत्वा शिष्यः प्रत्यङ्-मुखः स्थितः । अन्यत्र—प्राङ्-मुखो गुरुरासीनः शिष्य प्रत्यङ्-मुखः स्थितः । त्रि-वारं दक्षिणे कर्णे वाम-कर्णे तथा सकृत् । स्त्री-शूद्र-विषये कुर्याद् वैपरीत्येन चिन्तनम् । आचम्य संयतो भूत्वा प्राणायामं विधाय च । अष्टोत्तर-शतं जप्त्वा ऋष्यादिक-समन्वितम् । अष्ट-कृत्वो जपेन्मन्त्रं वाम-कर्णे सुरेश्वरि ! इयं दीक्षा सर्व-तन्त्रे शक्तेर्या परिकीर्तिता । गुरोर्लब्धां महा-विद्यामष्टोत्तर-शतं जपेत् । गुरवे दक्षिणां दद्याद् वित्त-शाठ्यं न कारयेत् । गुरवे गुरु-पुत्राय तत्-पत्न्यै वा प्रदापयेत् ।

कुलार्णवे—गुरु-प्रीति-समुत्पन्ने देवता-प्रीतिमाप्नुयात् । देवता-प्रीति-मापन्ने मन्त्र-सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् । पत्र-रत्नं प्रधानेन दीक्षां कुर्यात् कलौ युगे । ततः सिद्धो भवेन्मन्त्री नात्र कार्या विचारणा । एतज् ज्ञानं विना देवि ! दीक्षां कुर्याच्च यो नरः । दीक्षा तु विफला तस्य अन्ते तु नरकं व्रजेत् । ततः शिष्यो महेशानि ! प्रणमेद् दण्डवद् भुवि । ततो गुरुर्वदेत्—उत्तिष्ठ वत्स ! मुक्तोऽसि सम्यगाचारवान् भव । कीर्तिः श्रीकान्ति-मेधायुर्बलारोग्यं सदाऽस्तु ते ।

योगिनी-हृदये—मन्त्रं दत्वा गुरुश्चैव उपवासं समाचरेत् । महान्ध-कार-नरके कृमिर्भवति नान्यथा ।

रुद्र-यामले—श्यामाभया भैरवी ताराछिन्नमस्तासु भैरवे । मञ्जुघोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं न्यस्यते बुधैः । तत्रापि गुह्यकाली-विषये पञ्चायतन-

दीक्षा तत् पुरैवोक्तम् । कलौ तान्त्रिक-संस्कार-पत्र-रत्न-दीक्षादिकं चोक्तम् ।

प्रबल-कलि-लक्षणम्

प्राप्तावसरेणेदानीं प्रबल-कलि-लक्षणमुच्यते । यथा महा-निर्वाण-तन्त्रे चतुर्थोल्लासे—यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्थास्यति वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु पुण्य-पापानां परीक्षा वेद-सम्भवा । न स्थास्यति शिवे ! शान्ते! तदैव प्रबलः कलिः । क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्-भिन्ना यदा सुर-तरङ्गिणी । भविष्यति कुलेशानि ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियोऽति-दुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । यदा तु म्लेच्छ-जातीया राजानो धन-लोलुपाः । भविष्यन्ति महा-प्राज्ञे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्री-जिताः काम-किङ्कराः । द्रुह्यन्ति गुरु-मित्रादीन् तदैव प्रबलः कलिः । यदा क्षौणी स्वल्प-फला न मेघास्तोय-वर्षिणः । असम्यक्-फलिनो वृक्षा-स्तदैव प्रबलः कलिः । भ्रातरः स्वजनामात्या यदा धन-फलेच्छया । मिथः सम्प्रहरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मद्य-मांसादौ निन्दारम्भ-विवर्जिते । गूढ़-पानं प्रकुर्वन्ति तदैव प्रबलः कलिः । सत्य-त्रेता-द्वापरे च यथा मद्यादि-सेवनम् । कलावपि तथा कुर्यात् कुल-वर्त्मानुसारतः । इति प्रबल-कलि-लक्षणम् ।

कलेरुपशम-प्रकारः

कलेरुपशम-प्रकारोऽपि तत्रैव—ये कुर्वन्ति कुलाचारं सत्य-पूता जितेन्द्रियाः । व्यक्ताचार-दया-शीला न हि तान् बाधते कलिः । गुरु-शुश्रूषणे युक्ता भक्ता मातृ-पदाम्बुजे । अनुरक्ताः स्व-दारेषु न हि तान् बाधते कलिः । सत्य-व्रताः सत्य-निष्ठाः सत्य-धर्म-परायणाः । कुल-साधन-सत्या ये न हि तान् बाधते कलिः । कुल-मार्गेण तत्त्वानि शोधितानि च योगिने । ये दद्युः सत्य-वचसे न हि तान् बाधते कलिः । हिंसा-मात्सर्य-रहिता दम्भ-द्वेष-विवर्जिताः । कुल-धर्मेषु निष्ठा ये न हि तान् बाधते कलिः । लौकिकैः सह संसर्गं वसितं कुल-साधुषु । कुर्वन्ति कौल-सेवां ये न हि तान् बाधते कलिः । नाना-वेश-धराः कौलाः कुलाचारेषु निश्चलाः । सेवन्ते त्वां कुलाचारैर्न हि तान् बाधते कलिः । बीज-सेकादि-संस्कारान् पितृ-श्राद्धादिकाः क्रियाः । ये कुर्वन्ति कुलाचारैर्न हि तान् बाधते कलिः । कुल-तत्त्वं कुल-द्रव्यं कुल-योगिन : च

नमस्कुर्वन्ति ये भक्त्या न हि तान् बाधते कलिः। कौटिल्यानृत-हीनानां स्वच्छानां कुल-मार्गिणां। परोपकार-व्रतिनां साधूनां किङ्करः कलिः।

कलेर्गुण-कथनादिकम्

अथ कलेर्गुणः—कलेर्दोष-समूहस्य महानेको गुणः प्रिये! सत्य-प्रतिज्ञा कौलानां श्रेयः सङ्कल्प-मात्रतः। अपरे तु युगे देवि! पुण्य-पापं च मानसम्। नृणामासीत् कलौ पुण्यं मानसं न तु दुष्कृतम्। कुलाचार-विहीना ये सततं सत्य-भाषिणः। पर-द्रोह-परा ये च ते नराः कलि-किङ्कराः। कुल-धर्मेऽत्र-भक्ता ये पर-योषित्सु कामुकाः। द्वेष्टारः कुल-निष्ठानां ते ज्ञेया कलि-किङ्कराः। प्रकटेऽत्र कलौ देवि! सर्वे धर्माश्च दुर्बलाः। स्थास्यत्येकं सत्य-मात्रं तस्मात् सत्य-मयो भवेत्। सत्य-धर्मं समाश्रित्य यत् कर्म कुरुते नरः। तदेव सफलं कर्म सत्यं जानीहि सुव्रते! न हि सत्यात् परो धर्मो न पाप-मनृतात् परम्। तस्मात् सर्वात्मना मर्त्यः सत्यमेकं समाश्रयेत्। सत्य-हीना वृथा पूजा सत्य-हीनो वृथा जपः। सत्य-मूलाः क्रियाः सर्वाः सत्यात् पर-तरं न हि। अतएव मया प्रोक्तं दुष्कृते प्रबले कलौ। कुलाचारोऽपि सत्येन कर्तव्यो व्यक्त-भावतः। गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना। तस्मात् प्रकाशतः कुर्यात् कौलिकः कुल-साधनम्। कुल-धर्मस्य गुप्त्यर्थं नानृत्यं स्याज्जुगुप्सि-तम्। यदुक्तं कुल-तन्त्रेषु न शस्तं प्रबले कलौ। कृते धर्मश्चतुष्पादस्त्रेतायां पाद-हीनकः। द्वि-पादो द्वापरे देवि! पाद-मात्रं कलौ युगे। तत्रापि सत्यं बल-वत् तपः खण्डं दयापि च। सत्य-पादे कृते लोपे धर्म-लोपः प्रजायते। तस्मात् सत्यं समाश्रित्य सर्व-कर्माणि साधयेत्।

कुलाचारं विना यत्र नास्त्युपायः कुलेश्वरि! तत्रानृत-प्रवेशः स्यात् कुतो निःश्रेयसं भवेत्। सर्वथा सत्य-पूतात्मा मन्मुखेरित-वर्त्मना। सर्वं कर्म नरः कुर्यात् स्व-स्व-वर्णाश्रमोदितम्। दीक्षां पूजां जपं होमं पुरश्चरण-तर्पणम्। व्रतोद्वाहौ पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा। जात-कर्म तथा नाम चूड़ा-करणमेव च। यात्रां गृह-प्रवेशं च नव-वस्त्रादि-धारणम्। वापी-कूप-तड़ा-गानां संस्कारं तिथि-कर्म च। गृहारम्भं प्रतिष्ठां च देवता-स्थापनं तथा। मयोक्तेन विधानेन तत्-सर्वं साधयेन्नरः। यदि मन्मतमुत्सृज्य महेशि! प्रबले कलौ। तदा यत् क्रियते कर्म विपरीताय तद् भवेत्।

[प्राण-तोषिणी तन्त्रम् : २४७

अष्टमोल्लासे—अतोऽत्र कथितं देवि! द्विजानां प्रबले कलौ। गांयत्र्यामधिकारोऽस्ति नान्य-मन्त्रेषु कर्हिचित्। द्विजातीनां प्रभेदार्थं शूरेभ्यः परमेश्वरि! सन्ध्येयं वैदिकी प्रोक्ता प्रागेवाह्निक-कर्मणः।

❀ ❀ ❀

विश्वासो रामहर्याह्वय इह सुकृती पुण्य-कीर्तिर्वरिष्ठः साक्षाद् धर्मो महात्मा स्म जनयति नरः श्रील-नारायणाभौ। शान्तौ दान्तौ सदन्तः कृति-मिलित-जगन्मोहन-प्राणकृष्णौ श्रीवाणीशौ प्रतापानल-ज्वलित-महाराति-वंशाटवीकौ। श्रीप्राणकृष्ण-विश्वासः सुतान् सप्त महोदयान्। अजीजनद् देव-विप्र-भक्तान् नाना-गुणान्वितान्। श्रीलानन्द-मय ज्येष्ठः सदानन्द-मयः कृती। श्रीरामचन्द्रस्तदनु दया-धर्म-प्रतापवान्। श्रीविश्वनाथो विश्वात्मा तदनु ज्ञान-दान-वान्। श्रीशम्भुनाथस्तदनु स्निग्ध-मूर्तिर्दया-मयः। श्रीकाशीनाथ-विश्वासो विश्वास-कुल-पावनः। श्रीचन्द्रनाथस्तदनु चन्द्र-दृक्षो गुणाकरः। एतेऽप्युद्-योगिनो ग्रन्थ-कारणार्थे यतः सदा। अतो नामान्यत्र तेषां निबध्नाम्यति-यत्नतः। धीमान् श्रीमान् भुवन-विदितस्तन्त्रसारस्य कर्ता कृष्णानन्दोऽजनि भुवि नव-द्वीप-देश-प्रदीपः। काशीनाथोऽभवदिह सुतस्तस्य सारावली-कृत् विद्वान् मान्योऽजनि तदनुजो विश्वनाथाह्वयोऽतः। गोपालो निर्णय-कृति-यशस्वी मधोः सूदनाच्चाभूतां पुत्रौ मधु-सुत इतः कालिदासः प्रसिद्धः। तत्-पुत्रोऽभूद् रघुवर-परो नाथ एकान्त-बुद्धिस्तत्-सूनुश्चाभवदिह सुधी-मङ्गलः कृष्ण-पूर्वः। श्रीकृष्ण-मङ्गल-सुतो नव-वल्लिकायाः श्रीराम-तोषण इदं कृतवान् द्वितीयम्। काण्डं तु संस्कृति-युतं फल-पुष्प-शोभं धर्माभिधं कृति-मतां सकलेष्ट-सिद्धयै।

॥ इति श्रीप्राणकृष्ण-विश्वासानुमतायां श्रीरामतोषण-विद्यालङ्कार-भट्टाचार्य-विरचितायां श्रीप्राणतोषिण्यां नाना-दीक्षा-रूप-फल - कथनात्मक-षष्ठ-परिच्छेदान्वित-धर्म-काण्डं समाप्तम् ॥

उद्धृत ग्रन्थ एवं तन्त्रज्ञ-नामावली

१ अध्यात्म - विवेक—२१, ४७, ५०, ५८

२ अन्नदा कल्प—१७६

३ अभिनव गुप्त पादाचार्य—६८

४ अमरसिंह—२०, ३६, १०६

५ ईशान - संहिता—३८, १०८

६ ऋग्वेद—२१४

७ कंकाल - मालिनी तन्त्र—१५६

८ कल्प - चिन्तामणि—१६४

९ कल्प - सूत्र—२१, ३०, १०१, १५६, १६०, १६५, १६८, १९६, १९७

१० कामधेनु तन्त्र—२६, ३०, ८०-८८, २२२

११ कामाख्या तन्त्र—१५४, १६१, १६२, १६४, २४३

१२ काली - कुल - सर्वस्व—१०३

१३ काव्य - प्रकाश—१९

१४ कुब्जिका तन्त्र—११, १३, १५, २०, ११५, १२०, १२३

१५ कुलार्णव तन्त्र—१६, २२, २३, ६२, ६७, १०१, १०५, १५४-५५,
१६२, १६५, १६७-६९, १७२-७४, १९६-९७, २४५

१६ क्रिया-सार—१८६

१७ कृष्णानन्द 'आगम-वागीश', भट्टाचार्य (अति-वृद्ध प्रपितामह)—१२३,
१७५ १९७, २४३

१८ गन्धर्व तन्त्र—११, १०२, १३४, २३४, २४५

१९ गायत्री तन्त्र—१००, १३९, २१७

२० गुप्त - दीक्षा तन्त्र—२४४

२१ गुप्त - साधन तन्त्र—१९, १६०, १७०-७१

२२ गुरु-गीता—१९, १६० १६७, १७०, १७३

२३ गुरु तन्त्र—१५८-६१, १६८, १७०-७१

२४ गोपीनाथ तर्काचार्य—१८, १६
२५ गोरक्ष - संहिता—१४
२६ गौतम—१०२, ३
२७ ग्रह - यामल—२१४-१५, २१७
२८ ज्योतिस्तत्व—८०, १८६
२६ ज्ञान - भाष्य—४५, ४६, ५०, ६५
३० तत्व - न्यास—११०
३१ तत्व - विवेक—२६
३२ तत्व - सार—६५, ६६
३३ तन्त्रसार—१२३, १६२, १७५, १६७, २११, २४३
३४ तन्त्रान्तर—५४, ११२
३५ तापनी—१०६
३६ तिथि - तत्व—३६
३७ त्रिकाण्ड - मण्डल—१८७
३८ दत्तात्रेय—१०३
३६ दुर्गासिंह—१६
४० देवी - पुराण—१८६
४१ नरपति - जय - चर्या—५५, ५६, १७५
४२ नव - चक्रेश्वर—१५६-५७
४३ नारद - पञ्चरात्र—३०, १०७
४४ नारायणीय—१०८, १६८
४५ निरुत्तर तन्त्र—५३, १०६, १६३, २३६, २४१
४६ निर्वाण तन्त्र—१०, १२, १५, ३७, ४३, ४४, ४७, ६६, १०५
४७ पञ्च - कोष - विवेक—६०
४८ पदार्थादर्श—७२, ७३
४६ पराक्रम—२६
५० परा - पञ्चाशिका—१०४

५१ परा - परिम[illegible]ल्लास—२१, १०१

५२ पिङ्गला - [illegible]त—११०-१३

५३ पिच्छला तन्त्र—१५७, १६०, १७३, २१३, २३०

५४ पुरश्चरण - रसोल्लास तन्त्र—११, १९७

५५ पुष्प - दन्त—२९

५६ प्रपञ्चसार—२२-२४, २७, ३१, ३५, ३७, ३८, ४०, ४२, ४६, ४८, ४९, ५१, ५३, ५९-६२, ६६, ६८, ६९, ७७, १८९, १९०, २३१

५७ प्रयोग-सार—१३, १४, १६, ६०, ७५, १०७, १७७, १९२-९४, २००

५८ फेत्कारिणी तन्त्र—२२, २४

५९ बृहन्नील तन्त्र—१०, ३०, १३५, १५४-५५, १६२, १६९, २४१

६० बौधायन—१८८

६१ ब्रह्म - ज्ञान तन्त्र—३७, ५२

६२ ब्रह्म - यामल—५५, ५९, १७५, १७८, २१५

६३ भगवद् - गीता—१६, १९, ६८, १०२

६४ भगवान् दत्तात्रेय—१९९

६५ भर्तृहरि—७६

६६ भूत - डामर—१२५

६७ भैरव तन्त्र—१०४

६८ मत्स्य - सूक्त—१०, ४०, १४१, १५३, १६४

६९ मनु—१०४

७० मन्त्र - मुक्तावली—११०, ११२, ११४

७१ महा - कपिल - पञ्चरात्र—१७६, १८४, १८७-८८, १९१-९५, १९८

७२ महाभारत—७६, १०३

७३ महा - निर्वाण तन्त्र—११, १३१, १३६, १४०, १४२-४३, १५४-५५, २४६

७४ महिष - मर्दिनी तन्त्र—१६२

७५ मातृका - भेद तन्त्र—४५, ४६, १३८, १५८
७६ मातृकोदय—२६
७७ मार्कण्डेय पुराण—१३
७८ मुण्ड - माला तन्त्र—१०, १२, १५७-५८, १६६
७९ मृत्युञ्जय- संहिता—२१
८० मेरु - तन्त्र—३१, १०६, २०१, २०४-५, २०८, २३२, २४१
८१ मैत्रेय—३१
८२ यजुर्वेद—२१४
८३ यामल—२६, ६०, १५८, १६३, १६६-६८
८४ योगार्णव—४७-५०, ५४, ५८
८५ योगिनी तन्त्र—१४, १८, ८८-९०, १६१, १७१-७२, १९६, २०३
८६ योगिनी - हृदय—२४५
८७ योगि-याज्ञवल्क्य—४७-५०, ५६, ५८, ५९
८८ राघव - भट्ट—१३, २२, २६, ३५, ३७ - ३९, ४६ - ४९, ५२, ७२, ७३, ११२-१५, १६४, १७०, १७६, १८६-८८, १९३, १९८, २४१
८९ रामकृष्ण पण्डित—६१
९० रामलोचन विद्याभूषण (लेखक के अग्रज)—१७७
९१ राय मुकुट—२०, ५९
९२ रुद्र-यामल—२८, ४३, ५७, ७६, १५३-५५, १५७, १५९, १६२-६३, १६५-६९, १७२, १७५, १९६, १९९, २००, २१५, २३०, २४५
९३ लक्ष्मणाचार्य जगद्गुरु—१४
९४ लघु - कल्प - सूत्र—१९६
९५ वरदा तन्त्र—७८
९६ वर्ण-विलास तन्त्र—२२२
९७ वर्णाभिधान—२९
९८ वर्णोद्धार तन्त्र—८०-८८, २२२
९९ वाग्भट—४६

१०० वामकेश्वर तन्त्र—३७, १५६, २३६, २४१

१०१ वायवीय संहिता—५२, १६६

१०२ वास्तु - याग - प्रदीपिका—१७७

१०३ विद्यानन्द स्वामी—६०

१०४ विश्वसार—२२, २७, ३१, ३५, ३८, ४०, ४२, ५१, ५५, ५६, ६३-६५, १००-१, १५३, १६०, १८७, १८६, १६६, २००, २०३, २०५-६, २१३, २१४

१०५ वीर-मित्रोदय—१६४

१०६ वृहस्पति—८०

१०७ वेदान्त - वृत्ति—२७

१०८ व्यास—१०२

१०६ शङ्कराचार्य—२१, ३०, १०१, १०६

११० शाक्तानन्द - तरङ्गिणी—४५, ४६, ५३, ५५, ६३-६७, १५६, १५६, १६२, १६८, २४४

१११ शारदातिलक—१३, १४, १६, १८, २३, २७, ३१, ३५-३६, ४२, ४६, ४८, ५०-५५, ५८, ६०, ६३, ६८, ७०, ७२, ७३, ७५, ७६, ७८, ७६, १०७-६, ११२-१३, ११५, ११६, १२१-२३, १५३, १६६, १८७-८६, १६२, २००, २०८, २३०, २४०, २४२-४३

११२ शिक्षा - सूत्र—७६, ७७

११३ श्राद्ध - तत्व—१६५

११४ श्री तत्व - चिन्तामणि—५४

११५ श्रीधर स्वामी—३०, ३१, १०२-३

११६ श्री भागवत—१६, १०२-४

११७ श्रुति—२२, २७, ३७, ५१

११८ षट् - कर्म - दीपिका—१६८

११६ षडन्वय - महा - रत्न—१६६

१२० समयाचार तन्त्र—१०५, १२४, १६६

१२१ सम्मोहन तन्त्र—१५६

१२२ सार - संग्रह—१५६
१२३ सारस्वत तन्त्र—१६२, १६४-५
१२४ सिद्धान्त शेखर—१६१-६५
१२५ सुश्रुत—४८
१२६ स्मृति—३६
१२७ स्वच्छन्द - भैरव—१०४
१२८ स्वर - शास्त्र—२०
१२६ स्वरोदय—५५, ५६, १७५, १७८ - ७६
१३० हयशीर्ष - पञ्चरात्र—१७७, १८७, १६३

